
Віктор Маркусь

КРИМІНАЛІСТИКА

Навчальний посібник

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів*

Київ
КОНДОР
2007

ББК 67.9(4УКР)6я73
М 16

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист МОНУ № 1.4/18-Г-151 від 23.01.2007 р.)*

Схвалено Вченою радою Інституту повітряного і космічного права НАУ,
м. Київ (протокол № 3 від 16.11.2005).

Схвалено Вченою радою Національного авіаційного університету, м. Київ
(протокол № 10 від 21.12.2005 р.)

Рецензенти:

Кудлай Т.П. — директор Інституту повітряного і космічного права НАУ,
Заслужений юрист України, доктор юридичних наук, професор;

Литвин О.П. — завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Ака-
демії муніципального управління, доктор юридичних наук, професор;

Роцін О.І. — кандидат юридичних наук, доцент кафедри кримінального пра-
ва, процесу і криміналістики Академії праці і соціальних відносин ФП України.

Маркусь В. О.

М 16 Криміналістика. Навчальний посібник — К.: Кондор, 2007. — 558 с.

ISBN 978-966-351-090-3

Навчально-практичний посібник з криміналістики підготовлений відповідно програми з дисципліни «Криміналістика», в якій автор висвітлює основні загальні та спеціальні дослідження з висоти свого практичного досвіду експерта-криміналіста і викладача вузу. Згідно із системою криміналістики, в книзі послідовно розкриті всі її чотири складові частини:

1) теоретичні основи криміналістики (методологія); 2) криміналістична техніка; 3) криміналістична тактика; 4) криміналістична методика розслідування окремих видів злочину.

Книга може бути використана студентами, аспірантами і викладачами юридичних вузів і факультетів; курсантами і слухачами вищих навчальних закладів правоохоронних відомств, а також практичними працівниками науково-дослідних експертно-криміналістичних установ.

ББК 67.9(4УКР)6я73

ISBN 978-966-351-090-3

© Маркусь В.О., 2006

© «Кондор», 2006

Зміст

ВСТУП	10
ЧАСТИНА ПЕРША. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ КРИМІНАЛІСТИКИ	14
ТЕМА 1. Загальнотеоретичні положення становлення і розвитку методології криміналістики	15
§ 1. Поняття криміналістики. Її історичні витоки	15
§ 2. Вихідні положення криміналістики як науки	19
§ 3. Система криміналістики	26
§ 4. Методи, що застосовуються у криміналістиці	29
§ 5. Місце криміналістики в системі правових наук	33
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	34
ТЕМА 2. Криміналістична ідентифікація та діагностика	35
§ 1. Науково-теоретичні основи криміналістичної ідентифікації	35
§ 2. Види та форми криміналістичної ідентифікації	38
§ 3. Об'єкти криміналістичної ідентифікації	41
§ 4. Суб'єкти криміналістичної ідентифікації	44
§ 5. Загальні та власні ідентифікаційні ознаки	45
§ 6. Криміналістична діагностика і її завдання	47
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	49
ЧАСТИНА ДРУГА. КРИМІНАЛІСТИЧНА ТЕХНІКА	50
ТЕМА 3. Загальні положення та структура криміналістичної техніки	51
§ 1. Поняття, система та завдання криміналістичної техніки	51
§ 2. Суть і призначення техніко-криміналістичних засобів	54
§ 3. Правові основи використання техніко-криміналістичних засобів ...	57
§ 4. Техніко-криміналістичні засоби, що використовуються для збирання об'єктів криміналістичної інформації	60
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	62
ТЕМА 4. Засоби і методи криміналістичної (судової) фотографії та її практичне використання в розслідуванні й розкритті злочинів	63
§ 1. Поняття про криміналістичну фотографію, її предмет і завдання	63
§ 2. Засоби криміналістичної фотографії	66
§ 3. Стадії фотографічного процесу	70

§ 4. Методи та способи фотозйомки	71
§ 5. Види фотозйомки під час здійснення слідчих дій	76
§ 6. Особливості фотозйомки окремих слідчих дій і їх об'єктів. Специфіка фотозйомки трупа	82
§ 7. Процесуальне оформлення застосування криміналістичної фотозйомки	88
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	89
ТЕМА 5. Криміналістична трасологія	91
§ 1. Поняття, предмет і завдання судової трасології	91
§ 2. Механізм утворення слідів	95
§ 3. Класифікація видів слідів у трасології	96
§ 4. Основні правила роботи зі слідами	99
§ 5. Основи методики трасологічної експертизи	104
§ 6. Стадії криміналістичної ідентифікаційної експертизи	106
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	109
ТЕМА 6. Криміналістична дактилоскопія	111
§ 1. Поняття папілярних узорів та їх властивості	111
§ 2. Типи слідів пальців рук і види їх утворення	116
§ 3. Методи та способи виявлення і фіксації латентних слідів папілярних узорів пальців і долонь рук	117
§ 4. Правила фіксації, вилучення й пакування об'єктів зі слідами рук на місці події	125
§ 5. Фотографування та опис слідів рук у протоколі огляду місця події ..	127
§ 6. Криміналістичне значення слідів людини у розслідуванні та розкритті злочинів	129
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	131
ТЕМА 7. Криміналістична (судова) балістика	133
§ 1. Коротка історія розвитку судової балістики	133
§ 2. Судова балістика – як галузь криміналістичної техніки з розслідування та розкриття злочинів	135
§ 3. Класифікація ручної стрілецької вогнепальної зброї	142
§ 4. Класифікація боєприпасів до ручної вогнепальної зброї	145
§ 5. Слідчий огляд вогнепальної зброї та її фіксація у протоколі	148
§ 6. Сліди дії вогнепальної зброї, що виникають при пострілі на гільзах, кулях, шроті, картечі, пижах і перешкодах	150
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	157
ТЕМА 8. Криміналістичне дослідження документів, письма та почерку	159
§ 1. Короткий нарис історії експертизи письма	159
§ 2. Загальні положення криміналістичного дослідження документів ..	164
§ 3. Криміналістичне дослідження письма	167
§ 4. Класифікація загальних ознак почерку	172

§ 5. Класифікація власних ознак почерку	176
§ 6. Розробка та складання розшукової таблиці за почерком	185
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	190
ТЕМА 9. Техніко-криміналістичне дослідження документів	191
§ 1. Поняття, завдання та об'єкти техніко-криміналістичного дослідження документів	191
§ 2. Криміналістичні норми та засоби огляду документів	194
§ 3. Дослідження часткових змін у документах	198
3.1. Підчистка	198
3.2. Травлення	199
3.3. Дописка. Домальовка	200
3.4. Заміна фотокарток	202
3.5. Заміна частин (аркушів) документа	203
3.6. Встановлення змін у відбитках печаток і штампів.	203
3.7. Підробка підписів.	208
§ 4. Сучасні техніко-криміналістичні засоби попереднього	213
й експертного дослідження речових доказів	213
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	221
ТЕМА 10. Криміналістичне ототожнення людини за зовнішніми ознаками.	
Словесний портрет опису людини	223
§ 1. Поняття та значення власних зовнішніх ознак людини	223
§ 2. Криміналістичні правила опису зовнішніх ознак людини	227
§ 3. Основні методики встановлення й ототожнення людини за зовнішніми ознаками	229
§ 4. Методика опису зовнішніх анатомічних ознак людини (словесний портрет)	232
§ 5. Опис функціональних ознак людини	236
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	238
ТЕМА 11. Криміналістичні обліки, їх види та можливості в розкритті злочинів ..	239
§ 1. Історичні аспекти розвитку кримінальної реєстрації злочинців	239
§ 2. Поняття, система та призначення криміналістичних обліків	244
2.1. Правові основи криміналістичної реєстрації	249
2.2. Об'єкти криміналістичної реєстрації	250
2.3. Реєстрація, зосередження і систематизація об'єктів криміналістичного обліку	252
§ 3. Основні положення алфавітної і дактилоскопічної реєстрації	256
§ 4. Правила виведення дактилоскопічної формули за 10-ти пальцевою системою обліку	258
4.1. Основна частина дактилоскопічної формули	258
4.2. Додаткова частина дактилоскопічної формули	260
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	265

ЧАСТИНА ТРЕТЯ. КРИМІНАЛІСТИЧНА ТАКТИКА.....	267
ТЕМА 12. Загальні положення криміналістичної тактики	268
§ 1. Основні поняття і прийоми криміналістичної тактики	268
§ 2. Криміналістична тактика і практика боротьби зі злочинністю	271
§ 3. Поняття, зміст і види слідчих ситуацій	274
§ 4. Поняття тактичної рекомендації, комбінації, тактичного рішення та ризику	277
§ 5. Тактика процесуальних дій	282
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	285
ТЕМА 13. Криміналістична тактика слідчого огляду місця події	287
§ 1. Поняття слідчого огляду, його види, об'єкти та особливості	287
§ 2. Огляд місця події та огляд місця злочину, їх суть і обсяг	291
§ 3. Етапи огляду місця події: підготовчий, робочий, заключний	292
§ 4. Методи і способи огляду місця події	297
§ 5. Огляд трупа на місці його виявлення. Проведення ексгумації.....	299
§ 6. Криміналістична тактика інших видів слідчого огляду	303
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	306
ТЕМА 14. Криміналістична тактика обшуку та виїмки	307
§ 1. Поняття тактики обшуку, об'єктів обшуку та об'єктів пошуку	307
§ 2. Тактичні особливості стадій обшуку	313
§ 3. Види обшуку та його технологія	318
§ 4. Провадження виїмки	323
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	325
ТЕМА 15. Призначення та проведення судових експертиз	327
§ 1. Використання спеціальних знань у розслідуванні та попередженні злочинів	327
§ 2. Тактика підготовки, призначення та проведення судових експертиз ...	330
2.1. Класифікація судових експертиз за видом їх проведення	332
2.2. Основні тактичні правила з підготовки, призначення та проведення судових експертиз	334
§ 3. Види зразків для порівняльного дослідження	337
§ 4. Стадії (процес) експертного дослідження	340
§ 5. Оцінка і використання експертного висновку ініціатором експертизи	344
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	345
ТЕМА 16. Тактика пред'явлення для впізнання	347
§ 1. Поняття, види і підготовка до пред'явлення для впізнання	347
§ 2. Тактичні прийоми окремих видів впізнання	351
2.1. Пред'явлення для впізнання людей.	351
2.2. Пред'явлення для впізнання трупа.	352

2.3. Пред'явлення для впізнання предметів, документів та тварин	353
2.4. Пред'явлення для впізнання ділянки місцевості і приміщень.	354
2.5. Впізнання за знімками на фотокартках	354
§ 3. Фіксація ходу і результатів пред'явлення для впізнання	355
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	356
ТЕМА 17. Криміналістична тактика підготовки і проведення допиту	357
§ 1. Поняття про допит, його види і значення	357
§ 2. Підготовка до допиту	361
§ 3. Загальні положення тактики допиту свідків і потерпілих, підозрюваних та обвинувачених	364
§ 4. Тактика допиту при виявленні неправдивих свідчень	372
§ 5. Особливості тактики допиту неповнолітніх	377
§ 6. Тактика інших видів допиту	379
§ 7. Фіксація ходу та результатів допиту	382
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	383

**ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА. КРИМІНАЛІСТИЧНА МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ
ОКРЕМИХ ВИДІВ ЗЛОЧИНІВ** 385

ТЕМА 18. Загальні положення криміналістичної методики розслідування окремих видів злочинів	386
§ 1. Поняття криміналістичної методики, її системи і завдання	386
§ 2. Основні частини, принципи і структура криміналістичної методики	390
§ 3. Поняття криміналістичної характеристики злочинів	393
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	395
ТЕМА 19. Розслідування злочинів, скоєних проти життя і здоров'я. Методика розслідування вбивств	397
§ 1. Поняття і криміналістична характеристика вбивств	397
§ 2. Початкові та наступні слідчі дії при розслідуванні вбивств	400
§ 3. Особливості розслідування деяких видів вбивств	403
3.1. Розслідування без трупа (зниклого)	403
3.2. Розслідування з невпізнаним трупом.	403
3.3. Розслідування з частинами розчленованого трупа.	404
3.4. Розслідування дітовбивства	404
§ 4. Розслідування заподіяної шкоди здоров'ю	405
4.1. Криміналістична характеристика	405
4.2. Початкові слідчі дії	406
4.3. Наступні дії і розслідування при виключних обставинах	407
§ 5. Розслідування вбивств на замовлення	409
5.1. Загальна криміналістична характеристика вбивств	

на замовлення	409
5.2. Проведення окремих слідчих дій по збору доказів при розслідуванні вбивств на замовлення	412
5.3. Використання «психологічного портрету» потенційних виконавців вбивств на замовлення	413
5.4. Використання криміналістичної техніки й можливостей експертно-криміналістичних досліджень	415
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	418
ТЕМА 20. Криміналістична методика розслідування крадіжок, грабежів та розбійних нападів	419
§ 1. Криміналістична характеристика крадіжок, грабежів та розбійних нападів	419
§ 2. Типові слідчі ситуації та шляхи їх вирішення. Особливості початкового та наступного етапів розслідування	425
§ 3. Організаційні і тактичні питання, що вирішуються при огляді місця події у справах про крадіжки, грабежі та розбійні напади	431
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	433
ТЕМА 21. Особливості розслідування злочинів, скоєних засудженими в установах виконання покарань	435
§ 1. Криміналістична характеристика злочинів, скоєних засудженими, які відбувають покарання в УВП (установах виконання покарань)	435
§ 2. Невідкладні початкові слідчі дії та їх взаємодія з режимними й оперативно-розшуковими заходами	438
§ 3. Особливості методики розслідування окремих видів злочинів, скоєних в УВП	445
§ 4. Попередження скоєння злочинів в УВП	450
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	454
ТЕМА 22. Особливості методики розслідування злочинів, скоєних у сфері економічної діяльності	455
§ 1. Поняття підприємства, його кредитування та фінансово-господарської діяльності	455
§ 2. Поняття ознак складу злочину за незаконно отриманий кредит і способи його скоєння	459
§ 3. Підстави для порушення кримінальної справи за незаконне отримання кредиту та її розслідування	462
§ 4. Початкові слідчі дії при розслідуванні злочинів у сфері економічної діяльності	464
§ 5. Поняття фіктивного підприємництва та його розслідування	468
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	474

ТЕМА 23. Особливості методики розслідування злочинів, скоєних у сфері комп'ютерної інформації	475
§ 1. Поняття і розвиток комп'ютерної інформації та характеристика злочинних груп у цій сфері. Основні комплектуючі частини комп'ютера і їх призначення	475
§ 2. Основи комп'ютерної злочинності, види комп'ютерних злочинів і основні напрямки комп'ютерних посягань	480
§ 3. Криміналістична характеристика комп'ютерних злочинців	485
§ 4. Особливості методики слідчих дій при розслідуванні комп'ютерних злочинів	490
§ 5. Сучасні можливості використання мобільних комплектуючих науково-технічних засобів при розслідуванні та розкритті злочинів	493
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	505
ТЕМА 24. Особливості методики розслідування злочинів скоєних проти безпеки руху та експлуатації транспортних засобів	507
§ 1. Загальна криміналістична характеристика злочинів, що вчиняються на транспорті	507
§ 2. Криміналістична методика розслідування окремих видів злочинів на транспорті	511
§ 3. Загальні положення, принципи, етапи та основні напрямки і рекомендації з розслідування авіаційних подій у цивільній авіації	524
§ 4. Класифікація авіаційних подій та інцидентів	528
§ 5. Організація розслідування авіаційних подій. Дії місцевих посадових осіб до приїзду Комісії з розслідування	530
§ 6. Дії Комісії з прибуттям на місце розслідування авіаційної події	532
§ 7. Основні функції і завдання голови Комісії з розслідування авіаційної події	539
§ 8. Права і обов'язки членів Комісії та інших учасників розслідування авіаційної події	541
§ 9. Поняття авіаційної травми та їх різновиди	543
§ 10. Особливості огляду місця авіаподії і трупа (залишків трупів) при авіаційній катастрофі	545
§ 11. Вилучення речових доказів при огляді місця авіаційної події	547
§ 12. Основні питання, що вирішуються судово-медичною експертизою при авіаційній травмі	549
§ 13. Приклади із практики розслідування авіаційних подій у цивільній авіації	549
Контрольні запитання та завдання для самоперевірки	553
Список використаної та рекомендованої літератури	555

ВСТУП

За останні роки в сучасному світі і зокрема в Україні відбулися історичні, політичні та економічні зміни. На політичній карті з'явилися нові незалежні держави, до яких належить і відроджена незалежна Україна, яка впевнено будує свою самостійну, правову, демократичну державу.

Відродження соборної, суверенної України дозволило перебудувати і впорядкувати систему вищої школи, зокрема розробити і ввести нові навчальні програми, в тому числі і з криміналістики. Потреба в перебудові і впорядкуванні вищої школи особливо актуальна в наш час, коли згідно з Конституцією України і Законом “Про державну мову”, сфера функціонування української мови значно розширилась і набула державної. Вирішення цього завдання дозволить забезпечити підготовку спеціалістів на сучасному рівні і отримати фундаментальні теоретичні знання та практичні навички і вміння для успішної боротьби зі злочинністю. Відповідно до чинного навчального плану “Криміналістика” як спеціальна юридична наука з науково-технічним підґрунтям є обов'язковим предметом в системі юридичної освіти, яка вивчається у вузах та на факультетах України.

У наш час криміналістика є однією з провідних наук у боротьбі з криміналом і знаходиться в авангарді боротьби зі злочинністю. Вона є складовою частиною наукових знань на службі в правоохоронних органах, які ведуть боротьбу зі злочинністю, живить їх своїми ідеями, рекомендаціями щодо проведення різних досліджень об'єктів, а також новітніми досягненнями з інших наук і галузей знань, технікою, тактикою і методикою розслідування і розкриття злочинів. Криміналістика допомагає досягти відповідного рівня підготовки молодих спеціалістів системи правоохоронних органів, розробляє, удосконалює і пропонує необхідні знання, новітні технічні засоби, навички, прийоми, способи, методи, комбінації та уміння для їх практичного використання і втілення своїх наукових розробок в життя.

При вивченні криміналістики студенти (курсанти) повинні чітко усвідомити основні завдання і мету цієї науки, її місце в системі кримінально-правових заходів боротьби зі злочинністю, навчитися правильно використовувати її рекомендації на практиці.

Нині Україна будує свою економіку вже на ринкових засадах, а тому знання криміналістики потрібні не тільки слідчим, експертам, адвокатам, нотаріусам, працівникам суду і прокуратури, а й керівникам юридичних служб на підприємствах, в організаціях, різних установах, при здійсненні ними організаційно-управлінських функцій.

У цьому посібнику послідовно і взаємопов'язано викладені основні розділи тематики, згідно з якою передбачено і враховано систему курсу криміналістики з її поділом на чотири основні частини:

- 1) теоретичні основи криміналістики (або методологія науки криміналістики);
- 2) криміналістична техніка (технічні засоби і методи збирання криміналістичної інформації);
- 3) криміналістична тактика і технологія (рекомендації з організації лінії поведінки осіб і ефективного збиранню криміналістичної інформації);
- 4) криміналістична методика розслідування окремих видів злочинів.

До кожної частини входять окремо взяті тематичні розділи з відповідним ілюструванням, що розроблені та затверджені новою програмою з криміналістики, яка реалізується при їх вивченні за допомогою навчально-тематичного плану, розрахованого на підготовку висококваліфікованих спеціалістів юридичного фаху.

На криміналістику як юридичну науку, віднесено до групи кримінально-правових дисциплін, що вивчають злочинність і заходи боротьби з нею за допомогою криміналістичної техніки, тактики і методики розкриття злочинів, покладені першочергові завдання з боротьби зі злочинністю, оскільки саме криміналістика володіє науково-технічною базою, спеціальними силами, сучасними засобами, методами і способами боротьби зі злочинністю. Криміналістика — одна з небагатьох юридичних наук, яку останнім часом почали називати просто і зрозуміло — наука про розкриття злочинів. Але криміналістика як наука та навчальна дисципліна, яка має розвинуту багатогалузеву науково-технічну базу, безпосередньо не займається розслідуванням і розкриттям злочинів. Вона має свої науково розроблені конкретні завдання, які поділяються на загальні і спеціальні. Ці завдання криміналістики охоплені тематикою вивчення курсу криміналістики.

Тематика курсу «Криміналістика» розрахована на закладення фундаментальних основ як загальним, так і спеціальним дослідженням; зокрема, нею передбачено вивчення закономірностей збору речових доказів, їх дослідження і використання; вчення про ознаки і навички розкриття злочинів, про реєстрацію криміналістичних об'єктів; вчення про розшук, механізм процесу скоєння злочину і створення матеріальних та ідеальних відображень (слідів) факту подій злочину тощо. Значну увагу приділено використанню і накопи-

ченню криміналістичних знань з медицини, природничих, юридичних і технічних наук, які тісно пов'язані і широко застосовуються в криміналістиці. Тому не виключено, що при вивченні окремих тем, особливо науково-теоретичних основ криміналістики, судової фотографії, балістики, дослідження документів, письма, почерку, криміналістичних обліків, окремих тем криміналістичної тактики і методики розслідування злочинів, можуть виникнути деякі проблеми у їх засвоєнні (це автором передбачено). Вони можуть бути легко усунені за рахунок рекомендованої літератури, яка додається окремим списком у кінці навчального посібника. А при виникненні нових, більш складних питань, доцільно звертатися до викладачів кафедри за допомогою роз'яснення і одержання консультацій. Безумовно, засвоєння курсу криміналістики, як і будь-якого іншого предмету, потребує від студентів (курсантів) творчого підходу і активності у вивченні рекомендованої літератури та оволодінні методикою самостійної роботи. Необхідно пам'ятати, що підготовка до занять передбачає не тільки знання лекцій, вивчення підручників з предмету «Криміналістика», а й додаткової літератури, довідкових посібників і спеціальної літератури. Поданий матеріал у книзі тісно пов'язаний з сучасним станом розвитку криміналістики. А тому особливу увагу було звернено на ті способи, методи, прийоми, рекомендації і засоби збирання криміналістичної інформації, які знаходяться в тісному зв'язку з новітніми досягненнями інших галузевих наук.

Тематика книги повністю відповідає навчальній програмі. У ній компактно і послідовно викладена матеріал кожної теми. Враховуючи сказане вище, хотілося б вірити, що все це буде сприяти підвищенню зацікавленості студентів до вивчення і засвоєння предмету «Криміналістика».

До написання цієї книги автора спонукало прагнення викласти свій погляд на вивчення криміналістики, втілити в життя багатолітній досвід експерта-криміналіста і викладача вузу та, безумовно, виконати свій громадянський обов'язок перед суспільством, хоча б частково. Адже недарма говорять, що кожна людина – боржник суспільства. Тому своїм обов'язком я вважаю написання такої книги, яка б допомогла молодим людям, які вивчають юридичні науки, зокрема злочин і злочинність, зрозуміти:

- 1) предмет вивчення криміналістики і її роль у системі юридичних наук;
- 2) які завдання покладені на неї;
- 3) постійну і нерозривну гармонію взаємозв'язку криміналістики з новітніми досягненнями інших галузей знань;
- 4) що студенти повинні знати і вміти;
- 5) що потрібно взяти на озброєння фахівцю-криміналісту, щоб заглянути в «глибіню криміналу» і вести з ним успішну боротьбу.

І насамкінець, автор абсолютно не претендує на досконалість і повноту викладу навчального матеріалу з криміналістики, а тому всі зауваження і побажання прийме з вдячністю.

Автор

**ЧАСТИНА
ПЕРША**

**ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ
КРИМІНАЛІСТИКИ**

ТЕМА 1

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТКУ МЕТОДОЛОГІЇ КРИМІНАЛІСТИКИ

§ 1. Поняття криміналістики. Її історичні витоки.

§ 2. Вихідні положення криміналістики як науки.

§ 3. Система криміналістики.

§ 4. Методи, що застосовуються у криміналістиці.

§ 5. Місце криміналістики в системі правових наук.

§ 1. Поняття криміналістики. Її історичні витоки

Слово «криміналістика» у людей, необізнаних в юридичних питаннях, викликає різноманітні асоціації та образи. Більшість із них нав'язана екранними образами, детективами про доблесних розшукувачів, премудрих слідчих, славетних експертів. Одні вбачають у понятті «криміналістика» вдало розкриті сюжети із захопливим переслідуванням, стріляниною та знешкодженням злочинців. Інші уявляють мовчазно-замислених шерлокхолмсів, які з лупами, щіточками та ліхтариками в руках чаклюють над слідами, порпаються в паперах, речових доказах, сподіваючись знайти шлях до розкриття злочину. Усе це, безумовно, стосується криміналістики, але не характеризує її цілком, такою, якою вона є в дійсності. Насправді ж ця галузь знань є складнішою і багатогранішою. Криміналістика виникла і розвивається як наука, що сприяє своїм науково-теоретичним і практичним потенціалом роботі правоохоронних органів. Ця галузь знань пропонує оперативно-розшуковим працівникам, слідчим, експертам, працівникам прокуратури, суддям науково обґрунтовані та перевірені на практиці, методи і прийоми, технічні засоби і способи розслідування та розкриття злочинів.

Зародження і розвиток криміналістики пов'язані із соціальним замовленням держави та суспільства науці, оскільки в умовах появи професійної та організованої злочинності потрібно було розробити нові засоби і методи розслідування і розкриття злочинів.

Останнім часом більшість вчених-криміналістів і практиків, криміналістику розглядають у трьох основних аспектах: як науку, як навчальну дисципліну та як практичну діяльність у боротьбі зі злочинністю.

Криміналістика привертає до себе увагу насамперед тим, що вона допомагає встановити істину, проникнути в глибину криміналу та виявити й дослідити так звані «німих свідків» – речові докази.

Криміналістика вивчає злочин і методи його розслідування, а останнім часом її взагалі називають коротко і лаконічно – наука про розкриття злочинів. Таке просте визначення поширене не лише на практиці, а й у літературі. Насправді ж ця наука значно складніша. Тож перш, ніж визначити предмет її вивчення, звернемося до її історичних витоків.

У кінці ХІХ ст. швидкий розвиток науки й техніки (особливо після появи фотографії та винаходів у хімії, фізиці, фізіології) відкрив шлях до формування нової системи знань у галузі права – криміналістики.

Термін «криміналістика» (від лат. *crimīnalis* – злочинний, тобто те, що стосується злочину) вперше був ужитий австрійським судовим слідчим, а згодом університетським професором Г. Гроссом (1847–1915). У листопаді 1900 р. у журналі Міністерства юстиції Росії вийшла його стаття «Що таке криміналістика?». Саме в цій праці було вперше проголошено зародження нової самостійної науки – криміналістики. Вважаючи криміналістику допоміжною наукою до кримінального права, автор назвав її «вченням про реалії кримінального права», яке спроможне по-новому протидіяти злочинності. Зокрема у 1892 р. Г. Гросс писав: «...криміналістика за своєю природою починається лише там, де встановлюють..., яким саме способом вчиняються злочини? Як дослідити ці способи і розкрити їх..., про це не говорить ні кримінальне право, ні процес. Це й складає предмет криміналістики». І далі: «...ці вчення можуть виявитися нежиттєздатними, якщо слідчий, суддя не розуміє або неправильно оцінює показання свідків, якщо він не зуміє використати сліди злочину або взагалі не ознайомлений із положеннями, сукупність яких складає криміналістику»¹. Отож під криміналістикою Г. Гросс розумів учення про реальний, життєвий, конкретний бік явищ, які відповідають змісту кримінального права. До загального змісту науки криміналістики Г. Гросс відносив: учення про предмет криміналістики, виявлення та використання речових до-

¹ Г. Гросс. Руководство для судебных следователей как система криминалистики: Пер. с 4-го нем. Изд. СПб, 1908. С. 111.

казів; вивчення окремих видів злочинів; правила роботи зі слідами, підробленими документами; питання побуту (поведінки, жаргонів, схильностей) злочинців, а також дослідження психологічних особливостей осіб, які беруть участь у кримінальному процесі (обвинувачених, підозрюваних, потерпілих, експертів, свідків, суддів та ін.).

Першою криміналістичною установою в Росії була судово-фотографічна лабораторія, створена засновником судової фотографії Є. Ф. Буринським у 1889 р. при Санкт-Петербурзькому окружному суді. Саме вона започаткувала подальший розвиток таких лабораторій по всій Росії. А його фундаментальна праця «Судова експертиза документів» (1903) залишається актуальною й нині.

На зміну цій лабораторії у 1912–1914 рр. Державною думою Росії були створені кабінети науково-судових експертиз при прокуратурі в Москві, Києві та Одесі. А при Розшукових відділеннях поліції створювалися фотографічні лабораторії і дактилоскопічні бюро.

У першій чверті ХХ ст. виходить низка фундаментальних праць із криміналістики, зокрема: «Дактилоскопія як метод реєстрації» (1923) С. П. Семеновського; «Техніка розслідування злочинів» (1925) М. П. Макаренко; «Судова фотографія» (1926) С. М. Потапова; перший вітчизняний підручник з криміналістики; «Криміналістика. Керівництво по кримінальній техніці і тактиці» (1925) І. М. Якімова.

Важливим закладом у розвитку науки криміналістики стала Центральна криміналістична лабораторія Мінюсту СРСР, яка була створена у 1944 р.

Після неї були створені аналогічні за завданнями лабораторії майже в усіх союзних республіках. Пізніше майже всі вони отримали статус Науково-дослідних інститутів судових експертиз.

У період 1940–1960 рр. здійснюється формування низки криміналістичних теорій і вчень. Так, видані монографії А. І. Вінберга «Криміналістична експертиза письма» (1940); брошура С. М. Потапова «Вступ до криміналістики» (1946); праця Б. І. Шевченка «Наукові основи трасології» (1947); книга М. В. Терзієва «Вступ до криміналістичного дослідження документів» (1949); робота М. О. Селіванова «Судово-оперативна фотографія» (1955); книга С. Д. Кустановича «Судова балістика» (1956); монографія Р. С. Белкіна «Теорія і практика слідчого експерименту» (1958) та ін.

У 1960–1980 рр. розпочинається інтенсивний розвиток теорії криміналістичної тактики, розробка методологічних проблем з криміналістики, що відбито у таких виданнях: С. П. Митричева «Теоретичні основи радянської криміналістики» (1965); Р. С. Белкіна і А. І. Вінберга «Криміналістика і доказування» (1969); О. М. Васильєва і М. П. Яблокова «Предмет, система і теоретичні основи криміналістики» (1984) та ін.

У кінці 90-х рр. ХХ ст. і на початку ХХІ ст. виходять фундаментальні праці: Р. С. Белкін «Курс криміналістики в 3-х томах» (1997); І. Ф. Герасимов,

І. Х. Драпкін підручник «Криміналістика» (2000); І. Ф. Крилов підручник «Криміналістика» (1992); Є. М. Лівшиц, Р. С. Белкін «Тактика слідчих дій» (1997); В. І. Мураховський, Л. С. Федосєєв «Зброя піхоти» (1992); Б. П. Смагоринський «Криміналістична експертиза». Випуск-2. «Судово-балістична експертиза» (1996) та ін.

За часів незалежності України перший підручник для юридичних навчальних закладів і юридичних факультетів був підготовлений у 1998 р. колективом викладачів кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого «Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів» за редакцією доктора юридичних наук, професора В. Ю. Шепітька.

Крім того, за цей час в Україні були видані такі підручники та навчальні посібники: В. Ю. Шепітько «Криміналістика» (2001); М. В. Салтевський «Криміналістика» (1999; 2005); П. Д. Біленчук «Криміналістика» (2001); І. В. Гора, В. А. Колесник «Спеціальний курс лекцій» (2002); О. П. Дубовий, В. Я. Лукашенко та ін. «Криміналістичне дослідження слідів рук» (2000) та ряд інших.

У наш час в Україні створені та функціонують науково-дослідні інститути судових експертиз Міністерства юстиції України: в Києві, Харкові, Одесі, Львові, Донецьку, а також філії у Сімферополі, Севастополі, Дніпропетровську, Полтаві, Черкасах, Тернополі, Луганську, Миколаєві, Чернігові, Вінниці. У цих установах ведеться інтенсивна науково-дослідницька та науково-методична робота, колективи запропонували низку нових експертних методик та методів дослідження.

Нині НДІСЕ Міністерства юстиції України мають такі лабораторії: судово-почеркознавчих і комп'ютерних досліджень, судово-трасологічних, судово-балістичних, вибухотехнічних, судово-біологічних та судово-товарознавчих, судово-фізичних і хімічних досліджень.

Окрім експертних установ Міністерства юстиції, в Україні функціонує система експертно-криміналістичних підрозділів органів внутрішніх справ і СБУ. Нині судово-експертні та криміналістичні дослідження проводять Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України (ДНДЕКЦ) та науково-дослідні експертно-криміналістичні центри (НДЕКЦ) при ГУ МВС, УМВС, УМВСТ. Експерти центрів проводять різні види експертиз і досліджень, беруть участь у проведенні слідчих дій як спеціалісти та ведуть навчально-освітню роботу з особовим складом різних підрозділів та установ.

Необхідно зазначити, що на початковому етапі становлення криміналістики її вважали технічною наукою, природничо-технічною, а не юридиною. Доводячи, що криміналістика має лише технічну природу в основі свого розвитку, деякі вчені довго залишали в її арсеналі тільки криміналістичну техні-

ку – усі інші питання пропонували відносити до кримінального процесу. А вже історично склалося так, що криміналістика зародилася і розвинулася в самостійну науку із надр кримінального процесу. Таку думку до початку 30-х рр. XX ст. поділяли відомі криміналісти радянського періоду В. І. Громов, П. П. Міхеєв, В. М. Натансон, І. М. Якімов та ін.

Отож нерідко до криміналістичних знань відносили й судово-медичні, судово-психологічні та знання багатьох інших галузей, що залучалися до вирішення завдань боротьби зі злочинністю. Але найгостріші дискусії з цього приводу відбувалися у 50-х рр. XX ст. – саме в цей час було визначено юридичну природу криміналістики, її завдання, мету, предмет дослідження, а також місце в системі юридичних наукових дисциплін.

Нині криміналістика – це важливий навчальний курс у системі підготовки молодих спеціалістів для правоохоронних органів. Викладається він у закладах освіти юридичного напрямку. Розробка та введення нової програми, створення фундаментальних підручників і різнопланових посібників з криміналістики піднесуть на вищий рівень якість навчання, поглиблять знання студентів і будуть сприяти підвищенню професійної підготовки, яка конче необхідна для практичної діяльності.

У навчальному курсі подаються основи загальної та спеціальної теорії криміналістики, розкривається механізм скоєння злочину й створення його матеріальних та ідеальних відображень (слідів). Значну увагу приділено систематизації накопичених криміналістичних знань і даних природничих наук, що застосовуються в криміналістиці.

У нашому посібнику частина навчального матеріалу подаватиметься у проблемному плані – розглядатимуться не тільки вже пізнані закономірності взаємодії об'єктів матеріального світу, а й будуть висвітлені можливі шляхи виявлення та використання ще не пізнаних засобів і методів відображення об'єктивної реальності, тобто матеріальні й ідеальні відображення подій злочину.

Сьогодні криміналістика посідає чільне місце у боротьбі з криміналітетом і перебуває в авангарді боротьби з ним. У її межах генеруються нові ідеї, рекомендації стосовно застосування техніки, тактики й методики розслідування та розкриття злочинів; переосмислюються новітні досягнення інших наук, що можуть бути використані у роботі правоохоронних органів.

§ 2. Вихідні положення криміналістики як науки

Предметом вивчення будь-якої науки є визначення закономірностей об'єктивної дійсності, що виявляються у станах, тенденціях розвитку та змінах специфічної групи явищ, співвідношень, фактів тощо.

Криміналістика виникла й розвивається як наука, що своїми положеннями сприяє діяльності правоохоронних органів у з'ясуванні істини в судочинстві, здійсненні правосуддя та попередженні злочинів. Вона розробляє і вивчає, з одного боку, дії людини, пов'язані зі злочином, а саме: його підготовку, вчинення, приховування, а з іншого боку, – протидію цим діям з боку правоохоронних органів, тобто його виявлення, розслідування і розкриття злочину та судовий розгляд кримінальної справи. Отже, її об'єкт (пізнавальна дійсність) є двоєдиним, бо охоплює і функціональний бік протиправної діяльності, і систему дій, спрямовану на її подолання.

Отож злочин цікавить криміналістів не узагальнено – як складне соціальне явище, а як власне протиправна поведінка, злочинний акт людської діяльності, що передбачає переслідування законом. Тому й об'єкт криміналістики – це *злочин і його розкриття*.

Назвемо аспекти цього об'єкту:

- злочинність у цілому – як сукупність злочинів різного виду;
- з'ясування і досудове слідство;
- судове слідство (судовий розгляд кримінальних справ);
- профілактика злочинів.

Об'єкти криміналістики вивчаються й іншими науками. Так, кримінальне право вивчає злочинні дії й ознаки складу злочину. Кримінологія – причини, умови та обставини, що сприяють скоєнню злочинів, і заходи їх попередження. Кримінально-правова статистика досліджує кількісну характеристику злочинності в діяльності органів боротьби зі злочинністю та її тенденції. А наука кримінального процесу, судова психологія, ОРД (оперативно-розшукова діяльність) – порядок збору, перевірки, оцінки доказів і процес розслідування та розкриття злочинів.

При цьому кожна із наук вивчає ці об'єкти для розв'язання своїх специфічних завдань. Їх розв'язує також і криміналістика, про що йти-меться далі.

Наразі ж визначимося із предметом криміналістики (принагідно нагадаємо, що предмет науки – це те, на що конкретно спрямована пізнавальна діяльність). Насамперед зауважимо: це питання тривалий час викликало гострі дискусії, особливо у 50-х і 70-х рр. минулого століття. Розслідування і розкриття злочинів, множина технічних засобів, тактичних способів, прийомів і методичних рекомендацій тощо – цими та іншими дефініціями намагалися окреслити предмет криміналістики.

Суттєвим внеском у розв'язання цієї проблеми стала праця «Криміналістика» (М., 1999) Р. С. Белкіна. У ній предметом криміналістики було запропоновано вважати закономірності, що простежуються у феномені злочину та при його розкритті.

Отже, **предмет** – це встановлення закономірностей кола тих обставин, які необхідно встановити, з'ясувати та вирішити у процесі вивчення будь-якої дисципліни. А предметом дослідження науки криміналістики є злочин і його розслідування.

Власне, предмет – це науково обґрунтовані факти, які встановлюють у процесі дослідження дисципліни, що вивчається.

Дотримуючись цього уже класичного погляду, перелічимо головні закономірності, що складають предмет криміналістики:

- зв'язок між злочинним діянням і його результатом;
- формування й реалізація способу підготовки, скоєння та приховування злочину (зв'язок способу з особистістю злочинця);
- виникнення й розвиток явищ, пов'язаних зі злочином (як до нього, так і після його скоєння), які мають значення для судочинства у справі;
- прихованість підготовки до скоєння злочину;
- вибір засобів скоєння злочину;
- рекогносцировка обстановки;
- вивчення предмету посягання та ін.

Будь-який злочин має об'єктивну природу, тобто скоюється в умовах реальної дійсності та залишає в ній ті чи інші сліди.

Усі предмети (об'єкти) матеріального світу мають слідоутворювальні (внаслідок контакту) елементи, що несуть в собі інформацію про механізм злочину. Таким чином, оглядаючи місце події, отримують інформацію про подію злочину, завдяки залишеним слідам. Таку інформацію про злочин залишають:

- сліди людини (рук, ніг, зубів, вух та ін.);
- сліди знаряддя злочину (камінь, лом, кусок труби, арматура тощо);
- сліди тварин (копит, зубів, тавра тощо);
- об'єкти, предмети та явища матеріального світу (вогнепальна зброя, колюче-рубаючі та ріжучі предмети, блискавка, лом, взуття тощо).

Утворення слідів події злочину, тобто його різноманітних відбитків у навколишньому середовищі, по-різному відображається у свідомості людини і позначається на предметах місця події. З усієї безмежної різноманітності проявів об'єктів (людей, тварин, предметів тощо) криміналістика виділяє ті, що описують механізм злочину, фіксують сліди його здійснення. Наприклад: при розслідуванні крадіжки із квартири слідчий зацікавлений відшукати лише ті сліди, що мають закономірний зв'язок зі злочином, а не всі сліди, що були виявлені. Оскільки надалі ці сліди можуть бути джерелом доказування, а та інформація, що на них залишилася, – доказовою.

Отож, будь-яка система взаємодії об'єктів характеризується механізмом злочину, що формується і функціонує під впливом визначених закономірно-

стей, далеко не всі з яких вивчає криміналістика. Криміналістика вивчає ті об'єкти-предмети, котрі пов'язані зі злочином.

Під *механізмом злочину слід розуміти складну динамічну систему взаємодії реальних об'єктів матеріального світу, до якої входять:*

- об'єкт посягання;
- суб'єкт злочину, його ставлення до власних дій, їх наслідків, співучасників;
- спосіб скоєння злочину;
- злочинний результат;
- час, місце й інші обставини, що складають обстановку злочину;
- поведінка злочинця та дії осіб, що випадково стали учасниками події.

Закономірності збору речових доказів: для того, щоб використати інформацію (наприклад, слід взуття) з метою з'ясування істини, її необхідно:

- відшукати;
- зафіксувати;
- вивчити;
- вилучити;
- упакувати;
- зберегти, тобто зібрати у встановленому законом порядку, надати їй сили доказу, а далі:
 - дослідити;
 - оцінити (слідчим, судом) з метою з'ясування істини;
 - використати у процесі доказування по справі.

Вивчення цих закономірностей об'єктивної дійсності, їх пізнання необхідні для ефективної боротьби зі злочинністю. Криміналістична наука розробляє техніко-криміналістичні засоби, тактичні прийоми й методичні рекомендації щодо роботи з доказами, організації та планування досудового і судового слідства, попередження злочинів.

Отже, виходячи зі сказаного вище, можна дати таке визначення криміналістики.

*Криміналістика*¹, за визначенням проф. Р. С. Белкіна – це наука про закономірності злочинної діяльності та її відображення в джерелах інформації, які є основою для розробки засобів, прийомів і методів збирання, дослідження, оцінки й використання доказів з метою розкриття, розслідування, судового розгляду та попередження злочинів.

На думку автора цього посібника, криміналістика – це юридична наука про об'єктивну закономірність механізму злочинної діяльності, відображення й отримання інформації про неї та її учасників, використання криміналі-

¹ Белкин Р. С. Криминалистика. – М., Норма - Инфра, 1999. – С. 42.

стичної техніки, прийомів і методів розслідування й розкриття злочинів, яка вивчає способи вчинення злочинів, судово-слідчу практику з розслідування та розкриття злочинів, сучасні досягнення природничих і технічних наук, а також закономірності збирання, дослідження, оцінки та використання доказів з метою розслідування, розкриття та профілактики злочинів.

Отож, як бачимо з наведених визначень криміналістики, вона не тільки досліджує феномен злочинності, власне розслідування та розкриття злочинів, а й сприяє профілактиці цього суспільно небезпечного явища.

Принципи криміналістики. Криміналістика вивчає свій предмет, керуючись загальнонауковими принципами. Слово «принцип» (від лат. *principium* – основа, початок) означає вихідне положення теорії, вчення, науки, внутрішню переконаність людини та її погляд на речі; наукову чи моральну засаду, підвалину, правило, основу, від якої не відступають. Звісна річ, у цьому визначенні нас цікавлять не суб'єктивні фактори, а ті, що стосуються наукових реалій.

Принципами криміналістики, як і будь-якої науки, є:

- принцип об'єктивності. Реалізація цього принципу означає різноплановий підхід до вивчення предмета криміналістики;
- історичний принцип. Відповідно до нього, предмет розглядається з позиції його виникнення, розвитку, зміни або зникнення;
- принцип системності науки. Згідно із цим принципом, окремі розділи та напрями криміналістики послідовно розглядають і вивчають об'єкти як окремі елементи й частини цілого, що нерозривно пов'язані і залежні одне від одного;
 - принцип всебічного дослідження об'єктів з метою з'ясування істини;
 - принцип творчого підходу і системного зв'язку з іншими науками як права, так і з суспільними, природничими, технічними науками тощо. Криміналістика з моменту свого виникнення і до сьогодні не тільки творчо й активно співпрацює з природничими, технічними, медичними, військовими та іншими галузями знань, але й використовує їх новітні здобутки з метою успішного розслідування та розкриття злочинів;
 - залежність криміналістичних досліджень від потреб практики правоохоронних органів. Наука криміналістика – спеціальна юридична наука, яка своїм вченням, науковими розробками покликана вчасно надавати допомогу правоохоронним органам у швидкому та повному розслідуванні й розкритті злочинів;
 - постійний зв'язок між концепціями криміналістики, що існували раніше, існують зараз та з тими, що виникають. Суть цього принципу полягає в тому, що криміналістика знаходиться в безперервній динаміці. Постійно розвиваючись, вона узагальнює та удосконалює криміналістичні вчення різних

часів, що є дієвою підставою для виникнення нових більш сучасних прийомів, способів та методів;

- принцип вивчення передового досвіду практики розслідування та використання його у своїх наукових розробках. Суть цього принципу полягає в тому, що криміналістика тісно пов'язана з життям правоохоронних органів, які своїм великим практичним досвідом надають саме таку інформацію, яка не тільки підживлює, але й спонукає вчених-криміналістів до нових наукових розробок.

Сучасні завдання криміналістики в Україні сформульовано в Державній програмі боротьби зі злочинністю. Цей документ покладає на державні органи, зокрема й на правоохоронні, обов'язки подальшого вдосконалення форм і методів боротьби зі злочинністю, насамперед з її організованими формами.

Із досвіду відомо, що проблема організованої злочинності, як правило, загострюється у країнах з перехідною економікою, до яких і належить Україна. На нашу думку, первісне накопичення капіталу в Україні має переважно кримінальне забарвлення. Тому проблема державного впливу на організовану злочинність, як і раніше, залишається актуальною. Про це свідчить прийняття низки законів України, що спрямовані на реалізацію Програми боротьби зі злочинністю, зокрема такі:

- «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» від 30.06.93 р. з подальшим внесенням змін і доповнень до цього закону:

- «Про прокуратуру» від 05.11.91 р. з наступними змінами і доповненнями 1993–1995 рр.;

- «Про боротьбу з корупцією» від 05.10.95 р. з подальшими змінами та доповненнями до нього у 1995, 1997, 1999, 2000 рр.;

- «Про міліцію» від 20.12.90 р. з подальшими змінами і доповненнями у 1992, 1994, 1995 рр.;

- «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18.02.92 р. зі змінами і доповненнями 1992–1993 рр. тощо.

- Постанови Верховної Ради України, Укази Президента України, Постанови Кабінету Міністрів України та ін.

З метою скоординувати зусилля правоохоронних та інших державних органів, рішуче посилити боротьбу зі злочинністю та забезпечити реальний захист конституційних прав, свобод і законних інтересів громадян, Указом Президента України від 26 листопада 1993 р. № 561/93 було створено Координаційний комітет по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю, який очолив Президент України.

Отже, соціальна функція криміналістики полягає у сприянні правоохоронним органам у розв'язанні цього завдання, у науковому забезпеченні прак-

тики сучасними засобами та методами боротьби зі злочинністю. Зауважимо, що ці важливі завдання покладено не тільки на криміналістику, а й інші науки: кримінологію, кримінальне право, кримінальний процес та ін. Посідаючи вагоме місце серед них, криміналістика розв'язує низку загальних і спеціальних завдань.

Загальні завдання «це сприяти науково-технічною базою, спеціальними силами і методами, засобами і прийомами подоланню злочинності, неухильно дотримуючись при цьому вимог законності.

Загальні завдання криміналістики передбачені кримінально-процесуальним законодавством. У ньому зокрема зазначено: «швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування Закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності, і жоден невинний не був покараний»³.

Спеціальні завдання. Із загальних завдань криміналістики впливають її спеціальні завдання, що відображають специфіку цієї науки та характерні лише для неї. До спеціальних завдань належать:

- дослідження закономірностей, що складають предмет криміналістики;
- удосконалення наявних і розробка нових техніко-криміналістичних засобів, тактичних прийомів і методичних рекомендацій щодо збору, дослідження та використання доказів;
- робота над організаційними, тактичними й методичними основами досудового та судового слідства, організаційними і методичними основами криміналістичної експертизи;
- удосконалення криміналістичних засобів і методів попередження злочинів;
- використання зарубіжного досвіду в боротьбі зі злочинністю та ін.

Спеціальні завдання криміналістики не є сталими – вони динамічні, постійно доповнюються або змінюються залежно від соціальних змін, що відбуваються в суспільстві. Так, наприклад, комп'ютеризація та застосування новітніх технологій у галузі інформатики призвели до того, що інформація й інформаційні правовідносини стали предметом злочинного зазіхання. Виникла нагальна потреба у розробці нових криміналістичних засобів з виявлення, розслідування та попередженням так званих «комп'ютерних злочинів».

³ Кримінально-процесуальний кодекс України станом на 1.09.2001р. Ст. 2, Розділ I., АТІ-КА, К., 2001.

§ 3. Система криміналістики

Відокремленість та вагомість тієї чи іншої науки у загальній системі людських знань оцінюється за певними критеріями. Криміналістика – це самостійна та внутрішньо цілісна наука, яка не тільки відповідає цим критеріям, а й продовжує динамічно розвиватися. Аргументи сформованості й поступу криміналістики як науки:

- наявність загальноприйнятого найменування;
- функціонування самостійних кафедр, лабораторій, інститутів і факультетів для розробки та викладання цієї науки;
- наявність створення спеціальної літератури;
- диференціація науки на галузі, частини і розділи;
- стійкі зв'язки з іншими науками.

Охарактеризувавши криміналістику в цілому, ознайомимося з її окремими галузями. У праці «Криміналістика, теоретичні проблеми» (М., 1976) під редакцією проф. Н. А. Селиванова, **система криміналістики** визначена як порядок елементів (галузей, розділів), що склався і на які поділяється ця наука.

У підручнику «Криміналістика» (М., 1999) проф. Р. С. Белкін теж дає визначення системи криміналістики: «**Система криміналістики** – це її складові частини та розділи, що виділені на певних підставах і характеризуються наявністю внутрішнього зв'язку між змістом кожної частини або розділу й зовнішніми зв'язками між її окремими частинами та розділами.»

Сучасну систему криміналістики утворюють її чотири складові частини:

- 1) теоретичні основи криміналістики;
- 2) криміналістична техніка;
- 3) криміналістична тактика;
- 4) криміналістична методика.

Розглянемо конкретніше кожну складову частину системи криміналістики.

Теоретичні основи криміналістики – це система науково-теоретичних концепцій, принципів, положень, категорій, методів, понять і термінів, що стосуються предмета криміналістики.

Назвемо головні елементи теоретичних основ криміналістики:

- 1) вступ до загальної теорії криміналістики. Його складають науково-теоретичні положення, що дають уявлення про предмет криміналістики, її завдання, мету, закони розвитку, принципи та місце в системі юридичних наук;
- 2) криміналістичні вчення про методи дослідження. Ці вчення відображають об'єктивні закономірності дійсності, що складають предмет криміналістики. Вони є базою для розробки криміналістичних засобів, способів, прийомів та рекомендацій щодо використання останніх у практиці боротьби зі злочинністю.

До системи науки криміналістики входять також **криміналістичні вчення**, а саме:

- загальні теорії криміналістики;
- спеціальні (окремі) криміналістичні теорії.

Загальні теорії вивчають:

- закономірності механізму злочину;
- закономірності виникнення інформації про злочин і його учасників;
- закономірності збору речових доказів;
- закономірності дослідження речових доказів;
- закономірності оцінки та використання доказів;
- мову криміналістики;
- методи наукових досліджень.

Спеціальні (окремі) криміналістичні теорії вивчають:

- навички розкриття злочинів;
- загальні та власні ознаки злочинів;
- криміналістичну ідентифікацію та діагностику;
- спосіб скоєння та приховування злочинів;
- вчення про криміналістичні версії і планування розслідування;
- криміналістичне вчення про механізм слідоутворення;
- вчення про реєстрацію криміналістичних об'єктів;
- криміналістичне вчення про розшук, затримання, обшук, огляд місця події, допит, використання спеціальних знань тощо.

Перелік спеціальних криміналістичних теорій не може бути вичерпним, оскільки розробка та розвиток загальної теорії криміналістики призводить до виникнення нових спеціальних теорій.

Крім названих, до змісту загальної теорії криміналістики входять ще три елементи:

- 1) мова криміналістики;
- 2) криміналістична систематика;
- 3) вчення про методи криміналістичних наукових досліджень.

Мова криміналістики – важливий показник її сформованості як окремої галузі знань. Адже мови спеціальних наук, наприклад, медицини, ядерної фізики, кібернетики, економіки тощо, репрезентують їх вузьку проблематику. Але водночас вони акумулюють загальнофілософську лексику та міждисциплінарні поняття й терміни. Тому в мові криміналістики (і це є чинним для будь-якої іншої науки) можна виділити три рівні загальнолексичних ресурсів:

- загальнофілософська лексика – терміни, запозичені з філософії, логіки, математики, фізики, зокрема, такі як закон, світогляд, категорія, параметр, простір, парабола тощо;

- загальнонаукова термінологія – терміни, що використовуються також у природничих і технічних науках, наприклад: спеціальний аналіз, люмінесценція, деформація, трансформація, акустика, топографічні знаки, символи тощо;

- спеціальні криміналістичні терміни та поняття – розроблені криміналістикою, тобто автентична мова криміналістики, наприклад: словесний портрет, фоторобот, гарячі сліди, польова криміналістика, ідентифікація, ідентифікаційне поле, ідентифікаційний період, експертологія тощо.

Останнім часом деякі криміналістичні терміни, наприклад, ідентифікація, «гарячі сліди», фоторобот та ін. стали використовуватися у кримінальному процесі, оперативно-розшуковій діяльності, а також у фізиці, хімії, фінансово-банківській сфері та інших галузях знань.

Другою складовою системи криміналістики є **криміналістична техніка**. Це поняття у криміналістиці оформилося одним із перших. Спочатку воно охоплювало увесь зміст криміналістичної науки, далі – конкретизувалося. У наш час під криміналістичною технікою розуміють систему наукових положень і розроблених на їх основі технічних засобів, прийомів і методик, призначених для збирання, дослідження та використання доказів, з метою розслідування, розкриття й попередження злочинів.

До криміналістичної техніки належать: фототехніка, пошукові пристрої, експертно-криміналістична, звукозаписувальна техніка, відеотехніка, оперативно-розшукова апаратура та ін. Крім того, до криміналістичної техніки відносять також науково-технічні методи, способи та прийоми зі збирання й дослідження речових доказів.

Третя складова криміналістики – **криміналістична тактика**. З моменту зародження науки, тактика (як, до речі, і техніка) називалася «кримінальною» і визначалася як система доцільних способів переслідування злочинця для його затримання та знешкодження. Еволюція поняття тактики проходила переважно у напрямку розширення його змісту. Нині криміналістична тактика визначається як система наукових положень і розроблених на їх основі рекомендацій щодо організації, планування досудового та судового слідства, визначення лінії поведінки осіб, які проводять судові дослідження, і прийомів проведення окремих процесуальних (судових і слідчих) дій, спрямованих на збір і дослідження доказів, для з'ясування істини по справі.

До криміналістичної тактики (раніше криміналістичну тактику називали слідчою, та й нині ці терміни часом вживають як синонімічні) входять: загальні положення слідчої тактики, планування, слідчі версії, огляд місця події, слідчий експеримент, перевірка свідчень на місці, обшук, вилучення, допит, впізнання, призначення та проведення експертиз, розшук, залучення громадян до розслідування злочинів та ін.

Як відомо, термін «тактика» грецького походження; він виник у військово-мистецтві на позначення особливостей вишиковування війська. І нині теж означає теорію та практику ведення воєнних дій. Боротьба зі злочинністю — своєрідний бій, а тому доречно говорити про криміналістичну тактику. Однак криміналістична інтерпретація цього поняття додає йому елементу умовності, оскільки не можна поставити знак рівності між військовою та криміналістичною тактиками. Але такі елементи тактики, як організація і планування дій, моменти оцінки й поведінки, наявність прийомів здійснення окремих дій, виправдовують використання цього терміну.

І нарешті останній, четвертий розділ криміналістики. **Криміналістична методика** — це система наукових положень і розроблених на їх основі рекомендацій з організації і проведення розслідування та попередження окремих видів злочину.

Як відомо, методика — це сукупність способів, методів, правил, прийомів для систематичного, послідовного, найбільш доцільного проведення очікуваної роботи або дослідження. Криміналістичне трактування цього поняття визначає системність, послідовність і дотримання рекомендованих криміналістичних методик при проведенні слідчих дій чи досліджень, адже методика визначає оптимальний порядок проведення слідчих дій і їх специфіку, вказує на необхідні організаційні заходи, рекомендує технічні засоби та прийоми для досягнення необхідних результатів.

§ 4. Методи, що застосовуються у криміналістиці

Метод (від грецьк. *methodos* — вчення, шлях дослідження) — це, в широкому розумінні, упорядкований рух пізнання до поставленої мети. Методологія науки має двоєдине філософське трактування. З одного боку, це вчення про принципи, способи організації та побудови науково-пізнавальної діяльності, а з іншого — це сукупність методів, прийомів і засобів дослідження, які застосовуються в науці. Тому методологія інтерпретується як вчення про методи пізнання взагалі та як методи й засоби дослідження в кожній конкретній науці.

Для науки криміналістики методологія є вченням про спеціальні методи й засоби збирання та дослідження об'єктів, що належать до предмета науки криміналістики.

Питання про методи криміналістики тривалий час викликає дискусії між філософами і юристами, а особливо гостро обговорюється класифікація методів у криміналістиці.

Незважаючи на відмінності трактувань, більшість сучасних вчених розглядають наукові методи за рівнем їх застосування й поділяють на загальнонаукові та спеціальні.

Загальнонаукові методи застосовуються майже в усіх або ж у багатьох науках і галузях. Із загальнонаукових методів у криміналістиці застосовують такі: аналіз, синтез, індукцію, дедукцію, аналогію, версію та ін. Вони характерні для логічних дій розумової діяльності осіб, на яких покладено обов'язок розслідування й розкриття злочинів.

До загальнонаукових методів також належать: порівняння, спостереження, опис, експеримент, вимірювання, моделювання, візуальний метод, математичні методи (математичні та геометричні побудови й обчислення). Їх використання у криміналістиці спрямоване на пізнання специфічного об'єкта дослідження – події злочину та його наслідків з метою встановити наявність чи відсутність складу злочину, обставини його вчинення й причетності до нього конкретних осіб.

Так, наприклад, в основу розшуку злочинця за ознаками словесного портрету покладена абстракція тотожності, конструювання його з різних джерел і абстрагування в єдиний образ всіх анатомічних ознак зовнішності людини, що перебуває в розшуку. Цей абстрагований образ створюють як орієнтир – малюють або збирають і складають із намальованих окремих частин обличчя так званий «фоторобот», тобто композиційний портрет, який потім розмножують і розсилають для розшуку та встановлення конкретної особи.

Загальнонаукові методи трансформуються, набувають специфічних особливостей у процесі їх використання в тій чи іншій науці. Такою особливістю їх є те, що у криміналістиці вони застосовуються лише у формі слідчих і судових дій, експертних досліджень та при проведенні оперативно-розшукових заходів. Це застосування визначається конкретними умовами та регулюється кримінально-процесуальними нормами.

Спеціальні методи, або конкретно-наукові – методи, що використовуються для пізнання та дослідження явищ, процесів, об'єктів конкретних наук, а у криміналістиці – для вирішення завдань, що стосуються її предмета вивчення.

Сфера застосування спеціальних методів криміналістики обмежена дослідженнями, що проводяться у вузькій групі галузевих знань. Криміналісти застосовують спеціальні методи, запозичені з інших наук, а саме: фізичні, хімічні, біологічні, медичні, пристосовані до вирішення криміналістичних завдань і реалізуються для збирання, дослідження, оцінки та використання доказів при з'ясуванні істини.

У криміналістиці широко використовуються також антропометричні й антропологічні методи (для розшуку та впізнання); біологічні методи (дослідження крові, слини, сперми, інших виділень людського організму); соціологічні методи (дослідження за допомогою анкетування, збору різної соціологічної інформації та ін.); психологічні методи (при розробці тактичних прийомів і комбінацій) тощо.

Спеціальні методи, що застосовуються у криміналістиці, поділяються на дві групи:

- 1) техніко-криміналістичні;
- 2) тактико-криміналістичні.

До спеціальних техніко-криміналістичних методів належать:

- фотографічні – фотографування у видимих та інфрачервоних променях спектра; в УФП (ультрафіолетових променях); методи контрастів з отриманням контратипів; кольороподілу та ін.;
- дифузно-контактний метод (ДКМ) – для виявлення маловидимих рукописних записів, що залиті чорним чорнилом або тушшю;
- мікроскопічний – дослідження дрібних об'єктів-предметів, що невидимі для людини без мікроскопа;
- макроскопічний – дослідження малих об'ємних об'єктів-предметів з великим масштабом за допомогою розтягу міху фотокамер і спеціальних насадок або проміжних кілець;
- профілографічний – застосовують при дослідженні балістичних об'єктів, зокрема слідів полів нарізів на оболонці вистріляних куль;
- рентгенівський – для просвічування та фотозйомки різних об'єктів, що мають усередині порожнини;
- спектральний аналіз – дослідження в невидимих променях спектра;
- атомно-абсорбційний аналіз – для дослідження балістичних об'єктів;
- емісійний спектральний аналіз – використовується для дослідження вибухових речовин, металів і сплавів, нафтопродуктів та паливно-мастильних матеріалів, лаків і фарб;
- метод ідентифікації особи за зовнішніми ознаками – опис прикмет людини методом словесного портрета;
- одорологічний метод – дослідження різних об'єктів-предметів за слідами їх запаху та ін.

До спеціальних тактико-криміналістичних методів відносять методи проведення різних слідчих і судових дій, загальні методи організації розслідування, побудови слідчих версій, організації взаємодії слідчого з органами дізнання, а також методи використання допомоги громадськості, засобів масової інформації в розслідуванні й розкритті злочинів. За допомогою цих методів забезпечується управління розслідуванням та отримання доказової інформації від учасників кримінального процесу.

Тактико-криміналістичні методи покликані приводити в дію технічні засоби. Слідчий, виходячи із ситуації конкретної справи, повинен чітко визначитися, де, коли і які технічні засоби йому доцільно застосувати, у якій послідовності та яких саме спеціалістів залучити.

Широке застосування криміналістикою методів інших наук пов'язане з інтенсифікацією та диференціацією наукових знань. Для успішного

здійснення розслідування злочинів необхідне комплексне використання технічних засобів та методів, тактичних і методичних рекомендацій.

Таким чином, **метод** — це впорядкований рух пізнання до поставленої мети, тобто заздалегідь обраний шлях дослідження. На думку практиків, метод — це спосіб підходу до пізнання при дослідженні різних об'єктів з метою вирішити конкретно поставлене завдання.

Крім згаданих вище загальнонаукових і спеціальних методів, у криміналістиці використовуються методи пізнання, що поділяються за рівнем дослідження на дві групи:

- теоретичні;
- емпіричні (практичні).

Методи теоретичного рівня відображають найбільш загальні закони пізнання й розвитку природи та суспільства, вони є орієнтиром при виборі засобів і методів практичного пізнання та дослідження.

Теорія освітлює шлях практиці, постійно вдосконалює її, а результати практики, у свою чергу, виступають критерієм істинності теорії, дозволяють її корегувати. Така взаємопов'язаність теоретичних і практичних методів забезпечує об'єктивність при дослідженні явищ і подій взагалі та при розслідуванні й розкритті злочинів, зокрема.

Отже, методи теоретичного рівня не можна ототожнювати і тим більше, протиставляти методам практичної діяльності, оскільки практика завжди була критерієм істинності.

Так, із науки балістики відомо, що у фізиці була відкрита закономірність про зменшення намагнічення зброї при пострілі. Якщо зі зброї надалі не проводилися постріли, то намагнічення поновлюється протягом 7–10 днів і дорівнює магнітному полю Землі. Проте практика внесла корективи у теорію. Виявилось, що намагнічення змінюється не лише при пострілі, а й при механічних струсах зброї (при падінні на бетонну підлогу, ударі зброєю по твердому предмету тощо). Отже, побудований на об'єктивній закономірності метод визначення давності проведеного пострілу виявився непридатним для практичного використання, а тому нині не застосовується.

Методи емпіричного рівня слугують реалізації теорії для вирішення практичних завдань. Наприклад, метод криміналістичної ідентифікації застосовується при встановленні тотожності об'єктів, що мають стійку зовнішню будову, за їх матеріальним та ідеальним відображенням. Криміналістична ідентифікація у судово-слідчій практиці проводиться за різними методами дослідження: ототожнення зброї — за слідами на стріляних гільзах та вистріляних кулях; ідентифікація людини — за слідами пальців рук, за почерком та іншими ознаками, властивостями, що відображаються людиною в навколишньому середовищі.

Вибір методу чи комплексу методів у криміналістичній практиці залежить передовсім від поставленого перед слідчим, експертом, судом завдання та ста-

ну досліджуваного об'єкту. Наприклад такі властивості, як індивідуальність, відновлюваність і стійкість будови папілярних узорів на руках людини – це об'єктивна закономірність дослідження, а вже на її основі були побудовані класифікаційні системи криміналістичної реєстрації за слідами рук і системи розшуку злочинців, а також розроблені науково-теоретичні основи криміналістичної ідентифікації та діагностики.

Як і в будь-якій іншій науці, у криміналістиці головним критерієм оцінки методів дослідження є практика. Лише на практиці встановлюється реальна цінність методу, цілком розкриваються його можливості й недоліки, напрацьовується методика використання. Криміналістичні дослідження відкривають можливості застосування методів пізнання інших галузей знань, однак за умови, що вони слугують з'ясуванню істини та не суперечать процесуальному порядку судочинства. І насамкінець, усі розроблені криміналістичні методи пізнання, прийоми і способи повинні реалізуватися у межах норм кримінально-процесуального законодавства.

Таке цілісне розуміння методу як єдності теорії та практики, забезпечує об'єктивність пізнання явищ і подій взагалі та при розслідуванні злочинів зокрема.

§ 5. Місце криміналістики в системі правових наук

Усі юридичні науки, як правило, поділяються на загальноюридичні й конкретні (спеціальні). Криміналістика – юридична наука, що належить до спеціальних юридичних наук, яким не відповідає якась одна галузь права чи ряд норм із різних галузей права. До цієї групи, крім криміналістики, належать кримінологія, судова статистика, державне будівництво та ін. Однак, належність криміналістики до цієї групи зовсім не означає, що найтісніше вона пов'язана саме з ними.

Найінтенсивнішими є зв'язки криміналістики з кримінально-правовими науками, що вивчають злочинність і заходи боротьби з нею за допомогою криміналістичної техніки, тактики й методики розкриття злочинів, зокрема з кримінальним процесом. Криміналістика виникла і розвивалася у межах цієї науки, а потім вийшла з неї і відокремилась у самостійну дисципліну.

Тісний зв'язок існує між криміналістикою та наукою кримінального права. Без визначення ознак складу злочину, які подає кримінальне право, неможлива розробка методик і розслідування злочину. Наприклад, перш ніж вирішити питання, яким шляхом встановити подію злочину, необхідно знати, яку ж подію слід встановити, які її елементи, тобто ознаки злочину.

Криміналістика дотична і до науки адміністративного права, особливо в частині, що присвячена збиранню, дослідженню, оцінці та використанню доказів у справах про адміністративні порушення.

Окрім того, нерозривними є зв'язки криміналістики з теорією оперативно-розшукової діяльності, яка виникла і вийшла з криміналістики як самостійна наука ОРД (оперативно-розшукова діяльність).

Сучасну криміналістику не можна відмежовувати від таких суспільних наук, як філософія, етика, логіка, судова психологія. До речі, дуже багато спільних методів у криміналістики із судовою психологією, дані якої активно використовуються при розробці тактико-криміналістичних прийомів і рекомендацій, а також при аналізі проблем і створенні методик розслідування окремих видів злочинів.

Криміналістика також тісно пов'язана зі спеціальними галузями природничих наук: судовою хімією, фізикою, судовою медициною, судовою психіатрією. Вчення цих наук сприяють дослідженню багатьох спільних об'єктів розслідування, що й спонукає вчених-криміналістів до співпраці з ними у боротьбі зі злочинністю.

Однак тісний зв'язок криміналістики з іншими науками не означає їх злиття чи поглинання однієї науки іншою. Кожна з них посідає своє визначене місце, має свій предмет і завдання. При цьому криміналістика не тільки бере все цінне, передове з інших наук – вона дає розроблені нею технічні засоби, методи, прийоми іншим наукам, іншим галузям практичної діяльності (археології, мистецтвознавству, банківській справі та ін.). Отже, відбувається плідна та взаємнокорисна співпраця вчених-криміналістів і фахівців інших галузей людських знань.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Прослідкуйте історичне походження та виникнення науки криміналістики.
- Що таке предмет науки криміналістики?
- Які закономірності відносять до предмету науки криміналістики?
- Назвіть і дайте характеристику закономірності роботи із речовими доказами.
- Сформулюйте завдання криміналістичної науки.
- Обґрунтуйте сучасну систему криміналістичної науки.
- Що таке метод і методика?
- Які Ви знаєте методи, що застосовуються в криміналістиці?
- Охарактеризуйте зв'язок криміналістики з іншими науками.

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п./№ (1, 2, 3, 9, 18, 24, 25, 33, 37, 42, 48, 49).

ТЕМА 2

КРИМІНАЛІСТИЧНА ІДЕНТИФІКАЦІЯ ТА ДІАГНОСТИКА

- § 1. Науково-теоретичні основи криміналістичної ідентифікації.*
- § 2. Види та форми криміналістичної ідентифікації.*
- § 3. Об'єкти криміналістичної ідентифікації.*
- § 4. Суб'єкти криміналістичної ідентифікації.*
- § 5. Загальні та власні ідентифікаційні ознаки.*
- § 6. Криміналістична діагностика і її завдання.*

§ 1. Науково-теоретичні основи криміналістичної ідентифікації

У процесі розслідування злочинів часто виникає необхідність встановити за слідами й іншими відбитками зв'язок людини, предмета, іншого об'єкта з подією, що розслідується. Так, за слідами рук і ніг встановлюють особу, яка була на місці події; за слідами транспортного засобу — автомобіль, що зник з місця пригоди; за слідами на кулях і гільзах — вогнепальну зброю, вилучену в підозрюваного; за машинописом — модель друкарської машинки; за рукописом — його виконавця тощо.

У подібних випадках за результатами дослідження слідів ідентифікують об'єкт, що їх залишив. Проведення ідентифікаційного дослідження є одним із основних завдань криміналістичної експертизи. Науковою основою таких експертних досліджень є теорія криміналістичної ідентифікації.

Слово «ідентифікація» походить від лат. *identificos*, що означає однаковий, той самий, тотожний. Тотожність — це рівність об'єкта самому собі, незалежно від змін його станів і від часу. Тотожність об'єкта передбачає, зрозуміло, його неповторність, індивідуальність, рівність самому собі чи відмінність від подібних йому. Мовою логіки закон тотожності записується так: $A = A$, або $A \in A$; A еквівалентне A ; A рівнозначне A . Цей закон тотожності відобра-

жає структуру криміналістичного доказування якого-небудь факту, події, явища; або навпаки, його заперечення. Ідентифікувати об'єкт означає виявити його самототожність у різні періоди існування чи в різних його станах, послуговуючись при цьому залишеними ним слідами.

Отже, *ідентифікація* – це процес дослідження, пізнання ознак і властивостей об'єкта, за якими встановлюється його тотожність.

У слідчій практиці часто виникають питання необхідності вирішення найрізноманітніших ідентифікаційних завдань, наприклад, ідентифікувати конкретний лом, сокиру, ствол пістолета, взуття, підпис, рукописний запис тощо.

Усі ці і багато подібних до них питань вирішують тільки за допомогою криміналістичної ідентифікації.

Оскільки криміналістична ідентифікація є одним з основних засобів з'ясування істини у кримінальному судочинстві, вона проводиться за певними ознаками, прикметами з метою отримання конкретної інформації щодо встановлення індивідуальної тотожності конкретно визначеного об'єкта із самим собою.

Учення про тотожність ґрунтується на визнанні факту матеріально-фіксованого відображення індивідуальних ознак, притаманних досліджуваним об'єктам.

У теорії та практиці криміналістичної ідентифікації розрізняють дві *форми відображення*:

- 1) матеріальнофіксуючу;
- 2) ідеальну (психофізіологічну, психічну).

Перша – це об'єктивна фіксація ознак досліджуваних об'єктів-предметів на слідосприймальній поверхні, наприклад, сліди рук, ніг, зброї, транспортних засобів, фотознімки живих осіб, трупів, ознаки речових доказів, ділянок місцевості, будівель, споруд та ін.; опис зовнішніх ознак людини (словесний портрет), розшукова таблиця за почерком, колекції та картотеки криміналістичних обліків та інші подібні їм об'єкти.

Друга, ідеальна (психофізіологічна, психічна) форма – це реконструювання індивідом образу того чи іншого предмета (об'єкта), інформація про який зберігається у його довготривалій пам'яті. Ця форма є цілком суб'єктивною, тому суб'єктом ототожнення (особою, що здійснює ідентифікацію) може бути тільки людина, у свідомості якої зафіксована ця інформація.

Основною умовою ідентифікації є застосування *методу порівняння*, при якому одночасно вивчають два або кілька об'єктів з метою встановлення ознак, що їх об'єднують або розрізняють.

Порівняння здійснюється трьома способами:

- 1) зіставленням;
- 2) сполученням (лінійним суміщенням);

3) накладанням відображень.

Зіставлення – це розміщення двох порівнюваних об'єктів (чи фотозображень) поряд один з одним так, щоб можна було одночасно спостерігати їхні ознаки. Наприклад, фотознімки двох слідів пальців рук.

Сполучення – це розміщення двох порівнюваних об'єктів (фотозображень) таким чином, щоб ознаки одного об'єкта склали продовження ознак іншого. Такий спосіб часто використовують в експертній практиці для порівняння слідів ковзання, розрубу, розрізу тощо, що відображаються у вигляді трас.

Накладання – це розміщення двох порівнюваних об'єктів у контакті один з одним таким чином, щоб їх можна було спостерігати у наскрізному світлі (на просвіт). Для цього зображення об'єктів переносять на прозорий матеріал (плівку, скло) і, накладаючи один на інший, досліджують їх форму, розміри й інші ознаки. За допомогою цього способу встановлюють дописки, вставки на документах, натиск при виконанні рукописів, машинописів, досліджують відбитки печаток, штампів, поліграфічні бланки та ін.

У процесі порівняння об'єктів виявляють їхні спільні та розбіжні ознаки, після чого визначають переважальні. На основі такого аналізу приходять до конкретного висновку про тотожність об'єктів чи її відсутність.

Отож, процес порівняння може відбуватися у двох напрямках: ототожнення (ідентифікації) та виявлення відмінностей (диференціації).

Диференціація – протилежне ідентифікації явище – теж є актом дослідження об'єктів з метою їх упізнання (розпізнання за уявним образом) чи експертного ототожнення (за матеріально-фіксованим відображенням). Хоч ідентифікація і диференціація – це два різні висновки, що виключають один одного, шлях до них єдиний – об'єктивне дослідження всіх якостей та ознак порівнюваних об'єктів. Відмінності можуть бути зумовлені великою кількістю факторів: природою речовини, її якістю та кількістю, умовами виготовлення та експлуатації предмета та ін.

Кінцевий результат порівняльного дослідження об'єктів – їх остаточна оцінка, що дозволяє дійти до *висновків* із таких *категорій*:

1) про наявність тотожності – категорично позитивний висновок;

2) про її відсутність – категорично негативний висновок;

3) про неможливість вирішення завдання – завдання, яке експерт не може розв'язати. Але при цьому він обов'язково зазначає причину такого свого висновку;

4) ймовірний (можливий) висновок – порівнювані об'єкти не наділені достатніми ідентифікаційними ознаками, а встановлені збіги чи розбіжності недостатні, непереконливі, не мають індивідуальної сукупності, отож і не дають підстав для якого-небудь категоричного висновку. Наприклад, підпис від імені Петренка О. А., ймовірно, виконано не Петренком О. А., а якоюсь іншою

особою. Або підпис від імені Петренка О. А., ймовірно, виконано самим Петренком О. А. Такий висновок для слідства і суду має лише інформативний характер.

Індивідуальність і визначеність об'єкта передбачає його відносну стійкість і незмінність – збереження характерних ознак, що дозволяють проводити його ототожнення. Утім об'єкти, що ототожнюються (викрутка, ніж, пістолет), постійно змінюються, тому при їх ототожненні необхідно з'ясувати причини й умови цих змін. Розрізняють **три види** змін об'єктів:

- 1) природні;
- 2) навмисні;
- 3) випадкові.

Природні зміни відбуваються безперервно внаслідок руху та розвитку об'єктів. Усе в природі перебуває в постійному русі, невпинно змінюється. Наприклад, людина старіє; сприйняте забувається; свіжий слід на металі окислюється та іржавіє тощо. Усе це природні зміни, яких зазнають будь-які джерела доказової інформації.

Навмисні зміни – це ті, які суб'єкт вносить у відображення з метою його спотворення або знищення. Наприклад, знищення знаряддя, яким було вчинено злочин; викривлення у рукописі почерку; використання маски при розбійницькому нападі; робота в рукавичках; розчленування жертви та ін.

Випадкові зміни – це зміни, що не пов'язані з подією злочину. Наприклад, пошкодження слідів на місці події випадковими людьми, транспортом, тваринами тощо. При цьому випадкові зміни виникають завжди пізніше навмисних і з ними не пов'язані.

Усі розглянуті вище зміни можуть призводити до таких суттєвих трансформацій об'єкта, що не дозволятимуть провести його впізнання. Тож, у теорії криміналістичної ідентифікації застосовують поняття ідентифікаційного періоду. *Ідентифікаційний період* – це час, протягом якого ознаки і властивості об'єкта, хоч і змінюються, але залишаються достатніми для встановлення тотожності.

Ідентифікаційний період для різних об'єктів неоднаковий і залежить від багатьох факторів, що нині залишаються «білими плямами» в теорії криміналістичної ідентифікації. До них належать, наприклад, проблема визначення давності слідів, що досліджуються; давності останнього пострілу із вогнепальної зброї; часу експлуатації об'єкта та ін.

§ 2. Види та форми криміналістичної ідентифікації

Криміналістична ідентифікація – явище різнопланове, зумовлене різноманітністю її об'єктів (людина, вогнепальна та холодна зброя, інструменти,

транспортні засоби, друкувальні пристрої, об'єкти зламу, знаряддя зламу, окремі частини цілого та ін.) та неоднорідністю методів і способів їх дослідження. Врешті-решт це призводить до отримання різнопланових висновків за результатами ідентифікації, а також спонукає до виділення різних видів ідентифікації під час дослідження об'єктів.

Розглянемо види криміналістичної ідентифікації.

1. *Ідентифікація за зовнішньою формою та внутрішньою будовою об'єктів.* Цю ідентифікацію проводять за встановленими й зафіксованими відображеннями та їх ознаками. Наприклад, складання портрета за зовнішніми ознаками людини; складання цілого об'єкта із окремих частин (осколків скла, фар авто-мото-велотранспорту та ін.).

2. *Індивідуальна ідентифікація.* Вона передбачає встановлення тотожності за матеріальнозафіксованими ознаками, що у своїй сукупності індивідуальні та притаманні лише конкретному об'єкту. Наприклад, ідентифікація сліду пальця руки чи взуття; слідів від частин вогнепальної зброї на кулях і гільзах та ін.

3. *Груповою ідентифікацією, або встановлення групової приналежності.* Найпоширеніше ідентифікаційне дослідження, яке дозволяє встановити належність об'єкта до визначеного класу, роду, виду, тобто до певної спільноти чи групи однорідних об'єктів. При цьому однорідними вважають об'єкти, наділені ознаками спільного походження. Подібні дослідження проводяться часто щодо виробів масового виробництва. Наприклад, форма, розмір, конструкція та сліди на кулі свідчать про те, зі зброї якої системи (моделі) вона була вистрілена. А наступним (після групової) етапом ідентифікації є встановлення індивідуально-конкретної тотожності – провадиться індивідуальна ідентифікація зброї, якщо, зрозуміло, вона виявлена й вилучена. За відсутності зброї ідентифікація обмежиться лише встановленням групової належності, хоча сліди на кулі мали й ознаки, що дозволяють провести індивідуальне ототожнення об'єкта.

4. *Ідентифікація за уявним образом.* Вона здійснюється при обшуці та вилученні об'єктів пошуку, ознаки яких відомі слідчому з обставин справи; при багатьох слідчих діях, таких як пред'явлення для впізнання (людей, предметів, приміщень, місцевості, тварин та ін.), у ході яких особа, що впізнає, ототожнює об'єкт за уявним образом. Однак висновки слідчого, суду про тотожність недоказові і використовуються ними лише для прийняття певних рішень. Наприклад, переконавшись, що викликана особа є саме тим встановленим громадянином, слідчий чи суддя переходить до його допиту.

Залежно від об'єкта дослідження, розрізняють дві *форми проведення ідентифікації*: процесуальну та непроцесуальну.

До *процесуальної форми* ідентифікації належать:

1) дізнання та досудове слідство (провадження слідства на законних підставах);

2) судовий розгляд (попередній розгляд справи суддею, судове слідство);
3) проведення експертизи (тільки експертом (спеціалістом) на підставі постанови про її проведення).

Процесуальна форма ідентифікації передбачена нормами КПК України, тому вона є прямою вказівкою для виконання різних слідчих дій та експертиз органам дізнання, слідчим, прокурорам, суддям, експертам і деяким іншим суб'єктам правоохоронних органів. Ця форма має широке застосування та наділена юридичною і доказовою силою.

Органи дізнання та досудового слідства проводять ідентифікацію у разі, якщо вирішення того чи іншого ідентифікаційного завдання не вимагає спеціальних знань. Проводить ідентифікацію сам слідчий (дізнавач) шляхом пред'явлення предметів, людини для впізнання або шляхом безпосереднього аналізу та зіставлення об'єктів при слідчому огляді, обшуку, виїмки, допиті, очній ставці тощо. До цієї форми ідентифікації відносять і ототожнення об'єктів оперативними працівниками у процесі ОРД (оперативно-розшукової діяльності). Її ще називають ідентифікацією шляхом впізнання.

Судовий розгляд при проведенні ідентифікації – це встановлення судом факту тотожності об'єктів у процесі судового слідства на підставі їх усебічної оцінки та обставин кримінальної справи, що розглядається.

Проведення експертизи широко використовується слідством і судом у справах з'ясування істини. Для цього застосовують знання із найрізноманітніших галузей науки, техніки, мистецтва, ремесла. Тож судова експертиза постійно вдосконалюється, поповнюючи свої засоби найновішими досягненнями науково-технічного прогресу. Вона дає змогу отримувати об'єктивну інформацію про факти, що згодом стають незаперечними достовірними джерелами доказів.

Підставою для проведення експертизи є постанова про її призначення, яку приймає слідчий або суд щодо раніше визначеного виду експертизи. Постанова направляється спеціалісту з певної галузі знань (балісту, почеркознавцю, автотехніку, біологу, хіміку, фізику, екологу, ґрунтознавцю та ін.) для отримання відповідей на поставлені запитання.

Процесуальна форма ідентифікації здійснюється шляхом:

- пред'явлення для впізнання (людей, тварин, предметів тощо);
- проведення ідентифікаційних експертиз (слідів рук, почерку, підроблених документів, вогнепальної зброї, plomb, взуття, знарядь зламу тощо);
- огляду й освідування (різних об'єктів-предметів, приміщень, місцевості, авто-, мото-, велотранспорту тощо; освідування – медогляду людей);
- обшуку та виїмки (об'єктів-предметів під час проведення слідчих дій).

До *непроцесуальної форми* ідентифікації належать:

- 1) оперативно-розшукова діяльність;
- 2) адміністративна діяльність.

Непроцесуальна форма ідентифікації не має доказового значення та нормами КПК не передбачена. Отож, вона не має юридичної сили, проте широко застосовується для одержання орієнтовної інформації при розкритті злочинів, розшуку зниклих з місця події злочинців, установленні способу вчинення та приховування злочину, виявлення злочину, що готується та ін.

Непроцесуальна форма ідентифікації здійснюється шляхом:

- провадження криміналістичних та оперативних обліків (по лінії органів внутрішніх справ);
- проведення ідентифікаційних досліджень за оперативними матеріалами (шляхом впізнання та довідок експертів);
- перевірки й установлення особи за документами;
- інших заходів з оперативно-розшукової та адміністративної діяльності.

§ 3. Об'єкти криміналістичної ідентифікації

Об'єкти криміналістичної ідентифікації класифікують за їх ідентифікаційним значенням у розслідуванні і розкритті злочинів. Залежно від цього всі об'єкти криміналістичної ідентифікації поділяють на дві групи:

• **об'єкти, що ідентифікують оригінал (ідентифікуємі)** – це безпосередньо конкретні об'єкти, які треба встановити, ідентифікувати, тобто активні об'єкти, які утворюють сліди. Наприклад, лом, сокира, пістолет, ніж, взуття, людина тощо.

• **об'єкти, що ідентифікуються за слідами оригінала (ідентифікуючі)** – це об'єкти-сліди, за допомогою яких встановлюють об'єкт-оригінал, тобто пасивні об'єкти, які залишені оригіналом. Наприклад сліди людини (пальців рук, зубів, босих ніг та ін.), сліди взуття, сліди на гільзах, кулях від деталей зброї тощо.

Як вже відзначено, першу групу об'єктів криміналістики складають об'єкти-оригінали. Це об'єкти пошуку – саме їх, перевіряючи низку об'єктів, встановлюють шляхом ідентифікації. Ідентифікація здійснюється завдяки кропіткій роботі на основі загальної методики ідентифікаційного експертного дослідження, яка заснована на порівняльному методі вивчення об'єктів, зокрема тих, що потрібно ідентифікувати (об'єкти-оригінали) і тих, що підлягають ідентифікації (об'єкти-сліди). Згідно з цією методикою спочатку вивчають сліди, залишені на місці події об'єктом-оригіналом, з'ясовують їхні індивідуальні ознаки, потім вивчають ознаки об'єкта-оригінала, порівнюють їх між собою і лише на підставі сукупності цих ознак, ототожнюють об'єкт-оригінал серед інших йому подібних об'єктів. Такими об'єктами можуть бути: людина, знаряддя зламу, холодна та вогнепальна зброя, взуття, друкарські і транспортні засоби, пломби, замки, анонімки тощо.

До другої групи належать об'єкти-сліди, що підлягають ідентифікації, тобто сліди, залишені від об'єктів-оригіналів. За їх допомогою встановлюють

тотожність об'єкта пошуку (власне оригінал). Отже, сліди є носіями інформації матеріально фіксованого відображення. Для прикладу, сліди взуття на ґрунті, відбитки пальця руки на уламку віконного скла, сліди від деталей вогнепальної зброї на стріляній гільзі й вистріляній кулі, сліди від робочої частини «лома-фомки» та ін. До об'єктів-слідів також відносять окремі частини об'єкта, що раніше складала цілий об'єкт, – це уламки фарного розсівача, шматки різноманітних предметів, паперу тощо.

Отже, у процесі встановлення тотожності при дослідженні об'єктів задіяні об'єкти, що потрібно ідентифікувати (оригінали) й об'єкти, що підлягають ідентифікації (сліди). Щоб провести ідентифікацію та встановити тотожність, необхідні обидва об'єкти. При цьому об'єктів-слідів у процесі ідентифікації може бути декілька (приміром, сліди взуття), а об'єкт-оригінал – тільки один (наприклад, конкретний чобіт, що залишив сліди).

Вимоги до об'єктів криміналістичної ідентифікації:

- 1) досліджувані об'єкти ідентифікації повинні мати стійку зовнішню будову (не зазнавати навмисних чи випадкових змін);
- 2) ідентифікація має здійснюватися за явним відображенням індивідуальних властивостей і ознак об'єктів, що ідентифікуються;
- 3) ідентифікація має реалізуватися у процесі розслідування, розкриття злочину та судового розгляду кримінальної справи.

Об'єкти криміналістичної ідентифікації різноманітні, до них належать як тверді фізичні тіла, що мають стійку будову, так і сипучі, рідкі, газоподібні речовини, а також живі особи, трупи, тварини, інструменти, будівлі, взуття, замки, пломби, документи, знаряддя злочину, холодна та вогнепальна зброя, боєприпаси, транспортні засоби тощо.

Однак у випадку сипучих, рідких і газоподібних об'єктів методом ідентифікації встановлюють не тотожність, а лише міру подібності або належності об'єкта до певної групи, роду, виду, класу. При цьому два об'єкти можуть бути значною мірою подібними, проте завжди залишатися самими собою. Наприклад, некоректно стверджувати, що зерно, виявлене у звинуваченого, тотожне зерну в коморі господарства, звідки було вчинено крадіжку.

Отож поняття «подібність» і «тотожність» є відмінними, тому слідчий, експерт та інші працівники правоохоронних органів повинні не тільки правильно їх розуміти, а й упевнено розрізняти.

Подібність – це наявність у двох різних об'єктів (предметів, осіб тощо) певної кількості схожих загальних та індивідуальних ознак. Наприклад, подібність підписів двох осіб, які мають однакові прізвища; подібність двох картин, різних художників, що працюють в однаковій манері та ін.

Тотожність – цілковитий збіг ідентифікаційних ознак одного і того ж об'єкта, що й дає змогу стверджувати факт встановлення тотожності об'єкта-

оригінала. Наприклад, встановлення тотожності каналу ствола вогнепальної зброї за вистріляною кулею констатується унаслідок збігу ознак екземпляра вогнепальної зброї зі слідами на досліджуваній та експериментальних зразках вистріляних куль.

Крім об'єктів-оригіналів та об'єктів-слідів у процесі ототожнення використовують порівняльні зразки. Щоправда, вони не у всіх випадках ідентифікації є обов'язковими. Але конче необхідні, коли безпосереднє порівняння об'єкта-оригінала й об'єкта-сліда неможливе або дуже ускладнене. Наприклад, ідентифікація нарізної вогнепальної зброї за вистріляною кулею надзвичайно складна. А безпосереднє зіставлення мікрорельєфу каналу ствола зброї, що перевіряється, і мікрорельєфу циліндричної поверхні вистріляної кулі – неможливе. Для проведення такого дослідження потрібні зразки для порівняння, тобто експериментально відстріляні із конкретного екземпляра вогнепальної зброї кулі та гільзи.

При ідентифікації ж «цілого за частинами» порівняльні зразки не вимагаються. Приміром, при ідентифікації уламків фарного розсіювача цілком достатньо безпосередньо їх порівняти шляхом зіставлення за лініями розламу.

Усі зразки, представлені для порівняльного дослідження, повинні задовольняти три вимоги:

- 1) безсумнівність за походженням (отримані від об'єктів, що перевіряються);
- 2) достатність за кількістю, обсягом і якістю;
- 3) співвіднесеність з об'єктами-слідами.

Недотримання хоча б однієї з цих вимог унеможливує використання об'єкта як порівняльного зразка.

Необхідною умовою ідентифікації є використання методу порівняння – одночасного вивчення двох і більше об'єктів з метою з'ясувати, що їх об'єднує чи розмежує. Саме тому для проведення ідентифікації потрібні зразки для порівняльного дослідження. Порівняльні зразки поділяються на чотири групи:

- 1) вільні;
- 2) експериментальні;
- 3) умовно-вільні;
- 4) спеціальні.

Вільні зразки – це об'єкти, що виникли незалежно від конкретної кримінальної справи – вони з'явилися раніше, ніж було вчинено правопорушення. Зазвичай, їх виявляють і вилучають при проведенні обшуку, виїмки й огляду. До таких зразків належать поштові листівки, листування з друзями, заяви, автобіографії, написані при влаштуванні на роботу, конспекти студентів, різноманітні особисті рукописні записи тощо.

Експериментальними зразками є об'єкти, походження яких пов'язане з призначенням і проведенням ідентифікаційної експертизи. Їх спеціально

отримують для порівняльного дослідження у підозрюваного чи звинуваченого, свідка чи потерпілого. І робить це особисто слідчий.

Якщо ж виникає потреба застосувати технічні засоби при отриманні зразків або потрібні спеціальні знання, він залучає до цього відповідного спеціаліста. Щоб отримати експериментальні зразки, виконавцю пропонують написати текст під диктовку у трьох примірниках. Кожна сторінка підписується виконавцем і слідчим.

Якщо отримання порівняльних зразків передбачає застосування спеціальних методик (наприклад, отримання експериментально вистріляних куль зі застосуванням кулеуловлювача), то ці дії виконує експерт. У цьому випадку отримання експериментальних зразків є складовою частиною експертного дослідження. При цьому, проводячи ідентифікаційну експертизу, експерт не повинен використовувати як аргументи та засоби показання свідків і визнання вини обвинуваченим. Хоча на практиці вони широко використовуються під час дізнання.

До умовновільних належать зразки, що отримують і використовують після відкриття кримінальної справи із протоколів допиту, пояснень, заяв та інших документів (наприклад, власноруч виконані рукописні записи).

Спеціальні зразки – це такі, що за способом виконання є аналогічними досліджуваним об'єктам. Їх отримують як до, так і після відкриття кримінальної справи для проведення порівняльного дослідження зі встановлення тотожності. Так, для прикладу, рукописний документ виконано навмисно зміненим почерком з метою його викривлення, маскування (з лівим нахилом, лівою рукою, буквами друкованого варіанту тощо), зразки почерку повинні бути такими ж, як і в досліджуваному документі; або при підготовці матеріалів для проведення авторознавчої експертизи, зразки повинні бути виконані мовою документа, тобто аналогічні досліджуваному не тільки за своїм функціональним призначенням, а й за темою та із мінімальним обсягом до 500 слів. Такі зразки почерку прийнято називати спеціальними. Вони використовуються тільки при проведенні ідентифікаційних досліджень.

§ 4. Суб'єкти криміналістичної ідентифікації

Коло суб'єктів криміналістичної ідентифікації досить широке. Криміналістичну ідентифікацію можуть здійснювати експерт, слідчий, суддя, дізнавач, спеціаліст, оперативний працівник, зрештою, будь-який учасник процесу. Проте обсяг їх дій за процесуальним значенням актів ідентифікації неоднаковий. Криміналістична ідентифікація, як уже зазначалося, може здійснюватися у процесуальній і в непроцесуальній формах. Експерт проводить ідентифікацію тільки у процесуальній формі. Висновок про наявність

або відсутність тотожності, що дається ним за результатами дослідження матеріально зафіксованих відображень об'єкта, має значення судових доказів.

Слідчий і суд можуть здійснювати ідентифікацію як у процесуальній, так і в непроцесуальній формах. Наприклад, слідчий чи суддя переконується, що перед ним саме та особа, яку викликано на допит – це і буде елементарним актом ідентифікації. Або інша ситуація: вилучаючи при обшуці об'єкти пошуку, ознаки яких відомі йому із обставин справи, слідчий шляхом впізнання ототожнює їх за уявним образом і таким чином проводить ідентифікацію.

Ідентифікація може здійснюватися не експертом – спеціалістом, фахівцем у будь-якій галузі знань, непов'язаній із правознавством. Вона завжди проводиться в непроцесуальній формі. Отримані при цьому результати не мають сили доказу по справі, але на практиці використовуються в основному при проведенні оперативно-розшукових заходів, а також при побудові версій.

Інші учасники процесу здійснюють ідентифікацію під час впізнання об'єктів шляхом зіставлення опису ознак предмета з самим предметом, тобто проводять ідентифікацію шляхом впізнання.

§ 5. Загальні та власні ідентифікаційні ознаки

Криміналістична ідентифікація є водночас процесом і методом дослідження, така взаємопов'язаність між собою дозволяє ці аспекти дослідження об'єктів доповнювати одне одного. У зв'язку з цим при проведенні криміналістичної ідентифікації вивчають:

- 1) об'єкти;
- 2) ознаки;
- 3) властивості.

Поняття «об'єкт» було вже розглянуто вище, решта понять потребують тлумачення. І насамперед наголосимо: розмежування понять «ознака» та «властивість» для криміналістики має суттєве значення, тому що у криміналістичній ідентифікації внутрішні якості об'єкта називають *властивостями*, а зовнішні якості – *ознаками*.

У теорії криміналістичної ідентифікації поняття *ознаки* є одним із найважливіших. Під ним розуміють показник, характерну рису предмета, його прикмету, за якою цей об'єкт можна впізнати, визначити поміж інших і охарактеризувати. Ознака є невід'ємною частиною об'єкта й використовується для його ототожнення. Для того, щоб ознака могла бути використана як ідентифікуюча, вона повинна відповідати таким вимогам:

- специфічності;
- вираженості;
- відносної стійкості.

Під *специфічністю* ознаки розуміють її здатність виділяти та відмежовувати об'єкт від групи подібних до нього однорідних об'єктів. Отож ознака повинна мати відхилення від середніх величин і прийнятих норм: чим рідше зустрічається вона, тим вище її ідентифікаційне значення.

Наступною важливою вимогою до ідентифікаційної ознаки є її *вираженість*, тобто здатність до систематичного багаторазового відображення. Ознака повинна відтворюватися в кожному випадку утворення сліду, і її відображення повинно однозначно передавати інформацію про властивості об'єкта.

Третя вимога, якій повинна відповідати ідентифікаційна ознака, – *відносна стійкість*. Незважаючи на те, що всі об'єкти матеріального світу постійно змінюються, їх властивості й ознаки все ж таки зберігають стабільність і тотожність у межах ідентифікаційного періоду, що й дозволяє використовувати їх при проведенні ідентифікаційних досліджень.

Інший план вивчення об'єкта – дослідження його *властивостей*. Кожен предмет матеріального світу має сукупність властивостей. Вони характеризують його внутрішню та зовнішню будову, форму, розміри, матеріал з якого виготовлено об'єкт тощо. Пізнати всі властивості об'єкта – завдання досить складне. Воно потребує чимало часу та зусиль. Однак для ідентифікації об'єкта зовсім не обов'язково досліджувати всі властивості – достатньо охарактеризувати зовнішні ознаки, щоб скласти уявлення про нього, і не торкатися при цьому внутрішніх, бо на відміну від ознаки, властивість об'єкта зовні безпосередньо не сприймається. *Властивість* – специфічна якість предмета, що відображає його внутрішню сутність: хімічний склад, цупкість, твердість, пружність, електропровідність та ін.

Криміналістичним вченням усі ідентифікаційні ознаки поділяються на *загальні та власні*.

Загальні ознаки – це ідентифікаційні ознаки, які за своїм походженням зумовлені загальною природою для ряду об'єктів, що й дозволяє такі об'єкти віднести до багатьох їм подібних. Отож, вони притаманні однорідним об'єктам і дозволяють відмежовувати їх групу від інших подібних груп. Загальні ознаки є показником групової характеристики об'єктів і характеризують об'єкт в цілому. Тому загальні ознаки обґрунтовано називають ще й груповими.

До загальних ознак у криміналістиці відносять: типи та види папілярних узорів пальців рук; форми й розміри низу взуття; рельєф підошви, спосіб її кріплення; кількість, напрям полів нарізів; калібр вогнепальної зброї тощо.

На відміну від загальних (групових), власні ідентифікаційні ознаки дозволяють виділити конкретний об'єкт з групи однорідних. Власні ознаки – це характеристики окремих деталей об'єкта, що, поєднуючись, складають індивідуальну сукупність ознак.

Власні ознаки – це індивідуальні, своєрідні ідентифікаційні особливості об'єктів, окремих деталей, що виникають у процесі їх виробництва й експлуатації.

До власних ознак належать: особливості структури мікрорельєфу полів нарізів і самих нарізів каналу ствола пістолета; «вічка», «містки», «острівки», «фрагменти», «крапки», «злиття», «розгалуження» в папілярних узорах слідів пальців рук та інші дактилоскопічні особливості будови в узорах; різноманітні дефекти шрифту друкарської машинки й інших технічних засобів; особливості будови письмових знаків і їхніх елементів у рукописі; різноманітні відхилення об'єктів дослідження від прийнятих норм та їх пошкодження, а також дефекти обробки й експлуатації об'єктів тощо.

§ 6. Криміналістична діагностика і її завдання

Зростання злочинності, що супроводжує глобальні соціально-економічні перетворення нашого суспільства, спонукає до пошуку нових форм і методів розслідування та розкриття злочинів. Одним з таких методів, що поповнює наукове знання у складній системі судового доказування, є криміналістична діагностика, яка цілком узгоджується з її загальними принципами щодо з'ясування істини.

Слово «діагностика» походить від грец. *diagnosticos* – здатний розпізнавати, розрізняти, встановлювати. Теорія криміналістичної діагностики нині ще формується, але вона вже виробила свій понятійний апарат і напрями практичного застосування. Діагностичні дослідження дають змогу визначити компонентний склад речовини, визначити сутність зміни матеріалу об'єкта, що відбулися під дією певних факторів, виявити наявність чи відсутність в об'єкті тих чи інших можливих складових, а також оцінити його фактичний стан. Діагностика криміналістичних змін, таким чином, переймає етимологічне значення цього терміна, бо означає здатність розпізнавати, розрізняти об'єкти після їх змін. Розпізнавати – це встановлювати, чим схожа досліджувана ситуація з раніше вже відомою; а розрізняти означає відмежовувати її від подібних.

З цього випливає: **криміналістична діагностика** – це процес з'ясування об'єктивної істини шляхом вивчення та пояснення властивостей і станів об'єктів (подій, явищ) за встановленими результатами після їх змін, що вже настали. Таким чином, суть криміналістичної діагностики полягає в дослідженні властивостей і станів об'єкта (ситуації) з метою встановити зміни, що відбулися в ньому (ній), визначити причини цих змін і їх зв'язок зі скоєним злочином.

Отже, діагностичне дослідження властивостей і станів об'єкта – це його розпізнання за допомогою гіпотези, версій, припущень, експерименту з метою встановлення факту події, що вже відбулася.

Тому-то предметом криміналістичної діагностики є встановлення властивостей і станів об'єктів, що зазнали змін у зв'язку зі скоєним злочином. Крім того, під предметом розуміють факти, що можуть бути виявлені слідчим (ек-

спертом), спеціалістом за допомогою різних засобів, методів, способів, що містять об'єктивно-доказову інформацію.

Поняття та сутність криміналістичної діагностики вперше згадувалися у криміналістичних працях на початку 80-х рр. ХХ ст. Так, у 1983 р. був виданий перший методичний посібник з криміналістичної діагностики. Пізніше почали з'являтися наукові статті, тематичні збірники, а також окремі розділи в підручниках з криміналістики. Зокрема в підручнику професора Р. С. Белкіна (1999) було вперше введено великий окремий розділ «Криміналістична діагностика». У цьому підручнику автор усебічно розкриває теоретичні основи, мету, завдання та значення цього розділу в криміналістиці. Нині термінологія увійшла до науково-теоретичних досліджень, присвячених боротьбі зі злочинністю, та до практичних посібників.

Отже, нині цілком визначена загальна спрямованість криміналістичної діагностики, допустимість діагностування криміналістичних фактів і різних ситуацій; відзначено позитивну сутність діагностично-експертних завдань, пов'язаних із дослідженням об'єктів та їх відображень.

У практичному плані криміналістична діагностика забезпечує вирішення експертних завдань і аналіз слідчих ситуацій: при розслідуванні злочинів найчастіше виникає потреба у встановленні тотожності того чи іншого об'єкта-оригінала в різних його станах чи проявах. Наприклад, встановити вогнепальну зброю, з якої було зроблено постріл; встановити особу, яка залишила на місці події слід пальця руки чи взуття; ідентифікувати слід розрізу або слід розрубу зі знаряддям злочину, що було виявлено й вилучено в певному місці та ін.

У теорії методології криміналістики всі криміналістичні дослідження поділяються на дві групи: *ідентифікаційні та неідентифікаційні*.

Ідентифікаційні дослідження – це встановлення тотожності, вирішення якої здійснюється в процесі ідентифікації. Для провадження такого дослідження конче необхідні порівняльні зразки. Наприклад, щоб ідентифікувати слід пальця руки, потрібні порівняльні зразки відбитків пальців рук на дактилокарті.

Неідентифікаційні або діагностичні дослідження – це дослідження, не пов'язані зі встановленням тотожності. Для них порівняльні зразки не потрібні.

Хоч ідентифікація та діагностика мають спільну мету – встановити факти, що свідчать про подію злочину, але між ними існує багато відмінностей, зокрема у площині їх значення та завдань.

Якщо метою криміналістичної ідентифікації є встановити тотожність, індивідуальність об'єкта, то метою криміналістичної діагностики – розпізнати природу та стан досліджуваного об'єкта, встановити факт конкретної ситуативної події. Завдання обох цих груп взаємопов'язані; вони можуть чергуватися або вирішуватися окремо одне від одного. Наприклад, при експертному аналізі слідів зламу чергування завдань та їх взаємозв'язок виглядає таким чином:

- 1) визначення спрямованості зламу – «знизу вгору чи навпаки (діагностичне завдання);
- 2) визначення виду знаряддя зламу – лом, викрутка (діагностичне);
- 3) визначення властивостей суб'єкта злочину (сила, зріст, навички) – діагностичне;
- 4) встановлення придатності слідів (рук, ніг, зброї) для ототожнення – діагностичне;
- 5) ототожнення знаряддя зламу, взуття, осколків фарного скла та ін. – ідентифікаційне;
- 6) ототожнення слідів пальців рук, ознак почерку – ідентифікаційне.

При цьому важливо, щоб ці завдання не протиставлялися та не відривалися одне від одного, а вирішувалися цілісно.

Висновки експерта з діагностичних питань можуть мати самостійне значення як доказові (але не ідентифікаційні) факти в загальній системі доказів, а також можуть використовуватися слідчим для криміналістичної діагностики факту ситуації в цілому.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Що таке криміналістична ідентифікація?
- Назвіть вимоги до об'єктів криміналістичної ідентифікації.
- Які Ви знаєте форми відображення у криміналістичній ідентифікації?
- Що таке порівняльний метод? Дайте характеристику його способам.
- Чим відрізняється ідентифікація від диференціації об'єктів дослідження?
- Які Ви знаєте категорії висновків порівняльного дослідження? У чому їх суть?
- Охарактеризуйте види змін об'єктів.
- Назвіть і опишіть види криміналістичної ідентифікації.
- Які Ви знаєте форми проведення ідентифікації?
- Які бувають об'єкти криміналістичної ідентифікації? Охарактеризуйте їх.
- Аргументуйте відмінності між тотожністю та подібністю.
- Які Ви знаєте групи порівняльних зразків? Дайте кожній характеристику.
- Хто належить до суб'єктів криміналістичної ідентифікації?
- Що означають терміни «ознака» та «властивість»?
- Дайте характеристику загальним і власним ідентифікаційним ознакам.
- Дайте визначення криміналістичної діагностики. Як вона застосовується на практиці?
- Яка різниця між ідентифікаційним і неідентифікаційним дослідженнями?

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п./№ (1, 2, 3, 9, 18, 24, 25, 33, 37, 38, 42, 48, 49).

**ЧАСТИНА
ДРУГА**

**КРИМІНАЛІСТИЧНА
ТЕХНІКА**

ТЕМА 3

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ ТА СТРУКТУРА КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТЕХНІКИ

§ 1. Поняття, система та завдання криміналістичної техніки.

§ 2. Суть і призначення техніко-криміналістичних засобів.

§ 3. Правові основи використання техніко-криміналістичних засобів.

§ 4. Техніко-криміналістичні засоби, що використовуються для збирання об'єктів криміналістичної інформації.

§ 1. Поняття, система та завдання криміналістичної техніки

Криміналістична техніка, або «кримінальна», як колись її називали, – це важлива і самостійна частина науки криміналістики, яка виникла в результаті впровадження досягнень природничо-технічних наук у практику боротьби зі злочинністю. Необхідно відмітити, що це одне з перших понять, яке сформувалось у криміналістиці ще на етапі її становлення як науки. Появу цього поняття спонукало інтенсивне запозичення науково-технічних засобів, пристроїв, пристосувань та матеріалів, що впроваджувалися для роботи з криміналістичною інформацією. Підставами для такої появи та швидкого розвитку і впровадження технічних засобів у кримінальну техніку слугували новітні технології кінця XIX ст., перш за все фізики, хімії, біології, медицини, математики та інших галузей знань, які не тільки спонукали розвиток криміналістичної техніки, але й були пристосовані до виконання її основних завдань, зокрема по виявленню, вивченню, вилученню, дослідженню та використанню отриманої інформації з метою кримінального судочинства. Тому на початковому етапі становлення криміналістики серед правознавців на неї сформувався погляд як на науку технічну, природничо-технічну, прикладну, а не юридичну. Таке ставлення до криміналістики зберігалось до 30-х років XX ст. Цю думку поділяли відомі вчені-криміналісти того періоду: В. І. Громов,

П. П. Міхеєв, В. М. Натансон, І. М. Якімов та ін. Саме таке сприйняття криміналістичної техніки в період її формування послужило основою для появи назви «кримінальна техніка», «поліцейська техніка», потім – «слідча техніка», а нині – криміналістична техніка».

Отже, *криміналістична техніка* – це окрема, самостійна частина криміналістики із власною системою науково-технічних положень, принципів і основаних на них технічних засобів, прийомів та методів, що застосовуються для збирання, обробки, дослідження та надання криміналістичної інформації з метою розслідування, розкриття і попередження злочинів.

Власне техніка – дуже широке поняття, яке означає засоби діяльності людини, вироблену стійку систему наукових положень, знаряддя праці, використання інструментарію, що дозволяє зробити працю більш ефективною, якісною з меншою затратою зусиль. Тобто всі технічні засоби, які використовуються для роботи з джерелами доказів під час розслідування злочинів, прийнято називати криміналістичною технікою.

Ці засоби, прийоми і методи криміналістичної техніки за своїм походженням належать в основному до технічних і природничо-наукових знань. Характерною особливістю цих прийомів і засобів криміналістичної техніки є те, що вони спрямовані на використання матеріальних ознак, що мають значення для розслідування і попередження злочинів.

Термін «криміналістична техніка», з одного боку, можна визначити як сукупність технічних засобів, а з іншого – класифікувати як окрему частину науки криміналістики. Таке двоєдине трактування криміналістичної техніки, на думку багатьох вчених, вважається найбільш обґрунтованим.

Предмет науки «криміналістична техніка» (за Р. С. Белкіним) – це система наукових положень і розроблених на їх підставі технічних засобів, прийомів та методів, призначених для збирання, дослідження та використання речових доказів. Визначаючи предмет, дехто з учених-криміналістів, зокрема Р. С. Белкін, В. Я. Колдін та М. П. Яблоков, роблять акцент на інформаційному підході та вважають, що це не тільки збирання доказів, а й накопичення та переробка інформації про подію, що розслідується, а також технічні засоби та способи попередження злочинів. Такий підхід вважається справедливим, оскільки під час слідчих дій збирають не докази, а лише джерела криміналістичної інформації – об'єкти, предмети зі слідами злочину. Останні можуть стати доказами лише після виконання процесуальної процедури огляду і долучення цих об'єктів-предметів до матеріалів кримінальної справи.

Виходячи зі сказаного вище, до криміналістичної техніки можна віднести: наукові положення про збирання і дослідження речових доказів, прилади, апаратура, обладнання, інструменти, пристосування, різні допоміжні технічні

засоби, а також матеріали, що застосовують для збирання, фіксації та вивчення доказів у процесі судочинства.

Як частина криміналістики, криміналістична техніка складається не тільки з окремих елементів, тобто криміналістичних теорій, прийомів, способів, методів, вчень тощо, але й з окремих галузей знань, що утворюють свою власну систему. До системи криміналістичної техніки належать:

- загальні положення, що визначають систему та завдання криміналістичної техніки;
- загальна характеристика техніко-криміналістичних засобів, що застосовуються при розкритті і попередженні злочинів;
- правові основи використання криміналістичної техніки;
- криміналістична фотографія;
- експертно-криміналістична техніка (від лупи і мікроскопа до великих приладів та обладнання для кожного виду експертизи);
- вимірювальна техніка (від лінійки та штангенциркуля до аналітичних ваг і вимірювального мікроскопа);
- криміналістичне вчення про зовнішні ознаки людини («словесний портрет»);
- оперативна техніка (для таємної роботи з оперативною метою);
- пошукова техніка (металошукачі, газові аналізатори, електрощупи, магнітні підйомники тощо);
- аудіо- та відеотехніка;
- криміналістичне слідознавство (трасологія, дактилоскопія);
- криміналістичне дослідження вогнепальної та холодної зброї, боєприпасів, їх слідів і продуктів застосування (судова балістика);
- СТЕД (судово-технічна експертиза документів);
- криміналістичне дослідження документів, письма та почерку;
- криміналістичні обліки (криміналістична реєстарція);
- фоноскопія (ідентифікація людини за голосом);
- одорологія (дослідження слідів запаху) та ін.

У криміналістичній літературі, наказах, інструкціях тощо, що видаються Міністерством внутрішніх справ, Міністерством юстиції, Генеральною прокуратурою та іншими правоохоронними відомствами, технічні засоби, що використовуються для попередження і розкриття злочинів, називаються по-різному, а саме: науково-технічні, техніко-криміналістичні, оперативно-технічні та ін. На практиці останнім часом з метою дотримання єдиної термінології ці засоби прийнято називати «техніко-криміналістичними».

Крім того, у криміналістичній літературі існує подвійне тлумачення терміну «техніко-криміналістичні засоби» – у широкому й у вузькому значенні. У широкому – до техніко-криміналістичних засобів відносять спеціальні методи аналізу та роботи з різноманітними об'єктами – речовими доказами;

прийоми виявлення, вивчення, фіксації та вилучення матеріальних слідів та їх утворення; експертні прийоми, способи та методики дослідження, а також різноманітні інформаційно-пошукові та реєстраційно-інформаційні системи тощо. У вузькому значенні техніко-криміналістичні засоби є лише матеріальними – обладнання, прилади, апаратура і матеріали, які використовуються для збирання і дослідження речових доказів.

Водночас до криміналістичної техніки належать прийоми опису, систематизації та реєстрації низки об'єктів (наприклад зовнішніх анатомічних ознак людини), що мають значення для розслідування злочинів.

Криміналістична техніка розробляє також спеціальні техніко-криміналістичні, науково-технічні засоби, новітню апаратуру й матеріали, що мають фахове призначення для розслідування, розкриття і попередження злочинів. До таких засобів належать науково-технічне спорядження для експертів, слідчих, спеціалістів вибухо-технічних досліджень, а також спеціальна оптична й фотографічна апаратура, засоби вимірювальної, пошукової та рекордингової (записуючої) техніки тощо.

До завдань, що вирішуються із застосуванням техніко-криміналістичних засобів належать:

- виявлення, фіксація, вилучення і дослідження різних слідів і об'єктів;
- обробка і використання інформації слідів у розкритті злочинів;
- фіксація слідчих дій та оперативно-розшукових заходів;
- накопичення інформації, яка міститься в слідах злочинів, і створення на її основі інформаційно-пошукової і реєстраційно-інформаційної систем для швидкого розкриття злочину;
- ведення різних видів криміналістичних обліків (колекцій, слідотек, картотек, відеотек);
- попереднє та експертне дослідження різних об'єктів;
- наукова організація праці слідчих, спеціалістів, суддів;
- профілактика причин і умов скоєння злочинів та ін.

§ 2. Суть і призначення техніко-криміналістичних засобів

Кожному суб'єкту правоохоронних органів досконало відомо, що вміле застосування спеціальних знань науки криміналістики дає можливість успішно реалізувати свої знання й досвід на практиці. Отож, ефективне застосування спеціальних знань у процесі розслідування, розкриття і попередження злочинів можливе лише з використанням техніко-криміналістичних засобів. Навіть найдосконаліша теорія, вчення, що покладені в основу того чи іншого знання, не може привести суб'єктів кримінального процесу (суддю, слідчого, працівника дізнання, експерта та ін.) до бажаного результату без викорис-

тання техніко-криміналістичних засобів. Наприклад, без застосування спеціальної техніко-криміналістичної апаратури судовий експерт здебільшого не може розв'язати ідентифікаційні та неідентифікаційні завдання. Дослідження мікрооб'єктів стало можливим лише завдяки застосуванню сучасних засобів аналізу та мікроскопів.

Криміналістична техніка акумулює в собі такі поняття, які базуються не тільки на сучасних засобах і методах науки криміналістики, але й на новітніх досягненнях природничо-технічних наук, що використовуються суб'єктами правоохоронної діяльності. Оскільки криміналістична техніка використовує науково-технічні засоби багатьох інших галузей знань, то за період свого розвитку і становлення вона неодноразово піддавалась різній класифікації, яка і до нині не має єдиного тлумачення, залишається недосконалою, а отже, потребує подальшого вивчення та доопрацювання.

У своїй діяльності криміналістична техніка використовує як загальнонаукові, так і спеціальні методи. Тому всі техніко-криміналістичні засоби, прийоми й методи за джерелом свого походження поділяються на три групи.

Першу становлять засоби, прийоми й методи, що запозичені без змін з різних технічних і природничо-технічних наук. Вони набувають криміналістичного характеру лише у зв'язку зі специфічною метою та правовою підставою їх застосування. До них можна віднести фотоапарати різних моделей, фотоприлади, мікроскопи, металошукачі, хроматографи, збільшувальні та вимірювальні прилади, аудіо-, кіно-, теле-, відеотехніку загального призначення та ін.

Друга група – це засоби, прийоми та методи з інших галузей знань, пристосованих для криміналістичних цілей з метою розслідування, розкриття й попередження злочинів. До них можна віднести спеціальні прийоми, способи й методи фотографічної зйомки, спеціальні методи дослідження документів, письма й почерку з використанням ультрафіолетових та інфрачервоних променів, електронно-оптичні перетворювачі, біноклярні мікроскопи, експрес-аналізатори газових сумішей, лазерні, рентгенівські установки та ін.

Третю групу складають технічні засоби, прийоми та методи, що спеціально розроблені для цілей криміналістики з метою дослідження та розкриття злочинів. До них належить криміналістичне обладнання, порівняльні прилади, прилади для виявлення невидимих слідів, прилади для фотографування слідів від частин вогнепальної зброї на кулях і гільзах, дактилоскопічні прилади та набори до них, пошукові прилади, порівняльні мікроскопи, прилади для виявлення підроблених документів, комп'ютерні програми для складання композиційних портретів за методом «словесного портрета» конкретної особи та ін.

З наведеного вище поділу техніко-криміналістичних засобів на три групи уже очевидно, наскільки вони різноманітні не тільки за своїм походженням та призначенням, але й при використанні їх для збирання і дослідження доказів. Завдяки такому розмежуванню, вся криміналістична техніка сконцен-

трована за своїм специфічним призначенням та оперативно застосовується відповідними співробітниками правоохоронних органів різних ланок та спеціальностей у боротьбі зі злочинністю.

Залежно від зазначеної вище групи поділу, вся криміналістична техніка, застосовується наступними суб'єктами:

- оперативними працівниками при проведенні оперативно-розшукових заходів;
- безпосередньо слідчими при проведенні слідчих дій, та опосередковано із залученням спеціалістів;
- спеціалістами та експертами під час проведення відповідних досліджень;
- суб'єктами судового розгляду.

Суб'єктами застосування криміналістичної техніки у процесі розслідування та розкриття злочинів можуть бути не будь-які учасники процесу, а лише уповноважені на те особи: слідчі, дізнавачі, прокурори-криміналісти, спеціалісти, експерти.

Закон не дає вичерпного переліку засобів і методів криміналістичної техніки, що застосовується у процесі досудового слідства та судового розгляду справ. Це неможливо як через великомасштабний перелік всіх таких засобів, так і тому, що криміналістична техніка постійно розвивається, удосконалюється, в результаті чого збільшуються її можливості застосування, крім того, кількість об'єктів дослідження безперервно зростає.

Техніко-криміналістичні засоби, прийоми, методи залежно від суб'єкта їх застосування поділяють на *три види*, а саме:

- засоби, що застосовуються слідчим і судом на стадії досудового та судового слідства;
- засоби, що застосовуються органом дізнання у процесі проведення оперативно-розшукових заходів;
- засоби, що застосовуються судовими експертами при проведенні експертних досліджень речових доказів.

Крім того, всю криміналістичну техніку за її призначенням та завданням поділяють на три групи:

1) для виявлення, фіксації та вилучення різних слідів і об'єктів (починаючи від простих дактилоскопічних щіточок, порошків, спеціальних пульверизаторів, полімерних паст для отримання зліпків із різних слідів і закінчуючи наборами технічних засобів для пересувних криміналістичних автолабораторій);

2) для розшуку об'єктів за їх ознаками (криміналістичні обліки об'єктів, інформаційно-пошукові системи, автоматизовані пошукові системи, порівняльні картотеки, слідотеки, колекції різноманітних об'єктів, предметів, які найчастіше потрапляють у сферу кримінального розслідування);

3) для експертно-криміналістичного дослідження речових доказів та інших найрізноманітніших об'єктів.

Техніко-криміналістичні засоби, що застосовуються під час розслідування, розкриття і попередження злочинів, також класифікують залежно від того, який загальнонауковий метод домінує у процесі їх використання. На цій підставі технічні засоби поділяють: на засоби спостереження, порівняння, моделювання, опису, вимірювання, математичні та ін.

Техніко-криміналістичні засоби при проведенні експертних досліджень, залежно від конкретного виду експертизи, диференціюють на окремі групи: засоби дактилоскопії, балістики, трасології, фототехніки, дослідження документів, почерку, тощо.

До техніко-криміналістичних засобів, що використовуються в кримінальному судочинстві, висувають наступні вимоги:

- наукова обґрунтованість;
- безпечність застосування;
- відповідність нормам законності.

Техніко-криміналістичні засоби, що пропонуються криміналістичною наукою практиці розслідування, розкриття та попередження злочинів, гарантують досліднику достовірність встановлених фактів. Як правило, перш ніж запропонувати технічний засіб практиці, його всебічно перевіряють експериментальним чином на безпечність та надійність.

Техніко-криміналістичні засоби повинні бути нешкідливими для життя та здоров'я людини – як для учасників процесу, так і для учасників кримінального судочинства. Крім того, безпечність передбачає дбайливе поводження і зберігання речових доказів та інших об'єктів, що досліджувалися за їх допомогою.

Потрібно пам'ятати, що використання техніко-криміналістичних засобів не може порушувати законних прав та інтересів громадян, їх моральні та етичні норми, створювати загрозу їх життю і здоров'ю та суперечити нормам чинного законодавства.

§ 3. Правові основи використання техніко-криміналістичних засобів

Використання техніко-криміналістичних засобів – явище надзвичайно поширене у практиці правоохоронних органів. Утім щоб інформація, одержана за допомогою криміналістичної техніки, набула статусу доказової, її використання повинно передбачатися чинним процесуальним законодавством. Криміналістична техніка за своїм призначенням використовується лише під час передбачених законом слідчих дій і оперативно-розшукових заходів. Отож, її застосування повинно мати правові основи, що означають припустимість

певних науково-технічних дій з точки зору законодавства. Нині криміналістична техніка з успіхом застосовується не тільки в кримінальному, а й у цивільному, арбітражному та адміністративному судочинстві.

Слідчий, дізнавач, прокурор, суд для збирання та дослідження доказової інформації використовують різні технічні засоби, прийоми та методи, що базуються на досягненнях природничих і технічних наук, криміналістичної та оперативної техніки, даних логіки та психології, інформатики, обчислювальної техніки та ін.

Під правовими засадами використання технічних засобів у криміналістиці розуміють загальні положення та принципи, що визначають дозволеність для слідчого, органу дізнання, суду їх застосування, але у відповідності з вимогами закону.

Кримінально-процесуальне законодавство регламентує використання технічних засобів і спеціальних знань у кримінальному судочинстві. Зокрема, у законодавстві зазначено, що для розв'язання певних питань з розслідування справи необхідні наукові, технічні та інші спеціальні знання.

Законодавець вказує, що прокурор, слідчий і особа, яка проводить дізнання, зобов'язані вжити всіх передбачених законом заходів для всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи. Для виконання цього припису необхідно використовувати всі передбачені законом засоби, зокрема технічні.

Спеціальні знання – це сукупність професійних, наукових, технічних або набутих досвідом знань та навичок, якими володіє фахівець, що є суб'єктом кримінального процесу. Знання та вміння, якими він володіє, прийнято називати спеціальними.

Проблема правового застосування в кримінальному судочинстві технічних засобів і спеціальних знань для збирання, дослідження та використання доказової інформації дуже складна. Вона включає три головні аспекти: технічний, тактичний та методичний, які у своїй сукупності утворюють правові засади збирання криміналістичної інформації.

Технічний аспект. Ідеться про збирання криміналістичної інформації, використання науково-технічних засобів: різноманітних приладів, інструментів, пристроїв, мікроскопів, електронно-оптичних перетворювачів, лазерних, рентгенівських установок тощо. Отримана за їх допомогою інформація повинна характеризуватись достовірністю й наочністю. Застосування технічних засобів не повинно призводити до пошкодження або знищення об'єктів дослідження та позбавляти можливості їхнього повторного вивчення.

Тактичний аспект тісно пов'язаний з тактикою застосування технічного засобу для одержання інформації від ідеального чи матеріального джерела. Джерела інформації за своєю природою є різними – різні прийоми дослід-

ження й отримання інформації за допомогою технічних засобів. Джерелом ідеальних відображень є люди, суб'єкти події злочину, чії права та свободи охороняються Конституцією України, іншими законами та підзаконними актами.

Правовою підготовкою застосування технічних засобів як для слідчого, так і для органу дізнання є кримінально-процесуальне законодавство. Зокрема, на орган дізнання покладається обов'язок вжити всіх необхідних оперативно-розшукових заходів з метою виявлення ознак злочину й осіб, які його вчинили. Крім того, застосування технічних засобів регламентовано Законами України «Про міліцію», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про службу безпеки України», «Про адвокатуру» та ін.

Методичний аспект. Цей аспект стосується методів виявлення, вивчення, фіксації, вилучення, дослідження та використання матеріальних джерел як живої, так і неживої природи. Останні можна дослідити будь-якими методами і технічними засобами, що відповідають принципу науковості, але за умови, щоб джерело залишалось неушкодженим, а його ознаки та властивості не були змінені.

Необхідно відзначити, що при збиранні доказів під час розслідування злочинів важливо встановити межу застосування технічних засобів і спеціальних знань, тобто обмежити певні дії. Межі застосування техніко-криміналістичних засобів та спеціальних знань характеризуються двома умовами:

- 1) допустимістю – зважанням на те, які методи і засоби можна використовувати із точки зору законності, науковості й етичності;
- 2) результативністю – оцінкою того, чи придатні методи й технічні засоби для досягнення результатів, чи відповідають вони сучасному рівню розвитку науки і техніки.

Відповідно до кримінально-процесуального законодавства, право на застосування техніко-криміналістичних засобів у процесі збирання та використання доказів, мають тільки спеціально підготовлені й уповноважені на це законом суб'єкти. Серед них, насамперед, слідчі, органи дізнання, судді, спеціалісти, які беруть участь у проведенні слідчих дій, експерти. Кримінально-процесуальним кодексом передбачено норми, що визначають загальні принципи доступності використання техніко-криміналістичних засобів з метою всебічного розслідування та розкриття злочинів. Існують норми Закону, що регламентують порядок використання техніко-криміналістичних засобів. Зокрема, ряд статей КПК України вказує на:

- застосування звукозапису при провадженні досудового та судового слідства;
- застосування кінозйомки, відеозапису при проведенні слідчих дій;
- участь спеціаліста при проведенні слідчих дій;

- відтворення обстановки та обставин події (коли слідчий проводить за участю спеціаліста різні вимірювання об'єктів, фотографування, моделювання виготовлення зліпків тощо).

При використанні технічних засобів у протоколі обов'язково зазначають:

- що учасники процесу були оповіщені про застосування техніко-криміналістичних засобів;
- факт застосування технічних засобів і прийомів;
- які матеріали отримано в результаті їх застосування.

Усі дії, пов'язані зі застосуванням криміналістичної техніки, підлягають обов'язковій фіксації у протоколі слідчих дій. Якщо криміналістична техніка застосовувалася без дотримання передбачених законом правил, то її результати не матимуть юридичної сили, а отже – доказового значення.

На основі чинного кримінально-процесуального законодавства міністерства і відомства видають накази, постанови, розпорядження, інструкції тощо, в яких регламентується діяльність підвідомчих їм організацій зі здійснення техніко-криміналістичного забезпечення процесу розслідування, розкриття й попередження злочинів.

Як суб'єкти системи техніко-криміналістичного забезпечення кримінального процесу, слідчі, працівники дізнання, спеціалісти судово-експертних установ, судові експерти, судді, у межах своїх повноважень і можливостей, можуть застосовувати техніко-криміналістичні засоби різної складності – від простих приладів збільшення до сучасної складної пошукової апаратури та новітнього лабораторного обладнання.

§ 4. Техніко-криміналістичні засоби, що використовуються для збирання об'єктів криміналістичної інформації

Сучасні техніко-криміналістичні засоби, що використовуються слідчими, працівниками дізнання, спеціалістами судово-експертних установ, здебільшого комплектуються у різні набори та розміщуються у спеціально обладнаних валізах, сумках, папках тощо.

Більшість наборів техніко-криміналістичних засобів комплектуються за цільовим призначенням (для виявлення та фіксації слідів рук, ніг, транспортних засобів; для фотозйомки; освітлення; виявлення й вилучення мікрослідів тощо) або у зв'язку з розкриттям і розслідуванням конкретного виду злочинів (для розслідування вбивств, зґвалтувань, дорожньо-транспортних пригод, авіакатастроф та ін.).

У свою чергу, деякі набори техніко-криміналістичних засобів комплектуються залежно від того, ким вони використовуються: слідчим, спеціалістом-

криміналістом, автотехніком, спеціалістом біологом, хіміком, фізиком тощо. Набори техніко-криміналістичних засобів, призначені для використання слідчим, оперативним працівником, співробітником ДАІ, спеціалістом експертно-криміналістичного підрозділу, прокурором-криміналістом, комплектуються у вигляді універсальних слідчих експертних валіз.

Слідчі (експертні) валізи містять інструменти, предмети й речовини, необхідні для виявлення, фіксації та вилучення різних слідів і об'єктів. До комплекту універсальної слідчої валізи входять:

- техніко-криміналістичні засоби, призначені для виявлення фіксації та вилучення слідів рук (дактилоскопічні й магнітні щіточки, набори спецпорошків, дактилоскопічні плівки (чорна, біла, світла, скотч), трубка для обкурювання невидимих слідів рук парами йоду, ультрафіолетовий освітлювач, електронно-оптичний перетворювач, різні прилади для зберігання об'єктів після їх вилучення);

- інструменти й матеріали для виготовлення зліпків (щіточка для чистки зліпка, пінцети для видалення сторонніх предметів з поверхні сліду, зліпочні маси – паста «К» та її затвердник, пластелін, медичний гіпс та ін.);

- засоби вимірювання, прилади для позначення місця, що досліджується (метрична рулетка, масштабна лінійка, стрічковий і квадратний масштаб, набір жетонів з номерними знаками від 1 до 10 та ін.);

- засоби для дактилоскопіювання живих осіб і трупів (валик, тюбик з фарбою, оргпластина, прилад для дактилоскопіювання трупів, хірургічні рукавички та ін.);

- прилади для складання схем, планів, малюнків, планшет умовних топографічних знаків, довідник огляду місця події, транспортир, лінійка, олівці та ін.

Універсальні слідчі валізи переважно комплектуються набором інструментів, що належать до багаторазового використання. До цього набору входять: ручна пилка, плоскогубці, універсальний ніж, склоріз (алмаз), універсальний молоток, до ручки якого можна прикріпити різні пристрої типу викрутки, долота тощо.

Для виявлення прихованих об'єктів у процесі огляду місця події, обшуку й інших слідчих дій і оперативно-розшукових заходів слідчі, оперативні працівники, експерти-криміналісти використовують такі пошукові прилади: магнітні металошукачі, прилади для пошуку захоронених трупів, металеві щупи, магнітні підйомники та ін.

Допомога співробітників експертно-криміналістичної служби при проведенні різних слідчих і оперативно-розшукових заходів, зокрема й невідкладних, є дуже суттєвою. Особливо ефективна вона під час огляду місця події – при виявленні, вивченні, фіксації, описі різних об'єктів.

Криміналістична фіксація – це об'єктивне, наочно-достовірне закріплення будь-яких фактів або матеріальних об'єктів, їх стану й ознак, слідів злочину, з метою з'ясування істини та надання суду доказової інформації в розкритті злочинів.

Фіксація дозволяє визначити істинні розміри предметів, їх форму, зовнішні ознаки, місце у просторі, а також взаєморозташування.

На практиці розрізняють і використовують такі способи фіксації:

- *вербальна* (протоколювання, звукозапис);
- *графічна* (графічне зображення предметів, схематичні та масштабні плани, креслення, малюнки, зокрема мальовані портрети);
- *предметна* (вилучення самого предмета, макетування, копіювання, отримання зліпків і відбитків (відтисків);
- *наочно-образна фіксація* (фотографування, кінозйомка, відеозапис).

Якщо при проведенні фіксації потрібно зберегти об'єкт, то застосовується його консервування шляхом створення спеціального середовища, у яке поміщають цей об'єкт (пробірки, поліетіленові пакети, стерильні ємності, морозильні камери тощо).

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Дайте визначення криміналістичної техніки.
- Які наукові положення входять до криміналістичної техніки?
- Назвіть галузі знань що входять до системи криміналістичної техніки?
- Розтлумачте термін «техніко-криміналістичні засоби» у широкому та у вузькому значеннях.
 - Які завдання вирішують із застосуванням техніко-криміналістичних засобів?
 - Охарактеризуйте поділ техніко-криміналістичних засобів за джерелом походження та видами застосування.
 - Дайте класифікацію техніко-криміналістичних засобів за призначенням та завданням.
 - Які вимоги висувають до техніко-криміналістичних засобів?
 - На яких правових основах ґрунтується використання техніко-криміналістичних засобів?
 - Охарактеризуйте сучасні техніко-криміналістичні засоби, що використовуються для збирання речових доказів.
 - Що таке універсальна слідча валіза? Чим її комплектують?
 - Дайте визначення криміналістичній фіксації та назвіть її способи.

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п./№ (1, 2, 3, 9, 18, 24, 33, 37, 42, 48, 49).

ТЕМА 4

ЗАСОБИ І МЕТОДИ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ (СУДОВОЇ) ФОТОГРАФІЇ ТА ЇЇ ПРАКТИЧНЕ ВИКОРИСТАННЯ В РОЗСЛІДУВАННІ Й РОЗКРИТТІ ЗЛОЧИНІВ

- § 1. Поняття про криміналістичну фотографію, її предмет і завдання.*
- § 2. Засоби криміналістичної фотографії.*
- § 3. Стадії фотографічного процесу.*
- § 4. Методи та способи фотозйомки.*
- § 5. Види фотозйомки під час здійснення слідчих дій.*
- § 6. Особливості фотозйомки окремих слідчих дій і їх об'єктів. Специфіка фотозйомки трупа.*
- § 7. Процесуальне оформлення застосування криміналістичної фотозйомки.*

§ 1. Поняття про криміналістичну фотографію, її предмет і завдання

Зміцнення законності та правопорядку в Україні великою мірою залежить від активного застосування в діяльності правоохоронних органів сучасних досягнень науково-технічного прогресу.

Боротьба із сучасною злочинністю старими методами не приносить очікуваних результатів. Тому нині відбувається переозброєння слідчих, оперативних і експертно-криміналістичних підрозділів правоохоронних органів новими технічними засобами виявлення, фіксації, дослідження та пред'явлення суду об'єктивних доказів у наочному вигляді.

Серед таких засобів важливе місце відведене засобам криміналістичної (судової) фотографії, відеозапису, звукозапису. Це означає, що особовий склад оперативних і слідчих підрозділів, адміністративних служб правоохоронних органів повинен мати необхідні професійні знання, вміння, навички, які

дозволяли б використовувати криміналістичну, слідчо-оперативну та спеціальну техніку в щоденній практичній діяльності.

У розшукових і слідчих цілях ще з першої половини ХІХ ст. застосовується фотографія. Це слово походить від двох грец. основ *phos* (*photos*) – світло та *grapho* – пишу, що дослівно означає «писати світлом». Цей винахід датується 1839 р. і належить французькому фізику Араго. Стрімкий розвиток фотографії визначили фізика та хімія, що й відокремило врешті-решт фотографію в нову, самостійну галузь. Фотографія швидко набула широкого застосування в поліцейській практиці багатьох країн: злочинців почали фотографувати, а їх фотокартки поміщати в спеціальні фотоальбоми. Фотографія замінила різні способи реєстрації злочинців, зокрема впливову антропометричну реєстрацію, що проіснувала до 1894 р. Спочатку фотографія розвивалась як загальна, її основним завданням було виконання знімків людей, пейзажів, будівель тощо; проектування й удосконалення різних за будовою фотоапаратів, відповідного обладнання та фотоприладів. У цей період особливо інтенсивно формувалися стадії фотографічного процесу, правила становлення й розвитку негативного й позитивного процесів; розроблялися фотоматеріали, хімреактиви та рецептура для негативного й позитивного процесів та ін.

Однак з'ясувалося, що загальна фотографія не здатна належним чином задовольнити потреби слідчої та судової практики, об'єкти якої відрізнялись своєрідністю і тому потребували розробки спеціальних засобів, методів і видів фотографування. Відтак на базі досягнень загальної фотографії виникла *судова фотографія* як самостійна частина криміналістичної техніки. Останнім часом судову фотографію почали називати криміналістичною. Утім обидва терміни рівнозначні за своєю суттю, тому можуть вживатися як синоніми.

Криміналістична (судова) фотографія – це галузь криміналістичної техніки, що включає наукові положення, техніко-криміналістичні засоби, види, методи та способи фотографічної зйомки, які застосовуються при проведенні слідчих дій, оперативних заходів і судових експертиз із метою виявити, зафіксувати й дослідити об'єкти, що мають доказову інформацію та можуть бути представлені суду як наочний матеріал.

Судова фотографія відрізняється від загальної передовсім тим, що оперує науково обґрунтованими методами й засобами фотографічної фіксації, що застосовуються для розслідування та розкриття злочинів. Завдяки використанню спеціальних прийомів фотозйомки, вона дозволяє виявити неозброєним оком різноманітні об'єкти, наприклад, дописки в документах, сліди травлення, підчищення, а також зафіксувати швидкоплинні процеси, наприклад, обертання кулі під час польоту, зіткнення транспортних засобів та ін.

Фотографування як об'єктивна форма фіксування має низку переваг перед іншими (описом, зліпками, схемами) способами фіксації. Саме тому фотознімок-документ має такі характерні особливості як:

- об'єктивність;
- достовірність;
- переконливість;
- документальність;
- наочність;
- висока точність у передачі інформації;
- швидкість процесу фіксації;
- відносна швидкість відтворення.

Проте фотографія не позбавлена недоліків. Назвемо їх:

- площинний характер зображення;
- випадки викривлень (аберації фотооптики, кома, дисторзія, астигматизм) або навмисні комбінації фотоперекручень;
- можлива неякісність знімків;
- обмеженість передачі кольорів при чорно-білому зображенні;
- неможливість зафіксувати динаміку процесу (фотографія дає тільки статичне зображення об'єкта, що фіксується).

У результаті розроблення нових засобів і прийомів фотографування цих недоліків постійно меншає і в перспективі можуть бути цілком або значною мірою усунені.

Предметом криміналістичної фотографії є факти, що можуть бути встановлені спеціалістом (експертом) за допомогою технічних засобів, вироблених методів, способів фотографічної зйомки, які за своїм кінцевим результатом містять об'єктивну наочно-доказову інформацію. Наприклад: висновок експерта при проведенні СБЕ (судово-балістичної експертизи), експертизи почерку, дактилоскопічної експертизи та ін.

Метою застосування криміналістичної фотографії є швидке розслідування, розкриття, попередження злочинів і викриття злочинців за допомогою наочно-доказових матеріалів.

Завдання криміналістичної фотографії:

1. Дослідження різних об'єктів-джерел із застосуванням судово-дослідної та судово-оперативної (фіксувальної) фотозйомки, з метою надання суду наочної доказової інформації;

2. Фіксація різних матеріальних (речових) об'єктів, їх стану та ознак, що мають значення речових доказів для розкриття злочинів;

3. Дослідження об'єктів при проведенні судових експертиз.

Фіксація в судовій фотографії має на меті точно та цілковито відтворити об'єкти в тому вигляді й стані, у якому вони перебували на момент фотографування. Дослідження з використанням засобів, методів і способів криміналістичної фотографії допомагають виявити маловидимі чи зовсім невидимі

ознаки, дослідити різні вицвілі, витравлені, вимиті, підчищені, дописані, замазані, залиті, закреслені, замінені, згорілі документи, а також об'єкти, що викликають сумнів щодо походження або спонукають до заперечення своєї достовірності при з'ясуванні істини.

§ 2. Засоби криміналістичної фотографії

Під засобами зазвичай розуміють сукупність матеріальних об'єктів, за допомогою яких людина впливає на довкілля для досягнення поставленої мети.

Отримання фотографічного зображення на папері – теж специфічна діяльність, тому всі предмети, прилади, фотоапарати, пристрої, матеріали, хімреактиви, що використовуються в цій діяльності, називають фотографічними засобами.

Усі фотографічні засоби використовують на практиці для розв'язання таких завдань:

- фіксації слідчих дій та оперативно-розшукових заходів досудового дослідження речових джерел інформації;
- виконання судових експертиз у державних експертних і неекспертних установах, а також приватними експертами;
- проведення профілактичної роботи;
- здійснення правоохоронної діяльності громадськими організаціями й окремими громадянами.

У криміналістичній фотографії фотографічні засоби поділяються на три групи:

- 1) фотоапарати;
- 2) фотоприладдя;
- 3) фотоматеріали.

Фотоапарати є основними засобами, за допомогою яких отримують зображення на світлочутливому матеріалі. Сучасні фотоапарати – це складні оптико-механічні прилади, у яких розрізняють два головні вузли: корпус (з чорним покриттям усередині) і фотооб'єктив.

За своєю будовою фотоапарат складається з таких основних частин і механізмів:

- ручка зводу фотомеханізму;
- вікно видошукача;
- пристрій для наведення різкості;
- механізм для транспортування фотоплівки;
- лічильник кадрів;
- шкала визначення відстані до об'єкта фотозйомки (метражу);

- ручка зворотної перемотки фотоплівки;
- гніздо синхроконтакту;
- автоспуск;
- шкала діафрагми;
- шкала витримок;
- кнопка спуску зводу фотомеханізму та ін.

Більшість сучасних фотоапаратів мають вмонтовані пристрої для автоматичного встановлення діафрагми, витримки, транспортування плівки з фотоекспонетром (вимірювальним пристроєм для визначення експозиції при зйомці), змотування відзнятої плівки в касету та ін. Також є фотоапарати, у яких можлива безперервна фотозйомка серії кадрів і режим спрацювання затвора із затримкою 10 сек.

Сучасний стан фототехніки переживає переломний етап свого розвитку. Нині відомі іноземні фірми, такі як OLYMPUS, Nikon, Canon, MINOLTA, PENTAX, Sigma, Contax, SONY та ін., з кожним роком пропонують усе більшу палітру виробів, що поєднують високу якість оптики з новітніми технологіями, особливо у сфері електроніки, обчислювальної техніки й точного машинобудування.

Крім того, відзначимо, з кожним роком цифрова фототехніка все більше конкурує з плівковою, а в деяких науково-технічних напрямках починає домінувати. Безумовно, цифрова форма запису зображення має низку переваг. Так, якщо кадр не сподобався, його можна легко стерти; якщо фотознімок, навпаки, вдалий – його можна відразу ж віддрукувати або внести в комп'ютер, а потім помістити у відповідні документи. При цьому зображення, що збережено в комп'ютері, можна ретушувати або доповнювати за допомогою стандартних чи спеціальних графічних прикладних програм. Сам процес фотозйомки за допомогою цифрового фотоапарата нічим не відрізняється від роботи традиційної (звичайної) фотокамери для стандартної 35-мм плівки.

Кожна іноземна фірма, що спеціалізується на випуску фототехніки, намагається охопити широкі кола користувачів, тобто від новачків до професіоналів. Через це відмінність між деякими фотокамерами мінімальна. Більшість фотокамер за конструкцією подібні, хоча кожна з них має свої слабкі та сильні сторони. Проте найбільші відмінності між ними лише у конструкціях фотокамер, зокрема у використанні фотоматеріалів, ресурсах роботи фотокамер, умовах експлуатації, їх цільовому призначенню та ін. З цієї причини всі фотоапарати поділяють на три групи:

1) *початкового рівня* « фотоапарати «Зеніт», «Київ», Pentax MZ-60, Canon EOS3000N, Minolta Dinax 4, Nikon F65 та ін;

2) *середнього класу* « Praktika B-200, «Київ-19М», «Зеніт-TTL», Pentax MZ-3, Canon EOS-30/33, Nikon F-80 та ін.;

3) професійні фотоапарати «Київ-88», Canon EOS-3, Canon EOS1v, Nikon F-100, Minolta Dinax 9 та ін.

Крім того, залежно від цільового призначення фотоапарати поділяються на:

- загальні – використовуються для широкого кола зйомки, переважно любительських і кореспондентських зйомок;

- спеціальні – використовуються для різноманітних технічних, виробничих, експертно-криміналістичних і слідчо-оперативних цілей (авіазйомки, репродукції, мікро-макрозйомки, геодезичні зйомки та ін.).

Залежно від розміру кадру, тобто розміру фільмового каналу, фотоапарати можна умовно поділити на п'ять основних груп:

1) мініформатні (мініатюрні) з розміром кадру 3,55x4,9 мм, для 8-мм неперфорованої плівки («Вега-2», «Київ-30»,) та іноземних фірм Canon, OLYMPUS, SONY та ін.;

2) малоформатні з розміром кадру 24x36 мм: «Зеніт», «Київ», Minolta ZOOM 160с (з мінімальною відстанню зйомки 0,6 м, діапазоном витримок затвора 10–1/500 сек., фокусна відстань фотооб'єктиву 37,5–160 мм); «Pentax* ist» (з діапазоном витримок: 30–1/4000 сек, мінімальна витримка цілком відкритого кадру 1/125 сек., випускаються як вузькоплівкові, так і цифрові фотокамери); Nikon D1x (випускаються як вузькоплівкові, так і цифрові фотокамери. Такий апарат не розрахований на надшвидкісну зйомку, але його перевагою є дуже висока якість зображення); це Sigma SA-9 (Японія, фотоапарати цієї фірми широко представлені в країнах СНД (особливо в Росії). Нині на базі цієї камери випускають цифрові дзеркальні камери); Olympus LT ZOOM-105 (ця фірма випускає вузькоплівкові фотоапарати понад 26-и різних моделей та цінкових категорій і три моделі з цифровим програмуванням та ін.), що працюють на перфорованій 35-мм плівці;

3) середньоформатні з розміром кадру 4,5x6 см і 6x9 см, що працюють на неперфорованій катушковій плівці шириною 61,5 мм і використовуються в апаратах типу «Любитель», «Салют», «Київ-6» та іноземних типу «Hasselblad-503CW», «Contax-645AF» та ін.;

4) крупноформатні з розмірам кадру 9x12, 13x18, 18x24, 24x30, 30x40 см, типу дорожніх камер «ФК» 13x18 см, павільйонних камер «ФК» 30x40 см;

5) фотоапарати спеціального призначення, що використовуються в криміналістичній фотографії та при проведенні експертно-криміналістичних досліджень. До них можна віднести камери «Спутник», «СМК-120», що використовуються для стереофотографічної зйомки місця події, та стаціонарні фотоустановки типу «УЛАРУС», «МС-1», «МСК», «Регула-4005М», «Пелінг МС-2», апаратний комп'ютерний комплекс «ТЕД-34» та ін.

Фотоприладдя. Для сучасних фотоапаратів розроблені різноманітні пристрої, приналежності, окремі прилади, що розширюють технічні можливості й автоматизують експлуатацію фотоапаратів.

Серед фотоприладдя виділяють такі, що за своїм функціональним призначенням значно розширюють фотомасштаби та можливості фотозйомки. До них належать різноманітні оптичні насадки, що змінюють характеристики фотооб'єктива – це перехідні й подовжувальні кільця, світлофільтри, касети, змінні фотооб'єктиви, штативи, фотоекспонметри, кадрувальні рамки. Їх вибір широкий: від фотобачків для фотоплівки до софітів і фотопінцетів.

Фотоматеріали. Основним елементом будь-якого світлочутливого матеріалу, що використовується у фотографії, є фотографічна емульсія – розчинені в желатиновій масі мікрокристали галоїдного срібла. Фотоматеріали складаються зі світлочутливого шару, нанесеного на певну основу. За цією ознакою розрізняють:

- фотоплівки;
- фотопластинки;
- фотопапір.

Фотоматеріали також поділяються на:

- негативні – для фотозйомки;
- позитивні – для фотодруку зображень з негативу;
- зворотні (слайди) – для отримання позитивного зображення на використаному при зйомці прозорому матеріалі.

Обов'язковими елементами маркування фотоматеріалів є:

- *властивість зображення* (кольорові, чорно-білі);
- *світлочутливість* – властивість світлочутливого фотоемульсійного шару хімічно змінюватися від дії світла, у результаті чого виникає приховане зображення, яке при проявленні перетворюється у видиме, тобто галоїдне срібло переходить у металеве. Якість отриманого фотознімка залежить від правильного вибору величин світлочутливості фотоматеріалу, витримки, діафрагми й освітленості об'єкта зйомки. Чим більша світлочутливість фотоматеріалу або освітленість при фотозйомці, тим меншою повинна бути витримка і діафрагма на шкалі фотоапарата;

• *контрастність* – властивість фотоматеріалу передавати різницю між більш і менш яскравими об'єктами зйомки. З урахуванням цієї властивості фотоматеріали поділяють на нормальні, м'які, контрастні.

Контрастність обернено пропорційна світлочутливості: чим контрастніший матеріал, тим нижча його світлочутливість. Показники контрастності зазначаються, як правило, тільки на фотопапері: (нормальний, контрастний, особливо контрастний, надконтрастний);

- *формат* – розмірні дані: від фотокіноплівки шириною 8 мм до фотопаперу в рулонах завширшки 100 см.

Крім того, фотоматеріали характеризуються:

- 1) спектральною чутливістю, тобто чутливістю до випромінювання різних ділянок спектра;

- 2) зернистістю, фотографічною широтою, тобто властивістю правильно передавати співвідношення яскравості об'єкта, що знімається;

- 3) можливою спроможністю, тобто спроможністю відтворювати окремо певну кількість ліній на 1 мм зображення.

§ 3. Стадії фотографічного процесу

Фотозйомка – це спосіб фіксації об'єктів і отримання об'єктивної, доказової інформації, що виконується відповідно до науково-розроблених криміналістичних рекомендацій. Вона, як правило, повинна передувати будь-якому іншому способу фіксації. Щоб провести фотозйомку необхідно пройти її стадії. Стадії – це науково-розроблена послідовність проведення фотографічного процесу, завдяки якому отримуємо фотопозитивне зображення об'єкта зйомки на папері, тобто фотокартку. Стадії фотографічного процесу мають наступні етапи:

- 1) фотозйомка;
- 2) негативний процес;
- 3) позитивний процес.

Фотозйомка – перша стадія фотографічного процесу – розпочинається з вибору фотоапарата, фотоплівки, об'єкта зйомки, точки для зйомки, установки діафрагми, витримки, глибини різкості. Після виконання цих дій необхідно звести плівко-протяжний механізм і лише після цього можна тиснути на кнопку спуску зводу фотомеханізму.

Наступна стадія **негативний процес**. При проведенні фотозйомки на негативному матеріалі утворюється так зване приховане зображення. Для того, щоб зробити його видимим, необхідно послідовно виконати наступні дії:

- фотоматеріал проявити у спеціальному розчині – проявнику;
- фотоматеріал швидко (попередньо) промити, вилучаючи залишки проявника;
- фотоматеріал опустити у спеціальний розчин – фіксаж, тобто його закріпити);
- фотоматеріал ретельно (остаточно) промити у проточній воді протягом 15–20 хв.;

- фотоматеріал висушити.

Усі перераховані вище етапи характерні для послідовної характеристики негативного процесу. Під терміном «негатив» потрібно розуміти зображення на фотоматеріалі, яке за своїми темними та світлими ділянками є зворотним до оригіналу.

На першому етапі хімічні речовини (елементи проявника) вступають у взаємодію з прихованим зображенням, перетворюючи галоїдне срібло на металеве – зображення стає видимим. Але проявник не здійснює ніякого впливу, коли світло не потрапило на галоїдне срібло, і якщо в такому стані фотоматеріал винести на світло, срібло почне відновлюватися, що викличе так зване засвічування негативу. Уникають цього шляхом вилучення незасвіченого срібла з фотоматеріалу за допомогою фіксажу, який розчиняє незасвічене галоїдне срібло та призводить до його осідання на дно кювети. Після фіксування негативне зображення стає сталим і не реагує на світло, що дозволяє його ретельно промити та висушити. Негативний процес закінчено.

Позитивний процес. Останньою стадією фотографічного процесу є отримання з негативного матеріалу позитивного зображення – відбитків на фотопапері, фотокарток (світлин), діапозитивів на скляних фотопластинках, слайдів на фотоплівці та ін. Позитивний процес складається з двох етапів:

- друкування (нагадує фотозйомку);
- обробки позитивного матеріалу (аналогічний до негативного процесу).

Фотографічне друкування може виконуватися двома способами:

- контактним, коли розмір позитива відповідає розміру негатива (емульсійні поверхні обох матеріалів добре контактують), при цьому світло спрямовується з боку негатива;

- проєкційним (на просвіт), при якому розмір позитива можна регулювати і, на відміну від негатива, може бути як зменшеним, так і збільшеним.

Хімічна обробка експонованого позитивного матеріалу принципово не відрізняється від негативного процесу та передбачає ті ж етапи: проявлення, промивання (попереднє), фіксування, ретельне промивання (остаточне) і сушку.

§ 4. Методи та способи фотозйомки

Як методи, так і способи фотозйомки залежно від мети й можливостей поділяються на судово-дослідницькі (експертні) та судово-оперативні (фіксуєючі).

Судово-дослідницькі методи використовуються в експертній практиці для фіксування прихованих ознак. За допомогою дослідницьких методів ви-

являють сліди підробок у документах, вивчають мікросліди, мікроознаки та мікрорельєф досліджуваних об'єктів та ін. До дослідницьких методів належать: макрофотозйомка, мікрофотозйомка, фотозйомка у невидимих променях спектра, фотозйомка для посилення контрастності зображення та ін.

Судово-оперативні (фіксуючі) методи використовуються для фіксації ознак, що видимі неозброєним оком. До них належать панорамна, репродукційна, стереоскопічна, вимірювальна, впізнавальна, а також усі види криміналістичної фотозйомки, адже сукупність методів, способів, прийомів щодо особливостей криміналістичних об'єктів становлять види фотозйомки.

Фіксація в судовій фотографії має на меті точно та повно відобразити об'єкти в тому вигляді та стані, у якому вони спостерігалися на момент фотозйомки. Судово-оперативна фотографія застосовується в поєднанні з оформленням протоколу, схем і планів, а отримані фотокартки є наочним додатком до них.

Об'єкти судово-оперативної фотозйомки: окремі ділянки місцевості, приміщення, предмети, різні сліди, трупи, живі особи, окремі слідчі й оперативно-розшукові дії. Судово-оперативну фотозйомку може здійснювати слідчий, оперпрацівник органу дізнання, спеціаліст, експерт за допомогою фототехніки, що входить до фотокомплекту криміналістичної валізи.

Макрофотозйомка – це зйомка малих об'ємних об'єктів у великому масштабі, яка здійснюється за допомогою розтягу міху фотокамер з об'єктивом, спеціальних насадок або проміжних кілець. Це найбільш поширений вид фотозйомки у криміналістиці. Її застосовують при багатьох слідчих діях: огляді місця події, обшуку, виїмці, а також в експертно-криміналістичній практиці при проведенні трасологічних, балістичних, почеркознавчих та інших досліджень.

Мікрофотозйомка – це спеціальний метод дослідницької фотографії, який використовується для отримання збільшених зображень об'єктів або деталей об'єктів, недоступних неозброєному оку. Мікрофотозйомка може проводитися за допомогою фотокамер зі спеціальним мікрофотооб'єктивом і фотокамер, з'єднаних з мікроскопом за допомогою спеціальних насадок. Наприклад, фотозйомка слідів, полів нарізів на оболонці кулі, слідів перекусу, розрізу, розрубу та ін.

Фотографування у невидимих променях спектра – зйомка в інфрачервоних променях спектра. Найчастіше до цього методу вдаються для дослідження документів із залитими, закресленими, витравленими, вицвілими текстами, а також зі слідами клейких речовин.

Ефективність цього методу пояснюється тим, що однією із властивостей інфрачервоних променів є їхня велика прониклива здатність. Відзначимо й

те, що фотозйомка можлива як у відображених ультрафіолетових променях, так і при видимій люмінесценції. Джерелами таких променів є звичайні лампи розжарення великої потужності. Для виділення інфрачервоних променів використовують світлофільтри, а зйомку проводять на пластинку чи плівку типу інфрахром. Витримку визначають методом пробної зйомки.

До методів дослідницької фотографії належить також зйомка в рентгенівських, гамма- і бета-променях.

Фотозйомка з метою посилити контрастність зображення. Цей метод дозволяє змінювати яскравість об'єкта зйомки, зумовлену різною кількістю відбитого світла. Цей метод може бути застосований як у процесі зйомки, так і під час додаткової обробки вже готового негативу. При цьому використовують контрастні й особливо контрастні фотоматеріали, що обробляються в розчині проявника.

Різновидом методу посилення контрасту є контратипування: фотозйомка проходить у кілька етапів з метою отримати декілька негативів і діапозитивів, щоб у кінцевому результаті досягнути бажаного фотопозитиву.

Панорамна фотозйомка. У випадках, коли обставини зобов'язують провести фотографування з певної відстані, а об'єкт зйомки через свої розміри, не поміщається в кадр, застосовують панорамний метод зйомки, який дозволяє отримати цілісне зображення завдяки серії послідовних фотознімків.

Панораму об'єкту при роботі з малоформатною камерою типу «Зеніт» можна отримати лише за умови, що на момент зйомки кожний наступний кадр матиме частину зображення попереднього кадру (не більше 1/5). Отримавши серію знімків однакового масштабу, підбирають знімки з повторюваним зображенням і суміщають їх між собою.

Способи панорамної фотозйомки:

- *лінійна* – апарат переміщується послідовно зліва направо паралельно об'єкту фотозйомки;
- *вертикальна* – апарат переміщується зверху вниз із захватом 1/5 попереднього кадру;
- *кругова панорама* – апарат перебуває в одній точці, послідовно переміщуючись (обертаючись) навколо своєї осі;
- *ярусна панорама* – здійснюється поворотом фотокамери навколо горизонтальної осі. Застосовується для фіксації високих об'єктів.

При будь-якому способі панорами необхідно дотримуватися однакових світлових умов і правил фотозйомки. Наведемо їх:

- у фотокадр не повинні потрапляти рухомі об'єкти (транспорт, пішоходи);
- освітлення не повинно змінюватися, що особливо важливо при зйомці на відкритій місцевості, де освітлення непостійне – зі змінною хмарністю;

- не можна змінювати відстань до об'єкта, що знімається;
- фотозйомку слід проводити з однією і тією ж витримкою та діафрагмою.

Репродукційна фотозйомка. Застосовується при фотографуванні плоских об'єктів: креслень, текстів, таблиць (штрихова репродукція), фотокарток і малюнків (напівтонова репродукція).

Фоторепродукція здійснюється:

- за допомогою фотоапарата;
- контактним способом (без використання фотоапарата, тобто в тісному контакті одне з одним, подібно до ксерокопії).

Документ кладуть на рівній поверхні, уникаючи нерівностей – для цього його можна притиснути склом. Поруч з документом, у тій же площині, розміщують міліметровий масштаб для уявного відтворення реальних розмірів документа за фотозображенням.

При зйомці слід дотримуватися двох важливих умов:

- 1) фотоплівка в апараті повинна бути розміщена паралельною до площини об'єкта, що фотографується;
- 2) документ повинен бути рівномірно освітлений.

Репродукційна фотозйомка може здійснюватися за допомогою будь-якого фотоапарата. Але названі умови найкраще забезпечуються при використанні спеціальних стаціонарних фотокамер – «МРКА», «ФМН», «Ель», «Білорусь-2», «Уларус» та ін.

Зображення документа можна отримати також контактним способом без застосування фотоапарата. Він здійснюється аналогічно до ксерокопії.

Стереоскопічна фотозйомка. При цій зйомці отримують два знімки одного й того ж об'єкта, зафіксованого з двох різних точок, але з деяким паралельним зміщенням оптичної осі об'єктива на незначну величину. Розглядаючи стереопару в стереоскоп, отримують просторове, об'ємне зображення, що відповідає бінокулярному зору людини, коли праве та ліве око бачать об'єкт з різних позицій, тобто об'ємно.

Стереопара може бути виготовлена за допомогою спеціальних стереоскопічних апаратів, що мають два однакових об'єктиви й синхронно налаштовані затвори. Стереозйомка може бути здійснена також звичайними малоформатними фотокамерами, до яких додаються стереонасадки (стереопланшети), або шляхом незначного зміщення фотоапарата по горизонталі.

Вимірвальна фотозйомка. Застосовується для того, щоб можна було виміряти розміри об'єктів і відстані між ними. Вимірвальна фотозйомка поділяється на масштабну та метричну.

Масштабна фотозйомка використовується при фотографуванні документів, предметів, слідів та інших речових доказів і дозволяє визначити їх роз-

міри. При масштабній фотозйомці разом з об'єктом фотографується й масштабна лінійка. Вона зменшується в ту ж кількість разів, що й об'єкт. Щоб досягнути цього, необхідно дотримуватися таких умов:

1) розмішувати масштабну лінійку в одній площині з поверхнею, що фотографується;

2) фотоапарат розмішувати так, щоб оптична вісь об'єктива була перпендикулярною до поверхні, що фотографується;

3) дотримуватися рівномірного освітлення.

Метрична фотозйомка. Вона здійснюється не тільки для того, щоб уявити розміри сфотографованих об'єктів, але й щоб вирахувати відстані між ними. Метричну зйомку можна проводити, використовуючи глибинний масштаб. Як масштаб використовують паперову стрічку задовжки до 10 м або пожежний рукав з нанесеними на них поділками. Поділки фарбують по чергово в чорний і білий кольори, інколи з номерами. Здебільшого стрічку фарбують через кожні 0,5 м. На отриманому фотознімку проводять відповідні замірювання, які дозволяють визначити розміри сфотографованого об'єкта. Глибинний масштаб розміщується на землі в напрямку від апарата, паралельно оптичній осі фотоапарата. Нульова точка масштабу, розташовується точно під об'єктивом, щоб у ньому було видно початок масштабу.

Впізнавальна фотозйомка. Впізнавальні фотознімки використовують при проведенні оперативно-розшукових заходів (розшуку), слідчих дій (пред'явлення для впізнання) і криміналістичних експертиз (портретна ідентифікація). Об'єктами впізнавальної зйомки можуть бути живі особи й трупи. Вона проводиться для фіксації зовнішності з метою криміналістичної реєстрації та ототожнення конкретної особи.

Як правило, при впізнавальній фотозйомці фіксують анфас і правий профіль особи, яку фотографують. У разі потреби названі варіанти доповнюють зйомкою в 3/4 повороту голови праворуч і в повний зріст. Зображення особи, що фотографується, на знімку повинно дорівнювати 1/7 натуральної величини.

Найбільш успішно впізнавальна зйомка може бути здійснена в стаціонарних умовах великоформатними камерами. Однак, при дотриманні необхідних рекомендацій, непогані результати досягаються і при використанні малоформатних камер.

Правильній передачі ознак зовнішності особи, що фотографується, сприяють як належне встановлення фотоапарату щодо неї, так і ті положення, які повинна прийняти вона при цьому.

При здійсненні впізнавальної зйомки живих осіб в анфас, особу, яку фотографують, просять сісти на стілець і тримати голову прямо – не нахилиючи її праворуч чи ліворуч, не опускаючи її вниз і не закидаючи назад. При зйомці

у профіль зачіска не повинна закривати вушну раковину. Фотоапарат на штативі встановлюється на відстані не меншій за 1,5 м від особи, щоб оптична вісь об'єктива була на рівні його перенісся. Не можна спрямовувати апарат згори чи знизу – це призводить до викривлення ознак зовнішності.

Фотознімки (світлини) наклеюються поруч на фототаблицю: справа зображення в анфас, а зліва – у профіль, і відправляються суб'єктам замовлення.

Впізнавальна зйомка трупа проводиться у випадках, коли не встановлена особа потерпілого. Така фотозйомка має деякі особливості. Якщо обличчя трупа знівечено подряпинами, ранами, синцями, гулями, то перед впізнавальною зйомкою проводять «туалет трупа». Цю роботу виконує за завданням слідчого судовий медик. Потім під голову трупа підкладається невисока підставка та проводиться фотографування в анфас (зверху, праворуч і ліворуч) і в профіль, а також 3/4 повороту обличчя. З особливою ретельністю фіксуються частини обличчя з особливими прикметами: шрами, бородавки, родимі плями, татуювання тощо.

Якщо такі прикмети наявні і на інших частинах тіла, їх також необхідно сфотографувати, бажано у збільшеному масштабі.

§ 5. Види фотозйомки під час здійснення слідчих дій

Судова (криміналістична) фотографія як оперативний засіб точного та об'єктивного фіксування використовується під час проведення оперативно-розшукових заходів, слідчих дій, а також криміналістичних та інших видів експертиз.

Отримані при цьому фотознімки разом з протоколом слідчих дій є джерелом доказової інформації. Фотознімки є додатковим наочним матеріалом, який дозволяє об'єктивно сприймати описану в протоколі картину слідчих дій, візуально оцінювати форму, розмір і розташування об'єктів у просторі.

Фотознімок фіксує все, що потрапляє в поле зору об'єктива апарата таким, яким воно існує або існувало в реальному житті; він є об'єктивним джерелом інформації, зокрема й тієї, яка не відображена у протоколі з якихось причин. Правильно виконані знімки дозволяють визначити справжні розміри предметів, накреслити масштабний план, відновити обстановку місця події, провести впізнання, здійснити заходи з розшуку людей і речей.

Фотоінформація, отримана під час здійснення слідчих дій, оперативно-розшукових заходів чи після проведення криміналістичної експертизи, повинна відображати:

- хід слідчої дії (оперативно-розшукових заходів, криміналістичної експертизи);

Тема 4. Засоби і методи криміналістичної (судової) фотографії та її практичне...

- результат слідчої дії (оперативно-розшукових заходів, криміналістичної експертизи);

- максимальну кількість відомостей про відображені об'єкти.

У слідчій практиці фотозйомка найчастіше застосовується у процесі огляду місця події, обшуку, виїмки, впізнання, перевірки свідчень на місці, проведення судових експертиз, відтворення обстановки й обставин події тощо. Залежно від характеру слідчої дії та її конкретних цілей, специфіки об'єкта фотозйомки й завдань фіксування, застосовуються різні види судової фотографії. Розрізняють такі *види криміналістичної фотозйомки*:

- 1) орієнтуюча;
- 2) оглядова;
- 3) вузлова;
- 4) детальна.

Орієнтуюча фотозйомка проводиться з метою фіксування загального вигляду місця події разом з прив'язкою, тобто з двома-трьома нерухомими об'єктами довколишньої обстановки: предметами, будівлями, деревами, місцевістю та ін. (див. мал. 1 (а,б)). Орієнтуючий фотознімок наочно ілюструє, яким є місце події, його розміри, кордони, місцезнаходження та його взаємозв'язок з іншими об'єктами.

Мал. 1(а). Орієнтуюча фотозйомка способом кругової фотопанорами

Мал. 1(б). Орієнтуюча фотозйомка способом кругової фотопанорами

Тому місце події на фотознімку необхідно розташувати в центрі, а праворуч і ліворуч захопити деталі обстановки, що безпосередньо прилягають до нього.

В орієнтуючому знімку, з невеликої відстані, досить важко в одному кадрі відтворити картину події. Тому, якщо обстановка не дозволяє в одному кадрі зафіксувати картину події, орієнтуючу фотозйомку проводять панорамним методом – із застосуванням лінійного, кругового, ярусного чи вертикального способу панорами з виготовленням декількох фотознімків. На відкритій місцевості частіше застосовується кругова панорама, а на витягнутій місцевості та у довгих приміщеннях – лінійна. Орієнтуюча фотозйомка завжди застосовується на відкритій місцевості.

Цей вид фотозйомки може бути здійснений лише в умовах природного освітлення. Якщо місце події оглядається вночі, то орієнтуюче фотографування неможливе. Його слід провести у світлий час доби, що цілком відповідає правилу про доповнення огляду, проведеного в нічний час, оглядом при природному освітленні.

Щоб орієнтуючий знімок відповідав вимогам, що до нього висуваються, слід ретельно вибирати точку зйомки. Вона зазвичай віддалена від самого місця події на досить значну відстань, але по можливості це місце повинно перебувати в центрі кадру. Слід також пам'ятати, що чим вища точка зйомки, тим більше інформаційне навантаження несе орієнтуючий знімок.

Найчастіше орієнтуючу зйомку проводять на початковій стадії огляду. Але іноді повністю з'ясувати всі особливості місця, що оглядається обстановки довкола нього, можна лише в кінці огляду місця події. У таких випадках орієнтуючу зйомку доцільно проводити в кінці огляду. Для цього виду фотозйом-

ки використовують будь-які фотоапарати, але залежно від обстановки на місці події змінюють фотооб'єктиви.

Оглядова фотозйомка – найбільш розповсюджений знімальний вид, яким послуговуються для фіксації різноманітних категорій кримінальних справ, адже фотографування на місці події передовсім переслідує мету зафіксувати місце події з усіма його характерними особливостями.

Оглядова фотозйомка – це фотографування конкретного місця (об'єкта), де сталася пригода, без охоплення довколишньої обстановки (будинок, ДТП, автомобіль та ін. (див. мал. 2).

Мал. 2. Оглядова фотозйомка місця події без охоплення довкілля

Оглядова фотозйомка може проводитися як на відкритій місцевості, так і в приміщенні, тобто в найрізноманітніших умовах. Але, звичайно ж, існують правила, які в будь-якому разі є обов'язковими при її проведенні.

Щоб комплексно зафіксувати обстановку місця події, необхідно відзняти серію кадрів (панораму) або ж серію окремих знімків. Якщо якийсь предмет обстановки викликає особливий інтерес, наприклад, зламаний сейф, підлога, шафа, то він повинен бути зафіксований у групі оточуючих його предметів і бажано з різних боків. Оглядову зйомку проводять на початковій стадії огляду місця події.

Оглядова фотозйомка на місцевості має деякі особливості, тому що особливості місця, що оглядається зазвичай зумовлені не тільки наявністю певних об'єктів, а й їх взаєморозташуванням. Оглядову зйомку на місцевості доцільно проводити з верхніх точок (автомашини, балкону, даху будівель тощо) – це дозволяє запобігти появі так званих «сліпих зон», (коли об'єкти, що фото-

графуються, перекривають один одного). Таке трапляється при зйомці, що ведеться на рівні зросту людини. На місцевості можливі два варіанти оглядової зйомки:

- 1) місце події фіксується ніби зі сторони – зовні;
- 2) зйомку ведуть від центра до периферії – зсередини (ексцентрично).

Вибір варіанту визначають конкретні умови зйомки.

Так, оглядова фотозйомка у приміщенні, особливо в тісному, наприклад, у житловій кімнаті малих розмірів, викликає значні труднощі. Використання ширококутових об'єктивів у таких умовах не завжди виправдовує себе через перспективні викривлення, що виникають при зйомці з близької відстані. Тому хороші результати дає кругова панорама та фіксування обстановки від входу, потім з протилежного (зустрічного) боку і з бокових сторін. Зйомка, як правило, ведеться на рівні зросту особи, яка фотографує. Для освітлення таких приміщень користуються софітами та «лампю-спалахом».

Вузлова фотозйомка призначена для фіксування окремих найбільш важливих ділянок, частин (так званих вузлів) і предметів обстановки на місці події у більш крупному плані. Отже, вузол – це фрагмент місця події, на якому виявлено сліди злочину, наприклад, вікно, стіл, шафа, двері тощо. Таких вузлів на місці події може бути декілька – їх кількість визначає слідчий (див. мал. 3).

Мал. 3. Вузлова фотозйомка частини будинку та знаряддя злочину

Вузлову, як і оглядову зйомку, можна проводити з використанням масштабного та метричного методів. Найпростішим прийомом метричної зйомки є використання глибинного масштабу. Для цього виготовляють стрічку з почерговими поділками білого й чорного кольору, кожна з яких має довжину 50 см, і проставляють порядкові номери. Фотоапарат встановлюють у горизонтальній площині, а глибинний масштаб кладуть у напрямку оптичної осі об'єктиву, при цьому початок стрічки розміщують під об'єктивом. На знімку за поділками глибинного масштабу визначають розміри зафіксованих об'єктів і відстані між ними.

Метричну зйомку виконують також з квадратним масштабом. Квадрат розміром 1 × 1 м виготовлений з картону і розділений на рівні темні та світлі квадрати розміщують перед фотоапаратом так, щоб він (квадрат) був знизу посередині кадру. Апарат встановлюють горизонтально.

Визначення розмірів і відстаней за фотознімком доцільно доручати експерту-криміналісту, призначивши судово-фототехнічну експертизу.

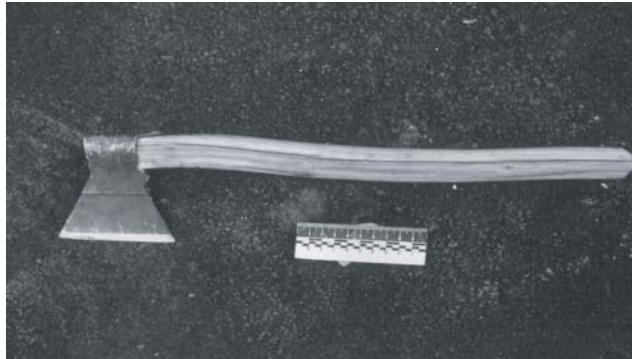
Об'єкти вузлової фотозйомки фіксуються не ізольовано, а на фоні предметів, розташованих на місці події, вони відіграють роль орієнтирів за умови, що саме місце події вже зафіксоване при оглядовому фотографуванні.

Вузлова фотозйомка може проводитися з різних точок, розташування фотоапарата може бути вільним – зверху, збоку, знизу. Точки фотозйомки обирають так, щоб цілком захопити ділянки й об'єкти, які мають суттєве значення для справи. Якщо до об'єкта неможливо підійти близько, то слід застосовувати довгофокусні об'єктиви типу “Таїр”, “Юпітер”, “МТО”, “Геліос”, “Вега” та ін. Але найкращого ефекту для вузлової фотозйомки можна досягти при використанні фотоапарату “ФСМ”, який спеціально сконструйований для судово-метричної зйомки.

Детальна фотозйомка (масштабна) – це фотозйомка окремих слідів і предметів у збільшеному вигляді із застосуванням масштабної лінійки. Метою застосування детальної зйомки є фіксація окремих предметів крупним планом та наочне відображення слідів злочину. Детальний фотознімок відображає об'єкт ізольовано, у збільшеному масштабі, що дозволяє визначити його форму, розмір, індивідуальні ознаки та їх особливості (див. мал. 4).

Об'єктами детальної фотозйомки є окремі предмети і сліди, які здебільшого підлягають вилученню з місця події як джерела доказової інформації. Це засоби вбивства, сліди рук, ніг, зубів, транспортних засобів, документи, ножі, відстріляні кулі, гільзи, рани на трупі тощо – усі вони фотографуються за допомогою масштабу.

Детальна фотозйомка проводиться на відстані, ближчій за 1 м – об'єкт, який фотографують, повинен займати весь кадр. При цьому необхідно дотримуватися відповідних основних правил, розроблених криміналістичною фотографією.

Мал. 4. Детальна (масштабна) фотозйомка сокири (зброя злочину)

Основні правила фотозйомки об'єктів:

- Поруч зі слідом або предметом необхідно помістити масштабну лінійку з позначеннями поділок на міліметри та сантиметри й добре розпізнаваними чорно-білими поділками по 5 мм. Лінійку розміщують у площині об'єкта, який фотографують.
- Якщо слід ноги дуже глибокий (на мокрому снігу чи глині), то лінійка повинна лежати не на поверхні, а на одному рівні з дном сліду, для чого поруч з ним роблять підкоп.
- Фотоапарат розміщують над слідом або предметом таким чином, щоб оптична вісь об'єктива була перпендикулярна до площини зйомки, а задня стінка апарата – паралельна об'єкту, що фотографується.

§ 6. Особливості фотозйомки окремих слідчих дій і їх об'єктів. Специфіка фотозйомки трупа

Фотозйомка широко використовується при проведенні слідчих і оперативно-розшукових дій, що пояснюється доступністю, швидкістю, відносною легкістю та надійністю цього способу фіксації, яка здійснюється за допомогою орієнтуючої, оглядової, вузлової, детальної фотозйомки. Кожен з цих видів має специфічний потенціал можливостей, виконує певне завдання та відрізняється притаманними йому особливостями. Усі ці види зйомки найчастіше застосовуються при огляді місця події. Утім вдаються до них й у процесі здійснення інших слідчих дій: слідчого експерименту, пред'явлення для впізнання, обшуку, виїмки та ін. Вибір знімальних видів (прийомів) у кожному конкретному випадку визначається метою проведення слідчої дії та метою фотографування, яке здійснюється при цьому.

Фотографування при обшуці. Об'єктом фотографування при обшуці можуть бути об'єкти обшуку, пошуку, а також тайники. Щоб детально засвідчити місцезнаходження тайника, доцільно сфотографувати його на фоні навколишньої обстановки. Отже, при обшуці найчастіше застосовується оглядова, вузлова та детальна фотозйомки. Іноді, наприклад, при відкриванні тайника, виникає необхідність зафіксувати не тільки дії осіб, що проводять обшук, але його особливості, будову та ін. Знайдені при обшуці предмети фотографують за правилами масштабної та великомасштабної зйомки.

Фотозйомка при проведенні слідчого експерименту. Особливості такої зйомки залежать від виду слідчого експерименту, що проводиться. Якщо експеримент пов'язаний з реконструкцією обстановки, то спочатку фіксують місце проведення експерименту до реконструкції, а потім – після неї. При чому доцільно застосовувати оглядові та вузлові знімальні види: вони фіксують не лише обстановку на загальному плані, а й окремі її предмети, що використувувалися при проведенні досліджень. Нерідко виникає необхідність сфотографувати місцезнаходження учасників експерименту, а також дії, які проводяться (перевіряються, досліджуються) під час експерименту. Оскільки така слідча дія є доволі складною (проведення експерименту поетапно та з повторенням дослідів), доцільно вже на стадії підготовки визначити моменти, які слід зафіксувати на фотознімках.

Із отриманої серії фотознімків готують фототаблицю, яка додається до протоколу слідчого експерименту.

Фотозйомка при пред'явленні для впізнання. Найчастіше об'єктами впізнання є живі особи, трупи, окремі предмети, речі, тварини, рідше – ділянки місцевості. Тому із фотографічних видів тут найчастіше застосовується вузлова та детальна фотозйомки. Якщо ж об'єктом впізнання є ділянка місцевості, то доцільно застосовувати орієнтуючу й оглядову фотозйомки.

Фотографування при впізнанні має на меті зафіксувати запропонований для впізнання об'єкт та його індивідуальні особливості (ознаки, властивості), за якими він був упізнаний.

Оскільки пред'явлення для впізнання, як правило, проводиться в кабінеті слідчого, варто заздалегідь вибрати точку фотозйомки та врахувати освітлення в цьому приміщенні.

Фотографування предметів, що пред'являються, проводиться за правилами масштабної зйомки. Спочатку фотографують усі пред'явлені предмети, а потім окремо впізнаний предмет з пронумерованою биркою, до того ж його характерні ознаки фіксують крупним планом та обов'язково з масштабом.

Фотографування живих осіб здійснюється за правилами впізнавальної зйомки, якщо впізнання проходить за ознаками зовнішності. Якщо ж свідок

запам'ятав функціональні ознаки (ходу, міміку, погляд, поставу та ін.) злочинця, то, зрозуміло, доцільно застосовувати кінозйомку (відеозйомку).

Упізнаний об'єкт рекомендується сфотографувати ізольовано від інших об'єктів, тобто окремо від тих, з якими він пред'являвся.

Фотографування при проведенні відтворення обстановки й обставин події. Ця слідча дія проводиться з метою перевірки й уточнення результатів допиту свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого чи даних, що були отримані при проведенні огляду місця події, місця скоєння злочину, схову засобів злочину, місця виявлення слідів і предметів пошуку й інших дій. Слідчий у присутності понятих, а в необхідних випадках за участю спеціаліста, може виїхати безпосередньо на місце огляду з метою відтворити обстановку й умови, у яких ті чи інші події могли відбуватися в дійсності.

Під час цієї слідчої дії перевіряють свідчення на знання місцевості та її особливостей, щоб переконатися у дійсності тих чи інших свідчень. З урахуванням особливостей місцевості, по якій здійснюються рух, проводять її фотозйомку та зйомку окремих деталей місця огляду; фіксують виявлені сліди й об'єкти-предмети пошуку, а також усі дії, що відбувалися при відтворенні обстановки й обставин події. При цьому вдаються не лише до орієнтуючої та оглядової фотозйомки, а й за необхідності проводять вузлове та детальне фотографування.

Готуючись до відтворення й уточнення результатів свідчень на місці, слід ретельно вивчити наявний у справі матеріал, щоб під час відтворення здійснювати фотографування з урахуванням даних цього матеріалу. Якщо з одного й того ж питання проводилася перевірка свідчень двох і більше осіб, то в кожному випадку фотозйомку доцільно проводити з одних і тих же позицій. Це дозволяє пересвідчитися, наскільки повно збігаються або відрізняються зізнання осіб, свідчення яких перевіряються.

Виконання цих дій допускається за умови, що вони не принижують гідності осіб, що беруть у них участь, і не є небезпечними для їх здоров'я. Про проведення усіх зазначених дій складається протокол, який підписують всі особи, що брали в них участь, поняті та слідчий. До протоколу додають відповідні схеми, вимірювання, креслення, плани та фотознімки.

Фотозйомка документів проводиться для отримання копій документів, що мають доказове значення. Крім копії документа в цілому, можуть бути виконані фотознімки окремих його фрагментів, наприклад, печатки, штампа, підпису чи окремого фрагменту тексту та ін.

Фотозйомка слідів і фотозйомка речових доказів застосовується для фіксації об'єктів, що мають доказове значення по справі: слідів рук, ніг і транспортних засобів; слідів засобів зламу та скоєння злочину, інструментів, засобів викрадених предметів тощо. При фотографуванні речових доказів фіксується

як загальний вигляд об'єкта, так і його окремі зовнішні ознаки, які необхідно вивчити під час розслідування.

Спочатку, як правило, об'єкти фотографують на місці виявлення. Вузлова фотозйомка дозволяє зафіксувати не лише сам речовий доказ (пістолет, засіб зламу та ін.), а й предмети навколо нього. Потім об'єкт фотографують прийомами детальної зйомки (обов'язково з масштабною лінійкою).

Особлива увага при цьому приділяється освітленню, від якого залежить правильність сприймання форм предмета та інших його зовнішніх ознак. Освітлення повинно забезпечувати чітке окресління всіх деталей об'єкта та їх відтворення на фотознімку. Для цього застосовують декілька, щонайменше два джерела освітлення. Одне з них призначене для освітлення всього об'єкта, а інше – для освітлення окремих його деталей.

Щоб зображення предмета було чітким, його фотографують на світлому фоні – світло-сірому, білому. Для того, щоб позбутися тіні, об'єкт зйомки, наприклад, пістолет, кладуть на скло, закріплене на імпровізованих підставках. Під склом на відстані 10–20 см розміщують (як нейтральний фон) світлий лист паперу.

Значні труднощі викликає фотозйомка хромованих, нікельованих, інших блискучих поверхонь об'єктів, наприклад, пістолет, ніж, частини автомобіля та ін. Для усунення цього явища світло спрямовують не на об'єкт, а на білий екран (або декілька екранів) або ж використовують поляризаційні світлофільтри.

При фотографуванні речових доказів особливу увагу приділяють перешкодам наявних на них слідів, ушкоджень, індивідуальних ознак, наприклад, маркування, трас, номерів тощо. Для цього об'єкт фотографують з різних боків, а також частинами.

Фотозйомка слідів рук зазвичай здійснюється у два етапи. Спочатку фотографують загальний вигляд предмета, на якому виявлено сліди: створюють уявлення про їх локалізацію; потім – самі сліди. Поодиночі сліди пальців рук можна сфотографувати методом великомасштабної зйомки за допомогою подовжувальних (проміжних) кілець. Перед фотографуванням сліди рук зазвичай обробляють спеціальними порошками.

Найкращі результати отримують, використовуючи освітлювач, що дає вузький пучок світла. Якщо слід знаходиться на прозорому предметі (склі, целофановій плівці та ін.), світло можна спрямовувати зі зворотного боку, але так, щоб воно не потрапило в об'єкт фотоапарата.

У випадках, коли зйомку проводять при світлі електронної імпульсної «лампи-спалаху», рекомендується зробити декілька пробних спалахів. При цьому спостерігають, як виглядає слід з позиції фотоапарата.

Якщо здійснити фотозйомку безколірного відбитку не вдається, то предмет зі слідом необхідно вилучити та відправити в експертний підрозділ.

Фотозйомка слідів ніг (взуття) і транспортних засобів. Фотографують як групи, так і поодинокі сліди. При фотографуванні, наприклад, декількох послідовних слідів ніг, “доріжки слідів”, а також значних за протяжністю слідів транспорту від протектора шини автомобіля, коліс воза, застосовують метод лінійної панорами. Для цього, в одній площині з об’єктом зйомки розміщують сантиметровий масштаб, наприклад, м’який метр.

Поодинокі сліди ніг (взуття) фотографують для того, щоб зафіксувати форму, їхні розміри, та окремі ознаки й особливості. У слідах транспортних засобів фотографують ділянки з найбільш чітко вираженим рельєфом малюнка або ті, що мають характерні індивідуальні ознаки.

При зйомці слідів малоформатними камерами можуть використовуватись подовжувальні (проміжні) кільця. Фотоапарат розміщують так, щоб слід займав по можливості весь кадр, тобто з максимальним використанням розмірів фотокадру. Освітлення бажано зробити комбінованим: пряме та бокове. Пряме освітлення дозволяє краще окреслити форму сліду, а бокове – його характерні ознаки. Якщо зйомка проводиться при природному освітленні, то для бокового освітлення використовують білий екран – аркуш паперу, тканину, натягнуту на рамку. Світло, що відбивається від такого екрану, спрямовують перпендикулярно до лінійних особливостей сліду, збільшуючи таким чином тінювий контраст. За допомогою екрана можна також висвітити тіні, що виникають у глибоко вдавленому (об’ємному) сліді.

Фотографування проводять за правилами масштабної (міліметрової) зйомки. Лінійку розміщують в одній площині з дном сліду. Для цього іноді на деякій відстані від сліду (5–10 см) викопують канавку такої ж глибини, що й слід.

Можливий інший варіант: сліди фотографують без масштабу апаратом, закріпленим на штативі. Після цього обережно, щоб не пошкодити дно сліду, у нього кладуть масштаб і роблять другий знімок. Обидва фотознімки наклеюють поруч в одну фототаблицю.

Фотозйомка слідів знаряддя зламу й інструментів. Спочатку ці сліди фотографують за правилами вузлової фотографії. Потім методом масштабної зйомки фотографують власне сліди. При цьому намагаються отримати зображення з максимальним використанням формату фотокадра.

Особливу увагу звертають на форму та характерні ознаки, завдяки яким отримують повну інформацію про форму й особливості засобу, яким скоєний злочин.

Для найбільш чіткої передачі цих ознак застосовують, як і при зйомці інших слідів, комбіноване освітлення, тобто прямий і боковий пучки світла.

Перший – в напрямку від фотоапарата, він окреслює загальний вигляд об'єкта зі слідом, а другий (боковий) підкреслює контури особливостей рельєфу слідів, тобто індивідуальні ознаки. Бокове освітлення підбирають дослідним шляхом. За загальним правилом його спрямовують перпендикулярно до лінійних особливостей сліду; утім, щоб досягти кращої передачі рельєфу, доцільно зробити декілька фотознімків сліду, змінюючи спрямованість бокового освітлення, застосовують так звану «гру зі світлом».

Фотозйомка живих осіб проводиться при криміналістичній реєстрації злочинців, при пред'явленні для впізнання, а також для експертного отождоження людини за зовнішніми ознаками, тобто портретної ідентифікації. Виготовляють два (три) погрудних знімки: правий профіль, анфас і лівий напівпрофіль. Людина повинна бути зображена на фото без головного убору, шарфа, окулярів, у тому вигляді, в якому вона була затримана.

При цьому в кожному випадку застосовують чітко визначені методи, які найбільш усебічно й повно відповідають меті зйомки та її призначенню.

Фотозйомка трупа. Фотозйомка трупа на місці події передбачає отримання знімків, на яких реальна дійсність була б зафіксована з документальною точністю. Таку фотозйомку, як правило, здійснює експерт-криміналіст (спеціаліст).

При фотографуванні трупа на місці події використовують класичні види зйомки: орієнтуючу, оглядову, вузлову та детальну.

При проведенні фотозйомки слідчої дії слід дотримуватися трьох вимог, яким повинні відповідати отримані фотознімки:

1) на фотознімках повинен бути зафіксований послідовний хід слідчої дії та її суттєві моменти;

2) на них повинні бути відображені зрозумілі для всіх учасників результати конкретних моментів слідчої дії. Наприклад, обвинувачений показує момент нанесення удару потерпілому;

3) з технічного боку вони повинні бути виконані таким чином, щоб по них можна було впізнати й відтворити зафіксовану обстановку.

Специфіка фотозйомки трупа:

1. Фотографування трупа проводиться на стадії статичного огляду, тобто до зміни його положення пози, вигляду та стану одягу.

2. Труп фотографують з двох протилежних боків (з правого і з лівого) під кутом 45 відносно довжини тіла.

3. Невпізнаний труп фотографують за правилами впізнавальної фотозйомки (анфас, профіль, особливі ознаки).

4. Площина обличчя при фотозйомці в анфас повинна бути перпендикулярною оптичній осі об'єктива фотоапарата.

5. Фотозйомка повинна бути без тіні. Оптимальним для такої зйомки може бути рівномірне освітлення з двох боків.

6. Фотозйомка з боку голови забороняється, а з боку ніг застосовується рідко, оскільки при цьому спостерігається викривлення пози трупа. До такої зйомки вдаються вкрай рідко – якщо неможливо сфотографувати труп збоку.

7. У фотокадрі повинні бути лише суттєві об'єкти місця події.

8. Усі пошкодження одягу, тіла фотографують за правилами масштабної зйомки.

9. У морзі фотографують ушкодження та сліди на тілі, якщо вони недостатньо вивчені або були пропущені, власне заховані під одягом.

10. При патолого-анатомічному дослідженні фотографуються окремі ушкодження органів, які стали основною причиною летального наслідку – через хворобу чи отриману травму.

У кінці огляду місця події слідчий обов'язково зазначає в протоколі дані про застосування фототехніки, модель фотоапарата, тип фотооб'єктиву, фотоматеріали, які використовувалися, діафрагму, витримку, світлофільтри та інші використані прилади і пристосування.

§ 7. Процесуальне оформлення застосування криміналістичної фотозйомки

Фотознімки, виготовлені у процесі слідчої дії, є наочним додатком до протоколу, який разом із фотознімками є одним із джерел доказової інформації. За чинним кримінально-процесуальним законодавством фотознімки не є самостійним джерелом доказів – це допоміжна форма фіксації результатів слідчої дії, що пояснює та збагачує зміст протоколу своєю наочно-об'єктивною інформацією.

У протоколі слідчої дії, під час якої застосовувалася фотозйомка, необхідно відобразити такі дані:

- 1) найменування об'єктів, що фотографувалися;
- 2) метод фотозйомки (панорамний, вимірювальний, стереоскопічний, репродукційний, впізнавальний);
- 3) вид фотозйомки (орієнтуюча, вузлова, оглядова, детальна);
- 4) фотоматеріал, який використовувався під час фотозйомки; застосування світлофільтру, подовжувальних (проміжних) кілець тощо;
- 5) вид фотоапарату, його об'єktiv, точки фотозйомки, витримка та діафрагма;
- 6) якщо на фотокартці роблять будь-які розмітки, то поруч розміщують контрольну фотокартку; фотознімки у фототаблиці скріплюють печаткою слідчого органу.

Додані до протоколу фотознімки слід оформляти у вигляді фототаблиць, що виготовлені на відповідному бланку з наклеєними на ньому фотознімками. Знімки нумерують і під кожним з них підписують лаконічну пояснювальну текстівку.

Фототаблиця повинна мати заголовок, у якому зазначають, до протоколу якої слідчої дії вона додається та дату проведення цієї дії.

Для підтвердження правдивості знімків їх завіряють підписами слідчого та понятих. Якщо ж фотографування проводилось не самим слідчим, а іншою особою, то необхідний і її підпис. Вказані таблиці підшиваються до кримінальної справи з протоколом слідчої дії як додатки до протоколу.

До фототаблиці додають фотонегативи, діапозитиви проведеної зйомки. Їх поміщають у пакет з пояснювальним написом (найменування слідчої дії, дата зйомки, кількість кадрів) і підписом слідчого. Пакет підшивається до справи.

Застосування фотозйомки експертом при проведенні криміналістичної експертизи відображається в дослідницькій частині висновку експерта. Отримані фотознімки додаються до висновку експерта та, як правило, оформляються на спеціальному бланку у вигляді фототаблиць. Якщо на фотознімку були зроблені будь-які розмітки індивідуальних ознак збігу чи розбіжності, то на фототаблицю наклеюють контрольні фотознімки (тобто ті ж фотознімки, але без розмітки). Кожен фотознімок скріплюється печаткою експертного органу. Такі фототаблиці повинні мати заголовки з вказівкою, до якого висновку вони додаються (номер висновку і дата його складання), а також підпис і печатка експерта, який засвідчує цю фототаблицю.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Поняття і визначення криміналістичної фотографії.
- Якими є переваги та недоліки фотографії щодо інших способів фіксації?
- Назвіть основні завдання криміналістичної фотографії.
- Що Ви розумієте під засобами криміналістичної фотографії?
- Розкажіть про будову сучасного фотоапарата і його основні механізми.
- На які основні групи поділяються сучасні фотоапарати?
- Що ви знаєте про фотоматеріали? Дайте характеристику негативним, позитивним і зворотнім фотоматеріалам.
- Розкажіть про негативний і позитивний процеси у фотографії.
- Які фотозйомки належать до судово-дослідницьких методів фотографії?
- Які фотозйомки належать до фіксуючих методів фотографії?

- Що таке панорамна фотозйомка? Які Ви знаєте правила застосування панорамної зйомки?
- Дайте характеристику впізнавальної фотозйомки.
- Які Ви знаєте види криміналістичної фотографії?
- Охарактеризуйте детальну (масштабну) фотозйомку. Назвіть її основні правила.
- Які Ви знаєте прийоми фотозйомки при пред'явленні для впізнання?
- Які Ви знаєте вимоги до фотографування слідів рук?
- Назвіть специфічні особливості фотозйомки трупа.
- Розкажіть про процесуальне оформлення застосування криміналістичної фотозйомки.

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п./№ (3, 18, 22, 23, 24, 31, 33, 34, 37, 41, 42, 49).

ТЕМА 5

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТРАСОЛОГІЯ

- § 1. Поняття, предмет і завдання судової трасології.*
- § 2. Механізм утворення слідів.*
- § 3. Класифікація видів слідів у трасології.*
- § 4. Основні правила роботи зі слідами.*
- § 5. Основи методики трасологічної експертизи.*
- § 6. Стадії криміналістичної ідентифікаційної експертизи.*

§ 1. Поняття, предмет і завдання судової трасології

Скоєний злочин – крадіжка, розбійний напад, грабіж, вбивство, – як правило, пов’язаний з цілим комплексом протиправних дій, що чиняться злочинцем. Найчастіше ці дії скоюються окремими фізичними особами із застосуванням заздалегідь підготовлених знарядь злочину, зокрема й господарчо-побутових, наприклад, з використанням транспортних засобів для швидкого пересування. Для приховання слідів злочинці нерідко використовують різні методи завуалювання своєї діяльності. Так, у процесі розслідування підозрювані особи зазвичай висувають різноманітні алібі на виправдання своєї непричетності до злочину. Однак кожний злочин залишає певні сліди. Криміналістика вчить, що скоїти злочин і не залишити слідів на місці події практично неможливо. Сліди можуть бути різноманітними: порушення обстановки, переміщення предметів, сліди рук, ніг, запаху, залишені на місці події знаряддя злочину, речі та предмети, що належать злочинцю тощо.

Сліди злочину мають вирішальне значення для встановлення механізму скоєння злочину, а також для з’ясування причетності до нього окремих осіб, їх звинувачення у випадку зникнення та розшуку. Саме тому у криміналістичному розумінні сліди злочину мають особливе значення, адже їх цінність зумовлена залежністю між злочином і його відбиттям – слідоутворенням. Тому вміле виявлення, вилучення та їх вивчення є прямим шляхом, який сприяє розв’язанню низки завдань:

1. Встановлення механізму злочину. Під встановленням механізму злочину розуміють:

- з'ясування закономірностей виникнення слідів злочину;
- визначення шляхів підходу та відходу;
- збір первинної інформації про осіб, які його скоїли.

Зазначимо, що встановлення справжньої картини злочину саме на початковій стадії розслідування має вирішальне значення для подальшого його розкриття.

2. Встановлення особи злочинця. Наукові знання слідів і їх вивчення дають цінну інформацію про особу, яка скоїла злочин. Відображення у слідах несе як загальну, так й індивідуальну інформацію; вона викликає особливий інтерес, оскільки є первинним матеріалом для встановлення конкретної особи, її звичок, а також обставин події, що розслідується. Кожній особі притаманні загальні властивості, характерні для всіх людей: загальні навички, хода, звички, манери поведінки, жести та здійснення певних дій, що перейшли в систему. Однак разом із загальними властивостями кожна особа має ще й індивідуальні властивості – своєрідний «почерк», притаманний тільки їй. Тому такі властивості відображення в момент скоєння злочину проявляються не тільки у свідомості особи, але й у матеріально фіксованих предметах, що дозволяє встановити за ними конкретну особу. Наприклад: вік, зріст, фах, розмір взуття, стать, особливості ходи та ін.

3. Доказування вини. Сліди злочину використовують і для доведення вини. Вони складають доказову основу в слідчій і судовій діяльності та дозволяють з'ясувати об'єктивну істину в кримінальній справі, особливо якщо за ними було проведено відповідну ідентифікаційну експертизу з категорично позитивним висновком.

4. Розшук осіб, які переховуються від слідства та суду. Експериментальні дані свідчать: у вирішенні питань, пов'язаних з розшуком злочинців, які переховуються, сліди мають вирішальне значення.

Відомо, що злочин – це суспільно небезпечне винне діяння, вчинене суб'єктом злочину, тобто діяння, що супроводжуються певними змінами в навколишньому середовищі та викликають у ньому утворення матеріальних й ідеальних відображень (слідів). І саме тут сліди мають вирішальне значення в розшуку та встановленні конкретної особи.

Така важлива роль слідів у діяльності всіх органів, що ведуть боротьбу зі злочинністю, ставить перед криміналістикою вкрай важливе завдання, а саме: розробляти нові та удосконалювати чинні прийоми, методи, способи та засоби огляду, виявлення й дослідження слідів, а також їх використання у процесі здійснення правосуддя. У цьому плані корисним є широке використання до-

сягнень природничих, технічних, економічних та інших наук. Така комплексна розробка питань, пов'язаних з виявленням, фіксацією, дослідженням слідів призвела до виникнення однієї з основних галузей криміналістичної техніки – трасології.

Термін «*трасологія*» походить від франц. *tracé* – слід і грец. *logos* – вчення й означає слід або вчення про сліди, одним словом слідознавство. Трасологія досліджує механізм утворення слідів та особливості відбиття пов'язаних об'єктів з метою криміналістичної ідентифікації.

Як самостійний розділ криміналістичної техніки в криміналістиці трасологія сформувалася порівняно недавно. У перших радянських підручниках з криміналістики середини 20-х рр. ХХ ст. такого розділу ще не було. Лише у підручнику (1938 р.) І. Н. Якімова (автора перших радянських підручників з криміналістики) уперше було введено розділ із назвою «трасологія». Цей термін був взятий із зарубіжної криміналістичної літератури, він і донині залишився у підручниках з криміналістики.

Велика заслуга у розробці цієї наукової галузі знань належить видатному вченому-криміналісту з Київського науково-дослідного Інституту судових експертиз Б. І. Шевченку, який у 1947 р. написав монографію під назвою «Научные основы современной трассологии». Відтак його праця увійшла у криміналістику як самостійний розділ. У ній він розробив класифікацію слідів трасології:

- 1) за видом впливу на об'єкт: сліди механічного, хімічного, фотохімічного, термічного впливу;
- 2) за зоною впливу: сліди локального та периферичного впливу;
- 3) за спрямуванням зусиль при взаємодії об'єктів:
 - а) сліди статичні;
 - б) сліди динамічні;
- 4) за результатом взаємодії між слідоутворювальним і слідоприймальним об'єктами:
 - а) поверхневі сліди;
 - б) об'ємні сліди.

Подальшу наукову розробку окремих аспектів класифікації слідів здійснювали вчені-криміналісти Г. Л. Грановський, Г. А. Самойлов та ін. Так поступово було створено самостійну наукову галузь знань – криміналістичне вчення про сліди – трасологію.

Розглянемо конкретніше поняття сліду. Вище зазначалося, що скоєний злочин пов'язаний з утворенням багатьох різноманітних слідів, які мають низку якісних характеристик. Однак трасологія вивчає не всі якісні характеристики слідів, а лише деякі з них. Які ж сліди вивчаються в криміналістиці?

Відповісти на це питання – значить визначити предмет трасології, конкретизувати поняття про сліди.

Необхідно пам'ятати, що всі зміни в навколишньому середовищі на місці події, що викликані злочином, є його слідами – це кинута цигарка, рана на тілі людини, переставлений на інше місце стілець, викинуті із шафи речі, краплі крові, залишені злочинцем предмети та ін. Усі зміни навколишнього середовища, викликані механізмом злочину, утворюють так звані сліди у широкому розумінні. Серед переліку цих слідів існує спеціальна група слідів, що відображають зовнішню будову одних об'єктів-предметів на інших – це сліди ніг людини, сліди рук людини, залишені на різних предметах; сліди на ригелі замка від застосування знаряддя зламу; сліди на внутрішній частині коробка замка від повертання в замку відмички; сліди розрубу, сліди розрізу, сліди розпилу, сліди на відстріляних кулях і гильзах та ін. Такі сліди злочину прийнято називати слідами у вузькому розумінні слова. Отже, вони завжди є слідо-відображенням на матеріальному об'єкті зовнішньої будови іншого об'єкта. Матеріально фіксовані сліди виникають у результаті механічної контактної взаємодії двох об'єктів: один об'єкт утворює слід (той, що залишив слід) – слідоутворювальний об'єкт, інший – сприймає змінення – слідосприймальний.

Ця група слідів має низку властивостей і якісних характеристик: різний хімічний та молекулярний склад, різне походження матеріалу, яким залишено сліди тощо.

Однак трасологія вивчає не всі сліди, а тільки їх якісні характеристики і властивості, тобто, їхню зовнішню будову, слідоутворювальні поверхні, індивідуальні особливості тощо, які прийнято називати *ознаками слідів*. А тому для слідоутворення у вузькому розумінні характерні такі особливості:

- сліди завжди залишаються на слідосприймальному об'єкті в результаті видозміни стану його поверхні;
 - вони є відображенням зовнішньої будови слідоутворювального об'єкта, що залишив слід;
 - утворення слідів залежить від низки чинників: твердості об'єктів, напрямку взаємодії, розташування об'єктів, сили та характеру взаємодії.
- Ці особливості слідоутворення дозволяють зробити наступні висновки:
- за всіх умов джерелом виникнення слідів є тільки дії людей, пов'язані зі скоєним злочином;
 - у слідоутворенні беруть участь два об'єкти: слідоутворювальний і слідосприймальний;
 - сліди (у вузькому розумінні слова) є матеріальними відображеннями, що виникають у результаті взаємодії слідоутворювальних та слідосприймальних об'єктів.

Виходячи із вищевикладеного, предметом трасологічного дослідження можна назвати вирішення необхідної сукупності кола конкретних питань, фактів, які потрібно встановити, вирішити в процесі вивчення чи дослідження або, якщо коротко, предмет – це факти, які можуть бути встановлені засобами трасологічного дослідження об'єктів.

У слідах-відображеннях фіксується:

- 1) форма взаємодії (механічна, біологічна, термічна та ін.);
- 2) механізм та умови слідового контакту;
- 3) ознаки (власне зовнішня будова) об'єктів, що беруть участь у слідоутворенні.

Дослідження цих слідів здійснюється за допомогою прийомів, методів і засобів, розроблених трасологією. Назвемо основні завдання трасології:

- вивчення закономірностей виникнення слідів;
- розробка засобів і прийомів виявлення, фіксації та вилучення слідів;
- розробка прийомів і засобів огляду слідів;
- розробка засобів і методик експертного дослідження слідів для ідентифікації або встановлення групової приналежності;
- розробка прийомів використання їх з метою розшуку злочинців;
- розробка прийомів попередження злочинів;
- виявлення причин та умов, що сприяють їх скоєнню.

Питанням визначення предмета експертизи присвячені роботи відомих криміналістів Р. С. Белкіна, В. І. Вінберга, А. Р. Шляхова, Ф. Я. Мірського та ін.

Таким чином, *трасологія* – це галузь криміналістичної техніки, що вивчає систему наукових положень, займається розробкою технічних засобів, прийомів, методів та способів виявлення, збирання та дослідження слідовідображень для встановлення обставин їх виникнення, проведення тотожності або групової приналежності об'єктів з метою розслідування, розкриття та попередження злочинів.

§ 2. Механізм утворення слідів

Щоб вивчити поняття сліду, потрібно знати наукову природу його утворення. Ми уже знаємо, що у формуванні сліду беруть участь слідоутворювальний і слідоприймальний предмети.

Об'єкт, який залишає сліди, називається слідоутворювальним, а об'єкт, на якому сліди залишаються, – слідоприймальним.

Перший з них умовно можна назвати об'єктом впливу, другий – об'єктом сприймання. Однак, як ми вже застерігали, такий поділ досить умовний: на-

справді механізм слідоутворення такий, що взаємодія об'єктів обопільно змінна і залежить від їхніх фізичних, хімічних, біологічних та інших властивостей. Крім того, у слідоутворенні бере участь не весь предмет, а його частина, яка своїм виступом зіткнулася з іншим предметом. Вона називається локально-контактною поверхнею. Тому, вивчаючи механізм слідоутворення, недостатньо правильним буде розглядати один об'єкт як слідоутворювальний, а другий – як слідосприймальний.

На процес формування сліду впливає низка факторів, зокрема таких як твердість об'єктів, сила взаємодії, відстань, напрямок і розташування об'єктів тощо. Так, папілярні лінії пальця руки утворюють слід, який залежить не тільки від висоти та пружності цих ліній, а й від властивостей сприймального об'єкта – масла, скла, паперу, картону, тканини та ін.

Інший приклад: форма та розмір трас, що залишає слід розрізу на дереві, визначаються твердістю та структурою волокон самого дерева. Тому необхідно враховувати, що внутрішні сили будь-якого предмету чинять опір тим зовнішнім силам, які порушують їх структуру. Унаслідок цього нерідко слідоутворювальний предмет, у силу його властивостей, стає слідосприймальним: сприймає нашарування фарби, крейди, частинок ґрунту та ін. Приміром, при ДТП (дорожньо-транспортній пригоді) пошкодження отримують обидва об'єкти авто-, мото-, велотранспорту.

Зрозуміло, що для утворення сліду необхідні два предмети (об'єкти), що можуть між собою контактувати у менш чи більш локалізованій зоні, а саме:

- 1) в одній точці (колючий предмет – шило, стилет, штик);
- 2) по лінії краю кромки леза (сліди розрубу, сліди розрізу, розпилу);
- 3) по площині (слід пальця на склі, слід взуття на лінолеумі, вологій глині тощо).

У зв'язку з цим виникає завдання вивчити основні можливості взаємодії та характер змін властивостей як результату цієї взаємодії. Утворення будь-якого сліду пов'язане з певними зусиллями, які складають особливу систему сил, що беруть участь у слідоутворенні. Такі сили у трасології називаються слідоутворювальними. Саме тому одиницею вимірювання механічного впливу при утворенні слідів є сила.

§ 3. Класифікація видів слідів у трасології

Залежно від характеру змін, що виникають на об'єктах при слідоутворенні, сліди класифікують таким чином:

1. Об'ємні сліди. Виникають під дією сили слідоутворювального об'єкта на слідосприймальний об'єкт, який після отриманої деформації набуває нової форми – форми слідоутворювального об'єкта.

Так, слід взуття під тиском ноги входить у контакт з ґрунтом, оскільки твердість матеріалу каблука більша за твердість поверхні ґрунту. Тому випуклі частини каблука, долаючи опір ґрунту (силу тертя та внутрішні сили), деформують ґрунт і втискаються в його поверхню – утворюється статичний слід, відповідний за формою та розміром параметрам каблука. Таким чином утворюється об'ємний слід. При цьому важливо пам'ятати, що зовнішня будова випуклої контактної поверхні відображається у сліді дзеркально: виступи на слідоутворювальному об'єкті утворюють у сліді заглиблення й канавки, а заглиблення – виступи.

Суттєва особливість таких слідів полягає в тому, що вони підлягають трьохмірному вимірюванню (довжина, ширина, глибина). На підставі цих показників можна робити більш конкретні висновки про форму й особливості будови контактної поверхні слідоутворювального предмета.

Якість відображення зовнішньої будови слідоутворювального об'єкта в об'ємних слідах залежить від багатьох факторів і властивостей слідоприймального об'єкта, а саме:

- від його твердості;
- структури речовини;
- спроможності зберігати зміни, що виникають у результаті слідоутворення.

2. Поверхневі сліди. Утворюються внаслідок взаємодії двох об'єктів, що призводить до поверхневої зміни стану та форми слідоприймального об'єкта. Особливість слідоутворення цих слідів полягає в тому, що вони підлягають двохмірному вимірюванню (довжина й ширина).

Для них характерним є те, що обидва об'єкти, які беруть участь у слідоутворенні, мають приблизно однакові можливості. До поверхневих слідів відносять: сліди пальців рук на поверхні скла, меблів, металу; сліди взуття на паркетній підлозі; сліди протектора транспортних засобів на асфальті та ін.

Поверхневі сліди, у свою чергу ще поділяються на два види:

а) *сліди нашарування* – це накладання на слідоприймальний об'єкт частинок речовини слідоутворювального об'єкта. Наприклад, сліди фарби від взуття на підлозі, лінолеумі, асфальті тощо;

б) *сліди відшарування* – це відокремлення частинок речовини з поверхні слідоприймального об'єкта з їх наступним переходом на слідоутворювальний об'єкт. Наприклад, сліди взуття на пофарбованій підлозі: фарба прилипає до взуття, у результаті чого виникає «мінус» матеріалу на підлозі.

Якість поверхневих слідів нашарування та відшарування визначається багатьма факторами, серед яких важливе місце посідають:

- особливості механізму утворення слідів (для слідів взуття – одні, а для слідів ковзання, колювання – інші);
- кількість та своєрідність слідоутворювальної речовини;
- структура поверхні слідоприймального об'єкта (м'яка, тверда, рівна, глянцева, шорстка тощо).

Залежно від місця розташування змін, що виникають на слідоприймальному об'єкті, об'ємні та поверхневі сліди поділяють на локальні й периферичні.

3. Локальні – це сліди, які утворюються на слідоприймальному об'єкті в межах дотику-контакту утворювального та сприймального об'єктів. Наприклад, слід взуття на м'якому ґрунті, слід знаряддя зламу на перешкоді та ін.

4. Периферичні – це такі сліди, що виникають за межами зіткнення поверхонь об'єктів, а іноді за межами самого слідоутворювального предмета, наприклад, пил (курява), волога, вплив світла навколо предмета. Периферичні сліди, як правило, відображають лише загальну форму й розміри слідоутворювального об'єкта, а тому придатні лише для встановлення групової приналежності.

Залежно від особливостей впливу об'єктів слідоутворення сліди поділяються на статичні та динамічні.

5. Статичні – це сліди, що утворюються в результаті одного впливу й напрямку сили (натиску, удару) на одній ділянці одночасно. Їх різновидом є сліди колювання. Вони є рядом відтисків, що виникли на різноманітних ділянках слідоприймального об'єкта й утворюють один відтиск, тому їх ще називають вдавненими. Наприклад, сліди коліс автомобіля, сліди удару молотком по дереву та ін.

6. Динамічні – це сліди, у яких випуклі точки рельєфу слідоутворювального об'єкта передаються у вигляді ліній (трас), борозен (заглибин) і валиків (підвищень) на слідоприймальний об'єкт.

До них відносять: сліди розрізу, розрубів, свердління, розпилу, перекусу, сліди зубів і ковзання, що виникають у результаті взаємодії двох сил та є безперервною низкою статичних слідів однієї й тієї ж ділянки слідоутворювального об'єкта. Контактні точки в динамічному сліді утворюють лінії, траси, дзеркальні за положенням до слідоутворювального об'єкта.

Необхідність класифікації слідів зумовлена тим, що вона надає можливості застосовувати різні методики їх виявлення, збирання й експертного дослідження. Саме тому кожен групу об'єктів зламу та групу знаряддя зламу в трасології поділяють на три підгрупи:

1. Об'єкти зламу:

- пристрої-замкачі (замки, засуви, гачки, защіпки тощо);
- спеціальні сховища (сейфи, металеві ящики, скрині, тайники);
- будівельні перешкоди (двері, вікна, стеля, стіни, підлога).

2. Знаряддя зламу:

- предмети, спеціально пристосовані або призначені для зламу (відмички, викрутки, ломи, фомки, уїститі (пристосування для відмикання врізних замків у дверях) тощо;
- предмети й інструменти господарчо-побутового та виробничого призначення (молотки, сокири, долота, дрелі, стамески тощо);
- предмети, що випадково опинилися на місці події (відрізки труб, металеві прутки, арматура, каміння та інші підручні предмети).

§ 4. Основні правила роботи зі слідами

Виявлення, фіксація, вилучення та дослідження слідів є не лише одним з основних завдань огляду місця події, а й метою слідчого, оперативного працівника, експерта, які беруть участь в огляді місця події.

Процес роботи зі слідами на місці події, починається з їх виявлення та з'ясування закономірностей їх виникнення. При цьому необхідно суворо дотримуватися процесуальних норм і вміло застосовувати науково-технічні засоби, розроблені та рекомендовані криміналістичною технікою. Закономірності роботи зі слідами на місці події:

- виявлення слідів;
- з'ясування закономірності їх виникнення;
- вивчення;
- фіксація;
- вилучення;
- упаковка;
- збереження;
- направлення на дослідження;
- оцінка слідчим і судом;
- використання у процесі доказування по справі.

Виявлення слідів — це один з найвідповідальніших етапів у роботі зі слідами. Для виявлення слідів необхідно вибрати правильну тактику огляду. У цьому важливу роль відіграє професійна майстерність працівника, який проводить огляд місця події.

Прийомам виявлення окремих видів слідів (рук, ніг, транспортних засобів, пострілу, знаряддя зламу та інструментів) присвячені, окремі конкретні теми посібника. Та слід підкреслити загальну настанову роботи зі слідами, суть якої

полягає в тому, що вибір тактичних прийомів з виявлення слідів на місці події в кожному конкретному випадку залежить від обстановки та механізму скоєння злочину.

Для своєчасного виявлення слідів, передовсім необхідно точно та правильно визначити учасників огляду місця події. Це має суттєве значення. Для цього необхідно змоделювати механізм скоєння злочину – уявити себе на місці злочинця, тобто вирішити всі питання й визначити дії, пов'язані зі злочинном.

Якщо скоєно пролом у стіні, то сліди знярядь зламу будуть сконцентровані навколо пролomu; якщо розбито віконне скло, то сліди потрібно шукати на склі та навколо нього. На місці події подумки окреслюють можливий осередок сконцентрованої слідоутворювальної ділянки, визначають, де можуть бути залишені сліди, – лише такий підхід створює певні гарантії для виявлення слідів і зменшує небезпеку їх пошкодження учасниками огляду. Практика свідчить: учасники огляду, нерідко ігноруючи ці вимоги, знищують або пошкоджують важливі сліди у тих місцях, на які вони не звернули належної уваги.

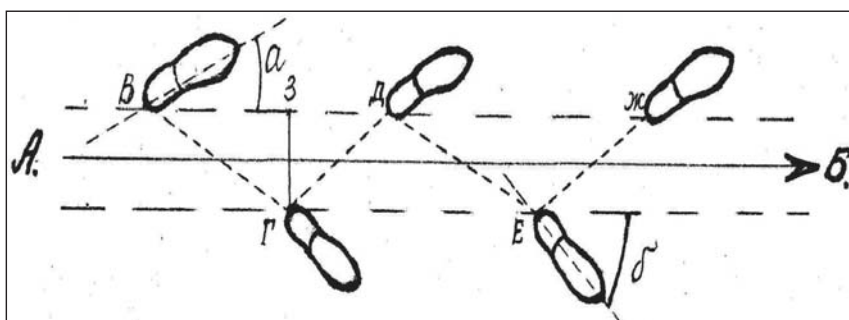
Огляд предметів з метою виявлення на них слідів і забезпечення їх зберігання доцільно починати зі звичайного візуального спостереження з одночасним застосуванням оптичних приладів. Адже виявлення слідів потребує кропіткого огляду кожного квадрата місця події. Важливе значення при цьому має вміле застосування науково-технічних засобів. Якщо сліди на предметі передбачаються, але не були виявлені, предмет слід відкласти й оглянути пізніше із застосуванням інших прийомів і спеціальних засобів.

У процесі виявлення слідів важливо визначити безпосередню їх причетність до розслідуваної події, бо на місці події є чимало слідів, утворених не тільки злочинцями, а й сторонніми особами, а нерідко самими учасниками огляду. Тому визначення кола таких слідів полегшує роботу зі слідами, заощаджує час працівників.

Однак наші практичні працівники часто дотримуються хибного правила: краще взяти більше слідів, тобто краще їх перебрати, ніж недобрати. Це зумовлено тим, що питання про виявлення саме слідів злочину не таке вже й просте і в ньому не може бути єдиних науково узгоджених рекомендацій.

Утім нерідко зв'язок слідів зі злочином наявний і безсумнівний, приміром викинуті з шафи носильні речі (одяг), виявлені викрадені речі, тобто ознаки злочину очевидні і не підлягають сумніву щодо інсценування. Крім того, на зв'язок певних слідів із місцем події суттєво впливає і фактор часу – цю обставину теж слід враховувати.

Отже, правоохоронні органи, зокрема практичні працівники ОВС (органів внутрішніх справ), які здійснюють виявлення слідів, завжди повинні бути обачними щодо їх фіксації та вилучення. Так, при огляді місця події може бути виявлено як поодинокі сліди, так і кілька послідовно залишених слідів, як босих ніг, так і взуття – «доріжку слідів». У таких слідах потрібно відшукати найбільш характерні ідентифікаційні ознаки, що потребують дбайливого ставлення. Такі сліди після їх вивчення необхідно зафіксувати, вилучити, уміло процесуально оформити і зберегти для подальшого дослідження (див. рис. 5). Оскільки на збереження слідів мають вплив негативні метеорологічні умови, то сліди потрібно захистити від можливого ушкодження.

Мал. 5. Елементи «доріжки слідів» ніг

Вимірювання елементів «доріжки слідів» ніг.

- AB – лінія напрямку руху;
- $BГДЕЖ$ – лінія ходьби;
- $ГЗ$ – ширина кроку;
- $BГ$ – довжина кроку правої ноги;
- $ГД$ – довжина кроку лівої ноги;
- a – кут розвороту лівої ступні;
- $б$ – кут розвороту правої ступні.

Приміром, «доріжку слідів» чи одиночні сліди взуття фотографують, вивчають, обгороджують, роблять зліпки; сліди на склі переносять в інше, більш безпечне місце; сліди від знаряддя зламу вирізають та ін.

Виявлені сліди повинні бути своєчасно зафіксовані. З цією метою їх фотографують, обробляють спецпорошками, з них виготовляють копії або зліпки, тобто сліди консервують. У процесі фіксації слідів застосовуються спеціальні науково-технічні засоби, що зосереджені в уніфікованій валізі слідчого, експерта, оперативного працівника.

Виявлені на місці події сліди повинні підлягати ретельному огляду та вивченню. За слідами на місці події можна отримати важливу для розслідування інформацію: відомості про злочинця; шляхи підходу та виходу; взаємне розташування слідів пальців і долонь рук, тобто встановити, яким пальцем та якою рукою вони залишені; про фізичні особливості злочинця, його зріст та інші ознаки.

Виявлення, вивчення та вилучення слідів на місці події і розробка у зв'язку з цим наукових рекомендацій – одна з найбільш актуальних проблем розкриття злочинів.

Сліди, що виявлені та підлягають вилученню, повинні бути відображені у протоколі огляду. Опис слідів у протоколі вимагає засвоєння криміналістичної термінології та вмілого вимірювання, щоб при читанні слідів можна було уявити їх розташування та зовнішню будову на місці події.

Щодо виявлених і вилучених слідів у протоколі огляду місця події необхідно зазначити:

- назву предмета, на якому виявлені сліди, його призначення, розмір, характер поверхні;
- класифікаційні ознаки сліду за видами (статичний, динамічний, об'ємний, поверхневий та ін.);
- характер відображення сліду (наприклад, ознаки робочої частини лопатки, зокрема ознаки краю його кромки тощо);
- положення слідів на предметі, їх взаємне розташування;
- загальну форму та розміри слідів;
- наявність (відсутність) на конкретній поверхні сліду рельєфного малюнка та його характерні ознаки;
- наявність сторонніх речовин у сліді;
- спосіб виявлення, фіксації та вилучення;
- спосіб пакування;
- застосування технічних засобів;
- процесуальне оформлення вилучених слідів тощо.

Сліди при огляді місця події доцільно вилучати разом з предметом, на якому вони виявлені, або з його окремою частиною. Якщо це неможливо зробити (предмет є тяжким, громіздким або цінним), то сліди, крім опису їх у протоколі, закріплюють за допомогою застосування технічних засобів і прийомів: шляхом фотографування, виготовлення зліпків, копіювання на дактилоплівку та ін.

Способи виготовлення гіпсових зліпків. Перед заливкою сліду розчином гіпсу з його поверхні необхідно усунути всі побічні частини (предмети), тобто почистити його. Якщо у сліді є вода, її обережно вилучають за допо-

могою піпетки, фільтрувального паперу або шматочка тканини. Неглибкий слід оточують смужкою картону чи роблять невеликий бортик (бордюр) із землі.

Залежно від стану ґрунту застосовують той чи інший спосіб виготовлення зліпків. Їх існує три:

- 1) наливний;
- 2) насипний;
- 3) комбінований.

Наливний спосіб застосовується для отримання зліпків зі слідів на тугому та вологому ґрунті. З цією метою готується розчин: півтори частини гіпсу на одну частину води. Гіпс висипається у приготовану воду та старанно розмішується до утворення сметаноподібної маси. Додавати сухий гіпс у розчин чи доливати воду в уже густу гіпсову масу не рекомендується.

Для виготовлення одного зліпка зі сліду завглибшки до 3 см потрібно взяти 2 склянки води на 500 г гіпсу. Повна склянка сухого порошку гіпсу містить приблизно 200 г. Приготовану масу заливають у слід безперервним поливом з невеликої висоти; шар повинен сягати половини глибини сліду. Потім кладуть каркас із попередньо змочених водою паличок і виливають рівним шаром залишок маси. Збоку, на каблучній частині, заливають гіпсом шпагат з биркою, на якій зазначають місце вилучення зліпка, дату та підписи двох понятих і слідчого.

Через 20–30 хв. зліпок обережно виймають з ґрунту. Протягом 3–4 год. його сушать, далі промивають у проточній воді, щоб усунути прилипли частини ґрунту. У разі необхідності, можна застосувати м'яку щіточку для зняття з рельєфної поверхні низу підошви (яка відбилася від сліду взуття) частинок ґрунту та сторонніх предметів.

Насипний спосіб застосовується у випадках, коли дно сліду покрите водою чи мокрим снігом, а при усуненні цієї перешкоди можливе пошкодження сліду. У такому разі сухий гіпсовий порошок висипається (просіюється) через сито (марлю) безпосередньо на поверхню сліду з водою. Після того як гіпс промокне, насипають новий шар гіпсу, потім кладуть каркас і знову наносять шар гіпсу. При виготовленні зліпка зі сліду, запорошеного снігом, насамперед потрібно його зволожити холодною водою за допомогою пульверизатора, а потім наносити просіяний сухий гіпс прошарками.

Існує також *комбінований спосіб* виготовлення гіпсових зліпків: спочатку застосовують насипний спосіб, а після утворення у сліді від підошви взуття тугої плівки (кірки) із гіпсу, її обережно змочують водою. Після цього кладуть каркас і застосовують наливний спосіб – заливають слід сметаноподібним розчином гіпсу та прикріплюють бирку з відповідними записами. Через 20–

30 хв., коли розчин гіпсу затвердіє зліпок обережно підкопують і виймають з ґрунту. Потім його попередньо підсушують, промивають у проточній воді та закінчують сушкою. Після цього гіпсовий зліпок можна направляти для дослідження на трасологічну експертизу.

Сліди, не описані у протоколі огляду та не приєднані до кримінальної справи як речові докази, втрачають основну свою якість — доказову силу. Вони не можуть фігурувати в кримінальній справі як джерело доказів, оскільки не мають юридичної сили.

Отже, закономірності роботи зі слідами на місці події (виявлення, огляд, фіксація, вилучення слідів та ін.) вимагають чітких, науково обґрунтованих знань, тактичних прийомів їх виявлення, умілого застосування технічних засобів та інших рекомендацій криміналістичної техніки. Лише вміле застосування рекомендацій криміналістики, що містяться в розділі трасології, може забезпечити ефективність роботи зі слідами.

§ 5. Основи методики трасологічної експертизи

У процесі розслідування злочинів слідчому, оперпрацівнику найчастіше доводиться звертатися за допомогою до спеціалістів для роз'яснення окремих обставин, пов'язаних із розслідуванням злочину. Як ініціатори розслідування, вони зацікавлені у дослідженні слідів, для чого й призначають трасологічну експертизу. У зв'язку з цим їм необхідно не тільки мати уявлення, а й знати, основи загальної методики проведення експертизи, бо порушення методики є однією з причин недовіри до висновку експерта та повернення об'єктів на повторне дослідження.

Як відомо, висновок експерта, при проведенні будь-якого виду експертизи ґрунтується на дослідженні ознак, притаманних певному об'єкту, що відобразилися на іншому об'єкті. У криміналістиці ознаки поділяють на *загальні і власні*.

Саме тому, згідно з методикою проведення експертизи, в об'єктах трасологічного дослідження, що відносяться до загальних ознак, потрібно розрізняти:

- форму (зовнішню будову);
- розміри;
- властивості об'єкту;
- рельєф поверхні.

Загальні ознаки — це зовнішні ознаки об'єкта, які характеризують його в цілому щодо форми, розмірів, конфігурації та дозволяють віднести його до групи йому подібних. Необхідно відмітити, що загальні ознаки стосу-

ються в однаковій мірі як предмета в цілому, так і будь-якої його частини. Отже, *загальні ознаки* – це зовнішні ознаки, що мають загальну природу свого походження, є характерними для ряду об'єктів, та дають можливість віднести такі об'єкти до багатьох їм подібних. Вони є показником групової характеристики, тому характеризують об'єкт в цілому. Наприклад, загальними ознаками сліда низу взуття є його зовнішня будова, розміри, рельєф поверхні, маркування тощо.

Власні ознаки – це індивідуальні особливості, що виникли в результаті виготовлення й експлуатації об'єктів. Вони постають як наслідок дії слідоутворювального предмета на слідосприймальний. Наприклад, окремі сліди від робочої частини «лома-фомки» на поверхні деревини, індивідуальні особливості обробки, зносу та ремонту взуття тощо. При дослідженні зовнішньої будови матеріальних об'єктів характеризують як загальні (групові), так і власні ознаки, характерні лише йому одному.

Встановлення тотожності завжди здійснюється за своєрідними, одиночними, індивідуальними ознаками, а саме:

- за відображенням ознак у сліді та лише в сукупності (тільки сукупність загальних і власних ознак може індивідуалізувати предмет та створити можливості для його ідентифікації). Неодмінною умовою трасологічної ідентифікації – достатньо виражена тотожність об'єктів, що досліджуються;
- за зовнішньою будовою об'єктів: індивідуальні особливості повинні бути очевидними;
- за наявністю незмінної, стійкої зовнішньої будови об'єктів, яка дозволяє проводити порівняння навіть через тривалий проміжок часу, тобто у межах ідентифікаційного періоду;
- за умови, що об'єкти дослідження після скоєння злочину не підлягали змінам (взуття не зносилося, ніж не був загострений заново тощо). Тому експерту необхідно враховувати не лише стійкість зовнішньої будови, а й умови знаходження та зберігання об'єктів;
- за умови, що всі ознаки в своїй сукупності переконливі.

Для трасологічної ідентифікації є типовим ототожнення конкретного об'єкта (предмета чи людини) за ознаками його зовнішньої будови, що отримали своє відображення у слідах. Тому методика ідентифікаційного експертного дослідження заснована на порівняльному вивченні об'єктів, що ідентифікують об'єкти-оригінали, і тих, що ідентифікуються, тобто залишених слідів від об'єктів.

Основне положення методики при цьому полягає у виявленні сукупності ознак, які має об'єкт пошуку (той, що ідентифікують), і встановленні ознак, які відобразилися в залишеному ним сліді.

Однак щодо встановлення ознак при дослідженні об'єктів з порушеною їх цілісністю використовується особливий вид трасологічної ідентифікації – ідентифікація цілого за його частинами, наприклад, при дослідженні кусків фарного скла у справах про ДТП; осколків віконного скла при скоєнні крадіжок, кусочків розірваного паперу тощо.

§ 6. Стадії криміналістичної ідентифікаційної експертизи

Для вирішення питань, поставлених перед експертом трасологічної експертизи, необхідно мати наступні початкові дані:

- постанову про призначення судово-трасологічної експертизи;
- сліди-носії інформації (ідентифікуючі об'єкти) – гіпсові зліпки слідів взуття, вирізки знаряддя зламу, сліди вогнепальних пошкоджень тощо;
- досліджувані об'єкти-оригінали (ті, що ідентифікують) – знаряддя зламу, взуття, пістолет, друкарська машинка, людина тощо;
- матеріали кримінальної справи, зокрема частини, що стосуються проведення експертизи.

Для ініціатора розслідування ці початкові дані є тією основою, яка необхідна для призначення та проведення експертизи. Трасологічна експертиза вирішує багато важливих питань: ідентифікує об'єкти, встановлює групову приналежність та ціле за його частинами; проводить дослідження транспортних засобів; дактилоскопічні експертизи; експертизи слідів ніг (взуття); знарядь зламу й інструментів; замків і пломб, слідів зубів людини та слідів тварин; вивчає зліпки слідів злочину, «доріжки слідів» ходи людини, механічні пошкодження одягу та багато інших об'єктів.

Трасологічна експертиза, як і інші криміналістичні експертизи, – це послідовний, методичний, взаємопов'язаний процес, який згідно із загальною методикою ідентифікації передбачає науково розроблену структурну побудову дослідження, що відчувається за чітко окресленими стадіями з обов'язковим дотриманням їх послідовності та взаємовпливу з метою отримати повну, всебічну й достовірну інформацію.

У теорії криміналістичної ідентифікації виділяють шість стадій, за іншими – сім стадій ідентифікаційної експертизи.

1. Попередня стадія. Ця стадія включає ряд завдань з підготовки дослідження: ознайомлення з матеріалами, що надійшли, та обставинами справи, з питаннями, поставленими на вирішення експерта й відповідність їх його компетенції; наявність написів, відтисків печаток, підписів понятих і слідчого. Вона включає ознайомлення з самими об'єктами та попереднє визначення

найбільш ефективних методів, що будуть використані у процесі експертизи. Якщо матеріалів недостатньо або вони непридатні для ідентифікації, експерт повідомляє про це слідчого (суд) і вказує, які додаткові матеріали необхідно надати.

1. Роздільне дослідження. Цією стадією передбачено роздільне вивчення об'єктів, що ідентифікують та тих, що ідентифікуються. Основне завдання при цьому дослідженні – виявити, закріпити та встановити максимальну сукупність ідентифікаційних ознак, притаманних кожному об'єкту, зробити правильний аналіз слідів-відображень від об'єкта, що ідентифікують, і з'ясувати закономірність механізму слідоутворення цих слідів.

2. Експериментальне дослідження. Це дослідження спрямоване на виявлення властивостей і ознак в об'єктах, що ідентифікують, у формі, що задовольняє процес порівняльного дослідження. Наприклад, при проведенні судово-балістичної експертизи експериментом передбачено дві мети:

1) встановлення придатності вогнепальної зброї, що досліджується, до виконання пострілів;

2) отримання експериментальних зразків (куль, гільз) для порівняльного дослідження.

Основним завданням експериментального дослідження є не лише отримати порівняльні зразки, а й виявити, зафіксувати індивідуальні ознаки, що дають підстави впевненості для формування у експерта внутрішнього переконання в їх стійкому відображенні, а отже, придатності цих зразків для порівняльного дослідження.

3. Порівняльне дослідження. На цій стадії зіставляють однакові ідентифікаційні ознаки об'єктів, виявляють їх збіг або розбіжність. Порівняльне дослідження повинно бути повним, усебічним і детальним. Ретельно зіставляють не лише зримі та найбільш характерні ознаки, а всі, що були виявлені на стадії роздільного дослідження, незалежно від їх кількості та ступеня вираженості. При цьому можуть використовуватися різні вимірювальні прилади, лупи, порівняльні прилади та інші технічні засоби. Порівняння здійснюється трьома способами:

1) зіставленням;

2) сполученням (лінійним суміщенням);

3) накладанням.

Зіставлення – це розміщення об'єктів (або фотозображень), що порівнюються, поруч один біля одного – так, щоб можна було одночасно спостерігати та відзначати їхні ознаки.

Сполучення (лінійне суміщення) – це розміщення в полі мікроскопу об'єктів, що порівнюються, таким чином, щоб ознаки одного складали продовження

ознак другого. З цією метою використовують спеціальні прилади – порівняльні мікроскопи (МС-51, МСК-1, МС-1 та ін.) або фотографують обидва об'єкти в одному масштабі.

Накладання – це приведення порівнюваних об'єктів у контакт один з одним так, щоб їх можна було спостерігати при проходженні світла, тобто на просвіт. Для цього зображення об'єктів переносять на прозорий матеріал (плівку, скло) і одне з них накладають на інше. Таким чином досліджують їх форму, розміри та розташування ознак. При цьому в експертній практиці використовують спеціальні прилади оптичного накладання – ПОН-2, МС-1, програмно-апаратний комплекс «ТЕД-34» та ін.

4. Оцінка результатів порівняння. Це етап дослідження, на якому аналізують отримані результати розумової та оцінювальної діяльності об'єктів дослідження чи слідів на них. Виявлені сукупності ознак збігу та розбіжності оцінюють з погляду їх закономірності або випадковості. Збіг ознак оцінюють як окремо, так і в їх сукупності, передовсім з урахуванням того, чи достатні вони для встановлення тотожності.

При цьому порівнюється кількість і якість ознак, що збігаються та різняться, пояснюється їх походження. Якщо закономірною, суттєвою виявиться сукупність ознак, що збігаються, то висновок експерта про тотожність буде позитивним; якщо навпаки – закономірна сукупність ознак, що між собою різняться, – висновок буде негативним. На цій стадії експерти часто припускаються помилок. Причиною таких помилкових висновків є неправильна оцінка ознак інформативності об'єктів дослідження.

Правильне рішення залежить не лише від якості наданих на експертизу об'єктів, від повноти та старанності проведеного дослідження, а й від інших факторів: професійної підготовки, кваліфікації та досвіду експерта, його уважності, кмітливості, пильності, зосередженості, посидючості та інших об'єктивних і суб'єктивних рис.

5. Висновки. Це синтезуюча стадія, на якій викладається короткий, найбільш важливий, глибоко осмислений, логічно викладений результат проведеного експертного дослідження – це підсумок роботи експерта, обґрунтований його внутрішнім переконанням. Єдиною підставою для висновку про тотожність є індивідуальна (неповторна) сукупність ідентифікаційних ознак. Висновок експерта про тотожність може бути позитивним, негативним (заперечним) або ймовірним (вірогідним).

Крім названих вище, існує ще й висновок про неможливість вирішення питання по суті. Такий висновок роблять, коли під час дослідження встановлені як збіг, так і розбіжність ознак і вони є складними або недостатніми для

пояснення. Збіг лише загальних ознак, дає підстави для висновку тільки про групову приналежність.

Доказове значення має лише категорично позитивний висновок або категорично негативний (заперечний) висновок. Ймовірний висновок може бути використаний лише в організаційній та оперативно-розшуковій діяльності.

б. Складання висновку експерта й оформлення фототаблиці. Це завершальна стадія, що підбиває підсумки всього ходу методики експертного дослідження. Вона включає й технічну сторону – оформлення результатів отриманих матеріалів і складання фототаблиці, яку додають до висновку експерта.

На цій стадії весь матеріал, отриманий у процесі експертного дослідження, узагальнюють у вихідному документі – висновку експерта, який є одним з джерел доказів, разом з фототаблицею, додається до кримінальної справи.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Як дослівно перекладається термін «трасологія»? Дайте йому визначення.
- Які завдання вирішуються за допомогою слідів злочину?
- Дайте поняття вченню про сліди.
- Назвіть основні особливості слідоутворення.
- Розкрийте механізм утворення слідів.
- Які Ви знаєте види слідів у трасології? Що таке слідоутворювальний і слідоприймальний предмети?
 - Охарактеризуйте об'єкти зламу та знаряддя зламу.
 - Що Ви знаєте про закономірності роботи зі слідами на місці події?
 - Що необхідно зазначити у протоколі огляду місця події при вилученні слідів трасології?
- Дайте поняття загальним та власним ознакам трасологічного дослідження. Поясніть відмінності між ними.
- Розкрийте основи методики криміналістичної ідентифікаційної експертизи.
 - Назвіть і охарактеризуйте стадії ідентифікаційного процесу.
 - Які Ви знаєте способи порівняльного дослідження? У чому їх специфіка?
 - Що таке оцінка результатів порівняння та висновок експерта? Які Ви знаєте категорії висновків експерта?

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п./№ (2, 3, 9, 18, 23, 24, 33, 34, 37, 42, 48, 49).

ТЕМА 6

КРИМІНАЛІСТИЧНА ДАКТИЛОСКОПІЯ

§ 1. Поняття папілярних узорів та їх властивості.

§ 2. Типи слідів пальців рук і їх види слідоутворення.

§ 3. Методи та способи виявлення і фіксації латентних слідів папілярних узорів пальців і долонь рук.

§ 4. Правила фіксації, вилучення й пакування об'єктів зі слідами рук на місці події.

§ 5. Фотографування та опис слідів рук у протоколі огляду місця події.

§ 6. Криміналістичне значення слідів людини у розслідуванні та розкритті злочинів.

§ 1. Поняття папілярних узорів та їх властивості

З давніх часів сліди людини використовуються при розслідуванні та розкритті злочинів. Так, у Китаї ще у XII–XIII ст. використовували відбитки пальців не тільки під час розірвання шлюбу, а й у розслідуванні злочинів. Нерідко вирішальне значення належить слідам і в сучасній практиці розслідування злочинів. З усіх слідів, які залишає людина, сліди рук мають найбільше криміналістичне значення, оскільки за їх допомогою безпомилково ідентифікують кожну конкретну людину. Крім того, вони дозволяють твердити про кількість осіб, які перебували на місці події, а іноді навіть про їхню стать, вік, фізичні недоліки та професію. Така основна й додаткова інформація, зрозуміло, суттєво полегшує пошук злочинців.

Термін дактилоскопія походить від грец. *daktylos* – палець і *skopyo* – дивлюся, розглядаю; а якщо дослівно – пальцезроздивляння. Дактилоскопія – це галузь криміналістичної техніки, що вивчає властивості та будову папілярних узорів, з метою використання їх відбитків для ототожнення особи й розкриття злочинів. Дактилоскопічні дослідження засновані на знанні морфологічних особливостей будови шкіри та зумовлені властивостями папілярних узорів на пальцях і долонях рук та підшвах босих ніг. Як відомо, шкіра людини скла-

дається з трьох шарів: зовнішній шар – епідерміс; під ним дерма, чи власне шкіра; а ще глибше – жирова клітковина.

Дерма, що розташована під епідермісом, має численні паралельно розміщені валики (виступи) – дермальні сосочки. На більшій частині людського тіла ці сосочки розташовані хаотично, тільки на пальцях і долонях рук та підшвах босих ніг вони розміщені рядами. Епідерміс, верхній шар шкіри, покриває дермальні сосочки, ніби повторюючи будову дерми, завдяки чому зберігається природне паралельне розташування валиків (виступів). Їх можна побачити неозброєним оком. Ці виступи називають *папілярними лініями* (від лат. *papillas* – сосочок). Отже, папілярні лінії – це паралельно розташовані лінії валикоподібних виступів епідермісу над поверхнею шкіри. Вони відділяються одна від одної неглибокими канавками.

Мал. 6. Збільшений вигляд папілярних ліній пальця руки з наявністю вивідних протоків пор

У дорослих людей папілярні лінії мають у середньому ширину 0,4–0,5 мм і висоту 0,1–0,4 мм. На верхівках папілярних ліній є численні дрібні пори – зовнішні отвори вивідних протоків потожирових залоз шкіри (див. мал. 6). Вони використовуються у криміналістиці для ідентифікації особи – *пороскопії*.

Папілярні лінії (особливо помітні на нігтьових фалангах пальців рук), утворюють різноманітні візерунки, які називаються *папілярними узорами*. Відповідно до існуючої класифікації, усі папілярні узорі поділяються на три основні типи: дугові, завиткові, петльові.

1. *Дуговий узор* – це такий узор, у якому папілярні лінії плавно підіймаються на одному боці фаланги пальця і, досягнувши певної висоти, плавно опускаються на протилежному боці, утворюючи дугу. Вони є найпростішими, рідко трапляються і складають близько 5% усіх типів узорів (див. мал. 7).

2. *Завитковий узор* – це узор, у якому папілярні лінії описують кола або спіралі, що повертаються на той же бік, де починалися, або закінчуються на протилежному боці. Кола можуть бути як правоокружні, так і лівоокружні. Завиткові узорі складають близько 30% усіх типів узорів (див. мал. 8).

У завитковому узорі зону центральної частини узору визначають шляхом визначення двох дельт, що знаходяться з двох боків узору з їх розгалуженням на дві лінії – верхню та нижню, які й утворюють верхній і нижній рукави дельт.

3. *Петльовий узор* – це узор, у якому папілярні лінії поступово піднімаються вгору, досягають певної висоти, згинаються праворуч (ліворуч), і, зробивши таким чином петлю, повертаються у той же бік, де розпочиналися. Петльові

узори є найбільш поширеними – складають близько 65% усіх типів узорів (див. мал. 9).

Мал. 7. Дуговий тип папілярного узору нігтьової фаланги пальця руки

Мал. 8. Завитковий тип папілярного узору нігтьової фаланги пальця руки

Мал. 9. Петльовий тип папілярного узору нігтьової фаланги пальця руки

Крім папілярних ліній, які утворюють той чи інший узор, у відбитках пальців і долонь рук розрізняють також білі лінії та рубці. У вигляді білих ліній у відбитку відображаються переважно дрібні зморшки (складки) шкіри. Великі вигинальні складки на поверхні долоні є найбільш стійкими. Решта – нестійкі, непостійні, проте їх доцільно використовувати у криміналістичних цілях. Рубці є стійкими утвореннями, отож, їх відображення у відбитку має значення цінної ідентифікаційної ознаки.

Властивості папілярних узорів. Папілярні лінії починають з'являтися у зародка людини з 3–4-го місяця внутрішньоутробного розвитку й остаточно формуються до 6-го. Сформувавшись, папілярні узорі набувають таких властивостей:

- **стійкість**, тобто малюнок папілярного узору протягом життя людини є незмінним;
- **індивідуальність** – на кожному пальці свій малюнок папілярного узору, його не можна успадкувати генетично, вони різні навіть у близнюків однієї статі;
- **відновлюваність** – після кожного пошкодження епідермасу (без пошкодження дерми) у процесі загоювання шкіряний покрив узору знов набуває початкового вигляду;
- **постійність слідоутворення** – пори папілярних узорів пальців рук постійно виділяють потожирову речовину, завдяки якій виникає багаторазове відображення малюнка сліду узору;
- **об'єктивна наочність**, тобто для кожної людини папілярні узорі є реально наявними й об'єктивно зримими неозброєним оком.

До речі, знаючи про ці властивості дактилоскопії, злочинці одягають рукавички, але й вони не завжди виручають злочинців, оскільки за зовнішньою

структурою рукавичок, а також їхнім пошкодженням, безпомилково проводять ідентифікацію.

Завдяки різноманітності типів папілярних узорів і характерними для них властивостями й ознаками, у криміналістиці всі папілярні узори було поділено на певні групи, тобто класифіковано. Така класифікація папілярних узорів передбачена лише для нігтьових фаланг пальців рук людини. Тут вони особливо розвинуті та нагадують форму завитків, петель, дуг, спіралей, овалів, клубків тощо.

На основі класифікації цих узорів розроблена та створена дактилоскопічна система криміналістичної реєстрації, яка розглядається в окремо визначеній темі.

Сліди пальців і долонь рук. За анатомічною будовою пальці людини мають три фаланги: перша – нігтьова, друга – середня й третя – основна. Папілярні лінії на середніх і основних фалангах пальців мають свої особливості та розташовані переважно горизонтально чи похило. На основних фалангах в основі середнього і безіменного пальців є лінії, які йдуть впоперек пальця, у них папілярні лінії мають більший вигин донизу. Лінії в основі великого пальця і мізинця розташовані похило. Відмінністю папілярних ліній на середніх та основних фалангах пальців рук є те, що вони мають менший вигин – з меншою крутизною, ніж на нігтьових фалангах.

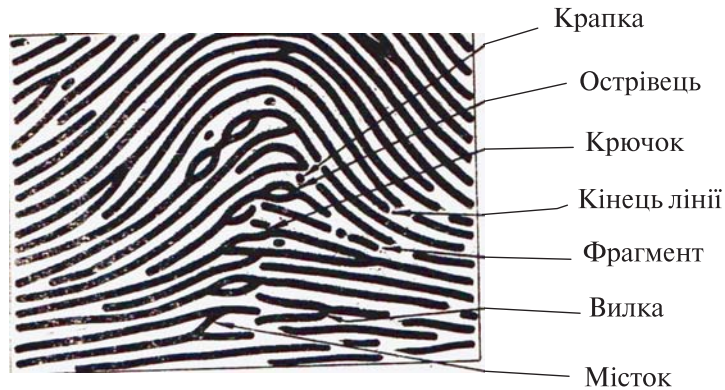
При вивченні слідів рук звертають увагу й на *флексорні лінії* – великі складки шкіри, які утворюються у місцях її згинання на долонях кисті. Від цих складок відгалужуються різноманітні дрібні лінії, які мають відносну (на певний час) стійкість, тому вони можуть бути використані для ідентифікації особи. Крім того, на нігтьових фалангах пальців і долонях рук є так звані *білі лінії* – це дрібні зморшки, які в поверхневому сліді виглядають тонкими білими лініями, вони також можуть бути використані при ідентифікації як додатковий матеріал до ознак папілярного узору, але флексорні і білі лінії не мають тих властивостей стійкості, які притаманні папілярним узорам нігтьових фаланг пальців рук.

Ідентифікація особи за слідами рук проводиться лише за умови збігу будови малюнка узору як за загальними, так і за власними дактилоскопічними ознаками. Розглянемо дактилоскопічні ознаки:

1) **загальні ознаки** – це типи узорів, (петльові, дугові, завиткові) та їх розгалужені варіанти, напрям потоків і крутизна папілярних ліній, загальна форма узору, будова окремих частин папілярних узорів, дельт, потоків ліній, що знаходяться за межами центрального узору;

2) **власні ознаки** – це початок і кінець папілярних ліній, короткі уривки, злиття та розгалуження, місточки, острівці, крючки, звуження і розширення

ліній, наявність окремих крапок, шрамів та фрагментів і цілий ряд інших ознак (див. мал. 10).

Мал 10. Особливості будови власних ознак папілярних ліній

На практиці вважається, що дев'ять збігів за власними ознаками цілком дозволяють категорично стверджувати про встановлену тотожність.

Папілярні узорі мають різноманітну форму та довжину. Як уже було сказано, вони то перериваються, то зливаються, то роздвоюються. Одні лінії проходять через увесь малюнок – від бокового краю пальця до протилежного краю; інші короткі – послідовно перериваються у вигляді уривків і крапок або згуртовуються у вигляді скупчення.

Незважаючи на таке різноманіття, папілярні лінії не розкидані безладно по всьому малюнку узору – вони ніби групуються в потоки, утворюючи при цьому поєднання різноманітних фігур.

Здебільшого папілярні узорі складаються з чотирьох потоків папілярних ліній, а саме:

- 1) з внутрішнього малюнку (центральної частини);
- 2) верхнього потоку ліній (зверху і з боків так званої латеральної зони);
- 3) нижнього потоку ліній;
- 4) основи (базисної частини), що ніби підтримує зовнішній малюнок папілярного узору.

Там, де три потоки папілярних ліній сходяться, утворюється трикутна фігура – «дельта», яка так названа через її схожість з відповідною літерою грецького алфавіту. *Дельта* – це умовне місце розходження двох папілярних ліній на два (верхній і нижній) потоки з утворенням контурів кута.

В узорі пальців рук трапляються одна, дві, три і дуже рідко чотири дельти. В узорі з одною дельтою (переважно для петльових) вона розташована

справа чи зліва. В узорах з двома дельтами одна з них розташована справа, а друга — зліва. В узорах з трьома дельтами дві з них розташовані по боках, а в середній частині узору — третя.

Папілярні лінії, які відходять від дельти або йдуть поряд з дельтою й оточують внутрішній малюнок папілярного узору, називаються *нижнім і верхнім* рукавами дельти.

Дельти мають важливе значення у криміналістичній ідентифікації за слідами папілярних узорів пальців рук: вони використовуються при класифікації узорів у дактилоскопічній реєстрації. Крім того, дельта є надійним орієнтиром і ознакою при дослідженні слідів з неповним відображенням або тих слідів, які відобразилися у вигляді мазків.

§ 2. Типи слідів пальців рук і види їх слідоутворення

Вище вже згадувалося, що є три основні типи узорів:

- 1) дугові;
- 2) завиткові;
- 3) петльові.

Дугові та завиткові узори мають свої різноваріантні розгалуження, які використовуються експертами при проведенні судово-дактилоскопічних експертиз та у криміналістичній реєстрації за дактилоскопічними узорами.

Петльові узори поділяються на дві групи:

- *радіальні петльові узори* (ніжками петель повернені до великого пальця);
- *ульнарні петльові узори* (ніжками петель повернені до мізинця).

Залежно від характеру змін, які виникають на слідосприймальних об'єктах, розрізняють кілька видів слідів пальців рук.

Об'ємні сліди утворюються при взаємодії пальців та долонь рук з такими речовинами як пластилін, незасохла замазка, мило, шоколад, вершкове масло, фарба та ін. Папілярні лінії в об'ємних слідах відтворюються як заглибини, а проміжки (канавки) поміж ними — підвищення. Таким чином відтворення узору сліду має рельєфний та дзеркальний характер.

Поверхневі сліди утворюються при дотику пальців і долонь рук до слідосприймального об'єкта, наприклад, до пофарбованих дерев'яних і металевих виробів, полірованих предметів, меблів, віконного скла та ін. Відтворення узору сліду має прямий і плоский характер.

Поверхневі сліди рук, у свою чергу, поділяються на пофарбовані та безбарвні.

Пофарбовані сліди залишають пальці та долоні рук, поверхні яких покриті тонким шаром фарбувальної речовини: рідкою фарбою, кров'ю, невисохлими чорнилами та ін. Серед них виділяють:

а) *сліди нашарування* – коли пальці, торкаючись об'єкта, залишають слід;
б) *сліди відшарування* – коли пальці, торкаючись пофарбованого об'єкта, відшаровують частинки фарбувальної речовини та залишають після себе слід.

Безбарвні сліди виникають у результаті нашарування на яку-небудь поверхню потожирових виділень папілярних узорів рук. Вони можуть бути:

а) *маловидимими* – на предметах посуду, полірованих скляних виробах (пляшках, банках, меблях та ін.), електролампочках, нікельованих і хромованих металевих виробах, предметах, покритих емаллю, лаком, фарбою та ін.;

б) *невидимими* (латентними) – на папері, картоні, фанері, тканинах, гумових виробах та інших об'єктах;

в) *видимими* (пофарбованими) – це виявлені сліди руки після їх обробки спецпорошками та хімреактивами.

При огляді місця події особливо пильно оглядають ті об'єкти, на яких, з великою ймовірністю, можуть бути сліди рук. Такими об'єктами можуть бути:

- пошкоджені (поламані) чи відкриті злочинцями вікна, двері та наявні на них пристрої-замки (замки, гачки, металеві пластини та ін.);

- речі, звичайне розташування яких на місці події порушено (перевернуті меблі, викинуті злочинцями речі з шаф, тумб та ін.);

- виламані злочинцями частини перешкод (дерев'яні, пластмасові, скляні та ін.);

- речі, до яких, виходячи з обстановки місця події, могли торкатися злочинці (розкриті сейфи, пошкоджені дерев'яні вироби, поверхні стінок картонних коробок, аркуші паперу, посуд, склянки, пляшки, графини та ін.);

- продукти харчування (вершкове масло, шоколад, маргарин та ін.);

- авто-, мото-, велотранспортні засоби (дверцята, ручки, кермове колесо, вітрове скло, дзеркало заднього огляду й інші деталі транспортного засобу, залишеного злочинцями на місці події чи викраденого злочинцями та виявленого під час огляду);

- речі, які використовувалися в злочинних цілях чи випадково залишені злочинцями на місці події (знаряддя зламу, електричні ліхтарики, запальнички, холодна й вогнепальна зброя та ін.);

- будь-які інші речі, що мають рівну поліровану чи пофарбовану поверхню, яких могли торкатися злочинці.

§ 3. Методи та способи виявлення і фіксації латентних слідів папілярних узорів пальців і долонь рук

Сліди рук, порівняно з іншими слідами, які вивчає криміналістика, найчастіше та найбільш успішно використовуються у розкритті й розслідуванні

злочинів. Їх експертні дослідження складають приблизно 35% всіх криміналістичних експертиз. Переважна більшість досліджуваних слідів – латентні, тобто приховані, тому їх виявлення часто викликає певні труднощі.

Місце, де проходить пошук слідів пальців рук не повинно бути дуже затемненим або занадто освітленим. Огляд кожної речі потрібно завжди починати з пошуку слідів рук. Речі необхідно брати за місця, де є впевненість у тому, що там не може бути придатних для ідентифікації слідів або ж вони відобразились у вигляді мазків чи окремих обривків папілярних ліній. Речові докази (склянку, банку, ніж, пістолет тощо) беруть за їхні краї, грані, ребра, денця, або внутрішні сторони. У деяких випадках рекомендується проводити огляд у гумових рукавичках. Не рекомендується речі зі слідами рук заносити з холоду (мінусова температура) відразу в тепле приміщення – запотіння може призвести до пошкоджень слідів.

Сучасні методи виявлення та фіксації слідів папілярних узорів пальців і долонь рук поділяються на три групи: фізичні, хімічні, радіографічні.

Кожен із цих методів передбачає спеціальні способи роботи зі слідами. Виявлення маловидимих і невидимих слідів на підставі фізичних методів відбувається за допомогою конкретного способу, найдоцільнішого в цій ситуації. Групу таких способів складають:

- відображення;
- адгезія;
- змочування;
- конденсація;
- гальваностегія;
- люмінесценція.

I. Фізичні методи.

Відображення – це спосіб, заснований на фізичній здатності матеріальних тіл відбивати світло та віддзеркалювати сліди на об'єкті, у результаті чого вони стають видимі. Об'єкти можуть бути прозорими й непрозорими. Прозорі предмети (скло, скляні вироби) розглядають і фотографують на просвіт. Непрозорі предмети досліджують, спрямовуючи паралельний пучок світла під певним кутом, а спостереження та фотографування здійснюють перпендикулярно до поверхні таких об'єктів.

Адгезія – це спосіб виявлення латентних слідів, що ґрунтується на властивості фізичних тіл прилипати до інших тіл, внаслідок чого виникає зчеплення їхніх поверхонь. Його ще називають порошковим способом. Наприклад, невидимий свіжий слід пальця руки при обробці спецпорошком набуває кольору іншої речовини (що застосовувалася) – слід стає видимим.

Порошки, що застосовуються при адгезії, можуть бути як органічними, так і неорганічними. Неорганічні – це здрібнені метали (залізо, алюміній, мідь,

кобальт, барій, свинець, цинк або їх окиси); органічні – це кам'яновугільні солі, каніфоль, камфора, крохмаль та ін.

Головна вимога до порошку – він повинен бути сухим і подрібненим до певного ступеня, тож здатним прилипати. Криміналістиці відомо понад 300 видів порошоків, а застосовується на практиці значно менше – понад сотню, крім того, дактилоскопічні порошки поділяються на два види:

- *немагнітні (звичайні)* – це газова сажа, алюмінієва пудра (аргенторат), порошок бронзи, окису міді, цинку, барію, свинцю, крохмалю, органічні та синтетичні барвники – родамін, фуксин, метилен фіолетовий, блакитний та ін.;

- *магнітні порошки* – це порошки відновленого воднем заліза різного помелу (№ 1, 2, 3 та 0): феромагнітне залізо, оксиди кобальту, нікелю. Останнім часом на основі феромагнітного заліза виготовлені кольорові порошки-суміші: світлі – «Опал», «Топаз»; червоно-коричневі – «Рубін», «Малахіт», «Гранат»; темні – «Сапфір», «Агат» та ін.

Немагнітні порошки наносять дактилоскопічним волоссяним (білячим, колонковим) пензликом або пневматичними розпилювачами; а магнітні порошки наносять поршнеподібним магнітним пензлем.

На практиці часто використовують різні комбінації порошоків – перемішують порошки з різними характеристиками, у результаті чого отримують комбіновані порошки-суміші. Ці суміші мають високий ступінь адгезії та проявляють сліди на різних поверхнях. Вид порошку необхідно підбирати з урахуванням поверхні об'єкту, який підлягає обробці: темні об'єкти обробляються світлим порошком, світлі – навпаки, темним.

Порошок білого кольору дає хороші результати на металевих і дерев'яних предметах, що пофарбовані олійною фарбою, а також при обробці натуральної та штучної шкіри, міді, бронзи та ін. Суміші, що мають темний і темно-коричневий колір, використовують для обробки паперу, картону, фаянсу, скла, струганого дерева тощо. Суміш сажі, малахіту й аеросилу ефективна при виявленні слідів рук на пофарбованих поверхнях автомобілів, сейфів та інших металевих об'єктах.

Змочування – це спосіб, у якому використовується стікання рідини з поверхні твердого тіла. Існують тіла, які змочуються та не змочуються. Як відомо, жир не змочується водою, і це явище покладене в основу виявлення слідів рук (ніг) водними розчинами барвників.

Якщо у водний розчин барвника, наприклад, фіолетових або синіх чорнил, занурити об'єкт з латентним слідом, то барвник змочить лише ті ділянки сліду, де немає потожирової речовини. Отже, слід стає видимим на забарвленому фоні документа. Після цього документ злегка промивають (купають) і підсушують. Витягнутий з води предмет потрібно висушити й обробити порошками оксиду міді, пилоподібного заліза та ін., залежно від виду поверхні.

Конденсація – це фізичний спосіб, заснований на властивості речовин згущуватися та переходити з одного стану в інший – рідкий, твердий, кристалічний. У межах цього способу сліди рук виявляють за допомогою парів йоду, кіптяви свічки, що горить, металами, що піддають розпиленню у вакуумі.

Стале застосування при виявленні потожирових невидимих слідів пальців рук здобули такі прийоми, як обкурювання парами йоду та вакуумне напилення.

Останнім часом почали використовувати суміш йоду з порошками крохмалю, скла. Відомі три такі суміші:

- а) «крайод» (Чехія та Польща) – суміш йоду, крохмалю у відношенні 1:10;
- б) «тканол» (Росія) – суміш йоду, крохмалю у відношенні 1:8;
- в) «кристал» (Росія) – суміш йоду, скла у відношенні 1:10.

Ці суміші наносять на об'єкт флейцовим (волосяним) пензлем або насипанням з наступним перекачуванням і струшуванням порошку. Цим способом можна ефективно виявляти сліди на папері, тканинах і невеликих предметах.

Метод обкурювання парами йоду є найпоширенішим у слідчій практиці при огляді місця події. Він активно застосовується і в експертних дослідженнях. Основу його складає природна властивість йоду переходити з твердого стану в газоподібний. Для використання йоду сконструйовано багато різних приладів. Найпростішим з них є скляна трубка, у яку кладуть кристалічний йод, до трубки приєднують гумову грушу, а до другого кінця – лійку на гумовій трубці. Прокачуючи повітря за допомогою груші, пари йоду потрапляють на потрібне місце об'єкта і проявляють сліди.

Проявлений слід потрібно негайно сфотографувати, оскільки він через 5–10 хв. випаровується. Позитивним моментом такої методики є те, що процедуру можна повторювати кілька разів, при цьому слід залишається незмінним.

Останнім часом сконструйовано водяний сублиматор, який підігріває пари йоду до 60–85 °С і спрямовує їх на досліджуваний об'єкт. Так, при наявності на тканині потожирового сліду, кристали йоду конденсуються на волокнах тканини з потожировим слідом і фарбують його по всій площині. Обробка здійснюється доти, поки на місці сліду не утвориться жирова пляма. Потім обробку припиняють і спостерігають за випаровуванням йоду з плями. Тількино слід стає розрізнуваним, його фіксують порошком відновленого воднем заліза чи фотографуванням.

Вакуумне напилення застосовується в лабораторних умовах і використовується в експертній практиці при проведенні судово-дактилоскопічних експертиз. Його перебіг відбувається наступним чином: об'єкт розміщують в камері з відкачаним повітрям, де спалюють метал – срібло, цинк та ін. Частинок

ки металу випаровуються, осідають на об'єкті та виявляють слід. Він дає позитивні результати при виявленні слідів на металах, фаянсовому посуді, іноді на деяких тканинах.

Гальваностегія – це метод, заснований на фізичному явищі електролізу виявлення слідів рук у лабораторних умовах. У гальванічну ванну занурюють досліджуваний об'єкт і подають постійну електричну напругу. Внаслідок електролізу на поверхню об'єкта, де відсутня потожирова речовина, осідає метал, а сам слід залишається чистим і видимим. Цим методом виявляють сліди на металевих об'єктах, фольгових ковпачках для закупорки посуду та різних фігурних ручках, на яких сліди розташовані на увігнутих поверхнях.

Люмінесценція – цей спосіб базується на фізичному явищі люмінесценції речовини під впливом випромінювання енергії електромагнітного спектру. Його застосовують для виявлення слідів як у польових, так і в лабораторних умовах.

Люмінесценція – це холодне, досягнуте без нагрівання, світіння тіл, на які впливають за допомогою різних джерел. У криміналістиці такими джерелами є ультрафіолетове й інфрачервоне випромінювання, тому люмінесценцію називають ультрафіолетовою та інфрачервоною. Першу можна спостерігати неозброєним оком, а другу – тільки за допомогою спеціальних приладів, що використовуються в лабораторних умовах.

II. Хімічні методи. Їх основою є застосування спеціальних хімічних рідин, що вступають в реакцію з потожировою речовиною та утворюють забарвлені сполуки в тих місцях, де розташований слід. Унаслідок такої реакції слід стає видимим. Для виявлення слідів використовують водяний розчин азотно-кислого срібла (ляпіс), розчин нінгідріну в ацетоні, марганцеву кислоту та інші хімічні речовини, отож, існує низка відповідних методів.

Нінгідриновий метод. Розчин нінгідріну готують за добу в пропорції 0,5–1,5 г на 100 см³ чистого ацетону або 2–4% розчин нінгідріну в 96% етиловому спирті. Нінгідрін наносять пульверизатором або тампоном і залишають документ на 4–6 год. Сліди проявляються та набувають бузкового забарвлення.

Виявлення слідів можна прискорити, попрасувавши об'єкти праскою, але при цьому втрачається якість слідів. Найкращі ж результати отримують при тривалому проявленні та відсутності світла: документ залишають у темному приміщенні і спостерігають за ним протягом 10–15 діб. Виявлені за таких умов, сліди є чіткими й без фонового забарвлення.

Метод азотнокислого срібла. Позитивні результати з виявлення слідів на папері (картоні) отримують при використанні 5–10% розчину азотнокислого срібла (ляпісу) у воді. Після нанесення розчину на документ його виставляють на світло для проявлення та виявлення слідів з наступним їх фотографуванням. Утворене при цьому металеве срібло надає слідам темно-коричневого забарвлення.

Метод перманганату калію. Водний розчин марганцево-кислого калію готують у пропорції 0,8–1,0 г на 60,0 см³ дистильованої води. Перед застосуванням до розчину додають 0,2–0,8 см³ концентрованої сірчаної кислоти – відбувається хімічна реакція й утворюється марганцева кислота. Після занурення об'єкту в розчин, марганцева кислота проявляє слід і надає йому коричневого кольору.

Цей розчин можна зберігати тривалий час, але перед використанням необхідно додавати до нього сірчану кислоту. Розчин дешевий, його можна готувати в будь-яких умовах.

Метод ціанакринових з'єднань. Цей метод, розроблений американськими вченими, набув поширення у практиці поліції багатьох країн. Нині розроблені методики з виявлення й фіксації невидимих потожирових слідів рук на папері, склі, поліетилені, металах, деревині й тканинах за допомогою клеєних композицій серії «Ціакрин», виготовлених на основі ціанокринових ефірів.

Найбільш придатним для виявлення потожирових слідів є клей «Ціакрин ЕО» – це етиловий ефір ціакрину з низькою температурою кипіння. Цей клей використовують у медицині для склеювання тканин тіла людини, а також в деяких галузях техніки. «Ціакрин» – прозора, безбарвна рідина, що полімеризується на повітрі через 5–10 хв. без спеціальних каталізаторів. Такий клей під маркою «МК-2» виготовляється Львівським хіміко-фармацевтичним заводом «Реактив».

Для виявлення потожирових слідів предмет поміщають у вологу герметичну камеру (ексикатор, банку з кришкою, поліетиленовий пакет тощо). Поряд з предметом наносять декілька крапель клею «Ціакрин ЕО». Через 24 год. відбувається повне виявлення слідів.

Для прискорення полімеризації (у деяких випадках до 10–30 хв.) клей потрібно наносити на шматочки бавовняної тканини, зволоженої 0,5% розчином NaOH або підвищити температуру в камері до 70 С, у результаті чого досягається збільшення інтенсивності пароутворення ефіру.

Метод антранілової кислоти. Суміш порошку антранілової кислоти й нінгідрину (у пропорції 1:1) нагрівають до температури 180–190 С і над газами на 5–10 сек. розміщують слідоносій. Після цього об'єкт освітлюють ультрафіолетовим освітлювачем – викликають люмінесценцію; одержану картину фіксують фотоапаратурою.

Цей метод дозволяє виявити дуже старі сліди (на папері – до двох років), навіть у тих випадках, коли використання традиційного нінгідринового методу не дало результатів. Також за його допомогою виявляють порождеоскопічні ознаки та сліди на тканинах. І ще одна важлива характеристика методу антранілової кислоти: він дозволяє виявляти сліди неодноразово.

Виявлення слідів, слабозабарвлених кров'ю. Іноді виникає необхідність підвищити контраст слабовидимих слідів рук, утворених кров'ю. У таких випадках традиційні методи результатів не дають. Для виявлення маловидимих і слабозабарвлених кров'яних слідів використовують спеціальні хімічні речовини. Рекомендується так званий бензидиновий метод.

Для виявлення слідів готується розчин із 0,1 г бензидину в 100 мл чистого етилового спирту. Перед використанням розчин бензидину змішують із 3% перекисом гідрогену: 4–5 частин розчину бензидину змішують з однією частиною перекису гідрогену. Приготований розчин бензидину та перекису гідрогену слід зберігати в темному місці. Для виявлення слідів об'єкт обробляють пульверизатором, пензлем або тампоном – сліди забарвлюються в синій колір.

Виявлення слідів на шкірі людини. У криміналістичній літературі описано декілька способів і методів виявлення слідів папілярних узорів на шкірі живої людини або трупа. Для цього використовують магнітні порошки. Їх наносять безпосередньо на шкіру або ж порошком обробляють контрастний фотопапір, який перед виявленням слідів фіксують, глянцеують, а потім на 3–5 сек. притискають до шкіри. Потім папір приймають зі шкіри, а його поверхню обробляють одним із дактилоскопічних порошоків. Здебільшого використовують спецпорошки «Агат», «Сапфір», «Рубін», «Залізо, відновлене воднем».

Сліди рук на шкірі людини можна виявляти й парами йоду. Для цього ділянка шкіри, де могли бути залишені сліди, за допомогою розпилювача обробляється парами йоду з відстані 25–50 мм. Якщо сліди пальців наявні, відбувається зміна кольору шкіри – від жовтого до коричневого. Через 10–20 сек. срібну плівку завтовшки 0,25 мм накладають на ділянку шкіри на 2–3 сек. Потім на плівку спрямовують яскраве світло до проявлення слідів – на плівці утворюється чорне зображення папілярного узору. Сліди фотографують звичайним способом. Цей метод дозволяє виявляти сліди декілька разів на шкірі живої людини не пізніше двох годин після контакту, а на шкірі трупа – не пізніше двох-п'яти днів.

Слід відзначити, що хімічні методи виявлення слідів рук на документах мають серйозний недолік – їх застосування призводить до пошкодження документа, оскільки він набуває забарвлення.

III. Радіографічний метод. Суть цього методу дослідження така: об'єкт зі слідами рук опромінюється потоком нейтронів, унаслідок чого деякі елементи, що входять до складу потожирової речовини (натрій, калій, кальцій, фосфор), стають радіоактивними. При контакті опроміненого об'єкта з фотоплівкою в місцях розташування сліду відбувається засвічування фотоемульсії. Після цього залишається проявити фотоплівку – слід на ній буде чорний на білому фоні.

Розглядаючи фізичні та хімічні методи й відповідні їм способи виявлення невидимих і маловидимих слідів, ми пересвідчилися у важливій ролі спеціальних дактилоскопічних порошків. Детальніше ознайомимося з правилами фарбування слідів порошками.

1. Порошки повинні бути сухими, дрібними, пилоподібними, відрізнятися за кольором від фону поверхні.

2. Їх не можна наносити на вологу, брудну чи липку поверхню – вона повинна бути попередньо висушена і по можливості очищена від сторонніх речовин (для липких поверхонь застосовують пари йоду чи хімічні реактиви).

3. Перед застосуванням спецпорошків, доцільно спочатку експериментально пофарбувати сліди на тій же чи аналогічній поверхні.

4. На гладких поверхнях потрібно застосовувати дрібні за структурою порошки, на шорстких – крупніші.

5. Якщо сліди не пофарбувалися одним порошком, варто застосувати інший, більш липкий чи важчий, або ж використати суміш декількох порошків.

6. Порошки повинні мати достатню адгезію (прилипання) до слідів і не забарвлювати поверхню, на якій вони знаходяться.

7. Обробляти сліди порошками доцільно лише тоді, коли виявити й зафіксувати сліди іншими способами неможливо.

8. Для нанесення порошку вибирають відповідний для конкретного випадку спосіб обробки речових доказів.

Назвемо способи обробки речових доказів:

- посипання та перекатування порошку по поверхні (усі немагнітні);
- нанесення порошку за допомогою дактилоскопічної щіточки (немагнітні та їх суміші);

- нанесення порошку повітряним розпилювачем, що входить у комплекти криміналістичних технічних засобів, також застосовують порошки в аерозольній упаковці;

- нанесення порошку за допомогою магнітної щіточки (йдеться про порошки на феромагнітній основі – відновленого воднем заліза та порошків з кольоровими додатками, наприклад «Рубін», «Топаз», «Малахіт» та ін.).

Виявлення й фіксація латентних слідів, як бачимо, ґрунтується на численних методах і способах, які постійно розвиваються й удосконалюються. Криміналістика відповідає на запитання, що раніше здавалися надто складними для вирішення. Приміром, до середини 80-х рр. ХХ ст. вважалося, що сліди пальців рук на речах, що потрапили у воду, змиваються з поверхні цих речей та знищуються. Група слухачів Національної Академії МВС України під керівництвом проф. М. В. Салтевського провела експериментальну роботу і встановила: на об'єктах зі скла, полірованого дерева, пластмаси та схожих матеріалів, що перебували у стоячій воді, сліди пальців рук зберігаються до 20

діб. Обробляти їх можна парами йоду, газовою сажею та порошком відновленого заліза. Чим довше речі зі слідами перебували у воді, тим менше часу (не більше 2-х год.) вони повинні піддаватися сушці. Сушку слід проводити без потрапляння на них сонячних променів, у звичайних кімнатних умовах, але не можна сушити біля опалювальних пристроїв.

§ 4. Правила фіксації, вилучення й пакування об'єктів зі слідами рук на місці події

Ефективність дактилоскопічних досліджень під час розслідування злочину великою мірою залежить від того, як були зібрані сліди при огляді місця події. Отож у практиці правоохоронних органів існують і широко застосовуються правила щодо збору слідів рук.

1. Вилучення предметів або їх окремих частин зі слідами рук.

Зазвичай сліди рук беруть з предметами або їх частинами, на яких вони виявлені. Цей спосіб вилучення дозволяє отримати якісні фотознімки слідів в умовах криміналістичної лабораторії, визначити, якою рукою і якими пальцями залишено сліди, а також зберегти предмет зі слідами рук як речовий доказ по справі. Тому з місця події забирають, як правило, невеликі предмети зі слідами рук: осколки віконного скла, пляшки, склянки, шкатулки, вирізки із дерева та ін. Громіздкі речі, що не мають великої цінності, можуть бути розібрані, їх частини зі слідами рук вилучаються або з них роблять вирізки.

2. Копіювання слідів після пофарбування порошками.

Для копіювання слідів, пофарбованих порошками, застосовують дактилоскопічну плівку, лейкопластир, скотч.

Дактилоскопічна плівка може бути темною, світлою, білою. На темну плівку копіюють сліди, пофарбовані світлими порошками, на білу та світлу – темними порошками. Розташовані поруч сліди потрібно копіювати на один аркуш плівки, щоб пізніше за їх взаєморозташуванням не виникали проблеми з визначенням, якою рукою і якими пальцями вони були залишені.

Для копіювання слідів з плівки необхідно зняти захисний шар – світлу плівку. Потім липким шаром плівки щільно «прикачують» рукою чи валиком до сліду, пофарбованого порошком. Після цього дактилоплівку з відкопійованим слідом відділяють від поверхні і, щоб не пошкодилася, покривають захисним шаром (плівкою).

Медичний лейкопластир використовують як замітник дактилоскопічної плівки. Для перенесення слідів на лейкопластир його прикладають до пофарбованих слідів липкою стороною, старанно розгладжують для видалення з-під нього повітря, а потім відокремлюють від предмета.

Таким же способом проводять відкопіювання пофарбованих слідів і на плівку скотч. Захист і зберігання слідів на них здійснюється шляхом прикладання липкою стороною (там де слід) на папір. Папір повинен бути контрастним до барвника використаного порошку: якщо сліди пофарбовані темним порошком, підбирають білий папір; якщо світлим (білим) – темний (сірий) папір.

Захист перенесених на лейкопластир слідів забезпечують, прикладаючи прозору целофанову плівку або наклеюючи лейкопластир липкою стороною на скло.

Пофарбовані порошками сліди можна перенести на чорну або світлу фотоплівку чи фотопапір. Чорна фотоплівка чи папір – це засвічений, проявлений, промитий, висушений фотоматеріал; світлі – це відфіксована, промита, висушена фотоплівка чи фотопапір. Перед накладанням фотоплівки чи фотопаперу на слід, їх витримують (для зволоження) у воді; зайву вологу з емульсійної поверхні збирають фільтрувальним папером. Після відділення фотоматеріалу від об'єкту зі слідами, їх обов'язково просушують. Взяті на фотоплівку чи фотопапір сліди захищають, розміщаючи їх поміж кусків скла. Скло з країв заклеюють паперовими стрічками чи скотчем або відкопійовані сліди прикривають прозорим целофаном.

3. Виготовлення зліпків з об'ємних слідів рук.

Зліпки з об'ємних слідів на замазці, вершковому маслі, шоколаді та інших об'єктах виготовляють тоді, коли неможливо взяти сліди разом з предметом, на якому вони виявлені – є небезпека їх пошкодити, або й знищити при транспортуванні. Перед виготовленням зліпків сліди повинні бути обов'язково сфотографовані. Крім того, на такому ж матеріалі рекомендується виготовити експериментальний зліпок.

Для виготовлення зліпків з об'ємних слідів рук використовується паста «К», медичний гіпс і «сіласт». Навколо сліду утворюють бар'єрчик з пластиліну. Речовина, що застосовується для виготовлення зліпку, обережно виливається не на сам слід, а поряд – так, щоб поступово вона заповнила весь слід.

Сліди рук на сипучих матеріалах (борошні, цементі, пилу, піску та ін.) перед виготовленням з них зліпків необхідно їх закріпити на цих речовинах. З цією метою найчастіше використовують перхлорвінілову смолу (6–8% розчин перхлорвінілу в ацетоні) чи розчин каніфолі в спирті (5% розчин каніфолі у винному чи метиловому спирті). Також можна застосувати лак для волосся. Зазначені розчини рівномірно наносять на слід пульверизатором для їх зволоження. Зафіксувавши слід, його заливають. Після висихання та затвердіння речовини, яка своєю масою покрила слід, зліпок зі слідом вилучають.

Правила пакування об'єктів зі слідами рук. Предмети зі слідами рук, що вилучають з місця події, упаковують таким чином, щоб ні предмети, ні сліди на

них не були пошкоджені при транспортуванні та зберіганні. При упакуванні потрібно виконувати такі правила:

- 1) сліди рук не повинні торкатися до матеріалу упаковки;
- 2) предмети закріплюють в упаковці нерухомо;
- 3) матеріал упаковки повинен бути достатньо міцним, щоб при пересилці сліди не були пошкоджені;
- 4) упаковка повинна бути перев'язана шпагатом, опечатана сургучною печаткою та містити відповідні надписи, передбачені процесуальним оформленням.

Для упакування окремих предметів застосовують нескладні пристосування. Так, для кусків скла використовують дерев'яні рейки, які прокладають між кусків скла та зв'язують шпагатом, сліди при цьому розвертають до середини. Можна скористатися й картонною коробкою – куски скла закріплюють у її прорізах.

Для транспортування пляшок, склянок, банок тощо використовують спеціально виготовлені ящики чи просто дві дощечки, поміж якими розміщують дріт, шпагат і за їх допомогою предмет нерухомо закріплюють на дощечці.

Аналогічно упаковуються й інші предмети, на поверхні яких виявлені або можуть бути наявні латентні сліди рук.

§ 5. Фотографування та опис слідів рук у протоколі огляду місця події

Фотографування слідів рук на місці події і в лабораторних умовах – завжди складна справа, оскільки потребує не лише знань судової фотографії, а й уміння застосовувати їх на практиці. Адже невміле фотографування слідів рук призводить до 100% помилки. Саме тому, на практиці часто використовують допомогу спеціалістів-криміналістів. Для цього криміналістикою розроблені *спеціальні правила фотозйомки*. Назвемо ці правила:

- при фотозйомці задня стінка фотокамери повинна розташовуватися паралельно площині розміщення слідів;
- фотографування слідів проводять з максимальним збільшенням, для цього використовують подовжувальні (проміжні) кільця;
- при фотографуванні об'ємних слідів рук джерело світла повинно розташовуватися під невеликим кутом до площини, у якій перебувають сліди. Таким же чином потрібно освітлювати і сліди рук на запилених поверхнях;
- при фотографуванні безбарвних слідів на полірованих поверхнях промені від джерела світла спрямовують під кутом 45° до площини розташування

слідів. Кут нахилу променів можна змінювати за рахунок так званої «гри променів світла», домагаючись найкращої видимості сліду у видошукачі;

- при фотографуванні безбарвних слідів на прозорих предметах, наприклад, на віконному склі, поліетилені, прозорій плівці, джерело світла розташовують за межами предмета й посиляють промені під кутом 10–20° до оптичної осі фотоапарата. При цьому скло чи плівку зі слідами рук перевертають зворотною стороною до об'єктиву. Щоб уникнути потрапляння променів світла в об'єктив, навколо слідів накладають маску з чорного паперу. Якщо джерелу світла неможливо надати необхідного положення, то промені від нього можна спрямовувати на слід за допомогою дзеркала;

- при фотографуванні пофарбованих слідів джерело світла розташовують під довільним кутом таким чином, щоб досягнути максимального контрасту між фоном предмета й папілярними лініями сліду.

Найскладнішим є фотографування пофарбованих слідів рук на дзеркалі, оскільки створюється подвійне зображення сліду і в поле зору об'єктива потрапляють відображення деталей фотоапарата. Усувають цей недолік, освітлюючи ділянки зі слідами рук ультрафіолетовими променями, у результаті чого папілярні узорі на фотоплівці відображаються світлими на темному фоні.

Освітлення слідів рук на предметах зі світлого скла, що мають циліндричну, конічну, сферичну форму, теж є проблемним. Бо звичайні джерела світла призводять до виникнення відблисків і рефлексів, що спричиняє втрату інформативності сліду. Застосування ультрафіолетових променів усуває ці недоліки при фотографуванні.

Опис слідів рук у протоколі огляду місця події. Опис слідів рук у протоколі огляду місця події відносять до надзвичайно важливої та відповідальної інформації, яку потрібно заносити повно, всебічно та дуже уважно. Практикою вироблено наступний перелік і порядок їх опису:

- назва предмета, на якому виявлено сліди, форма, характерні ознаки та розміри предмета;

- властивості і стан поверхні предмета (рівна, гладка, шорстка, брудна, волога, липка тощо);

- характеристика виявлених слідів (фрагмент долоні, нігтьова фаланга, яким пальцем та якою рукою залишені сліди), якщо це можна встановити при огляді;

- положення слідів на об'єкті та їх взаєморозташування;

- види слідів: об'ємні, поверхневі (потожирові, пофарбовані); їх форма і розміри (довжина та ширина); для пофарбованих слідів — якого вони кольору;

- типи папілярних узорів (петлі, дуги, завитки); для петльових узорів — напрям ніжок петель (вправо чи вліво), якщо можливо встановити при огляді;

- способи виявлення, фіксації та вилучення слідів;
- умови й прийоми фотографування слідів;
- вид упаковки – матеріал у який були запаковані сліди (паперовий згорток, ящик з картону); застосування печатки при опечатуванні; написи, зроблені на упаковці; підписи понятих, (щоб вони відповідали вимогам процесуального оформлення).

§ 6. Криміналістичне значення слідів людини у розслідуванні та розкритті злочинів

Сліди людини використовують у слідчій і оперативно-розшуковій діяльності для встановлення особи та викриття злочинців ще з давніх часів. Практичні працівники називають їх «німими свідками» скоєного злочину, які через деякий час у руках спеціалістів дадуть незаперечні свідчення.

Криміналістичне значення слідів людини визначається переважною частотою їх виявлення, відносно стійкою здатністю до збереження, індивідуальністю і, що особливо важливо, можливістю безпосередньої ідентифікації злочинця.

Так, виявлені та вилучені сліди рук, можуть бути використані при розкритті злочинів двома шляхами. Перший – це встановити злочинця за криміналістичними обліками слідотеки. Другий – це шлях безпосередньої ідентифікації: викрити підозрюваного (затриманого), взяти у нього зразки відбитків пальців рук та порівняти їх зі слідами пальців рук, що були вилучені на місці події.

Сліди рук у місцях скоєного злочину можуть зберігатися на речових доказах порівняно довго, звичайно, залежно від умов їх зберігання на місці події та погодних факторів.

Крім слідів рук, надзвичайно поширені у криміналістичних дослідженнях і сліди ніг людини. У зв'язку з переміщенням людини, сліди ніг можна віднайти скрізь: у приміщеннях, на відкритій місцевості, на твердому та м'якому ґрунті тощо. Тому вони бувають різними за видом слідоутворення. А це відкриває для слідства великі можливості. Практичний досвід свідчить: при своєчасному огляді та правильному використанні виявлених слідів рук і ніг людини значно збільшуються масштаби розкриття найскладніших і найнебезпечніших злочинів.

При розкритті злочинів значну роль відіграють також сліди біологічного походження: кров, слина, сперма, піт, сеча, волосся та інші виділення людського організму. Особливо часто доводиться з ними працювати при розслідуванні злочинів проти життя, здоров'я, свободи та гідності людини.

Сліди крові. Виявити сліди крові іноді настільки ж важко, як і латентні потожирові сліди нігтьових фаланг пальців рук. Сліди крові залежно від об'єкта, на якому вони розташовані, часу знаходження на ньому та інших обставин, можуть сильно видозмінюватися. Тому не випадково з метою попередження помилки практичні правоохоронні працівники при виявленні плям крові у протоколі записують так: виявлені сліди бурого кольору, схожі на кров.

Ще важче виявити замиті сліди крові. Так, під час пошуку слідів крові на місці події рекомендується перевіряти всі сумнівні плями, щоб не пропустити жодних ознак крові. При виникненні сумнівів щодо походження плями, схожої на кров'яну, проводять пробу із застосуванням 3% розчину перекису водню чи бензидинову реакцію.

Сучасні наукові методи досліджень дозволяють встановити не лише походження плями, а й групу крові. Зокрема, за допомогою методу абсорбції-елюції визначається групова належність плям розміром 0,1–0,2 см чи двох закривавлених ниточок завдовжки 0,3–0,5 см.

За формою розрізняють такі сліди крові:

- калюжі й підтйоки;
- плями та бризки;
- помарки й відбитки рельєфу об'єкта;
- мазки та комбіновані сліди.

Сліди слини. Цей вид слідів трапляється рідше, ніж сліди крові, і має менше криміналістичне значення. Однак сліди слини дозволяють встановити групу крові. Зазвичай сліди слини знаходять на носових хустинках, шматках матерії, що використовувалися для кляпа, на недопалках цигарок, конвертах, поштових марках та інших предметах, що контактували з ротовою порожниною. Сучасні методи дають можливість встановити наявність слини у плямах дуже малих розмірів, бо слина вміщує особливу речовину – фермент птіаліну, що відсутній в інших виділеннях людини.

Сліди сперми. Ці сліди виявляють переважно при розслідуванні статевих злочинів, учинених на сексуальному ґрунті. Зазвичай, ці сліди виявляють візуально, проте усі предмети, щодо яких є підозри на наявність сперми, повинні підлягати лабораторному дослідженню.

Сучасні дослідження цього плану достатньо ефективні, тривають 15 хв. і дозволяють встановити групову приналежність.

Сліди поту. Найчастіше їх можна виявити на постілі, нижній білизні, носових хустинках, внутрішній стороні головних уборів тощо.

Виявлення групової приналежності поту дозволяє встановити, належить чи навпаки – не належить цей одяг певній особі.

Групову приналежність поту нині визначається за допомогою методу абсорбції-елюції, у результаті чого у слідах поту виявляють особливий компонент – серин, характерний для цих слідів і відсутній в інших виділеннях.

Сліди сечі. Як і решта виділень людського організму, сліди сечі можуть у деяких випадках мати криміналістичне значення, особливо при встановленні належності одягу.

Виявляють такі сліди за вмістом у сечі специфічного компоненту – креатиніну.

Волосся. У слідчій і судовій практиці волосся досліджується частіше за решту слідів біологічного походження. Виявити їх можна повсюдно: на білизні й одязі жертви, злочинця; на підлозі, меблях, головному уборі, рушнику, носовій хустинці тощо. Раніше дослідження волосся проводилося шляхом дослідження його морфології, що дозволяло встановити лише схожість волосся. Сучасні методи аналізу значно ефективніші: вони дозволяють отримати дані про стать людини, її професійну діяльність, чи вживає вона певні лікувальні речовини та ін. При дослідженні волосся застосовують методи абсорбції-елюції, змішаної аглютинації, різноманітні фізико-хімічні методи.

Особу людини встановлюють також за слідами зубів, запаху та за іншими слідами її життєдіяльності. Отож, криміналістичне значення слідів людини в розслідуванні та розкритті злочинів надзвичайно велике, але якщо вони містять якісну та кількісну інформативність.

Фіксація слідів біологічного походження здійснюється шляхом фотографування та відповідних записів у протоколі слідчої дії, під час якої вони виявлені. Фотографування в деяких випадках необхідно доповнити планами, схемами й замальовками, на яких фіксується взаєморозташування слідів на місці події.

Вилучення слідів та їх пакування мають проводитися в тому вигляді, у якому вони були виявлені, а для цього слід дотримуватися запобіжних заходів, які б гарантували збереження слідів.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Що Ви знаєте про будову шкіряного покриву пальців рук людини?
- Розкрийте поняття папілярних узорів пальців рук.
- Що таке пороскопія? Що вона досліджує?
- Що таке дельта? У яких узорах пальців рук вона присутня? Яке її значення при проведенні дактилоскопічного дослідження та при виведенні дактилоформули?
 - Які Ви знаєте типи слідів пальців рук? Дайте кожному із них характеристику.
 - Назвіть властивості папілярних узорів пальців рук.
 - Охарактеризуйте види слідів пальців рук.

- Які Ви знаєте методи та способи виявлення й фіксації латентних слідів пальців рук?
- Назвіть об'єкти, на яких утворюються латентні сліди.
- Назвіть і дайте пояснення способу виявлення слідів рук та ніг методом відображення (віддзеркалення).
- Що Ви знаєте про спосіб виявлення слідів рук методом адгезії?
- Які Вам відомі порошки для виявлення слідів рук?
- Дайте характеристику способу виявлення слідів рук парами йоду.
- Які Ви знаєте правила фіксації та вилучення слідів рук на місці події?
- Назвіть основні способи й засоби фіксації слідів рук і ніг.
- Як визначити, якою рукою залишені сліди пальців рук за допомогою типів узорів?
- Назвіть правила пакування об'єктів зі слідами рук.
- У чому специфіка фотозйомки слідів рук? За якими правилами вона проводиться?
- Як потрібно описувати сліди рук у протоколі огляду місця події?
- Аргументуйте роль слідів рук у розкритті злочинів.
- Як потрібно готувати матеріали для проведення дактилоскопічної експертизи?
- У чому полягає методика ідентифікаційного дослідження за слідами рук?
- Які бувають сліди біологічного походження? Мотивуйте їх значення у розслідуванні та розкритті злочинів.

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п./№ (3, 9, 18, 21, 23, 24, 26, 31, 33, 37, 39, 40, 41, 48, 49).

ТЕМА 7

КРИМІНАЛІСТИЧНА (СУДОВА) БАЛІСТИКА

§ 1. Коротка історія розвитку судової балістики.

§ 2. Судова балістика – як галузь криміналістичної техніки з розслідування та розкриття злочинів.

§ 3. Класифікація ручної стрілецької вогнепальної зброї.

§ 4. Класифікація боєприпасів до ручної вогнепальної зброї.

§ 5. Слідчий огляд вогнепальної зброї та її фіксація у протоколі.

§ 6. Сліди дії вогнепальної зброї, що виникають при пострілі на гільзах, кулях, шроті, картечі, пижсах і перешкодах.

§ 1. Коротка історія розвитку судової балістики

У 212 р. до н. е., під час Другої Пунічної війни, легіони римського полководця Марцелла підійшли до Сіракуз, щоб підкорити місто, але раптовою атакою взяти його не змогли. Причиною цього були не тільки мужність захисників сицилійського міста та його високі стіни, а й те, що на всіх важливих ділянках оборони стояли металеві машини, «катапульти», «балісти», сконструйовані великим математиком стародавності – Архімедом. Він так розрахував траєкторії польоту металевих снарядів, що кам'яні ядра, стріли влучали без промаху – римським військам було завдано великих втрат.

Отже, 212 р. до н. е. прийнято вважати роком виникнення військової науки – *балістики*, що визначає теоретичні основи та практичне застосування закономірностей польоту снарядів у повітрі та процеси, що надають їм необхідної кінетичної енергії.

Утім як наука балістика розпочала своє формування значно пізніше. Лише з подальшим розвитком суспільства та появою вогнепальної зброї вона (наука) отримала назву «балістика». З історії відомо, що вперше ця назва була вжита французьким ученим М. Мерсенном у 1644 р. Назва «балістика» сягає своїм корінням ще далеких часів античності і походить від грец. ballo – кидаю, мотаю.

Якщо холодна та металевна зброя створювалася як багатоцільова – призначалася для використання на полюванні й у сутичці з ворогом, то вогнепальна одразу створювалася як військова зброя – призначена передовсім для руйнування міцних стін і ураження живої сили противника. Свідчить про це той факт, що спочатку були створені гарматні системи («гармати», «мортири» та ін.), і лише потім, унаслідок удосконалення та полегшення їхніх конструкцій, виникла ручна, стрілецька вогнепальна зброя.

Вогнепальна зброя відразу стала застосовуватися для скоєння протиправних діянь. Однак наукові дослідження явища пострілу та його слідів для потреб розслідування злочинів розпочалися пізніше – приблизно у середині XIX ст. Саме тоді окреслилася тенденція залучати наукові й технічні засоби для з'ясування об'єктивної істини у кримінальних справах.

Велику роль у науковому та практичному розвитку судової медицини (а значить і балістики) відіграв великий хірург М. І. Пирогов. Його судово-експертні дослідження, що стосуються вогнепальної зброї, є класичними, вони й досі актуальні, особливо для науковців у галузі медицини.

Балістика як галузь криміналістичної техніки поступово вдосконалювалася та набувала самостійного спрямування як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі, чим і започаткувала своє формування на початку XX ст. в межах криміналістики та судової медицини.

У радянські часи в наукову розробку питань судової балістики значний внесок зробили вчені-криміналісти в галузі балістики В. Ф. Черваков, Б. М. Комаринець, С. Д. Кустанович та багато інших. Так, у 1937 р. вийшла книжка судового медика й криміналіста В. Ф. Червакова «Судова балістика». Він уперше запропонував у вітчизняній літературі цей термін. Прийнято вважати, що саме відтоді дослідження вогнепальної зброї, боєприпасів, слідів цієї зброї, були відокремлені у самостійну галузь криміналістичної техніки. Отже, з 1937 р. практично усі підручники з криміналістики вже мали розділ, присвячений судовій балістиці.

Утім існують й існували інші її назви, приміром, і нині у деяких країнах Заходу судову балістику називають «криміналістична балістика». В Україні ще у 1962 р. видатний вчений-криміналіст Б. І. Шевченко також запропонував називати цю галузь криміналістичної техніки «криміналістичною балістикою», однак ця назва не набула практичного застосування. Отож, і нині послуговуємося подвійною термінологією «судова балістика» та «криміналістична балістика».

Балістика – це військово-технічна наука про рух снарядів, випущених із вогнепальної зброї, у повітрі. Згідно з її вченням, балістика поділяється на внутрішню (вивчає рух снаряда в каналі ствола) і зовнішню (його політ після виходу з каналу ствола).

Балістичні дослідження особливо широкого розвитку набули після Другої світової війни. У 1955 р. вийшла монографія вченого в галузі балістики Б. М. Комаринця «Ототожнення вогнепальної зброї за стріляними гільзами». А на початку 60-х рр. ХХ ст. побачила світ його друга книга – «Ідентифікація вогнепальної зброї за вистріляними кулями». У 1956 р. видано одразу дві книжки з однаковою назвою «Судова балістика» С. Д. Кустановича та Ю. М. Кубицького.

Подальший поступ судової балістики пов'язаний із науковими розробками таких вчених, як Б. Н. Єрмоленко, Є. Н. Тихонов, Н. П. Косоплечев, Є. І. Стащенко, А. І. Устинов, І. А. Дворянський, В. М. Ладін та ін., саме вони поклали початок поглибленому вивченню цієї галузі криміналістичної техніки. Їхні праці з балістики не тільки збагатили розвиток цієї галузі науки, а й зумовили її поділ на окремі розділи та напрями.

На початку 80–90-х рр. ХХ ст. з'явилися нові праці відомих криміналістів у галузі судово-балістичної експертизи (СБЕ). Так, у 1982 р. А. І. Устинов і М. І. Блюм видають довідковий посібник «Патрони ручної вогнепальної зброї», Є. М. Тихонов у 1991 р. випускає книжку «Судово-балістична експертиза» – посібник для експертів, а В. І. Мураховський і С. С. Федосєєв у 1992 р. – довідник «Зброя піхоти».

Нині судова балістика, маючи потужну науково-технічну базу, здатна розв'язувати числені завдання, що постають перед слідством і судом при розслідуванні та судовому розгляді справ, пов'язаних із застосуванням вогнепальної зброї. Її великосяжні, вагомі досягнення у вирішенні нових завдань є результатом майже столітньої історії наукових шукань і їх практичного освоєння.

§ 2. Судова балістика – як галузь криміналістичної техніки з розслідування та розкриття злочинів

Основою для створення і подальшого розвитку судової балістики послужили знання цілого ряду інших дотичних наук: загальної балістики, військових дисциплін (матеріальна частина зброї, конструювання зброї та ін.); траєктології (проблеми механізму виникнення слідів та ідентифікації об'єкта за ними тощо); судової медицини (у галузі досліджень вогнепальних пошкоджень на одязі й тілі людини) та ін.

Утім нині судова балістика, маючи власний чітко окреслений предмет, об'єкт, систему та завдання, є цілком самостійною наукою, що сприяє органам дізнання, слідства, експертним установам, суду в з'ясуванні істини в судочинстві та попередженні злочинів. Отже, **судова балістика** – це галузь кримі-

налістичної техніки, що розробляє методи, способи та засоби виявлення, фіксації, вилучення, збереження і дослідження вогнепальної зброї й боєприпасів, а також слідів їх застосування з метою розслідування, розкриття та попередження злочинів.

Як галузь криміналістичної техніки судова балістика має необхідний науково-технічний і практичний потенціал для проведення судово-балістичних експертиз. Наукова база судової балістики є важливою прикладною формою використання судово-балістичних знань, необхідних для підготовки, призначення та проведення судово-балістичних експертиз.

Однією з форм застосування судової балістики є судово-балістична експертиза. Вона належить до процесуальних форм практичного застосування засобів і прийомів, що їх розробляє судова балістика для дослідження вогнепальної зброї, боєприпасів до неї та слідів їх застосування як речових доказів.

Судово-балістична експертиза – це спеціальне експертне дослідження, що проводиться у визначеній законом процесуальній формі та завершується складанням висновку, у якому науково обґрунтовуються фактичні дані про вогнепальну зброю, боєприпаси до неї та сліди їх застосування.

Суб'єктом цього дослідження є експерт-криміналіст, що має відповідну спеціалізацію та кваліфікацію. Його процесуально оформлений і аргументований висновок є одним із джерел доказів встановлення істини у процесі судочинства.

Судово-балістичні дослідження належать до традиційних криміналістичних досліджень. Вони мають свій специфічний предмет, об'єкти, завдання і систему, що заслуговують окремого детального розгляду.

Предметом судової балістики є дослідження вогнепальної зброї, боєприпасів до неї та слідів і продуктів пострілу зі зброї, яка застосовувалася зі злочинною метою. Відомо, що будь-який злочин скоюється в умовах реальної дійсності, пов'язаний з навколишнім середовищем і неминуче позначається на ньому. Особливо небезпечні злочини, що скоюються організованими злочинними структурами зі зброєю: вбивства, розбій, бандитизм та ін.

Яким би швидкоплинним не був злочин, він не може бути одномоментним актом – насправді це складна система вчинків і дій винного до, під час та після скоєного злочинного діяння. Усі ці вчинки та дії лишають після себе численні сліди події злочину, які надалі стають доказами по справі. Сліди, як носії інформації, дають можливість органам дізнання, досудового слідства, експерту, суду в кожному конкретному випадку з'ясувати об'єктивну істину.

Збирання речових доказів на місці події повинно відбуватись у такій послідовності:

- виявлення;
- вивчення;

- фіксація;
- вилучення;
- пакування;
- дослідження;
- оцінка слідчим і судом;
- використання у процесі доказування по справі.

Ці закономірності роботи з речовими доказами входять до предмета криміналістики. Із цих закономірностей до предмета власне судової балістики належать ті, що пов'язані з виготовленням і застосуванням вогнепальної зброї – процесом пострілу, формуванням слідів від частин зброї на кулях і гільзах, типами патронів та слідами й продуктами пострілу на уражених перешкодах.

Судова балістика як прикладна наука не має власних законів (як фізика, хімія чи ін.), але вона володіє спеціальними методами пізнання, спирається на специфічні закономірності (механізм утворення слідів на кулях і гільзах, внутрішню та зовнішню балістику, встановлювання дистанції, напряму, місця пострілу тощо), які дозволяють їй проводити дослідження та встановити істину при розслідуванні злочинів із застосуванням вогнепальної зброї.

Об'єкти судово-балістичного дослідження. Об'єкти судово-балістичного дослідження – це матеріальні носії обставин справи, що підлягають експертному вивченню.

Спочатку об'єктами судово-балістичної експертизи вважалися лише вогнепальні поранення, дослідження яких проводили судові медики. До кінця ХІХ ст. коло об'єктів дослідження значно розширилося. У наш час коло об'єктів судово-балістичного дослідження складають:

- вогнепальна зброя, її частини, приладдя, заготовки;
- вогнепальні й інші стріляючі пристрої: ракетниці, стартові, будівельно-монтажні, газові пістолети, пневматичні гвинтівки та ін.;
- атипова (саморобна) вогнепальна зброя та сліди її дії;
- боєприпаси (патрони) до ручної вогнепальної зброї й інших стріляючих пристроїв – як споряджені, так і їхні компоненти;
- вистріляні кулі, стріляні гільзи, дріб, картеч, пижі, прокладки, концентратори, порох та ін.;
- матеріал, інструменти і механізми, що використовуються для виготовлення зброї, а також для виготовлення та спорядження боєприпасів і їхніх компонентів;
- сліди від снарядів – різні пошкодження при враженні з ручної вогнепальної зброї;
- сліди продуктів пострілу з близької та далекої відстані;
- інші боєприпаси, а також їх частини та сліди застосування;

- процесуальні документи, що містяться в матеріалах кримінальної справи (протоколи огляду місця події та інших слідчих дій, фотографії, схеми, плани, креслення тощо).

Об'єкти можуть надходити на експертизу як речові докази, бути зразками для порівняльного дослідження або призначені для проведення експериментів.

З моменту появи і до нашого часу вогнепальна зброя постійно змінюється й удосконалюється. Сучасна вогнепальна зброя істотно модернізується у таких напрямках:

1) створення досить ефективної мало- і мікрокаліберної автоматичної бойової зброї від 3,5 до 5,6 мм;

2) конструювання зброї під безгільзові патрони, а також зброї, що не потребує патронів у їх традиційному розумінні:

а) під безгільзовий патрон, виготовлений упресовуванням кулі в цілком згоряючий заряд, покритий спеціальним лаком;

б) упресовування спеціального порохового заряду у хвостове заглиблення кулі (наприклад, патрони до гвинтівки «Хеклер і Кох» калібру 4,92 мм);

в) створення зброї, у якій використовуються замість звичайних боеприпасів мікроракети (наприклад, пістолет МБА, що стріляє мікроракетами «Джироджет»);

3) розробка зброї під багатокульні патрони, що виготовляються шляхом поміщення в одну кулю кількох куль, які розсіюються при стрільбі;

4) створення зброї з надвисоким темпом стрільби, що досягається за допомогою двоциклової системи дії: три постріли – перезарядження з наступним повторенням циклу;

5) конструювання зброї, стрільба з якої відбувається за рахунок енергії рідкого палива. Нині ведуться дослідження, метою яких є замінити порох рідким компонентом – окисником і пальним, що при змішуванні миттєво спалахують; а також розробка компонентів, що запалюються від іскри тощо.

Окрім того, у недалекому майбутньому прогнозується створення принципово нових систем зброї, що можуть стати об'єктами експертного дослідження. Так, у колишньому СРСР і за кордоном проводилися та й нині у світі тривають активні розробки таких абсолютно нових систем зброї, як лазерна, електрична, електромагнітна, променева, газобалонна та ін. Наприклад, російський пістолет МЦ-2 і гвинтівка МЦ-110-1 тощо.

Важливим аспектом знань про об'єкти судово-балістичного дослідження й особливості їх вивчення є те, що, крім експертів-балістів, вони досліджуються спеціалістами інших галузей. Судові медики вивчають сліди пострілу на трупах і живих особах, хіміки та фізики – порох, сліди і продукти пострілу

на різних речовинах тощо. При цьому слід пам'ятати, що всі об'єкти зі слідами вогнепальної зброї за своєю «підвідомчістю» поділяються таким чином: трупи і живі особи досліджують судмедексперти, а всі предмети неживої природи – експерти-криміналісти. Оскільки об'єкти зі слідами вогнепальної зброї багатоманітні, то за певними з них можуть проводитися комісійні, комплексні експертизи, у яких беруть участь як вищезгадані, так і спеціалісти інших напрямків знань.

Завдання судово-балістичного дослідження. Основним завданням судової балістики є розробка нових та удосконалення й вивчення наявних технічних прийомів, методів і засобів виявлення, фіксації, вилучення, збереження та дослідження вогнепальної зброї, боєприпасів до неї, слідів і продуктів пострілу з метою розслідування, розкриття й попередження злочинів. Окрім того, до завдань судово-балістичних досліджень належать усі питання, що потребують проведення експертизи чи консультації експерта, конкретного спеціаліста або відповіді на конкретно поставлені запитання органів дізнання, на які експерту потрібно дати письмову відповідь – довідку експерта.

Але при проведенні судово-балістичних експертиз виникають і розв'язуються багато інших завдань, які за змістом можна об'єднати у дві основні групи: завдання ідентифікаційного характеру та завдання неідентифікаційного характеру (діагностичні, ситуативні, факту).

До судово-балістичних досліджень ідентифікаційного характеру належать:

- 1) ідентифікація вогнепальної зброї за слідами на гільзах і снарядах (кулях, картечі, шроті);
- 2) ідентифікація інструментів і приладів, що використовувалися для спорядження чи виготовлення боєприпасів, їхніх компонентів, а також зброї;
- 3) ідентифікація матеріалів, що використовувалися для виготовлення картечі, шроту, пижів;
- 4) встановлення належності кулі та гільзи одному екземпляру патрона;
- 5) ідентифікація зброї за слідами-відображеннями її частин на різних предметах (за відбитком дульного зрізу на перешкоді (штанц-маркою); за слідами на кобурі, чохлі тощо).

Названі вище ідентифікаційні дослідження можуть відповідати на такі запитання:

- Чи були гільзи і кулі, виявлені на місці події, відстріляні з представленого екземпляра зброї?
- Чи були гільзи та кулі, виявлені на різних місцях подій, відстріляні з одного й того ж екземпляра зброї?
- Чи були пижі, прокладки, шріт, вилучені на місці події та в обвинуваченого, виготовлені з використанням одного й того ж інструмента чи обладнання?

- Чи складають паперові пижі, виявлені на місці події, і пижі, що є у патронах обвинуваченого, частину однієї і тієї ж газети чи іншого видання?

- Чи складала куля та гільза, виявлені на місці події, єдиний патрон?

Це – найтипівіші запитання, що вирішуються шляхом проведення ідентифікаційних судово-балістичних експертиз. Але на практиці під час розслідування їх постає значно більше.

Неідентифікаційні судово-балістичні дослідження є найбільш загальними та поширеними у криміналістиці, вони вирішують питання діагностичного характеру, наприклад:

- Чи технічно справна зброя, що досліджується? (тільки щодо стандартно-заводської зброї).

- Чи придатна зброя для стрільби та якими патронами?

- З якого ствола зброї був проведений останній постріл? (проблема розв'язується спільно з експертом-хіміком).

- До якої системи, моделі, зразка належить вогнепальна зброя та яким способом вона виготовлена?

- Чи можливий постріл з цієї зброї без натиску на спусковий гачок за певних обставин?

- Чи можливий постріл з цієї зброї при певному положенні її деталей, частин?

- Чи є пошкодження вогнепальним? Де його вхідний і вихідний отвори? (Інколи ці запитання розглядають спільно з експертом-хіміком).

- Яка дистанція пострілу?

- У якому напрямку зроблено постріл? Під яким кутом куля ввійшла у перешкоду?

- Який калібр снаряда, що завдав пошкоджень?

- З якого місця проведено постріл?

Як і попередній, цей перелік питань діагностичного характеру теж можна продовжити.

Нині у складі НДЕКЦ ГУ МВС України створені та функціонують спеціальні підрозділи – вибухово-технічні відділи (відділення), які проводять різні вибухово-технічні експертизи. Зокрема, вони досліджують такі об'єкти: гранати, вибухові пристрої, тротил, вибухові речовини та сліди їх застосування (останнє спільно з експертами-хіміками).

Крім того, експерти виїжджають на огляд місць подій вибухово-технічного характеру та тих, що стосуються вибухово-технічної експертизи; досліджують обставини і механізм вчинення вибуху, проводять відтворення вибухових пристроїв, співпрацюють із спеціалістами МНС у галузі вибухової справи та експертами-підриивниками; вивчають і вдосконалюють технічні

прийоми, методи та засоби з виявлення, вилучення й дослідження об'єктів, що належать до вибухо-технічної галузі знань, проводять заняття з особовим складом різних підрозділів тощо.

Система судової балістики. Згідно із вченням криміналістики, систему судової балістики утворюють її складові (частини, розділи), що виділилися під час розвитку цієї науки, але зберегли між собою внутрішні та зовнішні зв'язки.

При аналізі системи судової балістики передовсім виділяється п'ять окремих її розділів:

1. Криміналістичне дослідження вогнепальної зброї.
2. Криміналістичне дослідження боєприпасів до ручної вогнепальної зброї.
3. Криміналістичне дослідження слідів зброї на кулях і гільзах.
4. Криміналістичне дослідження слідів і продуктів пострілу та визначення за ними відстані, напрямку й місця того, хто стріляв.
5. Криміналістичне дослідження холодної зброї та слідів її застосування.

Систематизація дослідження судово-балістичних об'єктів дозволяє визначити зміст і порядок розміщення основних розділів судової балістики. Вона вивчає такі основні проблеми:

- загально-методичні та науково-методичні основи судової балістики;
- матеріальну частину стрілецької вогнепальної зброї;
- криміналістичне дослідження технічного стану стрілецької вогнепальної зброї;
- ототожнення вогнепальної зброї за слідами на гільзах;
- ототожнення нарізної вогнепальної зброї за слідами на кулях;
- встановлення дистанції, напрямку та місця особи, яка стріляла, а також кількість і послідовність пострілів за слідами дії вогнепальної зброї;
- криміналістичне дослідження атипової вогнепальної зброї і слідів її дії;
- основи криміналістичних знань про боєприпаси та їх компоненти, а також інші питання.

Система дослідження судово-балістичних об'єктів дозволяє упевнено вирішувати конкретні завдання ідентифікаційного характеру, що необхідно для встановлення належної кваліфікації злочину. За допомогою криміналістичних досліджень зброї, боєприпасів, слідів і продуктів пострілу виявляють правдиву суть події: визначають місце, час, спосіб скоєння вчинків; встановлюють місце стрільця, напрямок пострілу, дистанцію до жертви (перепони), кількість і послідовність зроблених пострілів, причинний зв'язок між діями та їхніми наслідками тощо.

За наявності пошкоджень на тілі й одязі живих осіб і трупів проводиться комплексне судово-балістичне та судово-медичне дослідження.

§ 3. Класифікація ручної стрілецької вогнепальної зброї

Детальний опис вогнепальної зброї та боеприпасів до неї викладений у спеціальній літературі та у судово-балістичних довідниках, які рекомендуємо в кінці цієї теми. Ми ж розглянемо лише ті судово-балістичні об'єкти, знання яких необхідні для розв'язання питань, що виникають у слідчій і судовій практиці. При цьому слід зважати, що чинна класифікація стрілецької вогнепальної зброї ґрунтується на низці суб'єктивних критеріїв. Тому лише комплексний підхід може привести до адекватної оцінки тієї чи іншої зброї. Отож, розглянемо цю класифікацію за основними ознаками.

За видом конструкції:

гвинтівки; рушниці; штуцери; автомати (штурмові гвинтівки); карабіни; пістолети; револьвери; пістолети-кулемети; ручні кулемети (6–14 кг) з ефективністю вогню 800 м; станкові кулемети (10–12 кг) з ефективністю вогню 1000 м; крупнокаліберні кулемети (калібр 12,7–15 мм); гранатомети.

За призначенням:

- бойова — серед якої виділяють: військову, цивільну та спеціальну;
- мисливська — має два конкретних призначення: для промислу та для любительського мисливства. Зброя для любительського мисливства — це переважно гладкоствольна й комбінована. Зброя для промислу має складнішу градацію — в ній виділимо:
 - а) нарізну, яка у свою чергу, поділяється на види зброї (гвинтівки, карабіни, штуцери);
 - б) гладкоствольну (усі стволи гладкі);
 - в) комбіновану (один ствол з нарізами, другий — гладкий);
- спортивна, до якої належить тренувальна та цільова;
- навчально-тренувальна — для навчання прийомам стрільби й вивчення взаємодії частин і механізмів зброї у її розрізі;
- кримінальна — це зброя злочину, нестандартної, своєрідної індивідуальної конструкції, що виготовляється саморобним способом або з внесенням змін у стандартну заводську вогнепальну зброю. Вона належить до особливого виду та має свою класифікацію:
 - а) за способом заряджання: шомпольна й казнозарядна;
 - б) за способом виготовлення: саморобна, перероблена, пристосована.
- саморобна: цілком; з використанням частин заводської зброї; замасковувана під предмети різного призначення (авторучку, парасольку, тростину);
- перероблена: обрізи зі заводської зброї (гвинтівок, рушниць, карабінів та ін.); спеціальні пристрої та стріляючі пристосування; сигнальні пістолети;

будівельно-монтажні пістолети; стартові, газові, пневматичні пістолети; руш-
ниці для підводного мисливства та ін.

- пристосована – заводська зброя (спецпристрої) з пристосуванням під інший патрон. Наприклад: ракетниця зі вставною трубкою під мисливський патрон.

За способом заряджання:

- шомпольна;
- казнозарядна;
- магазинна.

За застосуванням патронів:

- бокового бою;
- кільцевого бою;
- центрального бою.

За кількістю патронів:

- однозарядна;
- багатозарядна (магазинна);
- багатокільна (полікулярна).

За ступенем автоматизації:

- неавтоматична (гвинтівки та карабіни Бердана, Фролова, Мосіна, ТОЗ-8, ТОЗ-32, МЦ-20, ИЖК та ін.);
- автоматична, що поділяється на:
 - а) самострільну (АКМ, АК-74, МР-43/1, ППШ, ППС, АПС);
 - б) самозарядну (до 1973 р. називалася напівавтоматичною): рушниця «Браунінг» 12 калібру, ПМ, ПСМ-5,45 мм, Парабеллум-7,65 і 9,0 мм, СКС-45 та ін.

За довжиною ствола:

- короткоствольна (50–200 мм);
- середньоствольна (200–300 мм);
- довгоствольна (450–800 мм і більше).

За характером ведення вогню:

- одиночного вогню;
- безперервного вогню;
- комбінованого вогню;
- серійного вогню (порціями – по 3 патрони).

За характером обслуговування:

- індивідуальна зброя;
- групова зброя.

За кількістю стволів:

- одноствольна;
- двоствольна;

- багатоствольна, що поділяється на гладкоствольну і комбіновану зброю.

За калібром:

- малокаліберна (до 5,6 мм);
- нормального калібру (від 5,6 до 9,0 мм);
- крупнокаліберна (від 9,0 до 14,5 мм і більше).

За конструктивною будовою каналу ствола:

- гладкоствольна;
- нарізна;
- комбінована (один ствол нарізний, другий – гладкий);
- куле-шротова – «парадокс» (з нарізами у кінці дульної частини ствола – 70–140 мм).

За снарядом, що застосовується:

- кульова;
- шротова;
- куле-шротова (картечна) – «Парадокс», «Ланкастера».

За способом виготовлення:

- стандартно-заводська (серійного виробництва);
- кустарна (штучного виробництва в одиничних екземплярах; за спецзамовленням чи за бажанням замовника);
- атипова – зброя особливого виду, нестандартної, своєрідної, індивідуальної конструкції. Атипова зброя поділяється на 4 групи:
 - 1) саморобну, яка ще підрозділяється на замасковану (авторучку, парасольку та ін.);
 - 2) перероблену (без повернення предмету початкового призначення). Її виготовляють: із заводської вогнепальної зброї (обрізи) та зі спеціальних пристроїв, інструментів, БМП (будівельно-монтажних пістолетів), стартових, газових пістолетів, ракетниць та ін.;
 - 3) комбіновану;
 - 4) пристосовану – з поверненням предмету його початкового призначення, приміром, ракетниця.

За будовою системи автоматики автоматична зброя поділяється на види:

- з віддачею затвора:
 - а) вільним (плаваючим) затвором. Система проста, з швидким темпом стрільби. Наприклад: пістолети «Маузер», «Браунінг», ПМ, «Вальтер», «Коровіна» та ін., автомати, кулемети;
 - б) напіввільним затвором, що зумовлено наявністю обмежувача. Наприклад, пістолет «Геклер-Кох», «П-9с»;
- з віддачею ствола:
 - а) коротким ходом ствола (до 20 мм) – «Парабеллум П-08», «Вальтер Р-38», «Маузер» калібрів 7,63 мм, 8,0 мм, 9,0 мм;

- б) довгим ходом ствола – німецький «Рот-Зауер» 7,65 мм зразка 1910 р.;
- в) коротким зі зниженням ствола – пістолет «ТТ»;
- г) коротким з поворотом ствола – «Рот-Штеєр» 7,65 мм 1907 р. (Австро-Угорщина);
- з відводом порохових газів – дія автоматики заснована на:
 - а) тиску енергії на поршень;
 - б) тиску енергії на затвор;
 - в) тиску енергії на кулю.

§ 4. Класифікація боєприпасів до ручної вогнепальної зброї

У судовій балістиці під боєприпасами розуміють патрони. Залежно від виду й системи вогнепальної зброї, а також конструктивної будови каналу ствола, патрони розділяють на дві великі групи: патрони до нарізної вогнепальної зброї та патрони для гладкоствольної вогнепальної зброї.

Патрон – це сукупність в одному цілому снаряді, заряду й запальної суміші. Патрон, у якому заряд, снаряд і запальна речовина з'єднані гільзою в єдине ціле, називається унітарним.

Сучасний унітарний патрон до нарізної зброї складається із гільзи, снаряда, заряду пороху й капсуля-запалювача. У патронах до гладкоствольної мисливської зброї, окрім вищезгаданих елементів, є ще пижі, прокладки, концентратори.

Гільза – це деталь патрона, яка служить для розміщення снаряда і захисту порохового заряду від зовнішніх впливів, а також для кріплення капсуля-запалювача, розміщення патрона в патроннику зброї та профілактики обтюрації порохових газів при стрільбі.

Патрони до нарізної вогнепальної зброї класифікують за низкою основних ознак.

За калібром:

- *малого калібру* – від 3 до 6,5 мм., наприклад, пістолет «Калібрі» (Бельгія) – 4,2 мм; пістолет «Ліліпут» (Австрія) – 4,2 мм; ПСМ, автомат АК-74 – 5,45 мм; спортивно-мисливська зброя ТОЗ-8 – 5,6 мм; 6,35 мм до карабінів, пістолетів системи «ТК»; «Браунінг» (Бельгія) зразка 1906 р. та ін; до гвинтівки 6,5 мм «Арісака» (Японія), «Маннліхер-Каркано» (Італія) – 6,5 мм;

- *середнього калібру* – від 6,5 до 9,0 мм:

- 7,62 мм – до револьверів системи «Наган» зразка 1895 р., до пістолетів «ТТ», «ППС», «ППД» зразка 1930 р., до АК, СКС, АКМ зразка 1943 р.; до гвинтівки «Мосіна» зразка 1891–1930 рр. і кулеметів та ін.;

7,63 мм – до пістолетів «Маузер» зразка 1902 р., «Астра» модель 900 та ін.;
7,65 мм – до пістолетів «Браунінг» зразка 1910 р., «Вальтер», РР, РРК та ін.;

7,92 мм – (гвинтівковий) «Маузера», до гвинтівок, карабінів і кулеметів;
8,00 мм – до пістолета «Намбу» (Японія) зразка 1934 р.;

9,00 мм – до пістолетів «Браунінг», «Берета» (Італія), ПМ, АПС, «Пара-беллум» та ін.;

• *крупного калібру* – від 9,0 до 14,5 мм і більше:

9,3 мм – до мисливського карабіну «Маузер» (Німеччина, Чехія);

10,66 мм – до револьвера «Сміт і Вессон» (США) та ін.;

11,43 мм – до пістолета «Кольт» зразка 1911 р.;

11,56 мм – до револьвера «Веблей і Скотт» (Англія);

12,7 мм – до станкового кулемета ДШК зразка 1938 р. та ін.

За призначенням:

• *бойові патрони* – для враження живої сили й техніки;

• *холості* – без снаряда для імітації пострілу;

• *навчально-тренувальні* – без заряду та капсульної суміші – для навчальних цілей і навчання заряджанню й демонстрації взаємодії частин і механізмів;

• *зразкові* (еталонні) – для випробування конкретного виду вогнепальної зброї;

• *мисливські* – для промислу та любительського мисливства;

• *спортивні* – це спортивно-тренувальні, стандартні 5,6 мм, що поділяються за призначенням:

1) валові – загального призначення;

2) цільові – типу «Восток»;

3) «бегущий олень» (Росія) – з високою початковою швидкістю.

Боєприпаси за приналежністю до виду вогнепальної зброї поділяються на типи патронів:

• револьверні;

• пістолетні (для автоматів ППД (1940 р.), ППШ (1941 р.), ППС (Судаєва) (1943 р.);

• гвинтівкові;

• автоматні – їх називають «проміжний патрон» зразка 1943 р. для вогнепальної зброї СКС-45, АК, АКМ, РПК, АКМС.

За розміщенням капсуля:

• центрального бою;

• кільцевого запалення;

• бокового (шпилькового) бою – системи Лефоше зразка 1853 р.

За вражальною дією кулі до бойової вогнепальної зброї поділяються на:

- звичайні кулі, які за конструкцією діляться на:
 - 1) безоболонкові – зі свинцю;
 - 2) оболонкові – вони складаються із оболонки, свинцевої сорочки; сталевого сердечника (т. зв. сурогатні);
 - 3) напівоболонкові – з відкритим кінчиком кулі;
- спеціальні поділяються на:
 - а) вузькоцільового призначення:
 - 1) бронепробивні (кінчик чорний);
 - 2) запалювальні (червоний);
 - 3) трасуючі (зелений);
 - 4) пристрілочні (розривні) – це маленький снаряд ударної чи дистанційної дії;
 - б) комбінованої дії:
 - 1) бронепробивно-трасуючі (чорний кінчик із зеленою стрічкою);
 - 2) бронепробивно-запалювальні (чорний кінчик з червоною стрічкою);
 - 3) бронепробивно-запалювально-трасуючі («БЗТ») (кінчик фіолетовий з червоною каймою внизу).

Класифікація боєприпасів до гладкоствольної мисливської та спортивної вогнепальної зброї:

За калібром:

- крупнокаліберні – 4; 8; 10; 12;
- середньокаліберні – 16; 20; 24;
- малокаліберні – 28; 32.

За призначенням:

- мисливські (для промислу та любительського мисливства);
- спортивні (для стрільби по траншейному й кругловому стендах).

За видом снаряда:

- шротові – від 1,5 мм до 5,0 мм;
- картечні – від 5,25 мм до 10 мм у діаметрі;
- кулеві – споряджені одним снарядом – кулею.

За способом спорядження:

- заводські – споряджені по ТУ;
- саморобні – споряджені з відхиленнями від ТУ.

За належністю до мисливської вогнепальної зброї:

- до гладкоствольної;
- до нарізної;
- комбінованої «парадокс» – ствол з нарізами в кінці – від 70 до 140 мм.

§ 5. Слідчий огляд вогнепальної зброї та її фіксація у протоколі

Слідчий огляд зброї, боеприпасів і слідів пострілу здійснюється згідно з вимогами, передбаченими нормами КПК. Злочини, скоєні із застосуванням вогнепальної зброї, зазвичай оглядаються за участі спеціаліста у галузі судової балістики. Останнім часом у практиці правоохоронних органів збільшилася кількість випадків застосування вогнепальної зброї та виявлення її на місці злочину. Злочинці залишають її переважно тому, що добре поінформовані (або знають з інших джерел), що за слідами на зброї їх можуть знайти. Особи, які мають справу зі зброєю знають, що сліди на відстріляних кулях і гільзах, на поверхні зброї, а також нарізу каналу ствола дозволяють безпосередньо вийти на виконавця цього злочину.

Ця обставина спонукає детально розглянути питання слідчого огляду виявленої вогнепальної зброї та фіксації її результатів у протоколі. Передовсім наголосимо: перш ніж перейти до власне огляду зброї (вибухового пристрою), слід пересвідчитися в безпеці учасників групи та оточуючих. Необхідно пам'ятати: у будь-який момент може пролунати постріл, адже не виключено, що зброя заряджена. Для того, щоб цього не сталося, необхідно знати механізм пострілу та послідовність (етапи) огляду вогнепальної зброї, про які буде сказано нижче.

Постріл із вогнепальної зброї є сукупністю фізичних і хімічних явищ, що супроводжуються загорянням порохового заряду й утворенням газів усередині корпусу гільзи, у результаті чого куля вилітає із каналу ствола.

Згідно з вченням внутрішньої та зовнішньої балістики, сам механізм пострілу можна розділити на три етапи:

- 1) загоряння порохового заряду від удару бойка ударника по капсулю гільзи;
- 2) викидання снаряду (кулі) з каналу ствола під дією тиску газів, який досягає більше 2000 атм., а температура – 3000 °С;
- 3) політ кулі у просторі.

Вивчення польоту кулі віднесено до розділу зовнішньої балістики, яка вивчає параболічну траєкторію руху кулі в повітрі та явище деривації. Деривація – це відхилення польоту кулі від точки прицілу в бік напрямку нахилу нарізів у каналі ствола.

Подбавши про безпеку, переходять до огляду виявлення зброї. І починають його з фотографування. Спочатку її фіксують з навколишніми предметами, а потім без них, при чому роблять це за всіма правилами судової фотографії. Під час фотографування й огляду зброї звертають увагу на її місцезнаходження, загальний стан, положення запобіжника, наявність слідів рук, бруду, крові та ін. Після проведення основних видів фотозйомки зброю необ-

хідно розрядити, а лише потім перейти до її огляду. Огляд зброї складається з двох етапів: загального огляду та детального огляду.

До розрядження вогнепальної зброї не можна торкатися її спускового гачка й курка. Якщо курок перебуває на бойовому взводі, доцільно поставити його на запобіжник. Категорично забороняється направляти зброю в бік людей.

Після загального огляду заносяться до протоколу всі здобуті відомості, а саме:

- вид зброї (револьвер, пістолет тощо);
- точне розташування зброї щодо довколишніх об'єктів (зазначають відстань від дульного зрізу зброї до двох найближчих орієнтирів, а при наявності трупа – відстань до його найближчих частин, найближчих меж долонь);
- напрямок осі каналу ствола (визначають за компасом або щодо нерухомих об'єктів, а також трупа);
- розташування рукоятки затвора гвинтівки (автомата) чи вікна кожуха пістолета стосовно поверхні, на якій знаходиться зброя;
- характеристика поверхні, на якій знайдено зброю, і наявність слідів безпосередньо під зброєю (вдавлень, подряпин, крові, слідів пальців рук та ін.).

Під час детального огляду зброї визначають:

- систему, модель, зразок, калібр зброї;
- номер, маркувальні позначення, фірмові знаки;
- наявність ушкоджень, дефектів деталей; а якщо такі є, то які саме і на яких деталях;
- сліди папілярних узорів рук, крові, волосся, речовини мозку, порохової кіптяви, частинок землі та інших речовин;
- розміщення курка (спущений, на бойовому чи запобіжному взводі);
- наявність патрона в патроннику, кількість патронів, що залишилися в магазині, маркування на патронах, сліди осічок;
- чи відчувається запах згорілого пороху, що виходить зі ствола;
- відомості про канал ствола (наявність нарізів, їх напрямок, кількість, діаметр каналу ствола, наявність змазки, порохового нагару, незгорілих порошинок, іржавіння, сторонніх частинок тощо);
- наявність в камерах барабана револьвера патронів чи гільз, послідовність їх розміщення, кількість, калібр тощо;
- наявність патрона чи гільзи в камері барабана навпроти ствола та ін.

Після закінчення огляду зброї її упаковують, виносять постанову про призначення судово-балістичної експертизи та направляють в експертну установу на дослідження.

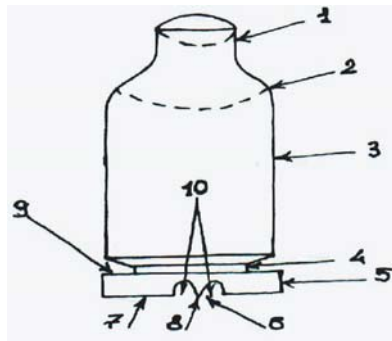
§ 6. Сліди дії вогнепальної зброї, що виникають при пострілі на гільзах, кулях, шроті, картечі, пижих і перешкодах

При огляді місця події на відкритій місцевості ділянку, що оглядається, розбивають на квадрати та послідовно й детально оглядають кожний з них. У разі необхідності, обстежують купи піску, землі, сміття, кучугури снігу пере-сіванням їх через дрібну сітку чи сито. Сніг можна розтопити; траву, що ускладнює пошук – скосити. Таким чином можна виявити гільзи, кулі, шріт, картеч, пижі. Крім того, гільзи у снігу, сіні, смітті, калюжах тощо можна виявити металошукачем.

Відстріляні гільзи несуть велику кількість інформації. За ними нерідко вдається встановити вид, систему та зразок зброї, що належить злочинцеві. Виявлені гільзи слід пронумерувати. Потім необхідно зафіксувати їх положення у протоколі, фототаблиці, на схемі (плані), заміряти відстань між гільзами та двома постійними орієнтирами. Якщо гільз декілька, слід виміряти відстань і між ними. Брати гільзу рекомендується за край денця та дульця. Для збереження незгорілих порошинок і порохового запаху дульце гільзи закривають шматком вати, папером чи корком.

Будова гільзи. Відповідно до будови, власне форми, гільзи поділяються на пляшкові, циліндричні, конусні.

Детальніше розглянемо зовнішню форму корпусу пляшкової гільзи. Вона складається з таких частин (див. мал. 11):

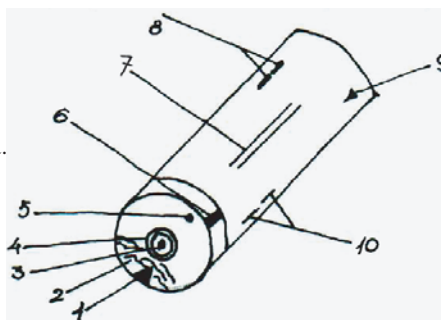

- 1 – дульце гільзи;
- 2 – скат гільзи;
- 3 – корпус;
- 4 – проточка гільзи;
- 5 – ребро денця гільзи;
- 6 – капсульне гніздо гільзи;
- 7 – денце гільзи;
- 8 – наковальня;
- 9 – фланець;
- 10 – затравочні отвори.

Мал. 11. Схема корпусу гільзи

На поверхні відстріляної гільзи відображаються такі сліди від деталей зброї (див. мал. 12):

1 – відбивача;	6 – зачіпа викидача;
2 – патронного упора;	7 – грані затвора;
3 – бойка ударника;	8 – патронника;
4 – отвору для ударника;	9 – вікна затвора;
5 – сигнального штифта;	10 – загинів магазину.

1

Мал. 12. Схема відображення слідів від деталей зброї

Від впливу різних частин і механізмів зброї сліди на гільзах утворюються: при заряджанні зброї; при пострілі; при викиді (витягненні) відстріляної гільзи.

У процесі огляду гільзи у протоколі фіксуються такі дані:

- 1) вид (пістолетна, револьверна, гвинтівкова, автоматна, для рушниць);
- 2) форма корпусу (пляшкова, циліндрична, конусна (мисливська));
- 3) співвідношення діаметрів корпусу та денця гільзи. За будовою денця гільзи бувають (див. мал. 13):

- закраїнні (діаметр донця більший за діаметр корпусу);
- беззакраїнні (діаметри денця і корпусу однакові);
- з напіввиступаючою закраїною (діаметр денця більший за діаметр корпусу на незначну величину);

Мал. 13. Варіанти будови денця гільзи:

- а – з виступаючою закраїною; б – без виступаючої закраїни;
в – з напіввиступаючою закраїною.

- 4) діаметр денця (шляпки);
- 5) внутрішній діаметр дульця;
- 6) довжина гільзи;
- 7) колір металу, з якого виготовлено корпус, капсуль;
- 8) маркувальні позначення на денці (калібр, рік випуску, марка заводу, метал, зірочки);
- 9) матеріал, з якого виготовлена мисливська гільза (папір, метал, пластмаса);
- 10) спосіб кріплення кулі з гільзою:

а) обтисканням кромки дульця (край дульця загинається в кільцеподібний поясок на кулі). Наприклад: іноземні патрони калібром 6,35 мм; 7,65 мм системи “Браунінг” та ін.;

б) сегментно-поясковим обтисканням (край дульця обтискається у жолобок на кулі на кшталт пунктиру). Наприклад: вітчизняні гвинтівкові патрони; малокаліберні патрони 5,6 мм та ін.;

в) кернуванням – затискуванням гільзи в оболонку кулі точками. Наприклад: патрони до пістолетів системи “ТТ”; до револьвера-нагана зразка 1895 р.; японського пістолета “Намбу” 8,0 мм; пістолету “Маузер” 7,63 мм;

г) тугою посадкою (кріплення, яке не потребує обтискання). Куля входить у гільзу за рахунок тугої посадки. Наприклад, патрони до пістолету “Кольт” 11,43 мм, “Браунінг”, „ПМ” та ін. Зазвичай туга посадка застосовується для пістолетних патронів 9,0 мм калібру. На корпусі деяких гільз може бути поясок (канілюра) для обмеження посадки кулі;

11) наявність і форма слідів бойка ударника на капсулі (кругла, овальна, грушеподібна);

12) чи є сліди з металевим блиском безпосередньо у слідах на гільзі;

13) дефекти гільзи (тріщини, вм’ятини, розрив дульця, роздуття);

14) наявність слідів патронного упора, відбивача, викидача;

15) сліди сточування гільзи при її підгонці до патронника зброї іншого калібру;

16) чи є запах згорілого пороху;

17) наявність нагару зовні й усередині корпусу гільзи;

18) наявність усередині гільзи незгорілих порошинок;

19) наявність (відсутність) на гільзі слідів корозії, її інтенсивність і колір.

Сліди на кулі. При пострілі сліди на кулі утворюються у процесі руху кулі по каналу від полів нарізів ствола. Після пострілу на оболонці кулі залишаються сліди у вигляді трас, які поділяються на *первинні* та *вторинні*. На початку руху слідоутворення відбувається прямолінійно, без обертання. У цей момент на кулі виникають сліди у вигляді дрібних подряпин (трас), що йдуть паралельно її осі. Їх називають *первинними слідами* (див. схему „Елементи кулі”).

При переході кулі до обертально-поступального руху на ній виникають сліди від полів нарізів у вигляді окремих трас, що йдуть під нахилом, кут якого відповідає нахилу нарізів. Вони вказують на кількість нарізів, їх напрямок, ширину та кут нарізки. Їх називають *вторинними*. Якщо сліди на кулі достатньо чітко відобразили мікрорельєф стінок каналу ствола, то сукупність ознак, що утворилися, дозволяє ідентифікувати зброю, з якої вистрілено конкретну кулю.

Розглянемо схему відображення слідів на оболонці кулі та структуру елементів кулі (див. мал. 14).

При огляді кулі у протоколі необхідно відобразити такі її характеристики:

1) вид за будовою (оболонкова, напівоболонкова, безоболонкова);

2) призначення (пістолетна, револьверна, гвинтівочна, автоматна, мисливська, саморобна);

3) форму кінчика (загострена, заокруглена, плоска, видовжена із заокругленням (для “Парабеллума”), видовжена з плоским кінчиком (до ПСМ, АК-74-5,45 мм);

4) форму дна кулі (див. мал. 15):

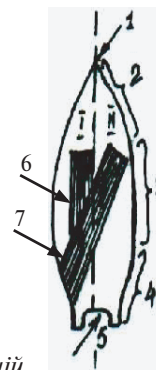
а) плоскі;

б) випуклі;

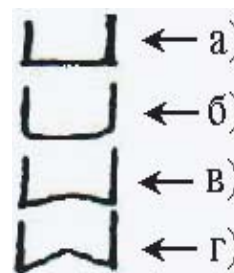
в) увігнуті;

г) увігнуто-конічні;

- 1 – кінчик кулі;
- 2 – головна частина (оживальна);
- 3 – ведуча частина;
- 4 – хвостова частина;
- 5 – донна частина;
- 6 – первинні сліди;
- 7 – вторинні сліди;

Мал. 14. Елементи кулі та сліди на ній

Мал. 15. Варіанти форми дна кулі

5) колір оболонки;

6) наявність деформації;

7) розміри (довжина, діаметр ведучої частини денця);

8) наявність на кулі сторонніх частинок (волокон, крові, частинок цегли, вапна, землі тощо);

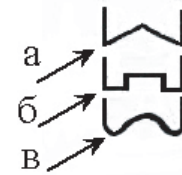
9) наявність на кінчику розпізнавального кольору:

- зелений – трасуюча;
- чорний – бронебійна;
- червоний – запалювальна;

10) ознаки кріплення кулі до гільзи;

- 11) наявність маркувальних позначень (на денці);
- 12) кількість, напрямок і нахил слідів полів нарізів;
- 13) наявність і характер слідів пострілу на кулі, що не відповідають зброї за калібром (розтягнення кулі, виривання сердечника з оболонки, глибокі або слабовиражені чи відсутні сліди полів нарізів каналу ствола);
- 14) види закріплення оболонки (див. мал. 16):

- а) гострокутна;
- б) прямокутна;
- в) овальна

Мал. 16. Види закріплення оболонки на хвостовій частині кулі:

При огляді шроту й картечі у протоколі необхідно зазначати:

- 1) форму шроту (круглий, краплеподібний, трубчатий);
- 2) розміри (діаметр), адже існує п'ятнадцять номерів шроту. Діаметр шроту має період збільшення або зменшення на 0,25 мм. Найкрупнішим вважається 5 мм, або № 4/0, а найдрібнішим – 1,5 мм, або № 11;
- 3) колір і стан поверхні (матова, глянцева, пориста);
- 4) наявність слідів від інструментів на саморобній картечі чи шроті;
- 5) наявність слідів деформації та ін.

Шріт і картеч фотографують, це фіксується у протоколі. Для визначення діаметру шроту використовують штангенциркуль, якщо його багато, визначають середнє арифметичне (кладуть в один ряд 10–20 шротинок, вимірюють довжину ряду та ділять на загальну кількість шротинок).

При огляді пиж у протоколі слід відзначити:

- матеріал, з якого вироблено пиж (шерсть, картон, папір, войлок, корок та ін.);
- його стан (сухий, вологий, розволокнистий, обгорілий);
- розміри (діаметр, товщина);
- наявність записів (поміток);
- наявність сторонніх частинок (землі, пилу, бруду, крові тощо).

Сліди від снарядів на переполах

Сліди пострілу – важливе інформативне джерело, за яким з'ясовують принципів для розслідування питання. Залежно від дистанції пострілу на місці події можна встановити:

- напрямок польоту кулі (для великих дистанцій);

- дистанцію пострілу – відстань, з якої було зроблено постріл, що визначається візуально і математичними розрахунками;

- місце, з якого було проведено постріл. Його встановлення важливе для виявлення речових доказів: гільз, слідів ніг, залишених предметів, втрачених частин зброї, особистих речей тощо.

Залежно від відстані, з якої було проведено постріл, розрізняють постріли:

1) в упор (з наявністю штанц-марки на перепоні або без неї);

2) з близької дистанції (залежно від виду зброї та якості боеприпасів відстань від 5–10 см до 100–150 см і більше вважається близькою);

3) з далекої дистанції (більше 100–150 см).

Сліди на перепонах прийнято розділяти на два види:

- основні;

- додаткові (побічні).

Основні сліди – це різноманітні пошкодження, яких завдає снаряд (куля, шріт, картеч) перепоні. Передовсім йдеться про пробоїни (пошкодження), крім них, до основних слідів також належать вм'ятини невеликої глибини (дефекти перепони), дотикові пошкодження та сліди рикошету.

Проникаючи у перепону, снаряд може пройти через усю її товщину і утворити канал, т. зв. пробоїну. У каналі розрізняють *вхідний, вихідний отвори*, а сам канал прийнято називати *пробоїною*. Якщо куля пройшла наскрізь, то пробоїна, відповідно, наскрізна. Якщо куля застрягла в перепоні, то вона сліпа.

Розмір і форма пробоїн залежить від матеріалу перепони та форми снаряду, а також дистанції, металу снаряда й інших умов. У криміналістичній практиці найчастіше трапляються пробоїни у тканинах, склі, дереві та металах.

На тканинах утворені кулею пробоїни мають зазвичай заокруглену форму, їхній розмір трохи менший за діаметр кулі.

На склі пробоїна вхідного отвору також має заокруглену форму, але навколо неї виникає багато концентричних і кілька радіальних тріщин. Вихідний отвір пробоїни утворює воронкоподібну форму розширення. Розмір пробоїни трохи перевищує діаметр кулі.

На деревині вхідний отвір кулі має круглу форму, за розмірами він трохи менший за діаметр кулі. Вихідний отвір відрізняється зубчастими краями та відщепами шматочків деревини.

На металі (листах сталі, заліза) куля утворює пробоїну круглої форми з нерівними краями, загнутими у бік польоту кулі. Її розмір, як правило, відповідає діаметру кулі.

У перепонках, виготовлених із вищезгаданих матеріалів відбувається вибивання частин матеріалу та їх винос за рахунок великої швидкості кулі. Це вибивання прийнято називати “мінусом матеріалу”. Залежно від систем зброї та боезаряду патронів швидкість куль до нарізної вогнепальної зброї може

сягати: револьвер системи “Наган” – 272 м/сек.; пістолет “Вальтер” моделі “РР” – 289 м/сек.; пістолет Макарова – 315 м/сек.; пістолет системи “ТТ” – 420 м/сек.; автомат АКМ і АКМС – 715 м/сек.; гвинтівка системи Мосіна – 865 м/сек. тощо.

Додаткові сліди супроводжують основні та виникають у результаті впливу на перепону порохових газів, полум’я, кіптяви, незгорілих частинок порошу, крапель мастила, залишків капсульної суміші. Характер їх залежить від відстані, з якої проведено постріл, застосованої вогнепальної зброї, боєприпасів, матеріалу перепони та інших умов.

Як правило, додаткові сліди виникають при пострілі з близької відстані, чи, як висловлюються криміналісти, з близької дистанції. При цьому перепона частково руйнується, і на ній з’являються опіки, сліди обпалювання, кіптяви, залишки мастила, незгорілі порошинки.

Ознаки додаткових слідів:

- наявність слідів-пошкоджень стиснутим повітрям – розриви на легких тканинах 2–3 мм;
- сліди обпалювання – від впливу вогню порохових газів змінюється колір тканини з опіками предмета;
- сліди обплавлення – злиття в однорідну масу, особливо на синтетичних тканинах;
- відкладення кіптяви – бурого, темно-бурого, темно-сірого кольору;
- наявність незгорілих частинок порошу навколо пробоїни;
- наявність точкового насипу дрібних частинок металу зі ствола;
- слід дульного зрізу каналу ствола – штанц-марка.

Необхідно пам’ятати, що, залежно від виду зброї, якості боєприпасів, дистанції пострілу та розташування зброї щодо перепони, основні та додаткові сліди можуть відображатися по-різному.

Пакування об’єктів балістичного дослідження

Як вже було зауважено, балістичні об’єкти є вагомими речовими доказами, тому їх пакування, транспортування і направлення на експертизу, повинні проводитися особливо ретельно та з дотриманням процедурних і процесуальних вимог. Вилучені об’єкти (кулі, гільзи, дріб, картеч, пижі тощо) необхідно загорнути в чисту ганчірку або в чистий білий папір. На згортку написати дані про те, звідки цей об’єкт вилучено, по якій справі, час вилучення; покласти у сірникову, чи картонну коробку з ватою (паклею) та опечатати печаткою слідчого. Про всі ці операції роблять відповідний запис у заключній частині протоколу огляду місця події.

Передовсім, наголосимо: кулі, гільзи, шріт, картеч, пижі чистити та промивати заборонено, адже це може призвести не тільки до пошкодження слідів

на них, а й до помилки висновку експерта, що вплине на результат розслідування й розкриття кримінальної справи.

Зброю, що призначається для пересилки, потрібно розрядити. Затвор чи курок спускають з бойового зводу та ставлять на запобіжник. Обойму автоматичного пістолета чи патрони (гільзи) із барабана револьвера виймати не рекомендується. Дульну частину ствола слід прикрити ватою, папером чи пробкою. Пересилати ручну вогнепальну зброю на судово-балістичну експертизу рекомендується безпосередньо з “посильним”.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Що Ви знаєте з історії розвитку балістики?
- Охарактеризуйте закономірності збирання речових доказів при огляді місця події.
 - Розкрийте поняття предмета й об’єктів судово-балістичного дослідження. Які завдання покладено на судово-балістичні дослідження?
 - Які розділи науки балістики входять до її системи і вивчаються судовою балістикою?
 - Дайте класифікацію ручної стрілецької вогнепальної зброї та боєприпасів до неї.
 - Що таке калібр зброї та як його визначають?
 - Прокласифікуйте боєприпаси до гладкоствольної мисливської та спортивної вогнепальної зброї.
 - У чому специфіка атипової вогнепальної зброї? На які групи вона поділяється?
 - Назвіть основні частини ручної стрілецької вогнепальної зброї.
 - Що вивчає внутрішня й зовнішня балістика?
 - Які Ви знаєте типи патронів?
 - З яких етапів складається огляд вогнепальної зброї? Дайте характеристику кожному із них.
 - Розкажіть про механізм утворення слідів пострілу на гільзі, якщо вона відстріляна з револьвера й окремо – з пістолета.
 - Дайте характеристику будові гільзи. Які Ви знаєте форми гільз?
 - Назвіть конструктивні елементи кулі і сліди на ній.
 - Назвіть сліди від деталей зброї, що відображаються на поверхні стріляної гільзи.
 - Які Ви знаєте способи кріплення кулі з гільзою?
 - Який механізм утворення слідів на кулях, що відстріляні з нарізної зброї?
 - Розкрийте поняття мисливського шроту та картечі.

- Про що можна дізнатися за слідами від снарядів на перепонах при огляді місця події?
- Які Ви знаєте види слідів на перепонах? Що таке основні та додаткові сліди? При яких дистанціях пострілу вони виникають?
- Назвіть ознаки додаткових слідів пострілу.
- Як слід готувати балістичні об'єкти для судово-балістичної експертизи?
- Які Ви знаєте правила упаковки об'єктів балістичного дослідження?

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п./№ (3, 9, 18, 23, 24, 26, 29, 30, 33, 37, 41, 42, 43, 46, 48, 49).

ТЕМА 8

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ, ПИСЬМА ТА ПОЧЕРКУ

- § 1. Короткий нарис історії експертизи письма.*
- § 2. Загальні положення криміналістичного дослідження документів.*
- § 3. Криміналістичне дослідження письма.*
- § 4. Класифікація загальних ознак почерку.*
- § 5. Класифікація власних ознак почерку.*
- § 6. Розробка та складання розшукової таблиці за почерком.*

§ 1. Короткий нарис історії експертизи письма

З історії відомо, що первісні люди жили невеликими групами, разом працювали і ходили на полювання. У процесі еволюції в них поступово розвивався свій засіб спілкування – мова, яка дозволяла коротко та швидко передавати думку за допомогою слів і речень. Це був повільний, поступовий процес, проте поява звукового мовлення означала величезний стрибок еволюції людського інтелекту. Саме завдяки мові люди повідомляють один одному свої думки, почуття, прохання – спілкуються між собою. Без мови людське суспільство та цивілізація не змогли б успішно розвиватися та й існувати.

Найперші твори мистецтва з'явилися 30000 років тому. Вони були зроблені «людиною розумною» (*Homo sapiens*) – це вид, який проіснував до наших днів, і до якого відносять сучасну людину. Прадавні розумні люди виконували реалістичні зображення бізонів, оленів та інших тварин на скелях і кам'яних стінах печер. Це були так звані наскельні малюнки. Вони виявлені в Африці, Америці, Європі та Азії. Найбільш відомі печери з такими малюнками: Альтаміра в Іспанії, Ріо Пінтурас у Аргентині, Пеш Мерль у Франції та ін.

Ми багато дізналися про прадавніх людей, які жили в сиву давнину, саме завдяки їхній писемності. Вони, як і ми, описували все, що відбувалося в їхньо-

му житті. Завдяки таким писемним пам'яткам ми змогли отримати багато інформації про народи великих прадавніх цивілізацій: єгиптян, мешканців Месопотамії, греків, римлян, майя, ацтеків та ін.

Основне призначення письма як у минулому, так і нині – передавання інформації на значну відстань і закріплення її в часі. Саме з цією метою створювалися спеціально накреслені знаки, графічні зображення, за допомогою яких люди могли дізнаватися й отримувати різну інформацію. Ці спеціально створені знаки у вигляді письма були не тільки засобом передачі певного змісту на значну відстань, а й забезпечували можливість спілкування людей і дозволяли їм набувати нових знань.

Писемність має довгу історію свого розвитку, що нараховує понад п'ять тисяч років. Наприклад, *шумери* винайшли писемність приблизно у 3300 році до нашої ери. Шумерська писемність – це клинопис, який складався із малюнків різних предметів, але невдовзі ці малюнки стали замінити схематичними знаками зображення.

За тисячоліття розвитку письма змінювалися його знаряддя, матеріали, типи, накреслення графічних знаків тощо. Нині сучасні алфавіти, Європейських мов базуються на прадавньому фінікійському письмі. Греки використали цей же алфавіт, але замінили декілька приголосних букв на голосні. Пізніше римляни пристосували грецький алфавіт до свого латинського. Сучасний український алфавіт був створений братами-слов'янами Кирилом і Мефодієм у 863 році на базі грецького.

У процесі еволюції сформувалося чотири типи письма: *пиктографічне* (малюнкове із зображенням тварин чи явищ природи, таких як день, ніч, дощ); *ідеографічне* (у вигляді символічних знаків, кожен із яких мав одне значення); *складове* (із окремо складених букв чи знаків); *літературно-звукове* (або буквинно-звукове). Останнє є найпоширенішим сьогодні. У літературно-звуковому письмі кожний графічний знак (літера) позначає окремий звук.

Існують і інші види писемності, розповсюджені як і наша, але зовсім несхожі на наш алфавіт. Наприклад, арабська писемність, китайська, японська або хінді та ін.

Відомо, що мова між людьми існує у двох формах – усній і письмовій. Обидві вони ефективні для реалізації головної функції мови – комунікативної. Але на певному етапі суспільства розмовна мова як єдина форма зв'язку перестала задовольняти потреби людей, які значно ускладнилися й зросли у процесі спілкування між собою. Для подолання цієї проблеми з'явилося *письмо* як додатковий засіб спілкування між людьми.

Найдавніша писемна літературна пам'ятка – шумерська епічна поема. Вона була написана у 2000 році до нашої ери і називається «Поема про Гільга-

меша». У ній розповідається про пригоди героя, який хоче повернути життя своєму померлому товаришу.

Необхідно відмітити, що люди у сиву давнину писали на різному підручному матеріалі, придатному для різьблення: дереві, кістках, глиняних табличках, металевих пластинах тощо. Наприклад, шумери для письма використовували глиняні таблички. У Європі з цією метою використовували смуги тонкої тканини. Їх виготовляли зі стебел водяної рослини папірус. А у 300 році до нашої ери греки винайшли пергамент, який використовувався народами Європи протягом тисячі років. Папір, який використовується сьогодні, був винайдений у Китаї садівничим Тсай Луаньом у 105 році нашої ери.

З появою та поширенням писемності з'явилися і пов'язанні з нею правопорушення, зокрема при оформленні документів, а з ними зародилася експертиза письма.

Так, уже у стародавньому Римі, за правління імператора Юстиніана, судові спори про справжність документів уже вирішувалися за допомогою експертизи письма. Таке свідчення про неї належить до одного із перших джерел почеркознавчої експертизи.

Почеркознавча експертиза поступово вдосконалювалася та впроваджувалася в усі сфери людської діяльності. Вона пройшла чотири етапи розвитку, на яких панівними були:

1. Каліграфічна експертиза;
2. Прикметно-описова експертиза (сигналітичний метод);
3. Графометрія;
4. Графологія.

Відомо, що у Російській імперії перші відомості про проведення експертизи письма відносять до початку XVII ст. Із уведенням Російського Зводу законів започаткувалася вимога: звіряти почерк документів, що викликають сумніви щодо справжності. Для цього призначалися люди, які володіли «таємницею» письма, – секретарі присутніх місць (заст. урядових установ), учителі чистописання та ін. Основною вимогою до тодішнього експерта письма було вміння читати та гарно писати.

Каліграфічна експертиза. Процес каліграфічного дослідження зводився лише до виявлення подібності чи розбіжностей зовнішнього виконання окремих літер у рукописах, що порівнювалися. Таке механічне зіставлення будови письмових знаків без зважання на обставини, що впливають на формування письмово-рухомого навику, призводило до грубих помилок. Через це такі псевдонаукові дослідження викликали різку критику з боку провідних вчених низки країн, особливо Рейсса (Швейцарія) і Є. Ф. Буринського (Росія). Так, Є. Ф. Буринський відзначав, що правосуддю доводилося боротися як зі справжніми підробниками, так і з фантазією експертів-каліграфістів.

Прикметно-описова експертиза. Її розробив видатний французький криміналіст Альфонс Бертільйон у 1897 р. В основу цього методу було покладено використання опису зовнішніх ознак людини за методом «словесного портрета». Суть у тім, що у письмі виявлялися найбільш відкриті, помітні, тобто ті, що впадають в очі ознаки-прикмети почерку, які й були тим критерієм, за яким встановлювалася тотожність або розбіжність у почерку. Однак і цей метод виявився непридатним для адекватної експертизи письма, отож, незабаром від нього відмовилися, оскільки його автори також перенесли методику «словесного портрета» на почерк.

Графометрія – це вимірювання почерку. Цей метод запропонував французький криміналіст Е. Локар. Графометричне дослідження зводилося до вимірювання та порівняння низки величин у порівнюваних почерках. Тобто експерт визначав відносні величини малих букв, напрямок рухів, абзаци, інтервали між літерами й словами та ін. Потім ці заміри величин почерку, що досліджувався, і поданих для порівняння зразків відкладав на графіку (у вигляді кривої) та порівнював між собою. Збіг кривих свідчив про те, що порівнювані рукописи виконані однією особою, а їх розбіжність – про виконання різними особами.

Однак цей метод мав багато суттєвих недоліків: він був трудомістким, враховував тільки кількісні характеристики, а недооцінка якісних вресіт-решт призводила до експертних помилок.

Позитивним же набутком цього методу стала розробка деяких особливостей почерку, зокрема розміру, розгону, розмаху, зв'язності, нахилу та ін., що набули розвитку в сучасній класифікації ознак письма та почерку.

Графологія – це вчення про розпізнання за почерком характеру людини. Перша робота з графології була написана італійським лікарем К. Бальді у 1622 р. і називалася «Про способи пізнання життя, характеру та особистих рис людини за письмом». Пізніше професор А. Рошталь та інші вчені стверджували, що за почерком можна визначити характер, схильності, позитивні та негативні риси людини. Ця ідея щодо дослідження почерку вважалася закономірною і набула широкого практичного застосування у країнах Європи та Америки. Наведемо деякі графологічні приклади:

- ознака «*спрямованість рядків*»: рядки, які йдуть вгору, свідчать про гарчковість, енергійність, прагнення до влади; рядки, що спускаються донизу, навпаки про відчай, печаль або хворобливість, характеризують людину як фізично і морально слабку;

- *нахил літер*: літери нахилені праворуч свідчать про чутливість, і ця риса проявляється тим сильніше, чим більший нахил. Почерк без нахилу відповідає холоднокровній, байдужій людині з непорушною енергією та стійкістю. Нахилені ліворуч літери свідчать про відсутність чутливості, часто про не-

ширість. Почерк звивистий, нерівний (дипломатичний) вказує на гнучкість характеру (а то й уміння коли треба, гнути спину) і мінливість переконань;

- *зв'язність почерку*: зв'язок літер між собою вказує на зв'язність ідей, послідовність викладу думок, розсудливість у своїх діях;

- *відривчастий почерк*: свідчить про поетичний або художній характер. Правильність літер говорить про спокійний, врівноважений характер;

- *стислий почерк*: вказує на схильність до економії, бережливості, чим більш стислі літери, тим сильніше виражені ці схильності;

- *розмашистий почерк*: є показником щедрої, нескупої натури;

- *різне написання однією і тією ж особою букви, наприклад «т»–«т»* – вказує на несталий, мінливий характер;

- *наявність штрихів над буквою «т» і під буквою «ш»* – свідчить про акуратність виконавця рукопису;

- *штрихи над буквою «п» і під буквою «и»*, – вказують на надмірну обережність;

- *виконання букви «ш» як букви «т», а букви «и», як букви «п»* – вказує на брехливість та лицемірство тощо.

З наукової точки зору, роботи сучасних графологів викликають значний інтерес, оскільки сучасна графологія не тільки вдосконалює підходи до аналізу почерку, а й широко використовує дані інших наук: медицини, математики, психології, філології, фізіології тощо.

Так, експерт-почеркознавець А. Кафнер (Австрія) у 1935 р. після вивчення 35000 підписів, на підставі мікродосліджень штрихів у літерах дійшов висновку про безпосередній зв'язок між раковим захворюванням і почерком з точністю до 97%.

У США понад 500 фірм використовують аналіз почерку для визначення професійних якостей людини, яку приймають на роботу чи яка просувається по службі. У Німеччині, Данії, Франції бізнесові структури теж використовують графологію для визначення професійної придатності. Розпочалося викладання цієї дисципліни у світовій вищій школі: нині графологію включено до програм університетів Гамбурга, Мюнхена (Німеччини), Сорбонни (Франція), Берна, Цюріха (Швейцарія) та ін.

Вчені-почеркознавці України використовують роботи сучасних графологів – за їх допомогою розв'язують завдання неідентифікаційного (діагностичного) характеру, зокрема зі встановлення факту незвичайного виконання рукопису.

Завдяки графологічним дослідженням можна визначити зміни зовнішньої обстановки письма: незвичайну позу, нетардиційний матеріал письма, незвичний темп виконання рукопису, імпровізований прилад для письма – цвях, сірник, ніж, пензлик та ін.

Аналізуючи почерк, вивчають внутрішній стан автора рукопису, зокрема, що пов'язаний із віковими змінами організму, переохолодженням, перегрівом, алкогольним сп'янінням, втратою зору, фізичною втомою тощо.

Графологи можуть з'ясувати і дослідити спосіб свідомої зміни свого почерку, мету та завдання, яке ставив перед собою автор рукопису, навмисне маскуючи свій почерк. Такими можуть бути:

- зміна скоропису почерку;
- наслідування друкованого шрифту;
- наслідування почерку іншої особи;
- зміни способу тримання приладу для письма;
- виконання рукопису лівою рукою;
- виконання рукопису з лівим нахилом;
- встановлення статі, віку та ін.

Можливості графологічних досліджень розширюються — нині, крім згаданого, на підставі почерку можливо реально встановити стать, вік, психічний стан, професію тощо.

Насьогодні почерк є об'єктом дослідження не тільки криміналістів, судових експертів, а й медиків, психологів та інших спеціалістів. Наприклад, вплив перевантаження та стан невагомості вивчається у космічній медицині за допомогою почерку. Однак, як і раніше, основним завданням експертизи письма залишається встановлення виконавця рукописного тексту (підписів), які розв'язуються у процесі криміналістичного ідентифікаційного дослідження письма та почерку.

§ 2. Загальні положення криміналістичного дослідження документів

У сучасних умовах боротьби з правопорушеннями криміналістичне дослідження почерку та експертиза змінених документів набуває все більшого значення.

Криміналістичне дослідження документів (КДД) — це один з видів судової експертизи, який є ефективним засобом боротьби зі злочинністю і найбільш розповсюджений у практиці криміналістичних установ. Його частка складає ледь не половину всіх криміналістичних досліджень. Велику роль відіграє криміналістична експертиза при розкритті особливо небезпечних злочинів: справ про розкрадання державного, суспільного та приватного майна; у справах, пов'язаних з підrobкою документів та ін. Адже у сферу інтересів криміналістичного дослідження потрапляють найрізноманітніші документи — вони й стають об'єктами КДД.

Слово «документ» запозичене з латині: *documentum*, означає «письмовий акт». Давнє значення цього слова, як бачимо, збережено: документ — це

письмовий доказ або свідчення; матеріальний об'єкт, у якому зафіксовані відомості про певні факти, що вже відбулися або передбачені у майбутньому.

У кримінальному праві документами визнаються паспорти, посвідчення, дипломи, пенсійні книжки та інші письмові акти, видані державними установами та громадськими організаціями, що мають юридичну силу. На відміну від цього, у криміналістиці документами вважають будь-які письмові акти, що вміщують доказову інформацію, зокрема й особисті: листи, щоденники, конспекти, листівки, записки тощо. Ці документи розглядаються, навіть якщо вони виконані у вільній формі: від руки, машинописним, друкованим або іншим способом за допомогою літер та будь-яких графічних зображень. Спосіб нанесення графем теж не регламентовано: вони можуть бути виконані чорнилом, олівцем або будь-якою іншою речовиною чи окремим предметом.

В офіційних документах, що видаються державними установами, підприємствами, організаціями, повинні міститися певні обов'язкові елементи – **реквізити** (від лат. *requisitum* – потрібне, необхідне). Реквізитами є: бланк документа, його форма, колір, розмір, захисні засоби, відбитки печаток, штампів, підписи, фотокартки, написи, найменування і дата його складання, назва й адреса підприємства (організації), сторони, яка бере участь у здійсненні операції, номер, серія документа та ін. Досліджувані документи не можна підшивати до справи, скріплювати скріпками, робити на них помітки, перегинати, ставити відбитки печаток і штампів. Їх зберігають в окремих пакетах з відповідними написами, а пред'являють при допиті в поліетиленових обгортках. У судово-слідній практиці розрізняють такі *види документів*:

- графічні (плани, схеми, креслення, малюнки);
- письмові (рукописні тексти, підписи, цифри та інші записи);
- фотодокументи (фотознімки);
- кіно-, відеодокументи (кіно-, відеозаписи);
- фонодокументи (звукозаписи).

За критерієм достовірності розрізняють документи *справжні* (документи-оригінали) та *підроблені* (фальшиві).

Справжній документ повинен мати фактичну та формальну сторони.

Фактична — це наявність у документі правдивих фактів без змін і перекручень. Наприклад: Петренко народився: число, місяць, рік, місце народження.

Формальна — документ повинен бути виданий конкретною установою, уповноваженою на те особою з усіма відповідними реквізитами.

Якщо документ відповідає цим вимогам, то він справжній, якщо ні — підроблений.

Підробленим документом називають документ, реквізити або зміст якого не відповідають дійсності. Підробка може стосуватися як фактичної, так і формальної сторони документа, оскільки вона буває двох видів: інтелектуальна і матеріальна.

Інтелектуальна підробка – це недотримання в документі фактичної сторони, він правильний як за формою, так і за виготовленням. Тобто в документі є всі необхідні реквізити, але викладені у ньому дані містять неправдиві відомості.

Матеріальна підробка – це документ, у якому не дотримана формальна чи фактична сторона або обидві разом. Тобто зміст документа змінений через внесення неправдивих відомостей, шляхом підчистки, травлення, переклейки фотокартки та ін. у справжній документ, або ж цілковите виготовлення підробленого документа.

Крім того, матеріальна підробка буває: *повною* (документ цілком підроблено); *частковою* (у нього внесено певні зміни виправлення, дописки, підчистки, заміни фотокартки, вклеєння листка з іншого документа та ін).

Справжні документи поділяються на *дійсні* та *недійсні*. Перші з них (дійсні) мають юридичну силу в часі і просторі, наприклад, посвідчення, видане на певний строк. Другі (недійсні) – втратили юридичну силу, наприклад, паспорт, перепустка з закінченим терміном дії тощо.

Дійсність документа й інтелектуальна його підробка з'ясовується слідчим або оперативним шляхом. Повна або часткова підробка документів (матеріальний підлог) встановлюється експертом у процесі криміналістичної експертизи.

Залежно від кола вирішуваних питань, у криміналістичній експертизі документів виділяють два дослідницькі напрями: *експертизу письма* і *судово-технічну експертизу документів* (СТЕД).

I. Криміналістична експертиза письма досліджує наступні об'єкти:

- писемну (письмову) мову – рукописи (скорописи), створені й зафіксовані на папері чи іншій поверхні за допомогою графічних знаків;
- почерк – своєрідну систему звичних рухів, що вироблені до автоматизма під час написання документу;
- підписи – короткі рукописи, що засвідчують конкретних осіб, або ж здійснені від їхнього імені іншими особами;
- змінені почерки і підписи;
- стилізовані (друкованим варіантом) і цифрові письма.

II. СТЕД (судово-технічна експертиза документів) спрямована на встановлення підробки документів. Об'єкти цієї експертизи різноманітні: бланки документів; відбитки печаток, штампів; машинописи; підроблені підписи; підчистка; дописка; виправлення; травлення; змивання; заміна фотокар-

ток; залиті, закреслені, згаслі, вицвілі записи; гроші; записи вдавлених штрихів; розірвані, зім'яті, спалені та іншим чином пошкоджені документи; документи, споряджені спеціальними захисними засобами; матеріали письма та ін.

За допомогою криміналістичної експертизи документів можна вирішити низку питань ідентифікаційного та неідентифікаційного характеру. На досудовому слідстві й у суді висновки КДД є одним з джерел доказів, що мають змогу:

- ідентифікувати особу за почерком спірного тексту або підпису;
- ідентифікувати друкарську машинку за машинописом;
- ототожнити об'єкти, що ідентифікують, за відтисками печаток, штампів;
- встановити підробку або внесення змін у документ;
- з'ясувати істинний зміст документів;
- простежити взаємозв'язок документів;
- відновити початковий зміст тексту, підпису чи рукописного тексту та ін.

§ 3. Криміналістичне дослідження письма

Серед численних засобів комунікації, якими володіє сучасне людське суспільство, чи не головним залишається письмо – знакова система фіксації мови на певному матеріалі за допомогою графем, тобто друкованих і рукописних знаків, літер.

Алфавіт – систему графем – дитина починає опановувати ще у дошкільному віці. Вправи на засвоєння літер мають тоді ігровий характер. У цей період опанування техніки письма вимагає від дитини контролю над рухами та посиленої уваги. Навчання письму в школі уже має іншу мету і підпорядковане конкретним цілям – здобути стійкі письмово-рухові навички. При цьому активно працюють вища нервова система, органи зору і сприйняття, опорно-руховий апарат. Навчання письму є поступальним процесом: від рисок, гачків, з'єднувальних штрихів учень поступово переходить до складів, слів, а далі – речень. Спочатку каліграфія відіграє для нього домінуючу роль. Але згодом, з набуттям навичок, учень усе відчутніше переважає змісту написаного – каліграфія поступово стає другорядною.

Залежно від цілей і завдань вправ на опанування письма в дитини під час процесу шкільного навчання виробляється *чотири типи навичок*:

1. *Технічні* – це вміння користуватися письмовим приладдям (правильно тримати ручку щодо паперу); зберігати правильну позу (положення корпусу, кистей рук щодо поверхні столу) та ін.

2. *Графічні* – це відтворення сприйнятого зображення (письмового знака чи літери) на папері, уміння писати чітко, швидко й акуратно, пов'язувати графеми у склади та слова.

3. *Орфографічні* – це вміння правильно проводити звукоподіл і безпомилково, згідно з нормами чинного правопису відображати фонему за допомогою відповідних графічних знаків при утворенні слів.

4. *Граматичні* – це оволодіння правил граматики (учення про будову мови) і практичне засвоєння норм морфології, синтаксису, пунктуації, способів словотвору тощо.

Опанувавши письмо, людина користується ним вільно, а створені нею рукописи неминуче відображають її мислення, світогляд, темперамент, словниковий запас, граматику та властиві їй письмово-рухові навички. Завдяки рукописному письму кожна людина спроможна висловлювати свої думки у письмовій формі за допомогою письмових знаків або умовних позначень. Отож, рукопис як кінцевий результат письмової діяльності людини за певних обставин може стати джерелом почеркознавчої експертизи.

У рукописі розглядають дві сторони письма: смислової та графічної.

Смислова сторона письма – це мова письма, яка відображає зміст написаного, стиль і манеру викладу, особливості лексики та ін., тобто це є спроможність автора викладати свої думки у письмовій формі.

Графічна (знакова) сторона письма – це зображення накреслених графічних знаків, виконаних звичними рухами, тобто це є почерк, за ознаками якого у процесі ідентифікації вирішується питання тотожності або відмінності. При дослідженні письма обидві його сторони – смислова та графічна – розглядаються у їх єдності та взаємозв'язку.

Отже, **письмо** – це додатковий до звукового мовлення засіб спілкування людей, який служить для передачі думки на відстань і закріплення її у часі за допомогою письмових знаків.

Виконаний рукопис, за рахунок єдності смислового та графічного планів, містить дуже багато (комплекс) ознак, важливих для проведення експертизи. Такі ознаки називаються ідентифікаційними, саме вони й складають *систему ідентифікаційних ознак письма*, до якої входять:

1) ознаки писемної (письмової) мови;

2) топографічні ознаки письма;

3) ознаки почерку, які поділяються на: а) загальні ознаки почерку; б) власні ознаки почерку.

Писемна (письмова) мова розкриває суть написаного, осягає зміст, стиль і манеру викладу думки, рівень володіння лексичними, граматичними та стилістичними ознаками почерка; а почерк характеризує накреслення письмових знаків та їх окремих елементів.

Отже, почерк є графічною (знаковою) стороною письма, тобто динамічною функцією, а писемна (письмова) мова відображає його інтелектуальну функцію. Це означає, що писемна мова є відображенням інтелектуальних навиків людини, а почерк – динамічних.

У процесі розвитку вчення про писемну мову у криміналістиці виник новий напрямок дослідження письма – *авторознавство*.

Цей напрямок дослідження є різновидом криміналістичної експертизи, який базується на наукових засадах по встановленню автора тексту за допомогою даних лінгвістики (фразеології, граматики) та інших галузей знань про мову і писемність.

Об'єктами дослідження є писемна мова та мовні навички: лексикофразеологічні, синтаксичні, стилістичні, орфографічні, пунктуаційні та окремі використання певних мовних засобів, зокрема мовні помилки, діалекти, невірне застосування слів тощо. Цим дослідженням вирішуються питання як ідентифікаційного, так і діагностичного характеру.

Тепер розглянемо, які ж ці ознаки письма? Передовсім ознайомимося з ними у наведеній нижче схемі, а далі аналітично розглянемо їх (див. рис. 17).

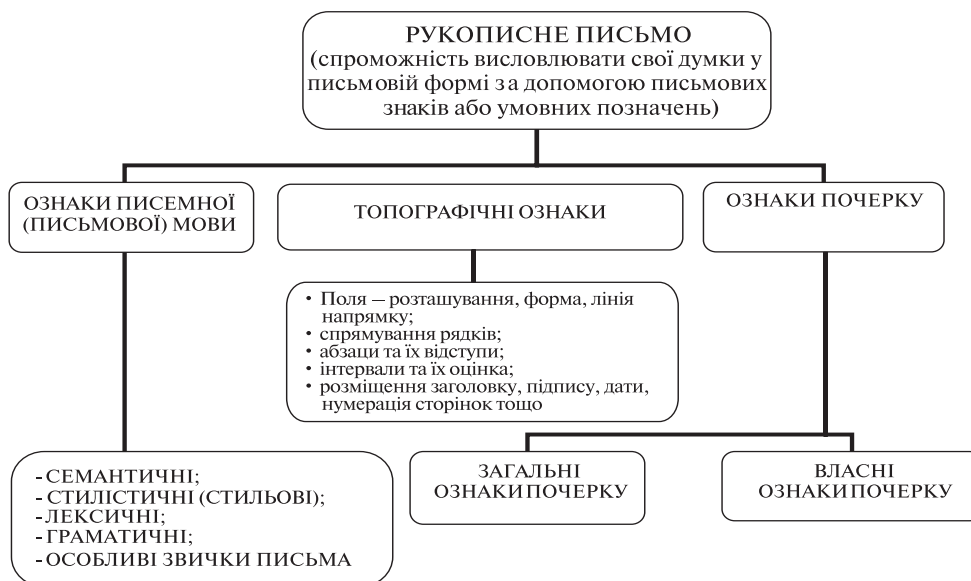

Рис. 17. Схема рукописного письма

Як бачимо зі схеми та зі смислової сторони письма ознаки писемної мови поділяються на п'ять груп. Окремо охарактеризуємо кожен з них:

1. **Семантичні ознаки** – це ознаки, що вказують на знання автором документа певних відомостей, основної думки, фактів, доступних обмеженому колу осіб (П. І. Б., посада, зазначення місцевості, джерела інформації, події та її подробиць) тощо.

2. **Стилістичні (стильові) ознаки** – це ознаки індивідуального стилю автора, що виявляються у використанні ним певних мовно-виражальних засобів і прийомів для висловлення своїх думок. До них належить:

- стильова характеристика писемної мови, яка може бути:
 - офіційно-ділова;
 - публіцистична (газетна);
 - художня;
 - наукова;
 - літературна;
 - виробничо-технічна;
 - розмовно-побутова;
- манера викладу: лаконічна, за якою словам тісно, а думкам простору; або ж багатослівна – з відхиленнями від основної думки, з повторами раніше викладеного;
- композиція – це побудова рукопису в цілому. Вона характеризується:
 - структурною послідовністю викладення думки;
 - логічними зв'язками між її вступом, основною частиною та висновком;
 - виділенням важливих думок;
 - абзацоподілом;
 - будовою окремих речень у рукописі та ін.

3. **Лексичні ознаки** – це властивий для автора та його рукопису словниковий запас, у якому визначають загальний рівень лексики та її особливості.

Досліджуючи загальний рівень лексики, тобто багатство, інтелектуальну складність тощо, її характеризують як багату, бідну або середню.

До особливостей лексики належать специфічні, конкретні слова, якими людина звикла користуватися у своєму повсякденному житті. У лікаря – медична мова; у фінансиста – бізнесова лексика; у юриста – юридична термінологія; у в'язня – тюремна (брутальна) тощо. Крім того, визначають й інші характерні слова, а саме:

- архаїзми – застарілі слова;
- неологізми – нові слова;
- варваризми – запозичені з інших мов із збереженням їхнього звукового оформлення;
- діалектизми – властиві для певного регіону;
- жаргонізми (морські, будівничі, тюремні, курсантські, студентські тощо) – вказують на належність особи до певної групи осіб, об'єднаної за родом заняття, соціальним статусом та ін.;

- професіоналізми – пов’язані з родом занять або професією;
- слова-паразити (зайві слова);
- історизми – слова, що характеризують певну епоху в історії та не мають сучасних синонімів;
- фразеологізми – стійкі словоутворення коротких висловів, наприклад: нагострити лижі – утекти; совати ніс – утручатися; точити яси – говорити та ін.
- вульгаризми – брутальні слова та ін.

4. **Граматичні ознаки** – характеризують загальний морфологічний рівень грамотності, знання автором рукопису мовних норм граматики та властиві лише йому помилки.

Рівень грамотності може бути низьким, середнім і високим.

Граматичні особливості виражаються у тому, наскільки добре знає автор правила словозміни, слововживання та пунктуації, як складає він слова і словосполучення у речення; до яких типів речень він найчастіше вдається (простих, складних, сполучникових, безсполучникових, ускладнених, неускладнених, питальних, окличних тощо).

Правописні відхилення здебільшого викликані незнанням тих чи інших загальноприйнятих орфографічних, синтаксичних та пунктуаційних норм правопису. У рукописі, відповідно, виникають характерні помилки, пов’язані з незнанням певного правила.

5. **Особливі звички письма** – це характерні виділення окремих частин тексту. До них належать шрифтові виділення, скорочення, переноси та ін. Назвемо їх:

- підкреслення;
- зміни нахилу окремих літер або слів;
- збільшення (зменшення) літер на початку або в кінці слова;
- нетрадиційні скорочення слів;
- специфічні способи виправляти літери, скорочувати слова, творити абрєвіатури, домальовувати елементи, робити вставки тексту та ін.;

• способи зазначення дати (1.XI-98 р.; 19 $\frac{1}{XII}$ -98 р.; 20 $\frac{5}{03}$ 01 р.; 01.02.2001р; 11.02.03р., 0.5 VII. 2003 р., 15/01- 04 р.) та ін.;

• особливості нумерації сторінок, виділення розділів, пунктів, абзаців, параграфів тощо;

• спосіб переносу та заповнення рядків та ін.

ТОПОГРАФІЧНІ ОЗНАКИ¹ – це ідентифікаційні ознаки письма, що пов’язані з просторовою орієнтацією та особливими звичками розміщення тексту або його окремих частин на аркуші паперу. До них належать:

¹ Ця ідентифікаційна ознака письма за своїм тлумаченням поміж вченими-криміналістами сприймається по-різному. Зокрема, в багатьох підручниках та навчальних посібниках вона виділена у самостійну групу, яка називається *топографічні ознаки*.

- загальне розміщення тексту (на одній сторінці);
- наявність берегів (полів). Поля за розміром можуть бути: малі (до 1,5 см); середні (до 3 см); великі (більше 3 см);
- береги (поля) за формою – рівномірні; трапецієподібні; сходинкові;
- лінія берегів (полів) – пряма; увігнута; випукла; ламана; хвиляста;
- розташування берегів (полів) – ліві; праві; невиразні;
- спрямування в рядках – горизонтальне; припідняте; приспущене;
- абзаци та абзацні відступи – малі (до 2 см); середні (до 3 см); великі (понад 4 см);
- розміри інтервалів між словами – малі (менші за ширину однієї букви); середні (одна-дві літери); великі (більше двох літер);
- розмір інтервалів між рядками (у нормі – дві літери);
- розташування слів та розділових знаків щодо лінії розлінування на папері (на лінії лінування, вище або нижче неї) та ін.;
- спосіб переносу слів щодо лінії письма – на середній, верхній, нижній лінії письма;
- розташування заголовку, звертання, підпису, дати, нумерації сторінок, адреси, місця складання документа та ін.

У експертній практиці топографічні ознаки мають як розшукове значення (вони входять до розшукової таблиці) за почерком, так і важливе ідентифікаційне значення (за ним встановлюють тотожність виконавця).

Як всі предмети матеріального світу відрізняються один від одного за ознаками, так і письмо характеризується своїми визначеними ознаками. Необхідно відмітити, що при наявності значного за об'ємом почеркового матеріалу, дослідження завжди починають із вивчення ознак писемної (письмової) мови. Вони мають велике допоміжне значення при проведенні експертизи почерку, особливо при вирішенні питання про наявність або відсутність тотожності. Крім того, дослідження ознак писемної (письмової) мови допомагає у вирішенні неідентифікаційних питань, а саме: у встановленні зміни скоропису почерку (через холод, недостатнє освітлення, незвичайне письмове приладдя тощо); а також у встановленні фізичного і психічного стану автора та визначення його віку, статі тощо. Отож, ознаки писемної (письмової) мови мають важливе ідентифікаційне значення як для встановлення авторства письма (авторознавчий напрямок дослідження), так і для ідентифікації особи за почерком.

§ 4. Класифікація загальних ознак почерку

Почерк як автоматизована система рухів, формується на основі умовно-рефлекторної діяльності у процесі вправ з виконання письма та під впливом

численних зовнішніх і внутрішніх чинників. Почерк кожної особи формується в специфічних умовах, до яких належать такі властивості, як *індивідуальність* письмово-рухових навиків і *відносна стійкість* ознак, яка відобразилася в рукописі та характеризується стабільністю уже виробленого динамічного стереотипу, котрий лежить в основі навички. У криміналістиці стійкість ознак потрібно розуміти як відносну стійкість саме тому, що почерк у процесі життєдіяльності людини, під впливом різноманітних чинників постійно піддається певним змінам. Наявність змін у почерку, що формують різні його варіанти, прийнято називати *варіаційністю*. Варіаційність свідчить про динамічність рухового навички, його залежність від частоти виконання письма, професії, віку, психічного стану, кістково-м'язової патології кінцівок рук та інших хвороб. Знання вищезазначених властивостей почерку дозволяють визначити можливість і надійність його дослідження з метою одержання незаперечних доказів.

Усі особливості письмово-рухових навиків, що виникають при виконанні письма, вивчаються за допомогою ідентифікаційних ознак. У теорії судово-почеркознавства вони розглядаються як система *загальних і власних ознак* почерку. Саме тому всі експертні дослідження проводяться з використанням їх у науково визначеній послідовності – від загальних до власних ознак почерку.

Загальні ознаки почерку – це ознаки, що характеризують його в цілому, як систему рухів. Вони, як правило, мають групову природу та виявляються протягом усього дослідження рукопису. Але виявити й дати належну оцінку їхнім властивостям – *індивідуальності та стійкості* – можливо лише при дослідженні відносно великого (до однієї сторінки) за об'ємом рукописного тексту. Загальні ознаки почерку відображають лише просторову орієнтацію рухів у рукописі. Вони тісно взаємозв'язані з названими вище властивостями, завдяки яким загальні ознаки наділені можливістю вирішувати ідентифікаційні, діагностичні та інші завдання почеркознавчої експертизи.

Розглянемо особливості загальних ознак почерку.

Ступінь виробленості почерку.

Вона означає спроможність особи, яка пише, користуватися загальноприйнятою системою скоропису. Залежно від міри виробленості почерку, розрізняють почерки: *маловироблений* (шкільний, повільний темп, висока точність руху з відповідністю до загальноприйнятих норм пропису); *середньовироблений* (перехідний від шкільного до швидкого письма; темп і координація рухів середня, почерк більш стійкий порівняно з маловиробленим почерком); *вироблений* (виконується вже сформованими рухами, швидким темпом, високою координацією рухів); *високовироблений* (темп і координація рухів вироблені до автоматизму, зв'язок рухів безперервний, спрощений).

Показниками виробленості почерку є: *темп руху* (швидкий, середній, повільний) та *координація руху* (висока, середня, низька).

Ступінь структурної складності почерку.

Вона характеризує графічну специфіку сформованості письмово-рухової навички, пристосованість (або непристосованість) до швидкого темпу письма та визначення переважних у ній рухів. Відповідно до цього почерки бувають: *прості* (шкільні, близькі до прописів); *спрощені* (за рахунок втрати штрихів, скорочення кількості руху аж до нечитабельних петльоподібних елементів); *ускладнені* (за рахунок збільшення штрихів, «прикрас» у вигляді додаткових елементів і їх частин або викривлення рухів); *стилізовані* (близькі до певних типів шрифтів).

Переважаюча форма рухів. Згідно класифікації вона може бути:

- *прямолінійна*, яка у свою чергу поділяється на:
 - а) прямолінійно-дугову (за рахунок прямолінійно-дугових елементів);
 - б) прямолінійно-кутову (за рахунок прямолінійно-кутових елементів);
- *криволінійна*, яка теж ділиться на:
 - а) дугову;
 - б) петльову;
 - в) овальну;
 - г) кутову.

Переважуючий напрямок рухів.

Переважуючий напрямок рухів визначається за виконанням дугоподібних елементів. Залежно від спрямованості (направлення) дугоподібних рухів, почерки поділяються на *лівоокружні* – рух проти годинникової стрілки та *правоокружні* – рух за годинниковою стрілкою. Відповідно до загальноприйнятих норм пропису більшість дугоподібних елементів виконується лівоокружними рухами. На практиці, при проведенні почеркознавчих експертиз, трапляються рукописи як із ліво-, так і з правоокружним напрямком рухів. Такі почерки прийнято називати *змішаними* за напрямком рухів.

Крім того, напрямок виконання рухів у буквах має поділ за поздовжніми осьовими, тобто нахилом. Нахил почерка визначається розміщенням вертикальної осі письмового знака щодо лінії рядка письма. Залежно від цього, почерки розрізняють за їх нахилом.

У експертній практиці найчастіше трапляються рукописи з правим нахилом почерку; рідко – з лівим та без нахилу, тобто вертикальний почерк. Необхідно відмітити, що безладний (змішаний) нахил притаманний особам з маловиробленим почерком. Нахил належить до одного із самих нестійких загальних ознак почерку. Він може змінюватися при зміні звичних умов письма на незвичайні, або зміні приладдя письма на інше, незвичайне тощо.

За напрямком рухів почерки поділяються на дві групи:

- Загальний напрямок криволінійних рухів, який може бути:
 - *лівоокружний* (проти годинникової стрілки, *ш*-подібний);

- *правоокружний* (за годинникової стрілки, *t*-подібний);
- *змішаний* (виконується право-лівоокружними рухами).
- Напрямок повздовжніх осьових літер, який теж поділяється на:
 - *косий* (кут менший 45°);
 - *лівопохилий*;
 - *правопохилий*;
 - *вертикальний*;
 - *змішаний*.

Ці ознаки стосуються нахилу літер, який визначається шляхом з'єднання повздовжніх осьових від верхньої до нижньої частин літери щодо рядка письма.

Переважаюча протяжність рухів.

Як відомо, певні літери та знаки в різних почерках мають відмінне накреслення: вони можуть бути вищими й нижчими, розмашистими і стислими. Це викликано різною протяжністю письмово-моторних рухів по вертикалі, горизонталі та при виконанні позарядкових елементів. Протяжність рухів поділяється на три групи. Розглянемо їх варіанти.

- *Протяжність рухів по вертикалі*. Вона буває:
 - малою (з висотою в рядках букв до 2 мм);
 - середньою (з висотою в рядках букв від 2 мм до 5 мм);
 - великою (висота букв понад 5 мм).
- *Протяжність рухів по горизонталі*. Вона теж має градацію:
 - стисла (інтервал між елементами письмових знаків і буквами $1/2$ висоти букв та менший);
 - розмашиста (відстань між елементами та буквами рівна висоті букви або більша за неї);
 - середня (відстань у межах від $1/2$ висоти букви до цілої).
- *Протяжність рухів при виконанні позарядкових елементів*. Крім букв, почеркознавче значення мають і позарядкові елементи, але вони оцінюються тільки тоді, коли стійкі при повторі, наприклад, при виконанні їх елементів у буквах: *p, d, b, f, y, ц, в*, та ін. Протяжність рухів при виконанні як надрядкових, так і підрядкових елементів може бути *великою, середньою та малою*. Їх розміри (позарядкових елементів) оцінюються експертом у порівнянні до величини рядкових (малих) букв і їх елементів.

Ступінь безперервності рухів.

Це спроможність виконавця рукопису писати безперервними, зв'язними рухами без відриву пишучого приладу від паперу. Залежно від частоти відриву, почерку за ступенем безперервності поділяються на:

- зв'язні (від шести і більше літер у словах);

- середні (від чотирьох до п'яти літер);
- відривчасті (інтервальні), у яких з'єднуються не більше двох-трьох літер).

Натиск почерку.

Ця ознака відображає нерівномірність розподілу м'язових зусиль при виконанні рукопису. Натиск характерний для рукописів, які пишуться пером, — для кулькових ручок значення цієї ознаки маловагоме. Але при дослідженні й таких рукописів натиск необхідно враховувати. За своєю інтенсивністю (силою) натиск буває: *сильним, середнім, слабким*. Крім того, залежно від умов виконання рукопису й приладу для письма, натиски розрізняють ще й за місцем розташування в елементах письмових знаків. В основному їх визначає експерт під час дослідження із розрахунку відношення ширини елемента, виконаного з натиском, до ширини елемента, виконаного без натиску. Вважається, що середній натиск робить елементи букв у два рази ширшими, ніж елементи букв без натиску.

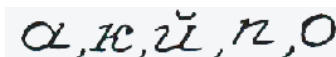
§ 5. Класифікація власних ознак почерку

Власні ознаки почерку в криміналістиці ще називають особливостями, які відображають письмово-рухові навички кожної конкретної людини. Вони проявляються у процесі виконання та з'єднання окремих письмових знаків і їхніх елементів. Цим особливостям почерку притаманна стійка повторюваність, індивідуальність та своєрідність, саме через це їх використовують під час дослідження почерку.

У процесі вивчення власних ознак почерку необхідно насамперед звернути увагу на своєрідне відхилення рухів у елементах письмових знаків від загальноприйнятих норм прописів. При виявленні таких відхилень у рукописі потрібно пам'ятати: чим рідше будь-яка ознака трапляється у різних осіб, котрі пишуть, тим вища її (ознаки) ідентифікаційна значимість. Для аналізу й оцінки цих відхилень необхідно знати норми структури елементів і їх графічних знаків, що передбачені прописом.

При частому писанні автоматизація письмово-рухових навичок стає настільки стійкою, що навіть свідомі спроби змінити свій почерк не призводять до позитивного результату. Тому рукопис людини має дві основні властивості: *індивідуальність та відносну стійкість* почерку.

Кожна літера, цифра складається з окремих елементів. Ті елементи, що є обов'язковими для побудови письмового знаку (без яких знак не буде читатися), називають *основними елементами* (див. мал. 18):

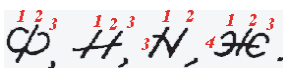
Мал. 18. Група окремих букв, для яких усі елементи є обов'язковими

Ті елементи, наявність або відсутність яких необов'язкова для створення письмового знаку, є *додатковими* (див. мал. 19).

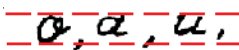
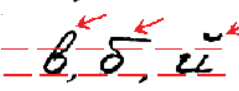

Мал. 19. Основні та додаткові елементи письмового знаку (стрілкою відмічені додаткові елементи)

Знаки, у яких елементи виконуються з відривом приладу для письма, називають *інтервальними*. При проведенні експертизи їхні елементи позначаються цифрами (стрілками) для диференціювання елементів букв (див. мал. 20):

Мал. 20. Інтервальні знаки та позначення їхніх елементів.

За розташуванням щодо ліній письма письмові знаки та їхні елементи поділяються на (див. мал. 21):

1. Рядкові –
2. Надрядкові –
3. Підрядкові –

Мал. 21. Розташування елементів знаків щодо ліній письма

Перші з них (рядкові) не виступають за лінію письма, надрядкові виступають за верхню лінію, а підрядкові, навпаки, за нижню лінію письма.

При виконанні графічних знаків та їхніх елементів зазвичай пишуть, починаючи від їхньої крайньої лівої точки й закінчуючи крайньою правою. Тому, залежно від розташування, виділяють початкові, основні та кінцеві (заклучні) елементи знака, а також верхню, середню й нижню його частини, які залежать від місця розташування елементів при виконанні знака (див. мал. 22):

Мал. 22. Елементи знака залежно від їх розташування: 1 – початкові; 2 – основні; 3 – кінцеві (заключні).

При виконанні елементів графічних знаків рука може рухатися, як по прямій лінії так і по кривій. Відповідно до форми цих рухів розрізняють: *прямолінійні, овальні, напівовальні та з'єднувальні* елементи. Наприклад, елементи письмових знаків виконуються такими рухами (див. мал. 23):

1) прямолінійними: $\overset{1}{\rightarrow}л$, $\overset{1}{\rightarrow}к$.

2) овальними: $\overset{2}{\rightarrow}о$, $\overset{2}{\leftarrow}ю$.

3) напівовальними: $\overset{3}{\rightarrow}с$, $\overset{3}{\rightarrow}ф$.

4) з'єднувальними: $\overset{4}{\downarrow}н$, $\overset{4}{\downarrow}ж$.

Мал. 23. Структура виконання елементів знака

При написанні слів і словосполучень у рядку потрібно розрізняти:

- верхню;
- середню;
- нижню лінії письма.

Їх розрізняють при проведенні експертизи для подання характеристики власним ознакам почерку (див. мал. 24):

Мал. 24. Лінії письма: 1 – верхня, 2 – середня, 3 – нижня.

Тепер перейдемо до розгляду структурної класифікації **власних ознак почерку**.

Структурна складність рухів.

Має значення у тих випадках, коли буква або її елемент виконуються з

відхиленням від загальноприйнятих норм пропису. Так, якщо технологія виконання букв і їхніх елементів збігається із нормами пропису, то почерк вважається простим. При відсутності у накреслених літер певних елементів, їх класифікують як спрощені, а при збільшенні або наявності «прикрас», як при виконанні рядкових і позарядкових частин, – ускладненим почерком. Крім того, особливістю почерку можуть бути й заміни нормованих знаків іншими, зовні подібними або характерними для інших алфавітів.

Почерки залежно від складності рухів поділяються на (див. мал. 25):

1) *простий* (збігається з прописами): *м, б, в.*

2) *спрощений* (за рахунок втрати елемента): *я, а.*

3) *ускладнений* (за рахунок збільшення

кількості елементів): *а, б, д.*

4) *наявністю заміни визначеного знаку*

іншим знаком.

в, ф.

Мал. 25. Складність рухів при виконанні письмових знаків

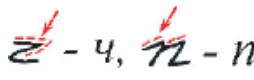
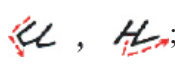
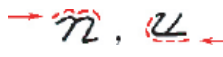
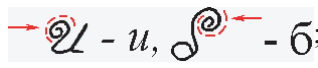
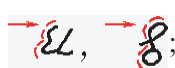

Форма рухів.

Експертною практикою встановлено, що при виконанні та з'єднанні письмових знаків і їх елементів форма рухів переважно прямолінійна та криволінійна. Прямолінійні та криволінійні рухи при виконанні письмових знаків і їх елементів можуть утворювати кути, трикутники, ламані та звивисті лінії, а також круги, овали, дуги, петлі тощо. Кутова форма переважно утворюється за рахунок різкої зміни напрямку прямолінійних ліній; звивиста – унаслідок плавного, дугоподібного переходу від одного криволінійного руху до іншого.

При виконанні рядкових і позарядкових елементів овальними, напівовальними і петльовими рухами та відповідно до прописів їх форма може змінюватися на прямолінійну, кутову та звивисту.

Щодо додаткових елементів письмових знаків у рукописах, то вони переважно виконуються прямолінійними, кутовими та звивистими рухами.

Розглянемо приклади форми рухів при написанні графічних знаків (див. мал. 26):

- прямолінійна - ч, п;
- кутова ;
- дугова; ;
- овальна (спіраль) - ц, б;
- звивиста ;
- петльова ;

Мал. 26. Різновиди форми рухів при виконанні письмових знаків та їх елементів

Напрямок рухів

Ця ознака при дослідженні письмових знаків і їх елементів завжди повинна аналізуватися з урахуванням форми рухів конкретного знака. Так, криволінійні елементи (овали, дуги, кола, напівовали) виконуються у рукописах як лівоокружними, так і правоокружними рухами. Прямолінійні елементи виконуються вертикальними рухами знизу вгору (відм. 1); згори вниз (відм. 2); горизонтальними рухами (відм. 3) тощо (див. мал. 27).

При з'єднанні елементів у письмових знаках і письмових знаків між собою напрямлення рухів аналогічні тим, якими виконуються букви та їх частини.

Опис напрямку рухів потрібно виконувати приміром так (див. мал. 27): «... встановлено збіг за такими ознаками: напрямом рухів при виконанні надрядкового елемента букви «б» – знизу вгору (відм. 1); при виконанні прямолінійних елементів бункв «н», «у» – згори вниз (відм. 2); додаткового елемента надрядкової частини букви «т» – (відм. 3); рядкової частини елементів букви «в» – справа наліво (відм. 4); рядкової частини елементів букв «в», «б» – правоокружний (відм. 5); рядкового овалу букви «р» – лівоокружний напрям (відм. 6) та ін.»:

1) знизу вгору ;

2) згори вниз ;

- 3) зліва направо \vec{m}, φ ;
- 4) справа наліво $\vec{b} - b$;
- 5) правоокружний $\vec{b} - b, \vec{b} - b$;
- 6) лівоокружний $\vec{p} - p$.

Мал. 27. Різновиди напрямку рухів при виконанні графічних знаків і їх елементів

Протяжність рухів.

Ця ознака застосовується для характеристики розмірних особливостей рухів при виконанні прописних, рядкових і позарядкових елементів. Вона використовується як для характеристики букв, так і їх окремих елементів.

Протяжність рухів при виконанні письмових знаків і їх елементів аналізують із двох позицій:

1) протяжність рухів по вертикалі, яка може бути збільшена (див. відм. 1.1) або зменшена (див. відм. 1.2) (див. мал. 28):

Мал. 28. Протяжність рухів при виконанні письмових знаків і їх елементів по вертикалі

2) протяжність рухів по горизонталі, яка також може бути збільшена (див. відм. 2.1) або зменшена (див. відм. 2.2) (див. мал. 29):

Мал. 29. Протяжність рухів при виконанні письмових знаків та їх елементів по горизонталі

Кількість рухів.

Ця ознака має ідентифікаційне значення лише в тому випадку, якщо письмовий знак виконується з більшою чи меншою кількістю рухів порівняно зі стандартними прописами. Кількість рухів при виконанні письмових знаків та їх елементів може бути (див. мал. 30):

- 1) збільшена ;
2) зменшена .

Мал. 30. Кількість рухів при виконанні письмових знаків та їх елементів

Послідовність рухів.

Ця ознака набуває ідентифікаційного значення тоді, коли порушується, порівняно з прописами, послідовність виконання елементів букви. Таке порушення найчастіше трапляється при виконанні букв «в», «н», «ж», «х» і письмових знаків, що мають позарядкові елементи. Під час дослідження почерку послідовність при виконанні елементів букв позначають цифрами «1», «2», «3» і т. д. (відм. 1, 2, 3, 4, див. мал. 31).

Мал. 31. Послідовність рухів при виконанні елементів у письмових знаках

Відносне розміщення рухів.

Ця власна ознака почерку є однією з найбільш складних за своїм розумінням та тлумаченням. Її часто плутають із власною ознакою, що має назву протяжність рухів по вертикалі та по горизонталі.

Відносне розміщення рухів аналізує власні ознаки почерку за їхнім багатоваріантним розміщенням рухів під час виконання графічних знаків та їх елементів. Ця ознака розглядається щодо відношення таких рухів:

- точок початку рухів;
- точок закінчення рухів;
- точок з'єднання рухів;
- точок перетину рухів при виконанні письмових знаків і їх елементів;
- розміщення рухів по вертикалі при виконанні письмових знаків і їх елементів;
- розміщення рухів по горизонталі при виконанні письмових знаків і їх елементів.

Розглянемо деякі найбільш характерні приклади цієї ознаки.

◆ Розміщення точки початку рухів щодо лінії лініювання чи письма при виконанні рядкової букви «л» — низьке (відм. — а); на лінії (відм. — б); високе (відм. — в). Див. варіанти 1, 2 (див. мал. 32).

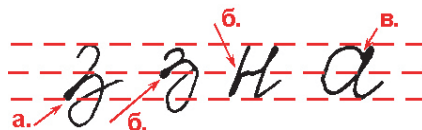
Мал. 32. Розміщення точки початку рухів щодо лінії лініювання (варіант 1), та лінії письма (варіант 2).

◆ Розміщення точки закінчення рухів щодо лінії лініювання при виконанні підрядкового кінцевого елемента в буквах «з», «д» — на лінії лініювання. (див. мал. 33).

Мал.33. Розміщення точки закінчення рухів щодо лінії лініювання.

◆ Розміщення точки з'єднання рухів щодо лінії письма при виконанні рядкової та підрядкової частин букв «з», «н», «а» — на нижній лінії письма (відм. а); на середній лінії письма (відм. б); на верхній лінії письма (відм. в), (див. мал. 34).

Мал. 34. Розміщення точки з'єднання рухів щодо лінії письма

Ця ознака також розглядається щодо елементів графічного знака та елементів з'єднання його з іншими знаками. Наприклад:

◆ Розміщення точки перетину рухів щодо лінії письма при зв'язуванні другого основного елемента у рядковій букві «и» — на верхній лінії письма (відм. а); на середній лінії письма (відм. б); на нижній лінії письма (відм. в) (див. мал. 35):

Мал. 35. Розміщення точки перетину рухів при виконанні елементів письмового знаку щодо лінії письма

◆ Розміщення рухів по вертикалі при виконанні основних вертикальних елементів у рядкових буквах «н», «ж», «т» – (див. варіант 1) – зміщення вниз (відм. а); зміщення вгору (відм. б).

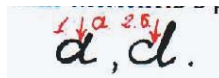
У деяких почерках графічні знаки (а не лише їхні елементи) можуть виконуватися завжди вище або нижче від рядка лінії письма, приміром у слові «оборона» буква «о» виконана між верхньою та середньою лініями письма та між середньою і нижньою (див. варіант 1, 2 мал. 36).

Варіант 1.

Варіант 2.

Мал. 36. Розміщення рухів при виконанні букв та їх елементів по вертикалі

◆ Розміщення рухів по горизонталі при виконанні елементів у рядковій букві «а» – початковий елемент букви примикає до овалу (відм. 1); початковий елемент на відстані (відм. 2) (див. мал. 37).

Мал. 37. Розміщення рухів по горизонталі при виконанні елементів букви «а»

Ступінь зв'язності (безперервності) рухів або вид зв'язку рухів.

Ступінь зв'язності букв у почерку залежить від кількості безперервно виконаних букв у слові. Ця ознака утворюється внаслідок звичних відривів приладу для письма від паперу при зв'язуванні елементів у буквах або ж букв у словах. Розрізняють два види зв'язку:

- 1) *інтервальний* (відривчастий) (відм. 1);
- 2) *злитий* (з'єднаний) (відм. 2) (мал. 38).

Перериви при виконанні букв та їхніх елементів можуть бути як всередині письмового знака, так і між певними знаками.

Експертною практикою встановлено, що найбільше ідентифікаційне значення має інтервальний вид з'єднання, особливо при виконанні букв «в», «п», «д», «у», який виконується з нарядковими елементами, а також букви «ж», «ц», «щ», «ф», тобто ті, які менше задіяні на письмі.

На мал. 38 показано інтервальне та злите накреслення букв «к» та «ж». Зверніть увагу на утворені між елементами графем інтервалів у варіанті 1.

У наступному прикладі (варіанті 2) вони відсутні – другий верхній і кінцевий елементи букви «к» виконано зливо, тобто безперервним рухом.

У висновку експерта ці ознаки записуються таким чином: ступінь безперервності рухів при зв'язуванні елементів у буквах «к», «ж» – інтервальний (відм. а, б); ступінь безперервності рухів при зв'язуванні другого та кінцевого елементів у букві «к» – злитий (відм. в, г) (див. мал. 38).

Мал. 38. Безперервність рухів. 1) інтервальний зв'язок елементів літер «к», «ж»; 2) безперервний зв'язок елементів літери «к»

В експертній практиці при проведенні почеркознавчих експертиз спеціалісти використовують ще більш деталізовану класифікацію власних ознак почерку. Ми ж виклали лише основи почеркознавчого матеріалу. Тому що в якому б обсязі він не досліджувався, основними характеристиками його повинні бути такі, як *відносна стійкість* та *індивідуальність почерку*, оскільки лише за цієї умови можлива ідентифікація автора рукопису.

§ 6. Розробка та складання розшукової таблиці за почерком

У слідчій та оперативній практиці нерідко виникає необхідність розшуку та встановлення злочинця за рукописним письмом. Загальновідомо, що особу розшукують і встановлюють за впізнавальними фотознімками – шляхом портретної ідентифікації. Менш відомим, але не менш ефективним є встановлення конкретної особи (автора) певного рукописного тексту чи підпису за допомогою експертного дослідження письма й почерку. Таке ідентифікаційне дослідження здійснюється у три етапи, якими передбачено складання так званої алфавітної розробки та розшукової таблиці за почерком.

Розшукова таблиця – це короткий, наочно синтезований опис найхарактерніших ознак письмової мови, загальних і власних ознак почерку, який дозволяє отримати орієнтовну інформацію про письмовий документ і його виконавця.

Підстави для складання розшукової таблиці за почерком:

- при виявленні на місці події документа з рукописним текстом, за яким треба розшукати його виконавця або встановити джерело інформації;

- при отриманні поштою анонімного листа, який має інформацію оперативного інтересу;
- для встановлення особи, яка проживає в іншому місті чи регіоні;
- для розшуку особи оперативним шляхом;
- з метою перевірки матеріалів, одержаних оперативним шляхом;
- при порушенні кримінальної справи на стадії досудового розслідування.

Розглянемо складання розшукової таблиці за почерком згідно її етапів.

На *першому етапі* вся робота складається з підготовки до проведення криміналістичного дослідження документа, письма та почерку. Завданнями такого дослідження передбачено отримати орієнтовну інформацію про певний документ чи особу, яка розшукується. З цією метою рукописний документ усебічно вивчають на наявність слідів пальців рук, аналізують зміст документа; з'ясовують джерело надходження інформації та її фактичні дані, якими володіє особа (автор цього документа); висуваються різні версії, припущення та перевіряються їхні наслідки; визначають коло найбільш підозрілих осіб або осіб із зухвалою поведінкою, які викликають оперативний інтерес та ін.

Другий етап складання розшукової таблиці стосується лише дослідження найбільш характерних ознак почерку, що були виявлені під час вивчення документа, а також складання двох окремих документів: *алфавітної розробки почерку та розшукової таблиці за почерком*. Оскільки вивчення й перевірка отриманих матеріалів відбуваються на стадії досудового розслідування кримінальної справи, то для того, щоб розробити та скласти розшукову таблицю за почерком, необхідно провести відповідну підготовчу роботу, яку проводить слідчий разом з експертом або доручає її безпосередньо експерту-почеркознавцю.

Насамперед слід детально вивчити матеріали справи, за якою треба скласти розшукову таблицю, а також вивчити ознаки письмового викладу та мови документа. Далі ретельно дослідити загальні та власні ознаки почерку й умовно намітити (відібрати) ті з них, які з часом буде використано для алфавітної розробки почерку. І лише після аналізу та вивчення ознак почерку переходять до складання алфавітної розробки почерку, яка передуює складанню розшукової таблиці за почерком.

Алфавітну розробку почерка здійснює експерт-почеркознавець за дорученням слідчого, органу дізнання. Вона належить до робочої чернетки та слугує допоміжним матеріалом при складанні розшукової таблиці за почерком. Експерт-почеркознавець у алфавітному порядку виписує із досліджуваного документа графеми з ознаками почерку, що мають найбільше ідентифікаційне значення та переносить їх шляхом перемальовування в алфавітну розробку почерку. Перенесені графеми ретельно аналізують, особливу увагу звертають на закономірні особливості написання букв на початку, в середині та в кінці слів, відшукують у них найбільш характерні, індивідуальні та стійкі озна-

ки. Кожна ознака отримує свою класифікаційну назву згідно з характеристикою власних ознак почерку та позначається відповідною позначкою. Після закінчення алфавітної розробки почерку переходять до складання розшукової таблиці за почерком.

Вимоги до розшукової таблиці за почерком. У розшукову таблицю заносять ознаки почерку, що доступні спостереженню неозброєним оком, тобто найбільш характерні, ті, що відразу привертають до себе увагу і впадають в очі. Відібрані букви з ознаками почерку повинні мати хорошу наочність – бути зримими без мікроскопа. Відбирають букви лише з ознаками, що мають безперечне відхилення від загальноприйнятих норм пропису. Усі ознаки почерку повинні бути стійкими у своїй сукупності неповторними, своєрідними, індивідуальними, тобто рідко траплятися в почерках інших осіб. Важлива вимога – їх кількість у таблиці повинна бути не меншою за десять.

Успіх розшуку особи за рукописним документом залежить від того, наскільки вміло складено алфавітну розробку та відібрано з документа найбільш стійкі, характерні інформативні ознаки, які згодом заносять у розшукову таблицю за почерком. Тож при складанні розшукової таблиці конче необхідно дотримуватися її структурної послідовності. Для цього, на початку, під заголовком «розшукова таблиця», зазначають назву (заголовок) рукописного документа. У разі відсутності назви, подають слова з яких він починається. Наприклад, «Тов. Сидоренко! Хочу Вам повідомити...» і якими словами закінчується «...звернути на це увагу. Доброзичливець».

Далі описуються паспортні дані особи, яка розшукується (якщо вони відомі): П. І. Б., рік народження, місце народження, ким розшукується, по якій справі та ін. Після вступної частини переходять до опису характерних ознак мови та почерку.

Ознаки писемної (письмової) мови:

- стилістичні (стильові) ознаки;
- лексичні ознаки;
- граматичні ознаки;
- особливі звички (своєрідне виконання різних позначень, букв і словосполучень).

Топографічні ознаки: ознаки, що відображають просторову орієнтацію, яка стосується розміщення фрагментів рукопису та виконання окремих рухів на папері.

Загальні ознаки почерку:

- ступінь виробленості почерку;
- ступінь структурної складності почерку;
- переважаюча форма рухів;
- переважаючий напрям рухів;
- переважаюча протяжність рухів;

- ступінь безперервності рухів;
- натиск почерку.

Власні ознаки почерку:

- структурна складність рухів;
- форма рухів;
- напрямки рухів;
- протяжність рухів;
- кількість рухів;
- послідовність рухів;
- відносне розміщення рухів;
- ступінь зв'язності (безперервності) рухів.

Власні ознаки почерку мають важливе ідентифікаційне значення саме завдяки наявності своєрідним властивостям – *індивідуальності* та *відносній стійкості*. Ці властивості почерку зберігаються навіть при навмисному змінінні особою свого почерку.

Для опису власних ознак почерку складається таблиця у вигляді наочної характеристики особливостей ознак почерку, що виписані та перемальовані із досліджуваного рукописного письма. Наведемо схему прикладу розшукової таблиці за почерком (див. мал. 39).

У графі «примітка» вказуються окремі застереження до характеристики опису букв та на особливості виконання їхніх елементів. Крім того, у цій графі проставляють знаки у вигляді плюсів (+) і мінусів (–), де плюс (+) означає збіг порівнюваних ознак, а мінус (–) – їх розбіжність.

Отже, розробка почерку та складання розшукової таблиці дозволяє отримати короткий синтез опису найбільш характерних ознак почерку, які є орієнтованим джерелом інформації про особу, яка розшукується. Щоб унаочнити й полегшити орієнтування та сприймання ознак почерку в документі, а також для більшої переконливості в їхній об'єктивності, під розшуковою таблицею необхідно розмістити масштабний фотознімок з фрагментом досліджуваного рукописного тексту.

Третій етап належить до найбільш відповідальних, оскільки він є завершальним і стосується лише перевірки та встановлення тотожності або розбіжності між порівнюваними почерками.

Розшук виконавця рукописного письма здійснюється шляхом попереднього вивчення документів у різних установах, організаціях, підприємствах через відділи кадрів, бухгалтерію, лікувальні заклади, тобто у тих місцях де вони зосереджені та зберігаються. Але найперше перевіряється коло тих осіб, які викликають підозру до такої схильності або згідно з розробленою версією могли виконати досліджуваний рукописний документ, потім – розшукують виконавця рукописного письма.

Тема 8. Криміналістичне дослідження документів, письма та почерку

№ п/п	Букви алфавіту (цифри)	Ознаки букв у документі дослідження	Характеристика опису власних ознак почерку	Примітка
1.	и, н		Форма руху при виконанні букв „и”, „н” – кутова	+
2.	в		Напрямок руху при виконанні рядкової частини у букві „в” – правоокружний	-
3.	б, т		Кількість рухів при виконанні букв „и”, „б”, „т” – збільшена	+
4.	и, ж		Послідовність рухів при виконанні елементів у буквах „и”, „ж” – відзначена цифрами	+
5.	л		Розміщення точки початку руху в рядковій букві „л” відносно лінії письма – низьке (а)	+, -
6.	к		Ступінь безперервності руху при зв’язуванні елементів у буквах „к”, „ж” – інтервальна	+
7.	м		Протяжність руху по вертикалі при виконанні букв „м”, „а” – збільшена; „т” – зменшена	+
8.	р		Напрямок руху при виконанні рядкової частини у букві „р” – лівоокружний	+
9.	а, б		Структурна складність руху при виконанні кінцевих елементів у буквах „а”, „б” – ускладнена	+

Мал. 39. Розшукова таблиця за почерком

Слідчий (орган дізнання) передовсім проводить порівняльне дослідження зі встановлення ознак почерку в розшуковій таблиці з ознаками почерку в документі особи, що підлягає перевірці. Для цього ознаки письмової мови, а також загальні та власні ознаки почерку рукописів-зразків порівнюють з аналогічними ознаками, зафіксованими в розшуковій таблиці почерку. У тих випадках, коли більшість ознак почерку не збігаються з ознаками, що вказані в таблиці, такий рукопис виключають із подальшого порівняльного дослідження.

Отже, завдяки розшуковій таблиці слідчий (оперативник) методом виключення може перевірити значний масив документів, відібрати для експертного дослідження лише ті рукописи, які мають найбільшу подібність, та близькі характеристики для проведення почеркознавчої експертизи

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Як історично розвивалася експертиза письма? Дайте характеристику етапів її становлення.
- Що таке неідентифікаційне дослідження письма?
- Які Ви знаєте способи маскуванню почерку?
- Чим відрізняється трактування терміну «документ» у кримінальному праві та у криміналістиці?
- Назвіть види документів.
- Що таке підробка документа? Охарактеризуйте її види.
- Які питання вирішує судово-технічна експертиза документів?
- Назвіть та охарактеризуйте навички оволодіння письмом.
- Які Ви знаєте ознаки письмової мови? Дайте їм тлумачення.
- Назвіть і розкрийте зміст загальних ознак почерку.
- Дайте характеристику класифікації власним ознакам почерку.
- Чи є різниця між письмом і почерком? Аргументуйте свої судження.
- Що таке розшукова таблиця за почерком? Яке її призначення?
- У яких випадках складають розшукову таблицю за почерком?
- Із яких етапів складається розшукова таблиця за почерком?
- Назвіть вимоги до складання розшукової таблиці за почерком?
- Розкажіть про основні елементи структури розшукової таблиці за почерком.

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п./№ (3, 9, 14, 18, 23, 24, 26, 33, 36, 37, 42, 48, 49).

ТЕМА 9

ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ

§ 1. Поняття, завдання та об'єкти техніко-криміналістичного дослідження документів.

§ 2. Криміналістичні норми та засоби огляду документів.

§ 3. Дослідження часткових змін у документах:

3.1. Підчистка.

3.2. Травлення.

3.3. Дописка. Домальовка.

3.4. Заміна фотокарток.

3.5. Заміна частин (аркушіє) документа.

3.6. Встановлення змін у відбитках печаток і штампів.

3.7. Підробка підписів.

§ 4. Сучасні техніко-криміналістичні засоби попереднього й експертного дослідження речових доказів.

§ 1. Поняття, завдання та об'єкти техніко-криміналістичного дослідження документів

У криміналістиці вивчення галузі «Криміналістичне дослідження документів» прийнято поділяти на дві великі частини: 1. Криміналістичну експертизу письма та почерку; 2. Техніко-криміналістичне дослідження документів або СТЕД (судово-технічну експертизу документів).

У процесі слідчо-оперативної та службової діяльності перед правоохоронними органами постає завдання не тільки встановити конкретного виконавця чи автора документа (про що йшлося у попередній темі), а й вирішити цілий ряд інших проблем, що безпосередньо пов'язані з подією злочину, який розслідується. Найтипівіші серед них: встановити спосіб виготовлення докумен-

та; виявити зміни і підробки у ньому; заміни фотокарток; відновити зміст нечитабельних записів; встановити підробку підписів, підчистки, травлення, дописки, матеріалу документа тощо.

Як видно вже з цього переліку, результати таких досліджень мають не тільки важливе, а й часом вирішальне доказове значення при розслідуванні та розкритті злочинів. Вирішення цих питань здійснюється шляхом спеціальної експертизи – техніко-криміналістичного дослідження документів.

Отже, дамо йому визначення: **техніко-криміналістичне дослідження документів** – це галузь криміналістичної техніки, яка вивчає та розробляє прийоми, методи й науково-технічні засоби виявлення, фіксації та дослідження різних реквізитів документа (крім почерку) з метою розпізнання їх справжності або підробки. У межах цієї експертизи використовуються різні методи, способи, прийоми та технічні засоби.

Безумовно, частина питань при перевірці й огляді документів з'ясовується оперативно-слідчими працівниками, але, підкреслимо, що остаточний категоричний висновок про справжність або підробленість документа належить судово-технічній експертизі документів.

Під час перевірки й огляду документів слідчо-оперативні працівники оглядають і вивчають ті документи, які викликають сумнів щодо автентичності – мають ознаки внесених змін. Тому слідчий, дізнавач, оперативний працівник повинен знати найбільш доступні й поширені способи часткової та повної підробки документів; мати навички їх виявлення, уміти працювати зі зміненими документами, особливо з тими, що набули статусу речових доказів.

Отож, слідчий визначає характер і призначення документа; аналізує його зовнішній вигляд і стан; вивчає зміст документа, перевіряє його реквізити, а також досліджує витратні матеріали, що пішли на його виготовлення (папір, клей, барвники штрихів, відбитки печаток (штампів), захисні покриття, пасту кулькових ручок, штемпельні фарби тощо) і нарешті виявляє ознаки підробки документа.

Далі – повна й всебічна технічна експертиза документів, яка здійснюється шляхом техніко-криміналістичного дослідження, під час якого з'ясовують такі завдання:

- встановлюють спосіб виготовлення документа і його частин (поліграфічний, малювання, за допомогою комп'ютерної технології, іншої розмножувальної техніки тощо);
- проводять ідентифікацію, а саме:
 - конкретних предметів (друкарських машин, друкарських форм, печаток, штампів, компостерів, касових апаратів, пишучих (розмножувальних) приладів для письма, принтерів та ін.);
 - цілого за його частинами (розірваних, спалених документів);

– конкретних осіб, які надрукували документ (ідентифікація особи за особливостями набутих навичок);

- встановлюють факт із зазначенням способу внесення змін у документ;
- відновлюють приховану інформацію – у залитих, згаслих, закреслених, змитих, вицвілих, замазаних, слабовидимих, невидимих текстах, а також у розірваних, спалених документах тощо;

- повертають початкове виконання та загальний вигляд документу – виявляють підчистки, дописки, виправлення, травлення, підробки підписів, заміни фотокарток тощо;

- визначають час виготовлення документа;

- встановлюють тип, систему, марку, модель та інші кваліфікаційні категорії друкарської техніки, а також ідентифікують ці засоби за відбитками їхніх знаків та ін.

Такий широкий спектр завдань визначає не менший перелік об'єктів техніко-криміналістичного дослідження. На експертизу надходять цілком і частково підроблені документи, технічні засоби підробки, витратні матеріали документа тощо. Утім окреслити цей перелік варто детальніше. Отже, назвемо об'єкти техніко-криміналістичного дослідження:

- офіційні документи (які посвідчують особу, платіжні відомості, лікарняні листи тощо);

- рукописні та друковані записи в документах (рукописи, відбитки друкарських форм, фотознімки на документах, компостерні позначення);

- матеріал, на якому виготовлено документ (папір, картон, калька, копірка та ін.);

- засоби, за допомогою яких документ заповнено (графіт олівців, паста кулькових ручок, туш, чорнила, барвники та ін.);

- допоміжні речовини (клей, сургуч);

- речовини, які застосовувалися для часткової або повної зміни документа – травлення, змиття (мінеральні кислоти, окисники, розчинники);

- технічні засоби та прилади, використані для виготовлення документів поліграфічним способом або за допомогою розмножувальної, комп'ютерної техніки (знакодрукуювальні пристрої, букви шрифту, захисна сітка, водяні знаки та ін.);

- реквізити документів (оригінали кліше-печаток, штампи тощо);

- знаряддя письма (авторучки, олівці, кулькові пасти, компостери, перфоратори тощо);

- нетипові для цього виду експертизи об'єкти, на яких могли залишитися слабовидимі або невидимі записи (шматки фанери, тканина, кераміка, дерев'яні дошки, кришки, записи на стіні, асфальті та ін.);

- порівнювані об'єкти – це вільні, умовно-вільні, експериментальні та спеціальні зразки й матеріали, подані на дослідження особою або органом, який призначив експертизу, або виготовлені експертом під час дослідження (зразки відбитків печаток, штампів, підписів, почерку та ін.).

До винесення постанови про призначення техніко-криміналістичної експертизи з дослідження документів слідчий повинен особисто оглянути всі документи та попередньо сформулювати по кожному з них питання, які необхідно вирішити за допомогою експертизи. Для цього криміналістикою розроблено певні правила огляду та поводження з документами.

§ 2. Криміналістичні норми та засоби огляду документів

Документи можуть бути виготовлено рукописним, машинописним, комп'ютерним, поліграфічним та іншими способами за допомогою письмових знаків або графічних зображень. Для їх виконання використовуються чорнила, пасти для кулькових ручок, олівці, туш, друкарські фарби та інші речовини: папір, дерево, фанера, картон, тканина, скло тощо. Документи відрізняються один від одного за формою, розмірами, засобами захисту від підробки, текстом та іншими елементами.

Для техніко-криміналістичного огляду документів застосовують різні технічні засоби, серед яких:

- освітлювальні прилади (електроліхтарі, софіти різної потужності, освітлювачі ОІ-7, ОІ-9 та ін., які забезпечують одностороннє, двостороннє, перпендикулярно спрямоване, скісне й наскрізне світло; щілинні освітлювачі; світлофільтри різної щільності для кольороподілу та ін.);

- збільшувальні прилади (лупи, мікроскопи, фотоустановки, прилади оптичного накладання та ін.);

- ультрафіолетові й інфрачервоні освітлювачі для зйомки видимої люмінесценції із застосуванням скляних світлофільтрів різної щільності; рідкий двостінний світлофільтр з товщиною стінок 35–50 мм з 10–15% розчином мідного купоросу. До таких освітлювачів належать: ОЛД-41, «Фотон-М», а також фотообладнання, споряджене цими освітлювачами, наприклад, МСК, «Білорусь-2», фотоустановка «Уларус», «Пелінг МС-2», ТЕД-34 та ін.);

- електронно-оптичний перетворювач (ЕОП) – для вивчення документів у інфрачервоній зоні спектру та встановлення способу підробки документів. За допомогою цього приладу можна спостерігати записи, виконані чорною тушшю, графітним олівцем, копіювальним папером і через машинописну стрічку. Він широко застосовується як у діагностичних цілях, так і при вико-

ристанні експрес-методів дослідження – коли необхідно щось швидко з'ясувати, дослідити або диференціювати велику кількість документів.

Останнім часом експертно-криміналістична техніка поповнилася новітніми розробками, зокрема і для техніко-криміналістичного дослідження документів. Нині криміналістичні установи забезпечені вітчизняною та закордонною багатофункціональною комп'ютерною технікою, зокрема такими приладами, як «Регула-4005М», «Суперспектр-Мт/Л», «Супер-універсал», «Пелінг МС-2» та ін. А в Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України встановлений і широко використовується програмно-апаратний комп'ютерний комплекс «ТЕД-34», який може замінити практично всі описані вище техніко-криміналістичні засоби з дослідження документів.

Робота з документами при розслідуванні злочину є надзвичайно відповідальною, адже кожен з них – це єдиний документ-оригінал, у якому міститься цінна незаперечна інформація; це речовий доказ, від якого може залежити весь хід подальшого розслідування та розкриття злочину. Оскільки досліджуваному документу надається таке важливе значення, слідчий повинен неухильно дотримуватися визначених правил огляду та поводження з документами:

1. Усі документи оглядають уважно, бережно, без поспіху, особливо старі, пожухлі. На документах не можна робити будь-яких поміток, перегинати їх, класти на забруднені поверхні. Зберігати документи потрібно в конвертах, які підшиваються до кримінальної справи.

2. З документами необхідно працювати так, щоб не пошкодити можливі сліди пальців рук. Для цього їх під час огляду переміщують за допомогою пінцета на склі або на чистому аркуші паперу.

3. Огляд документів проводиться при максимальному освітленні, бажано вдень. Для детального вивчення, з метою виявлення слідів підчистки використовується скісне освітлення, а сумнівні частини документа розглядають на просвіт.

4. Документи не можна піддавати тривалому впливу світла, вологи, високої температури для уникнення істотних змін їх властивостей.

5. При огляді не можна вдаватися до методів і засобів, які пошкоджують папір та текст документів. Отож, слід використовувати технічні засоби, які не завдають їм пошкоджень (лупи, УФ-ІЧ (інфрачервоні) освітлювачі, апаратно-комп'ютерні комплекси, електронно-оптичні перетворювачі, світлофільтри та ін.).

6. Під час огляду вивчається зміст документа, його лицьовий і зворотний боки, наявність або відсутність у ньому реквізитів. Причому починають зі змісту та призначення тексту, а потім переходять до реквізитів, резолюції, клопотання та ін. Далі аналізують загальний стан лицьового та зворотного

боків документа й визначають час його виготовлення, умови зберігання, відповідність реквізитів даті видачі.

7. Документ сумнівної справжності доцільно порівняти з аналогічним йому зразком і встановити збіг або розбіжність між ними.

8. Розірвані документи оглядають, підраховують окремі шматочки, потім складають у конверт для подальшого проведення техніко-криміналістичної експертизи.

На практиці відновлення розірваних документів починають переважно із розсортування шматочків за групами, а саме: за кольором і структурою паперу, формою та розміщенням ліній розлінування (ліновки), типом і кольором барвника, штрихами й характером розміщення тексту. Потім виділяють зовнішні краї документу, які мають рівні лінії обрізів і складають їх так, щоб вони по периметру склали верхній, нижній та бічні його краї. При відновленні розірваного документа звертають увагу на лінії згинів і складок – вони є хорошими зовнішніми орієнтирами при складанні малих шматочків. Їх підбирають так, щоб текст і штрихи на одному шматочку продовжували текст і штрихи на другому шматочку документа.

Таку розкладку частин розірваного документа, як правило, проводять на склі чи оргсклі, яке попередньо наелектризують тертям, для кращої фіксації частинок на його поверхні. Таким самим способом відновлюють документи зі слідами розрізу.

9. Спалені документи потребують особливої обережності – їх вилучають і транспортують відповідно до норм процесуального оформлення.

Експертиза горілих документів – одна із найскладніших, і це спонукає розглянути цю проблему детальніше.

При горінні під впливом високої температури документи зазнають змін. Залежно від цього розрізняють три ступені їх пошкодження:

1) обпалення (висушення) – температура досягає 150 °С; папір чорніє, втрачає вологу, жовтіє, зморщується, краї закручуються до середини;

2) обуглення – температура 150–250° С; папір чорніє, коробиться, стає ламким, на ньому з'являються тріщини та розриви;

3) спопеління – температура від 250 до 500 °С; папір світлішає, біліє, стає крихким і при найменшому механічному впливі перетворюється на порошок (попіл). При такому стані документів виявити на них записи уже практично неможливо.

Вилучення спалених документів на місці події пов'язане із запобіжними заходами, оскільки обуглені й особливо спопелілі документи легко деформуються. Насамперед необхідно закрити печі, усунути протяги, тому що спалені документи можуть зруйнуватися під впливом повітря.

Обвуглені документи вилучають анатомічним пінцетом (з плоскими кінчиками) на заздалегідь підготовлену підкладку (скло, оргскло, фанеру). Також можна вилучати такі документи за допомогою наелектризованого аркуша целулоїду. Наелектризований тертям об хутро чи вовняну тканину, він має властивість притягувати до себе легкі предмети – шматочки спалених документів.

Невеликі шматочки обвуглених документів вилучають за допомогою скляної трубки, з'єднаної з гумовою грушею. Для транспортування спалені документи доцільно помістити в картонну коробку з ватою, що прикрита тонким цигарковим папером, після чого коробку обережно закривають і оформляють згідно з нормами КПК.

Щоб надати спаленим документам деякої еластичності, їх обробляють 15–20% розчином гліцерину у воді. Розчин наносять за допомогою пульверизатора, його наконечник при цьому обертають вгору. Нанесений розчин утворює плівку, яка додає спаленим документам певної еластичності і не перешкоджає подальшим дослідженням, спрямованим на виявлення знищених записів. Після цього обвуглені шматки обережно викладають на чисте скло, розправляють за допомогою шпателя, прикривають чистим покривним склом і фіксують краї скла скотчем.

Експертиза спалених документів дає змогу виявляти їх зміст. Для цього застосовують комплекс методів, в основі яких фотографування в інфрачервоних та ультрафіолетових променях, а також методів хімічного аналізу. Якщо пошкодження документів сягнуло межового ступеня їх обвуглення, то, виходячи із пред'явленої на експертизу маси, можна встановити, які документи, цінні папери і в якій кількості було спалено.

При будь-якому огляді й описі документів необхідно у протоколі обов'язково зазначити:

- назву документа, його серію, номер, ким виданий, дату видачі або складання;
- номер замовлення, тираж (для деяких документів), наявність відповідної форми та видавництва;
- розміри документа;
- особливості паперу: його щільність, колір, наявність згинів, складок, характер країв;
- наявність на папері друкарських графлень, ліній розлінування (ліновки), захисних і водяних знаків;
- колір барвника, яким виконано друкарський чи рукописний текст;
- зміст документа: якщо його назва коротка – повний опис; якщо текст у ньому великий за обсягом – то перші й останні кілька слів у ньому, які переносять як цитати;

- наявність і характер підпису на документі; місце його розташування; ким виконаний, яким барвником, наявність монограми, читабельний чи ні, кількість штрихів, які не читаються; наявність розчерку та крапки або риски в кінці тексту;

- наявність відбитків печатки та штампю, їхня форма, зміст тексту на них, чіткість відображення й місце розташування;

- загальний стан документа (старий, забруднений, з обірваними кінцями, якщо зі згинами – їхня кількість і форма; при наявності зворотного боку документа також відображають його стан);

- опис ознак, що засвідчують сумнівну достовірність документа.

Основні питання, які вирішуються експертним шляхом:

1. Який був текст спаленого документа?

2. Які документи, цінні папери й у якій кількості було спалено, виходячи із пред'явленої на експертизу обвугленої маси? та ін.

Виявляють зміст спалених документів шляхом застосування певного комплексу різних методів, що складаються з їх фотографування в інфрачервоних та ультрафіолетових променях і методів хімічного аналізу.

§ 3. Дослідження часткових змін у документах

Документи з частково зміненим початковим змістом належать до найбільш поширених об'єктів техніко-криміналістичного дослідження документів, а найтипівішими у них є зміни окремих фрагментів: прізвищ, імен, імен по батькові, змісту текста, позначень цифр, дат, відбитків печаток, штампів та ін. Зазвичай зміни в документ вносяться шляхом підчистки, травлення, дописки, домальовки, заміни фотокарток, заміни частин (аркушів) документа, внесення підроблених відбитків печаток та штампів, а також виконанням підробленого підпису. Щоб правильно класифікувати й довести ці зміни, потрібно добре знатися на механізмах і способах їх внесення та, відповідно, володіти технікою й методикою їх виявлення й аналізу. Отож, заглибимося у це питання.

3.1. Підчистка

Підчистка – це механічне усунення чи руйнування штрихів або цілого позначення з метою змінити зміст тексту. Для усунення фарбувальної речовини записів при підчистці використовують гумки, дрібний наждак, гострі предмети (лезо ножа, бритва, голки). Як правило, унаслідок підчистки на документі утворюються ознаки механічного впливу та залишки барвника початково виконаного запису.

Ознаки підчистки такі: пошкодження поверхневого шару – шорсткість, кошлатість паперу; втрата в місці його пошкодження глянцею; відшарування окремих ділянок поверхні паперу й утворення невеликих клаптиків і валиків (підвищень). Усі ці пошкодження більш помітні під скісним світлом і під мікроскопом. Як правило, товщина паперу в місцях підчистки зменшується, що встановлюється під час розгляду документа на просвіт. Іноді на ділянці підчистки вдається виявити залишки знищених штрихів. Крім того, під час підчистки будь-якого фрагмента, часто пошкоджуються розміщені поряд записи та позначення – зменшується інтенсивність забарвлення штрихів тексту, окремих частин відбитків печаток і штампів, друкарського розлінування, захисної сітки. А нанесені на місце підчистки штрихи чорнил дають часткові розпливи.

Щоб замаскувати підчистки застосовують загладження, яке проявляється глянцевиими слідами полірування. Сліди полірування добре проглядаються при скісному освітленні.

При експертизі документів, які мають ознаки підчистки, вирішуються такі основні питання:

- чи був змінений початковий текст документа?
- чи підлягали підчистці записи в певному рядку?
- чи були до підчистки на визначеній ділянці документа раніше виконані записи? Якщо так, то які? та ін.

3.2. Травлення

Травлення – це знебарвлення та руйнування фарбувальної речовини штрихів тексту під дією хімічних реактивів. Травлення може бути повним і частковим, тобто проведене на всій поверхні документа чи на окремих його ділянках. Найчастіше травленню підлягають записи, відбитки печаток і штампів у документах різного призначення.

Як уже зазначалося, фарбувальні речовини матеріалів письма знебарвлюють певними реактивами, серед яких найчастіше використовують: окисники (марганцевокислий калій, перекис водню, хлорне вапно); кислоти (шавельна, лимонна, соляна, азотна); луги (їдкий натрій, їдкий калій, нашатирний спирт).

Щоб виявити травлення на документі, слід знати його типові ознаки:

1) порушується проклейка паперу – папір стає пористим, гігроскопічним, шорстким, крихким і ламким; по ньому йдуть тріщини; барвник розпливається в місцях травлення;

2) змінюється колір паперу в місцях травлення: білий папір при травленні хлорним вапном набуває жовтуватого кольору, а від марганцевокислого ка-

лію та хромпика залишаються бурі плями. Змінює колір або ж знебарвлюється також і захисна сітка та інші друковані елементи документа;

3) у місцях травлення та на решті поверхонь документа відтінки світла люмінісценції виходять різними, адже на папері документа є матові зони;

4) на документі можна виявити залишки штрихів початкового тексту.

Опрацьовуючи документ із сумнівною достовірністю, експерт відповідає на низку запитань:

- чи не зазнавав документ травлення?
- якою саме речовиною здійснено травлення? Чи застосовувалися для травлення певні речовини?
- яким був початковий зміст документа? та ін.

3.3. Дописка. Домальовка

Дописка – це зміна початкового змісту документа шляхом внесення на вільні місця між рядками, словами й окремими письмовими знаками нових записів: елементів, букв, цифр, знаків та інших позначень.

При дописці суть написаного змінюється в результаті додавання до тексту окремих букв, цифр, чисел, слів. Такий запис може бути внесений як на початку, всередині, так і в кінці слів, цифр. До дописки дуже близька за технікою виконання домальовка.

Домальовка – це приєднання певних елементів букв, штрихів до раніше виконаних, у результаті чого вони змінюються на інші букви або цифри. Наприклад: цифра «3» змінюється на «8» чи «9»; цифра «1» змінюється на «4» або «7»; буква «а» – на «д»; буква «о» – на «а» та ін.

Розглянемо ознаки дописок і домальовок. Передовсім відзначимо відмінність у кольорі та відтінку штрихів, що встановлюється при мікроскопічному дослідженні та без нього.

При цьому фіксуються порушення проміжків між словами, буквами та цифрами: вони стають або стиснутими, або збільшеними, крім того, різний розмір і розгін почерку та нахил однойменних знаків.

Лінії рядка викривлюються вниз або вгору. Дописаний текст за загальними та власними ознаками почерку відрізняється від основного.

Щодо ліній розлініювання та країв формату записи мають різне розташування. Крім того, лінії розлініювання неоднакові: одна полірована, а інша – шорстка.

Речовини штрихів мають різну копіювальну здатність (копіювання проводять на фільтрувальний папір, зволожений водою, водно-спиртовим розчином або на зафіксований фотопапір).

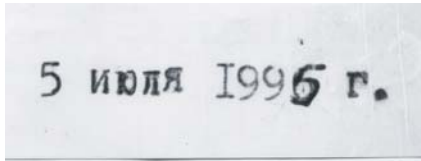
Факт дописки чи домальовки встановлюється при огляді документа в скісному освітленні чи на просвіт із застосуванням лупи та світлофільтрів, а

також при дослідженні документа в УФ (ультрафіолетових) та ІЧ (інфрачервоних) променях. При цьому експерт з'ясовує питання: чи нема на документі слідів зміни початково виконаного тексту шляхом дописки чи домальовки в ньому, а якщо є, то які конкретно та ін. Як правило, дописки виявляють у процесі почеркознавчого та техніко-криміналістичного дослідження саме завдяки ознакам дописки, які залишаються незмінними у більшості випадків.

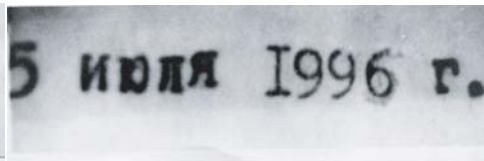
Для наочності наведемо дослідження зі встановлення дописки в документі при виконанні дати.

У договорі, укладеному між двома суб'єктами, виникло непорозуміння щодо дат його складання «5 юля 1995 г.». Справа дійшла до призначення техніко-криміналістичної експертизи. Перед експертом поставлено питання «Чи є зміни початкового запису в даті «5 юля 1995 г.», якщо є, то які?»

При дослідженні цифр «1995» за допомогою лупи, мікроскопа МБС-2 та в різних ділянках відбивання інфрачервоної частини спектру на електронно-оптичному перетворювачі (ЕОП), фіксуючи отримані результати фотографування через світлофільтр КС-19 на інфрахроматичний матеріал І-760, було встановлено, що цифра «5» у даті «1995» читається цифрою «6» (див. мал. 40, 41).

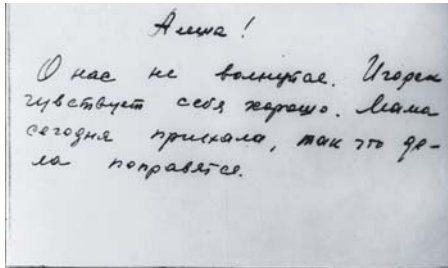
Мал. 40. Загальний вигляд спірної дати на досліджуваному документі

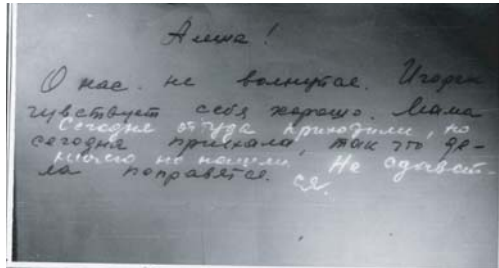
Мал. 41. Той же документ, що й на на досліджуваному документі мал.40 в ІЧ-променях. Виявлено початковий запис цифри "6".

Ще один приклад дописки стосується документів з тайнописом. **Тайнопис** — це невидиме письмо, що виконане безкольоровим барвником органічного чи неорганічного походження (молоком, цукровою водою, соком, аспірином, хініном, слабкими розчинами кислот та ін.).

Виявляють тайнописи як простими способами, шляхом огляду документа в скісних променях світла, обробкою документа парами йоду, прогладженням праскою, так і за допомогою фотографування в невидимих променях спектра, зокрема фотозйомкою у видимій та інфрачервоній люмінісценції. Для прикладу проведемо дослідження документа із виявленою допискою тайнопису між рядками рукописних записів (див. мал. 42, 43).

Мал. 42. Загальний вигляд рукописних записів на досліджуваному документі

Мал. 43. Той же документ, що й на Мал. 42. Виявлено тайнопис за допомогою люмінесценції, збудженої ультрафіолетовими променями.

3.4. Заміна фотокарток

Для захисту від підробки особистих документів з фотокарткою бланк і фотокартку засвідчують відбитком печатки. Проте цей спосіб недостатньо надійний, бо фарбувальна речовина погано закріплюється на емульсійному шарі фотокартки. Тому на деякі документи останнім часом стали наносити рельєфні відбитки металевими печатками. Так, наприклад, на паспортах фотокартка скріплюється рельєфним відбитком і наклеюється спеціальним клеєм.

Найчастіше фотокартки переклеюють в офіційних документах, які засвідчують особу. Назвемо основні способи заміни фотокарток.

На практиці найбільш поширеними є три способи заміни фотокарток: перший — повна заміна; другий — часткова заміна (фотомонтаж зі збереженням відбитка печатки на документі) і третій, який трапляється рідко, — переклейка емульсійного шару фотокартки.

Найочевиднішою ознакою заміни фотокартки є відсутність відбитку печатки. Однак відбиток печатки може й бути, але його частини, на фотокартці та на бланку документа можуть не збігатися за взаєморозміщенням, розміром радіусів кіл, кольором фарбувальної речовини, текстом. Фотокартка частково може перекривати відбиток печатки на бланку — так трапляється як при заміні фотокартки, так і при повторному наклеюванні тієї ж фотокартки. Можливі навіть домальовки частини відбитка на фотокартці. На заміненіх фотокартках можуть бути встановлені ознаки порушення розуміння змісту тексту печатки; пошкодження захисної сітки; залишки клейкої речовини; наявність на зворотному боці фотокартки слідів первинного документа у вигляді тонких шматочків паперу, клею тощо.

При встановленні заміни фотокартки на документі перед експертом найчастіше постають такі запитання:

- Чи не пошкоджена під фотокарткою поверхня бланку документа внаслідок усунення раніше наклеєної фотокартки на це місце?
- Чи немає на бланку документа залишків паперу від первинно наклеєної фотокартки?
- Чи не переклеювали частину фотокартки на документі?
- Яку клейку речовину застосовували при повторній наклеїці фотокартки? та ін.

При дослідженні різних способів заміни фотокарток застосовують мікроскопічні та фізико-хімічні методи.

3.5. Заміна частин (аркушів) документа

Зміст документа може бути змінений як шляхом заміни певних цілих аркушів або їх частин, так і шляхом вклеювання окремих фрагментів.

На вклеювання та часткову заміну аркушів вказують: потовщення шару паперу в місці склеювання, власне через те, що шар паперу в місці склеювання є подвійним. Наступна ознака – наявність ліній розрізу (розриву) за рахунок вилучення певного фрагмента аркуша. По краях вклеювання й між шарами паперу залишаються сліди клею, можливі відшарування країв вклеєного фрагменту. Між основною та вклеєною частинами документа виникає розбіжність за відтінком і якістю паперу; крім того, штрихи малюнку захисної сітки чи друкарського графлення бланку не збігаються.

Як ми вже підкресливали, експерту доводиться виявляти також і заміни в документі цілих його частин або окремих аркушів. Визначити це можна за характерними ознаками. Унаслідок заміни в документі може порушитися послідовна нумерація сторінок, можуть не збігатися серія та номер документа; розмір аркушів; штрихові записи, розлініювання, захисна сітка та інші зображення на стику склеювання. Простежуються й відмінності друкарського шрифту основного документа і заміненого аркуша та ін.

3.6. Встановлення змін у відбитках печаток і штампів.

Печаткою (штампом) називають спеціальне кліше із рельєфним зображенням знаків, тексту, що виконані друкарським або комп'ютерним набором. За допомогою печатки (штампа) наносять відбитки при оформленні документів, опечатанні приміщень, сейфів, упаковок, складів тощо.

Такі відбитки є одним із найважливіших реквізитів справжніх документів. Вони, як і підписи, служать для посвідчення та засвідчення фактів і відомостей, які містяться в документах. Нанесення відбитків печаток (штампів) є способом захисту документів від підробок, а опечатання ними сховищ усклад-

нює до них доступ. Адже в будь-якій ситуації пошкоджений відбиток печатки (штампа) засвідчує наявність злочинних намірів і дій.

Окрему частину криміналістичної техніки, яка вивчає відбитки печаток і штампів та їх ідентифікацію називають *судовою сфрагістикою*.

Печатки та штампи поділяються на групи за певними критеріями. Так, залежно від призначення розрізняють печатки *гербові* та *прості*, а за матеріалом, з якого вони виготовлені, – *каучукові* (гумові), *поліуретанові* та *металеві*.

Штампи поділяються на *кутові* й *спеціальні*.

Кутові штампи ставлять у лівому верхньому кутку документа. На них зазначена назва установи (організації), її адреса, номер телефону, а також проведена лінія розлінування для запису вихідного номера та дати оформлення документа.

Спеціальні штампи призначені для фіксації обмежених або якихось конкретних дій при оформленні документів. Наприклад, при одержанні реєстрації у паспорті ставлять відбиток штампу «Зареєстровано», у магазині касир на чеку ставить штамп «Сплачено» тощо.

Усі печатки та кутові штампи виготовляються з дозволу органів міліції в державних штампо-гравіювальних майстернях або спеціальних цехах деяких друкарень. Виготовляють їх за спеціальною технологією з каучуку, металу, полімерних матеріалів.

Ознаки справжньої печатки:

- відповідність малюнку букв, малюнку друкарського шрифту (відповідає заводському стандарту);
- грамотність і вичитаність тексту, відсутність у ньому мовних помилок;
- рівномірність міжлітерних і міжслівних інтервалів;
- симетричність розташування фрагментів печатки щодо її основи;
- наявність геометрично правильних округлень, які утворюють лінії зовнішніх і внутрішніх обідків, що визначають загальний розмір круглої печатки, центр яких знаходиться в одній точці;
- радіальність розташування повздовжніх осьових ліній у буквах.

Як і документи, відбитки печаток (штампів) є об'єктами підробок. Причому способів їх підробки чимало, що вимагає від співробітників правоохоронних органів добре знатися на цих проблемах. Типовими способами підробки відбитків печаток і штампів є такі:

- намалювання відбитка в документі. У таких відбітках помітні сліди письмового інструмента, проколи циркуля, нерівні лінії обідка, неоднакові інтервали між літерами та словами, різні за розміром і конфігурацією однойменні букви, помилки у відтворенні герба та емблеми;
- виконання відбитка за допомогою саморобних рельєфних кліше-печаток або плоских кліше (на твердому папері малюють у дзеркальному зобра-

женні текст відбитку печатки, обводять його чорнилом і щільно притискають до поверхні підроблюваного документа);

- перекопіювання справжнього відбитка з іншого документа.
- виготовлення за допомогою КМТ (копіювально-множильної техніки).

Струменево-крапельним або електрофотографічним способом.

Розглянемо ці способи детальніше. Отримавши поданий на техніко-криміналістичне дослідження документ із відбитком печатки (штампа), експерт відповідає на такі запитання:

- Яким способом виготовлено печатку (штамп), відбиток якої є на документі?
- Чи однією печаткою (штампом) нанесено відбитки на пред'явлені документи?
- Чи нанесений відбиток печаткою, справжні відбитки якої подано на експертизу як зразки для порівняння?
- Яким є зміст тексту поданого відбитка печатки чи штампу?
- Чи не скопійований відбиток на досліджуваному документі з відбитків-зразків печатки, що представлені для порівняння? та ін.

При намалюванні відбитку печатки безпосередньо від руки на документі під час його дослідження можуть бути виявлені: невідповідність букв друкарському стандарту; частини барвника олівця; точки проколу в центрі відбитку від циркуля; нерівномірність забарвлення літер та їх елементів; блідість контурів; відшарування волокон з поверхні паперу та ін.

Для відбитків, виконаних саморобною рельєфною кліше-печаткою або за допомогою комбінацій комп'ютерної графіки, характерні численні ознаки.

По-перше, це найрізноманітніші відхилення від правильного вигляду букв: нестандартність (кутастість); різна конфігурація та розмір однойменних букв; спрощений малюнок через ручне вирізання; переважання букв без засічок; наявність у буквах дзеркальних елементів, невідповідність графічного малюнку та розміру букв (і цифр) друкарському шрифту, розпливи окремих штрихів.

По-друге, нерівномірність зафарбування штрихів.

По-третє, порушення відстані між графічними знаками: міжлітерних і міжслівних інтервалів; симетричності частин тексту та інших елементів, наприклад, роздільних зірочок; недотримання радіальності букв по колу у круглих печатках, а також різна ширина окремих допоміжних елементів захисту на відбитку.

Для прикладу розглянемо два відбитки круглої гербової печатки, які на малюнку позначені буквами «а», «б» (див. мал. 44). Відбиток, позначений бук-

вою «а» – досліджуваний, буквою «б» – зразок для порівняльного дослідження.

Експертним дослідженням встановлено, що досліджуваний відбиток (а) виконано чітко, з рівномірним розміщенням тексту, символів, інтервалів між словами та літерами, тобто з дотриманням основних установлених правил. Але, одночасно з ознаками збігу, встановлені розбіжні ознаки, зокрема у геометричній побудові окремих елементів, їх розмірів та інтенсивності фарбування, що й дозволило дійти категорично негативного висновку про те, що обидва круглі відтиски гербової печатки виготовлено різними кліше-відбитками.

Мал. 44. Порівнювані відбитки круглих печаток:

а) « досліджуваний відбиток печатки; б) « зразок відбитка печатки.

Наступним способом підробки відбитків печаток є *перекопіювання*.

Перекопіювання – це одержання відбитка печаті (штампа) на підробленому документі внаслідок його контакту з іншим документом, що містить відповідний справжній відбиток. У результаті такого копіювання отримують відбиток зі зворотним (дзеркальним) зображенням печатки, що легко виявляється при огляді документа.

Щоб замаскувати спосіб нанесення печатки, відбиток намагаються зробити змазаним, нечітким. Знаючи такий спосіб, правопорушники часто проводять копіювання за допомогою так званого проміжного кліше, а саме: спочатку справжній відбиток копіюють на проміжне кліше (найчастіше це зволожений фотопapір), а з нього зображення переносять на підроблений документ.

Для відбитка, отриманого шляхом описаного подвійного копіювання, характерні такі ознаки:

- загальна блідість відбитка – через подвійне перенесення фарбувальної речовини;

- розпливчастість штрихів – у результаті впливу вологи на фарбувальну речовину;
- наявність у відбитку чи поруч з ним сторонніх штрихів тексту справжнього документа, який перекопіювали на підроблений документ;
- втрата глянцею паперу на ділянці відбитка та навколо нього – унаслідок його зволоження;
- зривання волокон паперу на підробленому документі при відділенні липкої поверхні проміжного кліше;
- деформація паперу після висихання раніше зволжених місць на ділянках відкопійованого відбитку;
- різна люмінесценція паперу (при перегляді його в ультрафіолетових променях).

Для посилення копіювальної здатності проміжного кліше відбиток додатково обводять чорнилами. Але в цьому випадку з'являються уже нові ознаки – ознаки малювання: звивистість штрихів, потовщення тонких ліній у буквах, зупинки пишучого приладу – так звані ознаки повільного руху тощо.

Виконання відбитків за допомогою плоских кліше, по суті, об'єднує особливості двох описаних вище способів підробки: малювання та копіювання. Уже згадувалося, що спочатку на твердому папері малюють у дзеркальному відображенні текст печатки. Потім зображення легко обводять копіювальним чорнилом. Для отримання відбитка намальоване на папері зображення, яким є плоске кліше, щільно притискають до зволоженої поверхні підроблюваного документа. Таким чином отримують імітований відбиток печатки.

Його можна розпізнати за певними характеристиками:

окремі букви та знаки відбитка мають дзеркальне зображення, оскільки, виробник кліше помилково малює деякі букви в прямому зображенні; слабка інтенсивність фарбування штрихів; контури штрихів з нечіткими краями; наявність розливу фарбувальної речовини на зволоженій поверхні паперу.

Зрозуміло, що внаслідок подвійного копіювання годі сподіватися на абсолютну чіткість відбитка. Інші ознаки аналогічні вищеперерахованим ознакам, які властиві способам підробки для малювання і копіювання зі зволоженням.

При ідентифікації печаток (штампів) досліджуються загальні та власні ознаки їхніх відбитків, а саме: форма й розміри відбитків у цілому, взаєморозташування складових частин зображення, власні графічні ознаки літер, цифр, герба, емблеми, дрібні особливості окремих знаків тощо. Для проведення експертизи необхідні експериментальні та вільні зразки відбитків печаток і штампів.

3.7. Підробка підписів.

Підпис – це короткий графічний матеріал, виконаний власноруч і від власного імені за допомогою букв або штрихів, з метою засвідчення фактів, зафіксованих у документі.

Підписи можуть складатися з однієї-двох букв, що читаються, кількох штрихів, що виконані у вигляді монограми або гладіолажу (мечоподібної форми) тощо. За графічною будовою підпис складається з таких елементів:

- буквенної частини;
- штрихової (безбуквенної) частини;
- розчерку;
- додаткових рисок, петель, крапок.

У документах підпис як коротке графічне виконання свого прізвища засвідчує зафіксовані факти, що вже відбулися або повинні відбутися.

Складаючи документи, злочинці нерідко вдаються до різних способів імітації та підробки підписів.

Імітація – це навмисна зміна свого почерку через наслідування почерку будь-якої іншої особи.

Підробка підписів. Підробку підписів прийнято поділяти на дві групи:

- 1) графічну підробку підписів;
- 2) технічну підробку підписів.

Для графічної підробки підписів характерне наслідування почерку іншої особи. Об'єктом дослідження при цьому є почерк, його власні та загальні ознаки.

Технічна підробка підписів передбачає відтворення почерку особи, від імені якої виконується підпис, з використанням різноманітних технічних пристосувань: від простих письмових приладів для копіювання до спеціально виготовленого кліше. При технічній підробці ознаки почерку виконавця не проявляються.

У свою чергу, графічна й технічна підробки мають свої конкретні способи підробки підписів.

Способи підробки графічної групи

Підробка підпису по пам'яті. При цій підробці підроблювач не має перед собою зразків імітованого підпису, але раніше бачив його, вивчав, попередньо тренувався та навчився виконувати. У певній ситуації вирішив відтворити цей підпис на підробленому документі від імені власника підпису. Зазвичай підроблювачу вдається запам'ятати небагато: монограми перших букв, розмір букв, протяжність рухів по вертикалі при виконанні позарядкових елементів і ще одну-дві прикметні деталі підпису. Всю ж структуру графічної будови підпису запам'ятати неможливо – можна з успіхом імітувати тільки загальні та деякі власні ознаки почерку, і то лише після попереднього тренування.

Для підробки підпису по пам'яті характерні: незначна зовнішня схожість з підробленим підписом; розбіжність з оригіналом почерку за власними ознаками; наявність ознак сповільненого темпу й пониженої координації рухів — так звана деавтоматизація рухів.

Важливим є те, що підроблювач не тільки не відтворює точно підпис по пам'яті, а й вносить у підроблений підпис елементи свого почерку й особистого підпису, що дає змогу ідентифікувати його особу.

Підробка підпису через спостереження та змалювання його з оригіналу. Вдаючись до цього способу, підроблювач має перед собою зразки підписів (почерку) іншої особи і «на око» перемальовує їх у документі. При такій підробці в імітатора підпису відбувається різка деавтоматизація рухів зі зниженням темпу та координації рухів, оскільки він «прив'язаний» до зразків підпису й намагається досягнути максимальної схожості.

Шляхом змалювання підпису зі зразка можна досягти значної зовнішньої подібності з підробленим підписом, принаймні збігів багатьох загальних ознак почерку. А от власні ознаки зімітувати такою ж мірою цілісно не вдається — розбіжності з оригіналом виникають саме в деталях будови елементів почерку. Тому при експертизі встановлюються підмальовки штрихів, поправки, підкреслення, а ще — ознаки так званої «третьої особи»: у підробленому підписі, як правило, з'являються ознаки, не характерні як для почерку оригінала, так і для почерку підроблювача, тобто такі, які вийшли за межі підробника і власника підпису. На виконання підробленого підпису суттєво впливають вимушені зупинка прилада для письма на штрихах, що не читаються або важкі для читання, тож підробка виконується у сповільненому темпі й зі зниженою координацією рухів. А це не менше викликає прояви власного почерку підроблювача.

Отже, у рукописах, виконаних шляхом наслідування (імітації) почерку іншої особи (підробка по пам'яті або змалювання зі зразка оригіналу), можна виявити як імітувальні та змінені ознаки чужого почерку, так і особисті ознаки звичайного почерку підроблювача. Досліджуючи такі підписи, експерт, як правило, робить припущення про незвичайні умови їх виконання.

Способи підробки технічної групи більш витончені порівняно зі способами графічної групи, оскільки в їх основі лежить використання технічних засобів. До цих способів належать:

- копіювання через копіювальний папір;
- копіювання на просвіт;
- копіювання шляхом передавлення по штрихах справжнього підпису;
- подвійне вологе копіювання за допомогою проміжного кліше;
- використання комп'ютерної техніки: сканування справжнього підпису з подальшим принтерним роздрукуванням на документ.

Зупинимося окремо на кожному із перелічених способів підробки технічної групи.

Підробка підписів копіюванням через копіювальний папір. Це один з найпоширеніших способів технічної підробки підписів. Під документ зі справжнім підписом кладуть аркуш копіювального паперу, (копірку) а під копіювальний папір – підроблений документ. Справжній підпис обводять легко натискаючи загостреним предметом, наприклад, олівцем. У результаті цього на підробленому документі отримують контурне зображення підпису, яке потім наводять чорнилом або пастою.

Оскільки таке копіювання здійснюється зі слабким натиском, деякі штрихи не копіюються – їх додатково потім обводять чорнилами. Якщо після обведення чорнилом контуру підпису залишаються помітні залишки барвника копіювального паперу, то їх звичайно виводять за допомогою гумки.

Підроблені підписи, одержані цим способом, мають низку ознак. Штрихи, що утворилися на документі внаслідок копіювання, і штрихи, що наводяться опісля чорнилом, не поєднуються цілком.

При спостереженні в ЕОП (електронно-оптичному перетворювачі), апаратному комплексі «ТЕД-34» проглядається контурне зображення підпису, утворене тонкими штрихами копіювального паперу й закриті штрихами чорнильної обводки. На ділянці документа, де розмішений досліджуваний підпис, наявні частинки барвника копіювального паперу, так званої помарки. Також іноді спостерігаються слабкі сліди вдавнення у штрихах підпису, що залишені приладом для письма.

Копіювання підпису на просвіт. Підроблюваний документ накладають на справжній документ з підписом-оригіналом; лінії та штрихи підпису проглядаються, що й дає змогу навести їх на підробленому документі. Якщо папір підроблюваного документа достатньо прозорий, копіювати можна без будь-яких попередніх операцій. Якщо папір непрозорий, копіювання проводиться на освітленому віконному склі, ретушувальному станку, негатоскопі та ін. Прозорість паперу підроблюваного документа підвищують, змочуючи його бензином або ацетоном, які зазвичай не залишають видимих слідів.

Отож, зображення підробленого підпису отримують в один або два прийоми: підроблений підпис відразу обводять на просвіт чорнилом чи олівцем або спочатку копіюванням на просвіт контуру підпису за допомогою загостреного олівця з наступною обводкою його чорнилом.

Ознаки підробки підпису, за якими експерт розрізняє цей спосіб такі:

- 1) наявні чорнильні помарки, утворені через незвичайні умови письма;
- 2) невідповідність напрямку рухів штрихів при виконанні слабкорозпізнаваних деталей на справжньому підписі;

3) можливе перекопіювання частин барвника справжнього підпису (чорнил, пасти) на зворотньому боці підроблюваного документа, де розташований підпис та ін.

Копіювання передавлюванням по штрихах справжнього підпису.

Цей спосіб певною мірою схожий на копіювання через копіювальний папір. Документ зі справжнім підписом накладають на підроблюваний документ, але копіювання проводять не через копіювальний папір, а вдавленням: справжній підпис, сильно натискуючи, обводять будь-яким гострим предметом або олівцем. Отримане контурне зображення підпису, власне заглиблені (вдавлені) штрихи обводять чорнилом. Сліди рельєфу, які утворилися на зворотньому боці аркуша паперу, намагаються вивести загладжуванням. Щоб штрихи вдавленого контуру підпису зробити чіткими, підроблюваний документ кладуть на м'яку підкладку: зошит, книжку, пачку паперу тощо.

А щоб не залишити слідів копіювання на справжньому документі, інколи використовують ще й складніші прийоми. Наприклад, підпис-оригінал спочатку копіюють на папір для креслення, а з нього передавлюють на підроблюваний документ.

Охарактеризуємо ознаки підробки підпису, виконаного цим способом.

На лицьовому боці документа наявні вдавлені відображення штрихів перекопійованого контуру підпису та випуклі – на зворотньому боці. Штрихи вдавлення, нанесені у процесі копіювання, і штрихи виконаної чорнилом його обводки не скрізь збігаються – таким чином, контури вдавленості не цілком заповнені барвником. У тих місцях підробленого документа, де папір для маскування штрихів передавлювання загладжувався нігтем або предметом з гладкою поверхнею, з'являється неприродний відблиск з трасами у вигляді смуг.

Подвійне вологе копіювання за допомогою проміжного кліше. Цей спосіб суттєво відрізняється від попередніх способів підробки підписів. У ньому використовується проміжне «плоске кліше», матеріалом для якого є шматочок відфіксованого фотопаперу. Шматочок зволоженого фотопаперу притискають емульсійним шаром до справжнього підпису на документі – виходить дзеркальне відображення цього підпису, отже, «плоске кліше» отримано. А при його контакті з поверхнею підроблюваного документа відтворюється вже пряме зображення підпису. Цей спосіб підробки злочинці використовують тоді, коли справжній підпис виконаний фарбувальною речовиною, що має копіювальну здатність.

Оскільки копіювання підпису здійснюється у два прийоми (спочатку на проміжну підкладку, а потім на підроблений документ), відбиток на ньому може виявитися надто слабким. Щоб отримати більш інтенсивний відбиток, злочинці вибирають підписи зі значною кількістю барвника. Якщо все-таки

зображення підробленого підпису вийшло блідим, то його окремі штрихи на документі домальовують або обводять чорнилом.

Отже, блідість штрихів, особливо якщо скопійований підпис на проміжному кліше не обводився додатково, — це перша ознака підробленого таким чином підпису. Крім того, краї штрихів можуть вийти нерівними, розмитими, що трапляється при залишках вологи на проміжному кліше, або ж здвоєними. При виконанні таких підписів — повна відсутність рельєфу штрихів.

Разом з підписом можуть перекопійовуватися й елементи тексту справжнього документа. У місцях підробленого документа, де розташований підпис, проглядаються сторонні речовини, залишені після копіювання — частинки фотоемulsії. Під впливом УФ-променів відбувається люмінесценція паперу.

Підробка підписів з використанням комп'ютерної техніки. Така підробка підписів відбувається шляхом сканування справжнього підпису з подальшим принтерним роздрукуванням на документі. Із розвитком науки й техніки постійно розширюється коло науково-технічних засобів, які удосконалюють процес пошуку, виявлення, вивчення, фіксації та вилучення криміналістично значущої інформації. До таких засобів належить і комп'ютерна техніка, за допомогою якої обробляється й видається різноманітна інформація.

За допомогою комп'ютера можна встановити ознаки підробки в частково змінених документах (травлення, підчистки, дописки; дослідити автентичність відбитків печаток, штампів, підписів тощо), виявити та відновити початковий зміст досліджуваних документів.

Але комп'ютерна техніка використовується й у злочинних цілях. Так, за її допомогою можна підробити підпис. Нині цей спосіб технічної підробки набуває все більшого застосування особливо серед злочинців, які добре знаються на комп'ютерних технологіях. Дослідження таких підписів — одна з найбільш трудомістких експертиз. Причина в тому, що комп'ютер майже цілком відтворює всі елементи підпису, у результаті чого він має правдоподібний зовнішній вигляд. Тому всі подібні підписи, що викликають заперечення чи сумнів щодо походження, необхідно направляти на техніко-криміналістичну експертизу документів. Питання щодо підробки підписів з використанням комп'ютерної технології вирішується тільки експертом після проведення ґрунтовного техніко-криміналістичного дослідження документів.

І насамкінець необхідно відзначити, що злочинці, здійснюючи будь-яку підробку підпису в документі, прагнуть якось її замаскувати: умисно забруднюють документ (передовсім на ділянках, де розташований підпис) або штучно приводять його у стан старіння.

§ 4. Сучасні техніко-криміналістичні засоби попереднього й експертного дослідження речових доказів

При проведенні досліджень речових доказів судові експерти послуговуються великим арсеналом техніко-криміналістичних засобів: від звичайного збільшувального скла до сучасного електронного мікроскопа. Слід відзначити, що класифікація техніко-криміналістичних засобів в основному має умовний характер, оскільки спроби класифікувати їх на групи не отримали підтримки серед вчених-криміналістів. Тому лише на практиці прийнято поділяти технічні засоби за такими критеріями: за суб'єктами використання; за об'єктами дослідження, за застосованими методами та способами та ін.

У чистому вигляді окремо взяті техніко-криміналістичні засоби в дослідженні не можуть використовуватися: вони переважно мають багатоцільове призначення і застосовуються для проведення різних видів судових експертиз. Крім того, на практиці їх часто використовують у комплексі – при дослідженні складних об'єктів експертизи.

При проведенні судових експертиз до найбільш розповсюджених техніко-криміналістичних засобів, що застосовуються для дослідження різних об'єктів, належить:

- криміналістична техніка для виявлення, фіксації, вилучення та дослідження речових доказів;
- фототехніка із фотообладнанням та фотоматеріалами;
- фізичні, фізико-хімічні, біологічні, математичні й інші засоби;
- засоби візуального дослідження з особливим режимом освітлення та із застосуванням світлофільтрів (зокрема, при судово-технічній експертизі документів);
- засоби мікроскопічного дослідження – світлова й електронна мікроскопія. До засобів світлової мікроскопії належать: бінокулярні, стереоскопічні мікроскопи МБС; інструментальні мікроскопи МІС-11, ММІ-7, БМІ-1, МІМ-6; порівняльні мікроскопи МС-51, МСК-1, МС-1 та ін.;
- оперативно-розшукова техніка;
- аудіо-, відеотехніка;
- пошукова техніка та ін.

Останнім часом усе частіше при дослідженні мікрооб'єктів судові експерти застосовують засоби електронної мікроскопії. Так, використовуючи растровий електронний мікроскоп, судові експерти встановлюють конкретне лезо безпечної бритви за слідами розрізу на дроті діаметром 80мкм або ідентифікують перо ручки за слідом, який був залишений на папері.

Ученими судово-експертних установ розроблено методику, яка дозволяє встановити факт горіння лампи автомобільної фари в момент зіткнення транс-

портного засобу з перешкодою. Для цього вольфрамову спіраль фари поміщають у сканувальний електронний мікроскоп і вивчають ультраструктуру її поверхні при різному збільшенні від 50^x (крат) до 1000^x (крат). Наявність чи відсутність окисних плівок і мікрочастин обпавленого скла на нитці накалювання, характер її розриву тощо дозволяють експерту зробити відповідний висновок.

Мікроскопи використовують під час аналізу речових доказів, отриманих за допомогою профілографічного методу, який ґрунтується на розтині поверхні предметів. Цей метод дозволяє отримати графічне зображення профілю для порівняльного дослідження. Завдяки профілографічному методу можна встановити загальну форму профілю сліду, його кутові величини, взаєморозташування слідів рельєфу в площині перерізу. Профілографічний метод у судово-експертних установах застосовується при дослідженні механоскопічних і балістичних експертиз. Для профілювання застосовуються мікроскопи МІС-11, спектрометр СФ-4, профілограф-профілометр моделі 202, профілометр моделі 997 та ін.

Учені для підвищення об'єктивності висновків при вивченні профілограм і зменшення затрат часу на цю роботу, а також для більш ефективного використання інформації, яку отримують у процесі застосування цього методу, розробили програму аналізу ідентифікаційних ознак за допомогою ЕОМ. Це нововведення дозволило експертам працювати з малими слідами (1–1,5 мм), які раніше були непридатні для ідентифікації конкретного знаряддя чи інструмента за допомогою звичайного порівняльного мікроскопа.

Засоби дослідження об'єктів в ультрафіолетовій та інфрачервоній зонах широко використовуються у криміналістичній експертизі. Наприклад, для виявлення невидимих неозброєним оком записів у технічній експертизі документів застосовується фотографування у відбитих ультрафіолетових променях; судово-балістичною експертизою досліджуються в ультрафіолетових променях об'єкти для виявлення слідів рушничного змашення, осалки пижів та ін.

Дослідження у відбитих інфрачервоних променях проводиться: при технічній експертизі документів для виявлення текстів; у судово-балістичній експертизі для виявлення та фіксації на різних перешкодах слідів близького пострілу тощо. Засоби фотографування картини інфрачервоної люмінесценції використовуються у криміналістичній експертизі документів для виявлення ознак травлення, згаслих, змитих, вицвілих, витравлених текстів.

Спектрометричні засоби дослідження широко використовують для аналізу матеріалів письма, клею, складу різних речовин. У криміналістичних лабораторіях для вирішення таких питань застосовують спектрофотометри типу СФ-4 (однопроменевий), СФ-10 (двопроменевий), спектрофотометри зарубіжних фірм – «Спекорд» (Німеччина), «Хітачі» (Японія) та ін.

На базі лазерного мікроспектрального аналізатора ЛМА-1 (Німеччина) ученими було створено ефективну методику дослідження частинок металу, фарб у мікрокількостях. Використання властивостей лазерної енергії та спеціальної оптичної системи приладу дозволяє отримувати спектри мікрочастинок, які мають діаметр близько 0,02 мм. Наприклад, ЛМА-1 успішно застосовується для встановлення вмісту скла, пластмаси, еластику й деяких інших речовин. Цей вид аналізу доцільно використовувати щодо мікрослідів, які через свої надзвичайно малі розміри недоступні для кількісного емісійного спектрального аналізу.

У судово-експертних установах для визначення хімічного складу речовини використовують рентгенофлюоресцентний аналіз (РФА). Дослідження проводяться на рентгенофлюоресцентному спектрометрі «Філіган» (США), який керується за допомогою електронно-обчислювального пристрою. Перевагою цього методу порівняно з емісійно-спектральним, а також лазерно-мікроспектральним аналізом, нейтронно-активаційним методом при встановленні хімічного складу речовини є швидкість дослідження й абсолютне не-ушкодження речового доказу.

Атомно-абсорбційний спектральний аналіз дозволяє визначити хімічний склад речовини за її атомним спектром убирання. Засоби атомно-абсорбційного спектрального аналізу з більшою мірою точності дозволяють досліднику визначати дистанцію, з якої був зроблений постріл.

Для визначення групової приналежності мікрослідів, які утворені частинками чи краплинками різних органічних речовин або їх сумішей, особливо під час аналізу зразків мінеральних і рослинних олій, парафіну, ліків, наркотичних чи вибухових речовин, їстівних жирів, успішно застосовується метод газорідинної хроматографії.

У межах хімічних методів у криміналістичній експертизі застосовують *крапельні засоби*, за допомогою яких вирішуються питання, пов'язані: з аналізом як неорганічних, так і органічних сполук, що входять до складу матеріалу письма, паперу, клею, травлячих речовин; зі встановленням факту пострілу з конкретної зброї, встановленням джерела походження боєприпасів, наявності продуктів пострілу, дистанцією пострілу, а також з відновленням фабрично-заводських клейм і номерів.

Україна, як і весь світ, переживає масову комп'ютеризацію. Вона торкнулася найрізноманітніших галузей народного господарства та науки. Ця проблема стала не тільки актуальною, а й ключовою у житті кожної людини. Нині усім зрозуміло, що від упровадження та застосування комп'ютерних технологій залежать здобутки економіки, науки, культури тощо.

Але розбудова правової, незалежної України з інтенсивним застосуванням інформаційних технологій почала супроводжуватися загостренням кри-

мінальної ситуації, зростанням злочинності, зокрема й організованої у сфері економіки, приватизації, зовнішньоекономічних відносин, у кредитно-фінансовій і банківській системах. Оскільки в цих сферах діяльності активно використовуються технічні засоби інформації, то саме в них скоюється найбільше злочинів, які нині стали відомі під назвою «комп'ютерна злочинність». Комп'ютерна злочинність – принципово нове міжнародне явище в науці кримінального права, рівень складності якого відповідає рівню економічного розвитку суспільства в кожній країні.

Використання комп'ютерних технологій для отримання криміналістично-значущої інформації останнім часом усе частіше привертає увагу вчених-криміналістів. Новітні науково-технічні засоби дозволяють вивчати криміналістично-значущу інформацію при проведенні техніко-криміналістичних досліджень документів. У практику впроваджуються не окремо взяті апарати чи прилади, а цілі комплекти, апаратно-комп'ютерні комплекси, які забезпечують високу надійність, швидкість обробки та якісну видачу відповідної інформації.

Нині експертно-криміналістичні установи України вже оснащені як вітчизняною, так і закордонною сучасною криміналістичною технікою, зокрема такими машинами, як «Регула-4005М», «Суперспектр-Мт/Л», «Суперуніверсал», «Відеоспектральний компоратор ЄД-1100», «Пелінг МС-2» та ін.

У відділі технічної експертизи документів та почерку, ДНДЕКЦ (Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру) МВС України використовується вітчизняний програмно-апаратний комплекс «ТЕД-34», який за своїми технічними характеристиками та призначенням є багатофункціональним технічним засобом дослідження різних документів (див. мал. 45).

Мал. 45. Загальний вигляд програмно-апаратного комплексу «ТЕД-34»

На малюнку відмічено цифрою 1 – відеомікроскоп; 2 – відеоконтрольний пристрій.

Нині у ході криміналістичних досліджень у частині ТЕД (технічної експертизи документів) експерти успішно використовують технічні засоби для проведення таких досліджень:

- порівняльного дослідження матеріалів письма та друку;
- дослідження різних гатунків паперу;
- дослідження плоских і рельєфних відбитків печаток;
- дослідження машинописного, передавленого рукописного тексту;
- виявлення невидимих записів;
- дослідження пошкоджених документів (залитих, закреслених, замазаних, змитих, згорілих, витертих механічним шляхом та ін.);
- встановлення хронологічної послідовності нанесення штрихів;
- виявлення слідів підготовки підробки підпису;
- дослідження при освітленні лазерним джерелом;
- спостереження в ІЧ (інфрачервоній) зоні;
- спостереження інфрачервоної люмінесценції;
- дослідження в УФ (ультрафіолетовій) зоні;
- спостереження ультрафіолетової люмінесценції;
- фіксації досліджуваних зображень на магнітних носіях тощо.

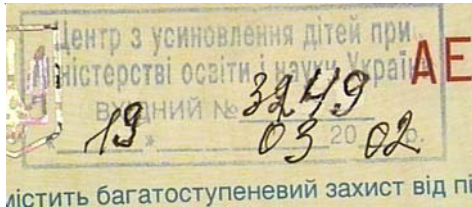
Отже, використання новітньої криміналістичної техніки, приладів, програмно-апаратних комплексів з виявлення, обробки, фіксації та видачі криміналістично значущої інформації нині є вкрай необхідним. Застосування комп'ютерної технології дозволяє швидко, якісно й ефективно обробити отриману інформацію та успішно провести розслідування і розкриття злочинів.

З цією метою та для більш наочної ілюстрації наведемо приклади із практики дослідження деяких документів, що проводились у відділі технічної експертизи документів та почерку в Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України.

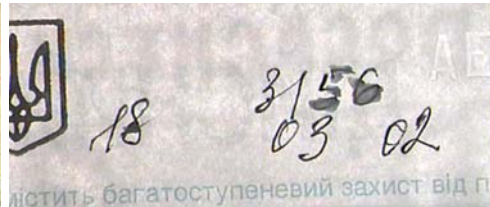
Розглянемо дослідження змінених цифрових рукописних записів.

Дослідження документа проводилось за допомогою програмно-апаратного комплексу «ТЕД-34» в ультрафіолетовій зоні спектра (довжина хвилі 250-420 та 620-3000 нм), синьо-зеленій (довжина хвилі 350-600 та 340-750 нм), жовтій (довжина хвилі 400-3000 нм), червоній (довжина хвилі 650-3000 та 680-3000 нм), інфрачервоній зоні спектра (довжина хвилі 810-3000 нм) та видимих областях спектра.

При цьому встановлено, що в місці розташування цифрового запису «3249» наявний цифровий запис – «**3156**», а в місці розташування цифри «**9**», цифрового запису «**19**»- наявна цифра «**8**» (див. мал. 46, 47).

Мал. 46. Фрагмент зображення цифрових записів при штучному освітленні

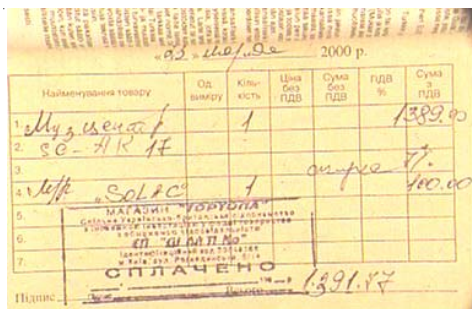

Мал. 47. Фрагмент зображення цифрових записів в ІЧ променях

Описані та встановлені вище ознаки достатні для висновку про те, що цифрові записи на бланку АЕР № 300001 – заяви подружжя Джонс, які розташовані у відбитку штампа Центру з усиновлення дітей при МОІН України, змінювалися шляхом замазки первинних записів з наступною допискою нових цифрових записів. Первинними були цифрові записи – «3156» та «18».

Наведемо приклад зі встановлення дописки.

У товарному чеку № 001 від 23 березня 2000 року в місці розташування цифри «3» цифрового запису «1391.77» наявна цифра «2» відрізняється за кольором барвника, а також в ІЧ люмінесценції та конфігурації (див. мал. 48, 49).

Мал. 48. Товарний чек № 001 від 23 березня 2000 року при штучному освітленні

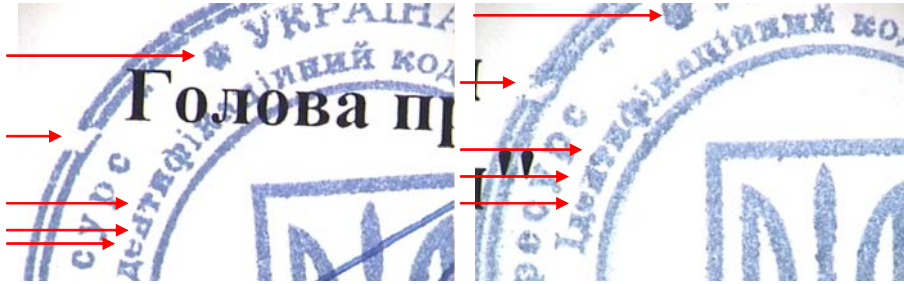
Мал. 49. Фрагмент зображення рукописних записів у товарному чеку № 001 від 23 березня 2000 року при дослідженні в ІЧ променях.

Встановлені ознаки достатні для висновку про те, що у товарному чеку № 001 від 23 березня 2000 року в цифровому записі: «1391.77» змінено цифру «2» на цифру «3» шляхом дописки.

Приклад із дослідження відбитку печатки

При порівнянні досліджуваного відбитку печатки зі зразками було встановлено збіг як за загальними, так і за наступними детальними ознаками (див. мал. 50, 51. відм. стрілками):

- деформації літер «е», «н», «т» у слові «ідентифікаційний»;
- відсутності 1-ї та 2-ї зовнішньої рамки;
- забитості астерізки.

Мал. 50. Загальне зображення фрагмента досліджуваного відбитка печатки Державної акціонерної компанії «Укрресурс»

Мал. 51. Зображення фрагмента зразка відбитка печатки Державної акціонерної компанії «Укрресурс»

Встановлені ознаки збігу достатні для висновку про те, що відбиток печатки Державної акціонерної компанії «Укрресурс» у Додатковій угоді № 321 від 12 травня 2005 року нанесений печаткою Державної акціонерної компанії «Укрресурс», відбитки якої були надані у якості зразків.

Приклад із дослідження грошей Національного Банку України.

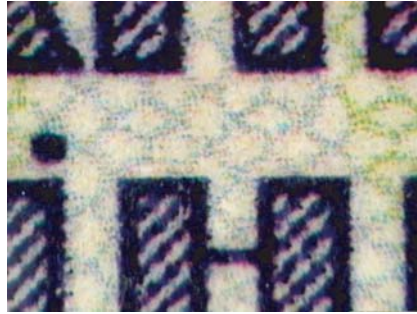
Мал. 52. Зображення лицьової сторони банкноти

Мал. 53. Зображення зворотної сторони банкноти

Дослідження банкноти проводилося за допомогою програмно-апаратного комплексу «ТЕД-34» в ультрафіолетовій зоні спектру (довжина хвилі 250-420 та 620-3000 нм), синьо-зеленій (довжина хвилі 350-600 та 340-750 нм), жовтій (довжина хвилі 400-3000 нм), червоній (довжина хвилі 650-3000 та 680-3000 нм), інфрачервоній зоні спектра (довжина хвилі 810-3000 нм).

Дослідженням встановлено, що зображення на банкноті сформовані жовтими, червоними, синіми та чорними краплями напівсферичної форми, деформація паперу в цих місцях відсутня (див. мал. 52, 53, 54):

Мал. 54. Збільшене зображення фрагмента банкноти

Встановлені ознаки характерні для зображень, що нанесені струменево-крапельним способом з використанням кольорової копіювально-множильної техніки.

Встановлені вище ознаки дозволяють зробити висновок про те, що надана на дослідження банкнота НБУ номіналом 10 гривень зразка 1994 року, серійний номер ЕМ 5066340, виготовлена не відповідно до вимог, які пред'являються до цього виду об'єктів. Зображення на банкноті отримані струменево-крапельним способом із застосуванням кольорової копіювально-множильної техніки.

Приклад із встановлення підчистки в паспорті.

Дослідженням встановлено, що на 1-й та 2-й сторінках паспорта, в місці розташування цифрових рукописних записів «1963», в цифрах «3» наявні розпливи барвника, порушена цілісність захисної сітки, спостерігається підняття волокон паперу (див. мал. 55, 56), в ІЧ променях зникає барвник початкової частини 1-го елемента цифри «3» та спостерігаються первинні штрихи цифри «5» (мал. 57, 58)

Мал. 55.

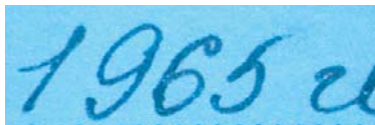

Мал. 56.

Мал.55, 56. Загальний вид досліджуваних цифрових рукописних записів у паспорті при штучному освітленні

Мал. 57.

Мал. 58.

Мал. 57, 58. Ті ж цифрові записи, що на мал. 55, 56, при дослідженні в ІЧ променях.

Встановлене вище дозволяє зробити висновок про те, що першочерговий зміст року народження Клименка Олексія Георгійовича на 1-й та 2-й сторінках паспорта АР 043016, виданого 18.05.1998 р.Нахімовським РВ УМВС України в м. Севастополі, змінювався шляхом підчистки верхнього елемента останньої цифри року народження – «1965»на цифру «3». Отож, першочерговий рік народження Клименка Олексія Георгійовича не «1963», а «1965».

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Назвіть об'єкти техніко-криміналістичного дослідження документів.
- Які основні завдання покладено на техніко-криміналістичне дослідження документів?
 - Які Ви знаєте правила огляду та поводження з документами-речовими доказами?
 - Що потрібно обов'язково зазначити у протоколі при огляді й описі документів?
 - Що таке підчистка, травлення? Які їх ознаки?
 - Охарактеризуйте дописку, домальовку. Назвіть їх ознаки.
 - Що Ви знаєте про заміну фотографій і заміну аркушів або частин документа? Назвіть їх способи й основні ознаки.
 - Що таке судова сфрагістика?
 - Чим відрізняється печатка від штампу? На які види вони поділяються та за якими ознаками?

- Що таке особистий підпис? Назвіть його елементи.
- Назвіть способи графічної підробки підписів.
- Назвіть способи технічної підробки підписів.
- Які Ви знаєте найпоширеніші сучасні техніко-криміналістичні засоби дослідження речових доказів? Охарактеризуйте їх застосування за призначенням.

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п./№ (2, 3, 9, 11, 14, 18, 23, 24, 33, 37, 41, 49).

ТЕМА 10

КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ОТОТОЖНЕННЯ ЛЮДИНИ ЗА ЗОВНІШНІМИ ОЗНАКАМИ. СЛОВЕСНИЙ ПОРТРЕТ ОПИСУ ЛЮДИНИ

§ 1. Поняття та значення власних зовнішніх ознак людини.

§ 2. Криміналістичні правила опису зовнішніх ознак людини.

§ 3. Основні методики встановлення й ототожнення людини за зовнішніми ознаками.

§ 4. Методика опису зовнішніх анатомічних ознак людини (словесний портрет).

§ 5. Опис функціональних ознак людини.

§ 1. Поняття та значення власних зовнішніх ознак людини

Практика слідчої та оперативно-розшукової діяльності свідчить: кінцевий результат діяльності співробітників великою мірою залежить від того, наскільки добре вони вміють складати опис зовнішніх ознак людини – так званий словесний портрет – та безпомилково користуватися ним.

Спеціальний науковий метод опису зовнішніх ознак людини для розшуку й ототожнення був розроблений у кінці XIX ст. французьким криміналістом А. Бертильйоном. Цей метод був названий «словесним портретом», оскільки, і справді йдеться про створення мовними засобами портрету людини (франц. *portrait* означає «зображення»). Для реєстрації та розшуку словесний портрет уперше було застосовано паризькою поліцією 1882 р. У кінці XIX – на початку XX ст. запропонована Бертильйоном система антропометрії, словесний портрет і сигналітична (упізнавальна) фотозйомка були основними видами кримінальної реєстрації та найрозповсюдженішими способами розшуку злочинців. При складанні словесного портрету основна увага приділялася ознакам, що характеризують будову голови (обличчя).

Словесний портрет – це опис зовнішніх ознак людини, складений за науково розробленою методикою та призначений для судово-слідчих і оператив-

но-розшукових заходів з метою розкриття злочину або встановлення особи. Складають словесний портрет на підставі так званих власних ознак зовнішності людини.

Систему власних зовнішніх ознак людини складають:

- антропологічні ознаки;
- анатомічні ознаки;
- функціональні ознаки;
- супутні ознаки.

Антропологічні ознаки – це найзагальніші ознаки зовнішності людини, що вказують на можливу належність розшукуваної особи до певної національності чи народності.

Наприклад, народи, що раніше проживали на території колишнього СРСР, за своїми антропологічними ознаками зовнішності поділяються на такі типи: європейський або європеоїди (росіяни, українці, білоруси); кавказький (грузини, вірмени, азербайджанці та ін.); монгольський, або монголоїди (якути, буряти, казахи, киргизи, чукчі, татари та ін.).

Анатомічні ознаки – це природні особливості зовнішньої будови окремих частин тіла людини. До них належать: розмір, форма, контур, колір, взаєморозташування частин тіла, особливості їх будови (асиметрія частин обличчя, плечей, ніг, рук тощо). Анатомічні ознаки виявляються як при русі людини, так і в стані спокою.

Функціональні ознаки – це динамічні (рухові) ознаки, що проявляються при русі та в умовах життєдіяльності людини. Найбільш характерними функціональними ознаками зовнішності людини є: постава, хода, жестикуляція, міміка, погляд, мова, манера поведінки, голос, звички, схильності, темперамент, стан здоров'я та ін.

Супутні ознаки – це побічні ознаки, що характеризують зовнішній вигляд людини, її спорядження (особливості одягу, взуття, головного убору, речей особистого користування та прикрас). Проте слід відзначити, що при бажанні цих ознак можна легко позбутися. На практиці їх широко застосовують, але вони малозначущі і використовуються як допоміжний матеріал, в основному при розшуку злочинців, безвісті зниклих, упізнанні тощо. Наприклад, за ознаками одягу люди запам'ятовують один одного в черзі у магазині, у квитковій касі, на зупинках транспорту тощо.

Ці ознаки можуть бути використані для розшуку по «гарячих слідах» кишенькових злодіїв, шахраїв «підсадчиків», викрадачів транспорту.

За супутніми ознаками зовнішності також встановлюють особу невпізаного трупа у випадку його розкладання, виявлення після пожежі, спотворення тваринами, птахами або під впливом руйнівних ударів, волочіння або у випадку змін, що настали в результаті маceraції чи муміфікації залишків тіла.

За власними ознаками людина може бути встановлена чи ототожнена безпосередньо, а за супутніми – лише опосередковано, а саме через ототожнення одягу, взуття та інших речей індивідуального користування.

На відміну від науки права, що розрізняє фізичну та юридичну особи, у криміналістиці термін «особа» стосується лише окремо взятих людей (різних осіб). Отож, встановити особу означає ототожнити її серед загиблих, зниклих безвісти або осіб, що розшукуються та ін. Криміналістичне ототожнення за ознаками зовнішності є встановленням тотожності чи розбіжності певної особи, що здійснюється в оперативно-розшукових та кримінально-процесуальних цілях на підставі характерних зовнішніх ознак людини.

При описі зовнішніх ознак людини необхідно вживати спеціальну термінологію, розроблену за методом словесного портрету. Дотримання цього принципу має велике значення, бо лише за умови правильного використання спеціальних термінів досягається отримання точного, однакового та зрозумілого опису зовнішності людини для всіх суб'єктів розслідування справи.

Ототожнення особи за зовнішніми ознаками здійснюється у двох формах: 1) *розпізнанням*,
2) *експертним дослідженням*.

У якості об'єктів, що ідентифікують оригінал (об'єкт пошуку), можуть бути:

- уявний образ (який запам'ятали учасники події);
- фото-, аудіо-, відеозображення зовнішності певної особи;
- опис прикмет зовнішності людини, що міститься у розшуковій вимозі (таблиці);
- невідомі трупи, кісткові залишки (частіше череп) та ін.

Об'єктом, що ідентифікують, є жива особа, яку потрібно впізнати, встановити, підтвердити або відхилити. Науково-методичною основою ототожнення є вчення про криміналістичну ідентифікацію особи за ознаками зовнішності – учення про словесний портрет. Його суть полягає в тому, що конкретну особу можна ототожнити за ознаками її зовнішності за умови, що збереглися наявні та характерні властивості, такі як індивідуальність і відносна стійкість (незмінність деякого періоду часу зовнішнього вигляду людини).

Індивідуальність зовнішнього вигляду виявляється у неповторній сукупності форм, розмірів і особливостей зовнішніх частин тіла, тобто в анатомічних ознаках. Вони посідають чільне місце при ототожненні людини, бо анатомічні ознаки досить стійкі, особливо ті, що характеризують частини тіла, передовсім обличчя. Ці частини тіла мають близькорозташовану кістково-хрящову основу, менш схильну до будь-яких змін, а це важливо для ідентифікації. Для їх спостереження та сприйняття не потрібні особливі умови. Ана-

томічні ознаки легко сприймаються як безпосередньо, так і через фотозображення, а також через намальовані портрети, та їх репродукції тощо.

Відомо, наприклад, що після 23–25 років завершується формування кістково-м'язової системи скелета людини. Починається природна модифікація зовнішніх анатомічних ознак, які виражаються у поступовій зміні шкірного, волосяного покриву, зносу опорно-рухового та зубного апарату та ін.

Необхідно відмітити, що вушні раковини ще в дитячому віці набувають своїх основних незмінних ознак. Їх зміни проявляються з віком і полягають лише у зменшенні відстовбурченості, збільшенні розмірів у цілому та в окремих їхніх частинах, появі волосяного покриву та зморшок. А форма та взаєморозташування їх частин залишаються практично незмінними за умови, що вони не були травмовані (унаслідок поранень, операцій на зовнішньому боці вуха, обморожень, опіків та ін.). Таким чином, стійка, практично незмінна з дня народження і до смерті людини зовнішня будова вуха, дозволяє проводити за нею ідентифікацію особи.

Метод словесного портрета відпрацьований багаторічною практикою правоохоронних органів. Складають його за чіткою загальноприйнятою методикою, що забезпечує об'єктивність такого опису, усуває можливість розходження цих чи інших прикмет. Передати усі зовнішні ознаки людини точно, без спотворень – це головне призначення словесного портрету.

Словесний портрет дає можливість слідчим, оперативним та іншим правоохоронним працівникам отримати образ зовнішності людини, яку вони бачили лише один раз або протягом невеликого проміжку часу, а також уявити вигляд людини, яку зовсім не бачили раніше, тобто зі слів іншої особи, яка розповідає за уявним образом. Така необхідність виникає у співробітників міліції, коли потрібно розшукати злочинця, що переховується від суду та слідства або здійснив втечу з місць позбавлення волі чи коли потрібно виконати спеціальне оперативне завдання, розшукати зниклу безвісти особу. Словесним портретом користуються і при оперативній перевірці документів, що засвідчують особу, коли потрібно зіставити обличчя, зображене на фотознімку в документі з особою, що його пред'явила.

Цей метод використовують як для обліку та впізнання зниклих безвісти громадян, невпізнаних трупів і хворих, які не здатні нічого повідомити про себе, так і для розшуку, впізнання злочинців, а також експерти при проведенні ідентифікаційних експертиз зі встановлення особи.

У словесному портреті сконцентровано ідентифікаційні ознаки особи за фотознімками, що проводяться експертами-криміналістами. При допиті свідків, потерпілих та інших осіб, зокрема при допиті перед пред'явленням для впізнання та допиті з метою подальшого підсумку зовнішніх даних роз-

шукуваної особи, опис ознак за словесним портретом необхідний саме для з'ясування прикмет злочинця. До технічних прийомів і засобів відносять підсумування зовнішніх ознак людини шляхом складання композиційних портретів за допомогою спеціальної апаратури, до якої належить: комплекти фотографічних зображень частин обличчя (набір фотознімків, малюнків); ідентифікаційний комплект рисунків (ІКР) з використанням діапозитивів; комп'ютерний фоторобот – сучасний і найбільш поширений засіб створення суб'єктивних портретів з використанням комп'ютерної програми та засобів комп'ютерної графіки для формування фотокомпозиційних портретів зі слів окремих осіб.

§ 2. Криміналістичні правила опису зовнішніх ознак людини

Нині словесний портрет є складнішим за своєю структурою, ніж при його започаткуванні, але в його основі, як і раніше, залишилась класична Бертильона ідея зображення людини за допомогою мовного інструмента — метод класифікації та опису зовнішніх ознак людини. При характеристиці зовнішніх ознак людини потрібно використовувати методику словесного портрету, у якій розроблено спеціальні правила опису та ототожнення людини за зовнішніми ознаками. Нині ці правила успішно застосовуються працівниками правоохоронних органів усіх держав світу.

Правила опису зовнішніх ознак людини за методом словесного портрету:

1. Максимальна повнота опису. Ця норма продиктована тим, що при складанні словесного портрету заздалегідь не відомо, яка з ознак відіграє головну роль при встановленні особи, а особливо при її розшуку.

Тому рекомендується по можливості описувати всі ознаки — усебічно досліджувати частини тіла й елементи зовнішності людини. Однак це не означає, що в описі не спрацьовує принцип вибірковості — обсяг включених до опису ознак залежить від мети його складання. Так, наприклад, опис зовнішності зниклої безвісти людини повинен містити в реєстраційній картці максимум відомих ознак: у випадку виявлення трупа невідомої особи буде можливість детально порівняти всі прикмети загиблого з прикметами зниклого безвісти.

Але навряд чи доцільно включати відомості про кожну ознаку злочинця-утікача до опису, який буде використовуватися як розшуковий орієнтир. У цьому випадку інформують, як правило, лише про найбільш характерні та доступні спостереженню зовнішні ознаки, які дозволяють виділити певну людину серед інших.

2. Послідовність опису. Здійснюється за принципом — від загального до конкретного, особливого, індивідуального, окремого. На початку опису зазначають стать, вік (при відсутності достовірних відомостей про вік, його визначають приблизно, «на вигляд» або шляхом освідування) потім національну приналежність особи, що підлягає встановленню (тип європейський, кавказький, монгольський та ін.).

Далі послідовно характеризують:

- анатомічні ознаки — голова, обличчя, лоб, брови, ніс, рот, губи, зуби, підборіддя, вуха, плечі, тулуб і кінцівки;

- функціональні, тобто динамічні, ознаки — постава, звички, жести, міміка, хода, дефекти мовлення та ін. Інколи характерна статична ознака зумовлює певну динамічну ознаку, наприклад, укорочена нога визначає своєрідність ходи — кульгавість;

- супутні ознаки — одяг, головний убір, окуляри, годинник, мобільний телефон, прикраси та інші предмети, які постійно носить людина;

- особливі прикмети — особливості зовнішності, що трапляються у небагатьох людей, які надають яскраво вираженого індивідуального характеру окремим частинам тіла, насамперед обличчю, а в деяких випадках і всьому вигляду людини. Їх ще називають прикметами, що впадають в очі або разючі прикмети. Наприклад, косоокість, шрами, родимі плями, татування, аномалії частин тіла, заїкання тощо;

- опис окремих частин голови (обличчя). Окремі частини голови описують в анфас і правий профіль за такими ознаками: розмір, форма, контур, положення окремих частин, колір. При описі розмірів порівняльна характеристика дається зазвичай за трьохзначною системою: малий, середній, великий.

3. Детальний опис обличчя. Обличчя описують в анфас та у профіль, адже ця частина тіла дає найбільш цінну інформацію про різноманітні стійкі та доступні спостереженню ознаки, власне завдяки властивості обличчя — індивідуального зовнішнього вигляду людини та відносній його стійкості — проводять опис прикмет зовнішності людини, які докладно висвітлено нижче.

Для того, щоб уміло використовувати словесний портрет як метод опису зовнішності людини, необхідно постійно тренувати зорову пам'ять, щоб швидко та твердо запам'ятовувати зовнішність людини. Потрібно навчитися виділяти або знаходити найважливіші ознаки зовнішності та подумки описувати їх. Для цього слід запам'ятати три-чотири характерні ознаки, притаманні особі, яку необхідно описати, потім (при обгоні) подивитися збоку на її ніс, губи й услід — на її ходу та ноги. І цього достатньо для опису зовнішності людини.

Ефективно також тренуватися у складанні словесного портрета за фотографіями. Для встановлення тотожності або розбіжності осіб на фотокартках

слід призначати криміналістичну експертизу — фотопортретну ідентифікаційну експертизу.

4. Використання спеціальної термінології. Вимоги цього правила, що розроблені за методом словесного портрету, дозволяють уникнути розбіжностей опису зовнішніх ознак людини. Вони забезпечують збереження єдиних понять зі спеціальної термінології. Саме тому, дотримання цієї вимоги забезпечує взаєморозуміння та скоординованість дій суб'єктів виконання.

При характеристиці зовнішніх ознак людини використовуються такі показники як розмір, форма, колір, положення та інші особливості стосовно частин тіла та їх елементів. Розміри вказуються не в цифрах, а описуються за такими параметрами: малий, середній, великий; низький, середній, високий; довгий, середній, короткий; вузький, середній, широкий; глибокий, середній, мілкий, дрібний; товстий, середній, тонкий тощо.

§ 3. Основні методики встановлення й ототожнення людини за зовнішніми ознаками

Ознаки зовнішності, що закарбувалися в пам'яті потерпілих, свідків, очевидців з'ясовуються під час їх допиту, а також у процесі проведення впізнання.

Можливості експертних досліджень, спрямованих на встановлення особи за зовнішніми ознаками, широкі й точні, а їх види, що використовуються при проведенні досліджень, досить різноманітні та мають достовірне доказове значення. До видів експертних досліджень належать:

- 1) ототожнення особи за зображеннями на фотознімках;
- 2) ототожнення за фотозображеннями та зображеннями черепа шляхом фотосполучення;
- 3) ототожнення особи з використанням рентгенограм (спільно із судекспертами);
- 4) судово-медичне дослідження окремих частин трупа, що мають особливі прикмети — ототожнення за останками (наприклад, кісток царської сім'ї Романових у 1998 р. та журналіста Георгія Гонгадзе у 2000–2006 рр.).

Криміналістична експертиза зображень на фотознімках, яка проводиться експертами-криміналістами, посідає особливе місце у справі встановлення особи за ознаками зовнішності.

Необхідність у її проведенні виникає, як правило, щодо осіб, які є відомими слідчим або оперативним органам.

Так, ототожнення особи за фотозображеннями застосовується:

- під час розшуку тих, хто переховується від слідства і суду;

- у процесі розшуку втікача із місць позбавлення волі, якщо затримано і встановлено особу, але встановлена особа це заперечує;
- у випадку виявлення трупа невідомої особи, схожої на зниклого безвісти, що розшукується;
- з метою перевірки достовірності розпізнання особи за фотознімками;
- при оперативній перевірці документів у сумнівних випадках: якщо пред'явник документа й людина, зображена на фотознімку в документі, викликають підозру щодо тотожності.

Як правило, дослідженню підлягають різні фотозображення (сигналітичні, художні, любительські, одиночні, групові тощо) розшукуваних осіб, а як матеріал для порівняння використовуються фотознімки, що встановлені у процесі розшуку, зокрема і фотознімки невпізнаних трупів.

Експертиза фотозображень є складним криміналістичним дослідженням, оскільки фотознімки дають одностороннє, плоске зображення анатомічних ознак людини. Отож, можливі спотворення окремих ознак, що можуть виникати як при фотографуванні (через освітлення, відстань, з якої проводилася фотозйомка, положення голови та ін.), так і при виготовленні фотознімків (при ретуші та внаслідок фотовикривлень як при негативному, так і при позитивному процесі), і саме тому під час дослідження та оцінки отриманих результатів виникають значні труднощі, а інколи й неможливість вирішення питання.

В основі ототожнення особи за фотозображенням покладене їх вивчення та порівняльне дослідження з використанням словесного портрету, найбільш стійких анатомічних ознак зовнішності осіб, зображених на фотознімках.

Згідно з методикою встановлення людини за зовнішніми ознаками, на початковій стадії експертизи ознайомлюються з документами, що надійшли на дослідження, вивчають отримані для дослідження фотознімки-оригінали, встановлюють їх придатність для ототожнення особи, відбирають ті, що найбільше підходять з цією метою.

Подальше дослідження проходить на стадії роздільного вивчення кожної ознаки на фотознімках та встановлення індивідуальної сукупності найбільш стійких ознак зовнішності сфотографованого.

Потім проводять порівняльне дослідження *зовнішніх ознак* особи, зображеної на фотознімку-оригіналі, з аналогічними ознаками особи, яка зображена на фотознімку-зразку. Порівняння ознак проводиться послідовно – від загальних до власних, наприклад, форми обличчя у анфас чи профіль або загальні контури обличчя й форми голів у профіль та ін.

Далі переходять до послідовного порівняння *власних ознак* обличчя, а також особливих прикмет. При встановленні збігу сукупності ознак, що визначають індивідуальність зовнішності зображених на фотознімках осіб, питання

тотожності вважають вирішеним позитивно – роблять висновок, що на фотознімках зображена одна і та ж особа.

Відзначимо вимоги до підбору фотознімків, що направляються на експертизу:

- найбільш придатними для порівняльного дослідження є сигналітичні фотознімки (як живих осіб, так і трупів) і фотознімки для документів, що посвідчують особу;
- найзручнішими для ототожнення особи трупа є фотознімки, виготовлені після приведення голови трупа до прижиттєвого вигляду, тобто так званого «туалету обличчя» трупа;
- бажано, щоб сфотографований був без головного убору і жодна частина його обличчя не була закрита одягом;
- фотознімки, що порівнюються, повинні бути близькими за часом фотографування;
- слід відбирати фотознімки доброї якості – без пошкоджень емульсії, з різким зображенням і без ретуші.

У процесі експертизи для перевірки того чи іншого висновку, зробленого на підставі візуального дослідження зображень, а також для наочного підтвердження, можуть бути використані допоміжні технічні прийоми дослідження. Таким є, наприклад, суміщення зображень на виготовлених фотознімках шляхом сполучення частин одного зображення з іншим зображенням, для чого одне із них розрізають.

Велике значення при ототожненні особи за фотознімками відіграють особливі прикмети, а тим паче, якщо мова йде про ототожнення особи невідомого трупа.

Для встановлення особи трупа зі значними гнилісними змінами або скелета у слідчій та оперативній практиці застосовують й інші дослідження, що базуються на використанні прижиттєвих ознак зовнішності загиблого. У цих випадках досліджують череп виявленого трупа. Йдеться про метод так званої аплікації та метод поновлення (реконструкції) обличчя за черепом, розроблений проф. М. М. Герасимовим.

Метод аплікації полягає у фотосуміщенні фотознімка виявленого черепа з прижиттєвим фотознімком зниклої безвісти людини. У результаті такого дослідження встановлюється, що череп, можливо, належить цій особі, або в категоричній формі така належність заперечується.

Головне значення методу аплікації полягає в тому, що його застосування дає можливість беззаперечно спростувати належність черепа певній особі, а це у свою чергу відхиляє версію, яка перевіряється та визначає інший напрям розслідування. Висновок про можливу належність черепа розшукуваній

особі, поєднаний з іншими даними розслідування, у низці випадків дає підстави вважати питання про особу загиблого вирішеним позитивно.

Метод відновлення обличчя за черепом базується на даних антропології та полягає у виготовленні скульптурного портрета, який відтворює прижиттєвий вигляд людини. Реконструкцію проводять шляхом формування зовнішнього покриву голови й обличчя безпосередньо на досліджуваному черепі. Цей метод неодноразово вдало використовувався у радянській слідчій практиці для встановлення осіб трупів. Він набув певного визнання також і за кордоном.

§ 4. Методика опису зовнішніх анатомічних ознак людини (словесний портрет)

Опис анатомічних ознак розпочинають із загальної характеристики зовнішності людини: статі, віку, зросту, статури.

Стать – чоловіча або жіноча. Такі вирази, як «хлопчик», «дівчинка», «дідусь», «бабуся» – не прийняті.

Вік – зазначають на підставі документальних даних, а за їх відсутності визначають приблизно, орієнтуючись на зовнішній вигляд особи.

Зріст – подають у сантиметрах і характеризують як :

- дуже високий – більший за 180 см;
- високий – більший за 175 см;
- середній – 160–175 см;
- низький – менший від 160 см;
- дуже низький – менший від 155 см.

Для жінок ці цифри зменшують на 5 см.

Статура – визначається за розвитком кістково-м'язової системи й описується як: слабка, середня, сильна (атлетична). А за вгорованістю статура може бути: худорлява, середня, повна.

Далі переходять до характеристики частин тіла людини.

Голова – вказують на загальний розмір її порівняно з тулубом: нормальна, велика, мала. При цьому нормальною вважають голову, яка складає 1/7 зросту людини.

Голова за висотою: низька, висока, середньої висоти.

Профіль потилиці за формою: вертикальний, скошений, виступаючий.

Волоссяний покрив голови:

- лінія росту волосся: пряма, дугоподібна, хвиляста, ламана;
- тип волосся: пряме, хвилясте, кучеряве;
- довжина волосся: коротке, середнє, довге.

Довге волосся для чоловіків – більше за 10 см, а для жінок – більше за 30см;

- густота волосся: рідке, середнє, густе;
- колір: чорний, русявий, темно-русявий, білявий, рудий, сивий, пофарбоване (вказують колір фарби);
- форма стрижки: висока, низька; наявність проділу – по середині, справа, зліва та напрямок зачосу – назад, вперед, на бік (правий, лівий), пострижений наголо (лисий).

Вуса:

- за величиною: малі, середні, великі;
 - за шириною: тонкі (вузькі), середні, широкі;
- Середні вуса приблизно дорівнюють протяжності ротової щілини.
- за положенням кінчиків: горизонтальні, опущені, припідняті.

Борода:

- за величиною: мала, середня, велика;
- за формою: кругла, клиноподібна, прямокутна.

Лисина:

- лобова;
- лобово-тім'яна;
- маківкова;
- суцільна;
- залисини (М-подібної форми).

Обличчя:

- за шириною: широке, середнє, вузьке;
- за контуром в анфас: кругле, овальне, з трикутною основою вгору, з трикутною основою вниз, ромбовидне, квадратне, прямокутне, трапецієвидне, худорляве, повне;
- за контуром у профіль: пряме, випукле, ввігнуте, прогнатичне (значний виступ щелепи щодо перенісся).

Чоло (лоб):

- за нахилом: вертикальне, скошене назад, виступає вперед;
- за висотою: низьке, середнє, високе;

Висота чола вимірюється відстанню від перенісся до верхньої лінії росту волосся. За середню висоту чола приймають величину, яка рівна 1/3 загальної висоти обличчя.

- за шириною: вузьке, середнє, широке;
- особливості чола: сильно розвинуті надбрівні дуги, великі лобні бугри, родима пляма, шрам тощо.

Брови:

- за контуром: прямі (утворюють пряму лінію), дугоподібні, хвилясті, ламані, трикутні;

- за протяжністю: короткі, середні, довгі;
- за висотою: високі, середні, низькі;
- за розташуванням: горизонтальні, косовнутрішні, косозовнішні;
- за взаєморозміщенням: розсунуті, зближені, такі, що зрослися;
- за шириною: тонкі (вузькі), середні, широкі;
- за густотою: рідкі, густі, середньої густоти.

Очі:

- за розташуванням очної щілини: горизонтальні, косозовнішні, косовнутрішні;
- за контуром очної щілини: овальні, круглі, ромбоподібні, щілиноподібні;
- за кольором райдужної оболонки: чорні, карі, зеленуваті, блакитні, темно-блакитні, сірі, жовті тощо;
- особливості очей: косоокість, більмо, відсутність ока, різні за кольором, дуже великі, дуже маленькі, витрішкуваті, заглиблені, примружені, в окулярах тощо.

Вії:

- за довжиною: довгі, середні, короткі;
- за контуром: прямі, загнуті.

Ніс:

- загальний розмір: малий, середній, великий;
- ширина між крилами: широка, середня, вузька;
- виступ у профіль: малий, середній, великий;
- глибина перенісся: велика, середня, мала;
- контур спинки: прямий, увігнутий, випуклий, хвилястий, з горбинкою;
- основа носа: горизонтальна, припіднята, опущена;
- форма кінчика: гострий, заокруглений, тупий;
- особливості носа: дуже довгий, дуже короткий, викривлена спинка, роздвоєний кінчик, загорнутий догори (донизу), опущений, червоний, синій, звернутий на бік, деформований та ін.

Рот:

- за довжиною щілини рота: малий, середній, великий;

При середній величині рота кути губ знаходяться на одній вертикалі із внутрішніми краями зіниць;

- за положенням кутів щодо горизонталі: горизонтальне, припідняте, опущене;

• особливості рота: напіввідкритий, косий, дуже малий, дуже великий, деформований.

Губи:

- за товщиною: тонкі, середні, товсті;

- контур червоної кайми: дугоподібний, двовершинний, ламаний, хвилястий;
- виступ губ: виступання верхньої губи, виступання нижньої губи, рівномірне виступання обох губ;
- фільтр (впадина на верхній губі) має форму: прямокутну, овальну, трикутну;
- особливості губ: роздвоєність верхньої губи («заяча губа»), надмірний виступ, втягнення губ, дуже товсті (грубі), дуже тонкі.

Зуби:

- за величиною: великі, середні, дрібні;
- за формою: рівні, криві, скошені (виступають вперед);
- за відстанню між зубами: рідкі, щільні, відсутні (вказується конкретний зуб);
- за кольором: білі, жовті (золоті), металево-сірі;
- особливості: зруйнованість, відсутність, наявність протезів, вставних зубів, мостів, коронок.

Підборіддя:

- за положенням у профіль: скошене, вертикальне, виступаюче;
- за формою в анфас: закруглене, горизонтальне (прямолінійне), загострене;
- за висотою: високе, середнє, низьке;
- за шириною: широке, середнє, вузьке;
- особливості підборіддя: подвійне, роздвоєне, з підборідною ямкою, з поперечною боріздкою, деформоване.

Вушна раковина та її частини.

Вушна раковина, як відомо, має велику кількість деталей різноманітних форм. Їх ідентифікаційні ознаки досить стійкі, а тому для їх опису розроблений чималий перелік критеріїв. Отож, описуючи вушну раковину, зазначають:

- 1) загальний розмір: мала, середня, велика;
- 2) за розташуванням щодо вертикалі: вертикальна, нахилена (скошена) назад, нахилена (скошена) вперед;
- 3) за формою (контуром): кругла, овальна, трикутна, прямокутна;
- 4) за ступенем прилягання до голови: відстовбурчена, притиснута, середнього прилягання;
- 5) завиток вушної раковини: широкий, вузький, хвилястий, з наявністю горбиками або потовщеннями;
- 6) протизавиток вушної раковини: витягнутий, виступаючий;
- 7) козелок за формою контуру: конусоподібний, із ямкою, з роздвоєною вершиною, прямолінійний, зі зрізаним кінчиком, заокруглений та ін.;

- 8) протикозелок за формою: увігнутий, прямий, випуклий та ін.;
- 9) мочка за формою: овальна, трикутна, прямокутна, кругла;
- 10) мочка за величиною: мала, середня, велика;
- 11) мочка за закріпленням до щоки: роздільна (окрема), злита (суцільна).

Шия:

- за довжиною: коротка, середня, довга;
- за товщиною: тонка, середня, товста;
- особливості шиї: виступаючий кадик, наявність вола, кривошия, зморшки, родима пляма, шрам тощо.

Плечі:

- за шириною: вузькі, середні, широкі;
- за нахилом: опущені, прямі (горизонтальні), припідняті;
- особливості плечей: одне плече нижче за інше, праве (ліве) плече виступає вперед та ін.

Груди:

- за шириною: вузькі, середні, широкі;
- за контуром: випуклі, плоскі (вигляд збоку), запалі – увігнуті до хребта.

Спина:

- за шириною: вузька, середня, широка;
- за контуром (у профіль): пряма, сутула, згорблена, з виступаючими лопатками, з горбом тощо.

§ 5. Опис функціональних ознак людини

Як було вже відзначено, функціональні ознаки проявляються при русі людини, в умовах життєдіяльності організму. До найбільш характерних функціональних ознак зовнішності належать:

Постава. Описуючи її, фіксують положення корпусу тіла щодо голови, а тому конкретно зазначають:

- положення голови щодо корпусу: нахилена вперед, пряма, закинута назад, похилена на бік (вліво, вправо);
- положення тулуба щодо вертикалі: постава пряма (військова виправка), згорблена, сутула;
- особливості постави: голова втягнута у плечі, тіпання голови, сутулість та ін.

Хода. Визначається взаємопов'язаними рухами ніг, рук, корпусу при ходьбі і темпом пересування. Хода може бути: швидка, середня, повільна; легка, важка, дрібна, кланяюча; підстрибуюча, човгаюча, з волочінням ніг, з кульгавістю, з розкачуванням при ходьбі, звичкою вузько або широко ста-

вити ноги носками назовні або у середину, з дрібними, середніми або широкими кроками.

Жестикуляція. Проявляється в особливих рухах рук з метою увиразнення мовлення, а саме у їх розмахуванні чи заламуванні, потискуванні плечима, притупуванні ногою та ін. Жестикуляція характеризується таким чином: жвава, середня, млява; за виразністю: однією рукою, двома, ритмічним притупуванням правою (лівою) ногою, одноманітна, різноманітна (багата) тощо.

Міміка. Це рухи м'язів обличчя, які виражають певні психічні стани людини та проявляються у примружуванні очей, насуплюванні, прикушуванні губ, посмикуванні щоки, віка, піднятті брів, кривлянні, приховуванні посмішки, прикриванні рота та ін.

Погляд. Як правило, описуючи його характеризують так: гострий, спокійний, пильний, бігаючий, відкритий, з-під лоба, похмурий, насмішкуватий.

Мовлення. Особливості мовлення виявляють у діалекті або в акценті. Мовлення визначають у конкретних, частовживаних людиною словах із її словникового запасу, до якого вона звикла у своєму повсякденному житті. За лексичним складом, мовлення може бути: багатим, середнім, бідним.

За темпом вимови: швидким, повільним, спокійним, збудливим.

Його особливості: шепелявість, картавість, заїкання, ознаки діалектів (окання, ікання, акання), акцент, слова-паразити («значить», «короче», «і», «ну», та ін.), жаргонізми, які вказують на належність особи до певної групи осіб; професіоналізми, що свідчать про рід занять або професію; вульгаризми тощо.

Голос. Голос розрізняють як: слабкий, середній, сильний, високий, низький, дитячий, тихий, хриплий, чистий, дзвінкий, глухий, сиплий, скрипучий, грубий, гортанний, носовий.

Поведінка. Проявляється у різних звичках або манерах, а саме: сидіти на краю стільця, класти ногу на ногу, тримати руки в кишенях, гризти нігті, тріщати пальцями, певним чином гасити недопалки цигарок тощо.

У процесі встановлення особи з особливою увагою виявляють і фіксують характерні прикмети, які мають вирішальне значення для ідентифікації. Велику роль у цьому відіграють **особливі прикмети**, тобто такі ознаки, які надають вигляду людини індивідуального характеру. Особливі прикмети, як правило, легкодоступні спостереженню та відразу ж привертають увагу. Їх прийнято називати прикметами, що впадають в око. До особливих прикмет належать:

- надзвичайно великий або малий зріст;
- горбатість, сутулість;
- виражена кульгавість, відсутність чи дефекти кінцівок (ніг, рук, пальців, вух та ін.);

- відсутність ока, протез ока, більмо, сліпота, відсутність зубів, дефекти зубів, наявність коронок, мостів;
- аномалії мови (шепелявість, акцент, заїкання, ознаки діалекту тощо);
- родимі плями, родимки, веснянки, бородавки, шрами, рубці, сліди опіків, прищі на обличчі, сліди віспи, татуювання та ін.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Розкрийте поняття та значення власних зовнішніх ознак людини.
- Дайте визначення словесного портрету.
- Які ознаки входять до системи власних зовнішніх ознак людини?
- Що таке ознака та властивість?
- Які Ви знаєте форми ототожнення особи за зовнішніми ознаками? Дайте кожній характеристику.
 - Викладіть основні правила опису зовнішніх ознак людини за методом словесного портрету.
 - Перерахуйте та охарактеризуйте види експертних досліджень, що спрямовані на встановлення особи за зовнішніми ознаками?
 - У яких випадках застосовується ототожнення особи за фотозображеннями?
 - Дайте характеристику методики опису зовнішніх анатомічних ознак людини.
 - Охарактеризуйте опис функціональних ознак людини.

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п./№ (3, 9, 10, 18, 23, 24, 26, 33, 34, 37, 41, 42, 48, 49).

ТЕМА 11

КРИМІНАЛІСТИЧНІ ОБЛІКИ, ЇХ ВИДИ ТА МОЖЛИВОСТІ В РОЗКРИТТІ ЗЛОЧИНІВ

- § 1. *Історичні аспекти розвитку кримінальної реєстрації злочинців.*
- § 2. *Поняття, система та призначення криміналістичних обліків:*
 - 2.1. *Правові основи криміналістичної реєстрації;*
 - 2.2. *Об'єкти криміналістичної реєстрації;*
 - 2.3. *Реєстрація, зосередження і систематизація об'єктів криміналістичного обліку.*
- § 3. *Основні положення алфавітної і дактилоскопічної реєстрації.*
- § 4. *Правила виведення дактилоскопічної формули за 10-пальцевою системою обліку:*
 - 4.1. *Основна частина дактилоскопічної формули;*
 - 4.2. *Додаткова частина дактилоскопічної формули.*

§ 1. Історичні аспекти розвитку кримінальної реєстрації злочинців

Із появою перших ознак державності та утворенням основних її атрибутів перед людством, зокрема перед карними органами, постало інше завдання: переоцінити міри кримінального покарання у нових суспільних умовах. Якщо суть першого завдання полягала лише в тім, щоб визначити покарання, то тепер потрібно було ще й встановити рівень суспільної небезпечності винних та наявності в їхніх діях рецидиву.

Рецидив — це повторне вчинення злочину особою, яка раніше відбувала покарання за такий же або інший злочин, що свідчить про підвищену суспільну небезпечність винної особи. При цьому вчинення аналогічного злочину називають спеціальним рецидивом, а злочини, що відрізняються за характером і видом скоєння від попереднього, — загальним рецидивом.

Таким чином, для виявлення рецидиву в діях конкретної особи необхідно було встановити факт її минулої судимості.

У стародавні часи для фіксації судимості особу піддавали каліцтву. Це була найперша своєрідна форма кримінальної реєстрації злочинців. Вона відіграла подвійну роль – як покарання за злочин і як спосіб розпізнання злочинця.

Вже в ранніх історичних документах, наприклад, «Двінській грамоті» 1397–1398 рр. згадується про каліцтво злочинців, де вказувалось «татя всякого пятнати». Відсікались пальці або рука, відрізалися вуха, ніс, рвали ніздрі та інше. Ці фізичні каліцтва вказували не тільки на характер вчиненого злочину, але і на те, скільки злочинів було скоєно цією особою.

Так, в «Соборном уложеніи» 1649 року вказувалося, що за першу крадіжку відрізається ліве вухо, за другу – праве; за крадіжку коня у ратної людини відсікалась рука тощо.

Однак цей спосіб найчастіше робив людину непрацездатною і поступово замінювався іншою формою кримінальної реєстрації – клеймуванням.

Для цього на обличчі, плечах, спині та інших місцях тіла людини, випалювали окремі букви або малюнок.

Хоча в якості самостійного виду реєстрації (як обтяжуючі обставини), каліцтво зберігалось ще і в законодавстві Петра I, наприклад, деяким злочинцям виривалися ніздрі до кісток. Однак вже при Петрі I замість накладання розпеченого клейма стали прикладати до тіла пластинку, яка була натикана голками, а потім в ранки втирали порошок, щоб (як говорили в той час) «от прочих людей были отличимы», «чтобы было по чему познать», «чтобы пятен ничем не вытравили», «чтобы те пятна на ворах были знатны по смерть их» і так далі. Голки на пластинах розміщувались або у формі букв: «В» – грабіжник (вор); «У» – вбивця (убийца); «Л» – брехун (лжец); «К» – каторжник; «СК» – сильнокаторжний; «Б» – жебрак (бродяга) тощо.

А особам, які скоїли статеві злочини на чоло накладали особливо ганебне клеймо. Цей варварський метод кримінальної реєстрації офіційно відмінили у Франції – 1732 р., у Росії у 1863 р., а у Китаї аж у 1905 р.

Отож, оскільки давні методи з різних причин виявилися не зовсім зручними – їх почали замінювати спеціальним реєстром, картками з відомостями про судимості, які пізніше перетворилися на довідкові книги про засуджених.

У 1871р., вже після появи фотографії, з винайденням сухої фотографічної пластинки, злочинців почали фотографувати, а їх фотокартки поміщати в алфавітному порядку у спеціальні фотоальбоми.

У 1879 р. французький криміналіст Альфонс Бертильйон запропонував подавати фотокартки злочинців на спеціальних картонних картках, а також записувати розміри різних частин тіла. Для цього вимірювали зріст, розмах рук, довжину і ширину голови, вушної раковини, кистей рук та стоп ніг, а

також довжину передпліччя, плеча, стегна, пальців рук і ніг тощо. Далі отримані показники класифікували. Оформлену картку поміщали у визначену секцію картотеки для ведення обліку.

Це був перший науковий метод кримінальної реєстрації, який отримав назву антропометричного методу реєстрації злочинців або «бертильйонаж», та згодом поширився в поліцейській практиці багатьох країн. У Росії перша антропометрична станція була створена у 1890 році. Однак антропометричний метод реєстрації застосовувався недовго, до 1894 р. Адже у нього був суттєвий недолік – неможливість реєстрації осіб, які не досягли 23–25 років: як відомо, до цього віку продовжує формуватися кістково-м'язова система людини. Та й сама техніка вимірювання у цілому була складною і трудомісткою.

На зміну антропометричній реєстрації прийшла абсолютно нова і багатоманітним не зрозуміла дактилоскопічна реєстрація злочинців, яка з великими труднощами і перепонами пробивала собі шлях до визнання. Тільки після всіх митарств та переконливих переваг вона зайняла своє достойне місце і донині успішно використовується в системі правоохоронних органів.

Вперше на сліди пальців рук звернув увагу Вільям Гершель – службовець британської адміністрації в м. Хуглі, столиці однойменного району Індії, який дев'ятнадцять років (з 1858 р. по 1877 р.) займався дослідженням відбитків пальців рук.

Спочатку він зауважив, що китайські торговці при укладанні угод ставили на документах відбиток великого пальця, а документи про розлучення подружжя засвідчували відбитком руки чоловіка.

Зацікавившись, Гершель почав систематично, через певні проміжки часу, брати відбитки пальців рук в одних і тих же індійців. Провівши численні дослідження, він дійшов висновку, що узорі відбитків усіх десяти пальців рук однієї і тієї ж людини є унікальними і відрізняються як між собою, так і від відбитків пальців інших людей. Крім того, узор пальця руки не змінюється – він залишається постійним протягом усього життя людини.

Гершель поступово усвідомив своє відкриття. У 1877 р. він написав про це листа генеральному інспектору в'язниць і просив дозволу на введення нового методу у всіх в'язницях. Отримана зневажлива відповідь дуже вразила його, підірвала віру в досягнення, після чого він втратив інтерес до свого відкриття і надію на його визнання. Генеральний інспектор знав про поганий стан здоров'я Гершеля, тому прийняв його пропозицію за плід хворої фантазії. Гершель тяжко переживав, навіть захворів. Він ніяким чином не захищав свою ідею і, нарешті у 1879 р. залишив службу та відбув до Англії.

У цей же час в Японії викладач фізіології, шотландський лікар Генрі Фольдс помітив, що на японських документах часто зустрічалися відбитки пальців рук, зроблені чорною або червоною фарбою. Зацікавившись ними,

він з 1879 по 1890 рр. зібрав чималу колекцію відбитків пальців рук і почав вивчати папілярні узорі. На початку досліджень його цікавили виключно етнографічні проблеми, а саме, відмінності у відбитках папілярних ліній у різних народів. Далі вже перейшов до питання про спадковість папілярних ліній. У результаті усіх досліджень він дійшов висновку про те, що малюнок ліній шкіри не змінюється протягом усього життя і може краще, ніж фотокартка, служити засобом ідентифікації.

Фольдс був певен у тому, що відкритий ним новий метод викриття злочинців значно вдосконалив роботу поліції у всьому світі. Хоч Фольдс і не був поліцейським, він переймався проблемами боротьби зі злочинністю. Отож, усі свої спостереження та висновки Фольдс виклав у листі до англійського журналу «Природа». Лист Фольдса був опублікований у жовтні 1880 р., коли Вільям Гершель знаходився в Англії, де й ознайомився з ним.

Ось так перетнулися шляхи одного й того ж відкриття двох людей, яким випала доля незалежно один від одного прийти до ідеї використання відбитків пальців рук для ідентифікації особи.

Однак відкриття Гершеля і Фольдса не було застосоване на практиці, адже у цей час утвердився та отримав широке поширення антропометричний метод ідентифікації, або, як його тоді ще називали, «бертильйонаж».

Нова ідея ідентифікації за допомогою відбитків пальців рук актуалізувалася в 1888 р. завдяки англійцю Френсісу Гальтону. Йому було доручено старанно ознайомитися з методом Бертильйона і виступити з цього питання на засіданні наукового товариства в Лондоні. Гальтон взявся за це доручення, зустрівся в Парижі з Бертильйоном, ознайомився з його системою та прийомами виміральної техніки. 26 травня 1888 р. він зробив доповідь про застосування системи Бертильйона, в якій також виклав свої погляди на ще один новий метод ідентифікації – за відбитками пальців рук.

Після доповіді Гальтон серйозно зайнявся цією ідеєю, використовуючи зібрану Гершеллем колекцію відбитків і матеріали Фольдса. Гальтон розумів, що застосування відбитків для ідентифікації особи можливе лише за наявності спеціального системи реєстрації, класифікації та каталогізації, оскільки відбитків багато і усі вони мають різний малюнок папілярного узору.

Після численних дослідів Гальтон переконався, що існує чотири основних типи папілярних узорів пальців рук: дугові, петлі ліворуч, петлі праворуч та завиткові. Цю класифікацію він використав для створення системи реєстрації. Однак ця система реєстрації викликала чимало труднощів при її реалізації. Він став працювати над книжкою «Відбитки пальців», в якій розглядав відбитки пальців як основний засіб ідентифікації особи.

Після виходу книжки у світ Гальтон усвідомив, що його система має серйозні недоліки і потребує вдосконалення. Проте зробити це судилося вже іншій

людині – службовцю поліцейського управління в Аргентині Жуану Вуцетичу. У 1892 р. ознайомившись в одній із французьких газет зі статтею про експерименти англійця Гальтона, він самостійно розподілив усі відбитки пальців рук на такі ж групи. Але пішов далі – не тільки класифікував, а й кодував їх, а саме виводив формули по десяти відбитках пальців рук і таким чином надавав практичним працівникам допомогу в ідентифікації злочинців. Якимось за допомогою своєї картотеки Вуцетич ідентифікував за один день 23 злочинців, які раніше мали судимість. Однак у всіх цих випадках «бертильйонаж» не сприйняв таке рішення і виніс категоричну відмову.

Незабаром Вуцетич видав книгу «Загальний вступ до антропометрії та дактилоскопії», в якій доводив переваги дактилоскопії. Отож, з 1894 р. цей факт був настільки очевидним, що його довелося визнати усій науковій спільноті. У 1896 р. «бертильйонаж» був відмінений у всій провінції та замінений дактилоскопією. Це рішення зробило Аргентину першою у світі державою, в якій відбитки пальців рук стали єдиним засобом ідентифікації в поліцейській службі. Після цього південноамериканські держави одна за одною ввели в поліцейську практику його систему: у 1903 р. – Бразилія та Чилі, у 1906 р. – Болівія, у 1908 р. – Перу, Парагвай та Уругвай. Однак ці нововведення не дійшли ні до Європи, ані до США.

Запровадження дактилоскопічної реєстрації в Європі пов'язане з іменем генерального інспектора Індійсько-Британської поліції Едварда Генрі. Він встановив п'ять основних типів папілярних узорів пальців рук, а саме:

- прості дуги;
- дуги, схожі на ялинки;
- радіальні петлі – спрямовані ніжками петель у бік великого пальця;
- ульнарні петлі – спрямовані у бік мізинця;
- завиткові узори – у вигляді кругів.

Для оволодіння новим методом потрібно було збільшувати скло, голка для підрахування папілярних ліній і зовсім небагато часу.

Генрі звернувся до генерал-губернатора Індії з пропозицією призначити комісію, яка вирішила б питання про заміну «бертильйонажу» дактилоскопією. Створена комісія констатувала, що дактилоскопічна система реєстрації справді більш проста і точна, ніж антропометрична, і вже в липні 1897 р. по всій Британській Індії була введена дактилоскопія.

У Лондоні дактилоскопічна система реєстрації замінила систему Бертильйона в липні 1900 р. Відтоді дактилоскопічна система реєстрації Едварда Генрі, з невеликими змінами та вдосконаленнями, до нині застосовується у всьому світі.

В Україні дактилоскопічна система прийнята і використовується у трьох видах:

- 1) десятипальцевої системи обліку;
- 2) п'ятипальцевої системи обліку;
- 3) монодактилоскопічної (однопальцевої) системи обліку.

§ 2. Поняття, система та призначення криміналістичних обліків

Щоденна робота правоохоронних органів постійно потребує своєчасного, достатнього та якісного інформаційного забезпечення. Отримана якісна інформація є джерелом для швидкого реагування і прийняття необхідних слідчо-оперативних дій з розслідування та розкриття скоєного злочину. Для оперативного реагування і прийняття адекватного рішення про уже скоєний злочин потрібна така інформація:

- місце і час скоєння злочину;
- про осіб, які скоїли або могли скоїти злочин;
- про виявлені і вилучені сліди різних видів;
- про наявність свідків або очевидців злочину;
- про наявність виявлених речових доказів;
- про причетність затриманих осіб або осіб, які скоїли злочин, до нерозкритих злочинів та ін.

Важливо, щоб ця інформація надійшла оперативно до правоохоронних органів, тобто відразу після скоєння злочину. Швидко отримати інформацію можна завдяки ефективному використанню можливостей існуючих інформаційних систем (обліків різних об'єктів), якими опікується інститут «кримінальної реєстрації». Своєчасно і достовірно зібрана, оброблена і видана інформація про скоєний злочин допомагає не тільки швидко отримати необхідні відомості про об'єкти реєстрації, а й знайти шлях до оперативного розкриття і розслідування злочину, аналізу злочину та організації профілактичної роботи.

За останні роки значно виросла зацікавленість в удосконаленні криміналістичних обліків всіх видів і рівнів. Якщо донедавна криміналістичні обліки МРВМВС, ГУМВС, УМВС, УМВСТ обмежувалися дактилоскопічними картками слідів рук (виявлених при огляді місць скоєння нерозкритих злочинів) і дактилокартами осіб, взятих міліцією на облік, то тепер у межах криміналістичної реєстрації нараховується біля трьох десятків різноманітних обліків.

Для успішної боротьби зі злочинністю та її профілактики необхідно плідно використовувати досягнення природничих і юридичних наук, стабільно і чітко організувати роботу правоохоронних органів, удосконалювати і створювати нові види криміналістичних обліків, без яких інколи неможливий оперативний розшук злочинців.

Ефективність використання криміналістичних обліків суттєво підвищується із застосуванням засобів автоматизації та обчислювальної техніки, які дозволяють не тільки в декілька разів зменшити час обробки запитань, а й встановити причетність до скоєного або об'єднати кримінальні справи.

У всьому світі ведеться інтенсивна робота з впровадження новітніх методів роботи— з використанням комп'ютерно-технічної інформації. Нині уже утворені і діють спеціальні комп'ютерні системи дактилоскопічного обліку, що безпомилково встановлюють осіб, які залишили сліди рук при скоєнні злочинів. Впровадження комп'ютерів у систему дактилоскопічного обліку значно прискорює і полегшує роботу експертно-криміналістичних підрозділів.

Саме тому ще у 1994 р. в ЕКЦ ГУМВС України м. Києва було запроваджено автоматизовану дактилоскопічну систему «DEX»(ДЕКС-а). Ця система за своїми можливостями розрахована на масив до 150000 дактилокарт. За одну годину її роботи можна ввести 20 дактилокарт. Стандартна швидкість вводу слідів пальців рук — 10 слідів на годину. Призначена ця система для автоматизованого пошуку й обробки дактилокарт та слідів пальців рук, вилучених з місць нерозкритих злочинів. При введенні в систему DEX дактилокарт і слідів пальців рук, вони підлягають перевірці між собою й обов'язково перевіряються з раніше введеними слідами рук з метою провести ідентифікацію і видати відповідну інформацію.

Проте науково-технічний прогрес постійно вносить свої корективи в існуючу технологію, в результаті чого її можливості останнім часом перестали задовольняти потреби правоохоронних органів. Тому вона була замінена на нову, більш сучасну, значно удосконалену автоматизовану дактилоскопічно-інформаційну систему — «ДАКТО-2000». Її призначення аналогічне — облік, збереження, пошук, обробка і видача інформації про скоєні злочини.

Першими об'єктами системи кримінальної реєстрації, були обліки людей, предметів, тварин, нерозкритих злочинів і сліди різних видів. Потім ці об'єкти зазнали дріблення на різні інші види обліку.

За допомогою криміналістичної реєстрації вирішується цілий ряд питань:

- встановлюють осіб, які раніше притягувалися до кримінальної відповідальності;
- виявляють невідомих злочинців, які зникли з місць подій;
- виявляють осіб, які вчинили втечу з місць позбавлення волі;
- проводять ідентифікацію злочинців за їхніми слідами (пальців рук, взуття та ін.);
- встановлюють осіб невідомих трупів;
- встановлюють осіб за зовнішніми ознаками словесного портрету та ін.

Система криміналістичної реєстрації – це розміщення об’єктів за окремими видами обліку та відокремленого направлення. А тому в систему криміналістичної реєстрації входять різні види криміналістичного обліку.

До криміналістичної реєстрації входить велика кількість різноманітних видів обліку, які, залежно від особливостей об’єктів та їх характерних ознак, утворюють систему криміналістичної реєстрації, яка поділяється на три основні напрямки:

- 1) оперативно-пошукові обліки;
- 2) криміналістичні обліки;
- 3) інформаційно-довідкові обліки.

До оперативно-пошукових обліків занесені об’єкти, які безпосередньо пов’язані з подією злочину та обов’язково вилучені при огляді місця події або при проведенні оперативно-пошукових заходів та слідчих дій.

Вони містять таку інформацію:

- про осіб, які підпадали під арешт або обвинувачення;
- про засуджених за скоєний злочин;
- про осіб, що знаходяться у розшуку (переховуються від слідства і суду);
- про осіб, що скоїли злочин, але звільнені від кримінальної відповідальності у зв’язку із застосуванням заходів громадського впливу або зміни обставин;
- про іноземних громадян та осіб без громадянства, що скоїли злочин або правопорушення;
- про нарізну вогнепальну зброю, кулегільзотеку;
- про безгосподарний або розшукуваний автотранспорт;
- про антикваріат і культурні цінності;
- про дактилоскопічний облік (картотека дактилокарт);
- про осіб, що зникли безвісти;
- про облік відеобанків і відеотек;
- про невідомих хворих і дітей, які не можуть дати відомостей про себе;
- про номерні речі та ін.

Криміналістичні обліки накопичують, обробляють і видають наступну інформацію:

- про способи скоєння злочину;
- про невпізнані трупи людей;
- викрадену, загублену, вилучену, добровільно здану нарізну вогнепальну зброю;
- кулегільзотеки зі слідами від частин зброї;
- слідотеки слідів рук, вилучених із місць нерозкритих злочинів;
- слідотеки знарядь зламу та інструментів, вилучених із місць нерозкритих злочинів;

- підроблені грошові знаки і цінні папери;
- підроблені документи, виготовлені поліграфічним способом;
- підроблені медичні рецепти на отримання наркотичних і сильнодіючих лікарських препаратів;
- зразки почерку для дослідження підроблених медичних рецептів;
- сліди транспортних засобів і взуття;
- фонотеки голосу і мови;
- суб'єктивні портрети (за методом словесного портрету) та ін.

Інформаційно-довідкові обліки нагромаджують і використовують переважно зразки колекцій і картотек, що комплектуються із різних предметів, матеріалів, речовин, які безпосередньо не пов'язані з подією злочину і мають інформативний характер.

Такі колекції викликають великий професійний інтерес криміналістів, адже вони є одним із різновидів криміналістичного обліку, а водночас – носіями інформації довідкового призначення. До об'єктів колекції належать:

- вогнепальна і холодна зброя;
- боєприпаси (боєнабої);
- колекції слідів знарядь зламу та інструментів;
- колекції різних деталей і виробів (підшви взуття, протектори шин);
- колекції різних речовин та матеріалів (наркотичні, отруйні, вибухові, паливно-мастильні матеріали, лакофарбові покриття);
- колекції паперу і тканини;
- колекції волосся, волокон, ґрунту, рослин та ін.;
- атласи спектрів, хроматограм, малюнків, фотографій, таблиць, каталогів, рентгенограм та ін.

Встановлення сукупності індивідуальних ознак, характерних для перерахованих вище об'єктів всієї системи криміналістичної реєстрації, дає можливість встановити їх тотожність або важливі (особливо для розшуку) обставини.

Так, наприклад, колекції слідів знарядь зламу дозволяють встановити: яким знаряддям зламу міг бути залишений слід на місці події; чи залишені сліди знарядь зламу конкретним видом; чи не залишені сліди знаряддям зламу, що раніше використовувалося для вчинення злочину тощо. Отож, головним призначенням цих обліків є встановлення тотожності об'єктів з подальшим розкриттям злочину.

Втім, це питання варто розглянути детальніше, отже, вся суть і призначення криміналістичної реєстрації такі:

- визначення об'єктів, що підлягають обліку;
- встановлення комплексу загальних та власних ознак, що індивідуалізують об'єкт;

- фіксація (реєстрація) цих ознак у реєстраційних документах;
- зосередження і систематизація (розміщення) реєстраційних документів у картотеках, що забезпечують швидке отримання інформації про зареєстровані об'єкти, їх ідентифікацію або встановлення групової приналежності.

Отже, *криміналістична реєстрація* – це галузь криміналістичної техніки, яка розробляє способи та наукові методи фіксації, зосередження, систематизації і дослідження об'єктів, які підлягають обліку за ідентифікаційними ознаками, з метою полегшити розшук злочинців і речових доказів при розслідуванні та розкритті злочинів.

Криміналістичні обліки в основному складаються за видами об'єктів, що реєструються. Отже, зв'язок очевидний: який зареєстрований об'єкт – такий і вид криміналістичного обліку. Наприклад: зареєстровані сліди пальців рук утворюють дактилоскопічний облік; особа, яка підпала під арешт, обвинувачення або засудження, фіксується в алфавітному обліку; виявлені і вилучені кулі і гільзи з місця події розміщують у кулегільзотеці тощо.

Таким чином, об'єкти із різних видів обліку наділені своїми характерними особливостями, за якими їх відносять до одного із конкретних видів обліку.

Об'єкти оперативно-пошукового обліку повинні мати причинно-наслідковий зв'язок із подією злочину; володіти зовні очевидними реєстраційними ознаками, за допомогою яких їх ставлять на облік. Встановлення реєстраційних ознак об'єкту здійснюється шляхом їх дослідження із застосуванням криміналістичної техніки і вузькоспеціальних знань.

Об'єкти інформаційно-довідкового обліку, як ми вже зауважували, не мають причинно-наслідкового зв'язку з подією злочину.

В основу інформаційно-довідкових обліків покладені такі ознаки осіб, предметів, речей, виробів, виявлення і фіксація яких не потребує експертно-криміналістичного вивчення. Отож, реєстраційні ознаки об'єкту виявляються зовні за допомогою зору і спеціальних досліджень.

Інформаційні ознаки об'єктів криміналістичного обліку виявляються експертами-криміналістами шляхом спеціальних досліджень або проведенням експертиз.

Отже, виходячи із сказаного вище, можна зробити висновки:

- всі види криміналістичних обліків призначені для розслідування і розкриття злочинів;
- вони встановлюють причетність конкретної особи (осіб) до злочину, що розслідується;
- встановлюють факт скоєння однією і тією ж особою декількох злочинів;
- встановлюють факт використання одного і того ж знаряддя зламу при скоєнні декількох злочинів;

- дозволяють висувати слідчі версії;
- дозволяють своєчасно отримувати різну розшукову інформацію;
- сприяють проведенню досліджень та експертиз тощо.

2.1. Правові основи криміналістичної реєстрації

Система криміналістичної реєстрації кримінально-процесуальним законом безпосередньо не передбачена, але її загальноправова основа передбачена статтями КПК України, зокрема такими, як: «Застосування звукозапису при провадженні досудового слідства», «Застосування кінозйомки, відеозапису при проведенні слідчої дії», «Участь спеціаліста при проведенні слідчих дій», «Відтворення обстановки і обставин події»; а також Законом України «Про міліцію» від 20.12.1990 р. і «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18.02.1992 р. та ін.

Так, згідно із Законом «Про оперативно-розшукову діяльність» органи міліції мають право вдаватися до гласних і негласних оперативно-розшукових заходів (фото-, кіно-, відеозйомки і звукозапису, прослуховування телефонних розмов) з метою розкриття правопорушень і злочинів, попередження протиправних дій. Для цього органи міліції ведуть криміналістичний та оперативний облік в обсязі, структурі й порядку, що зумовлюється завданнями, покладеними на міліцію.

Отже, законом передбачено, що правову основу становлять Конституція України, цей закон («Про ОРД»), Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекси України, Закони України «Про прокуратуру», «Про міліцію», «Про Службу Безпеки», «Про прикордонні війська», «Управління державної охорони,» інші законодавчі акти та міжнародно-правові угоди і договори, учасником яких є Україна.

Сама процедура збору матеріалів криміналістичного обліку детально регламентується підзаконними актами – наказами, розпорядженнями та різноманітними інструкціями. Ці документи визначають призначення і порядок ведення цих обліків, коло об'єктів, що їм підлягають, а також правила збору, збереження і використання відомостей про об'єкти реєстрації.

Юридичною основою для реєстрації окремих осіб є:

- постанова прокурора, слідчого або особи, що провадить дізнання, про вибір запобіжних заходів або утримання під вартою;
- вирок або ухвала рішення суду;
- постанова про оголошення особи в розшук;
- протокол затримання підозрюваного.

Для реєстрації інших об'єктів, що мають причинно-наслідковий зв'язок з подією злочину, юридичною основою служать протоколи слідчих дій.

2.2. Об'єкти криміналістичної реєстрації

Криміналістична реєстрація – це не тільки прикладна галузь, а й теоретичне вчення, яке входить до криміналістичної техніки.

Це вчення наразі є ще малорозробленим. Однак воно активно розвивається і вдосконалюється завдяки новим досягненням науки й техніки – переймає у них найцінніші набутки для свого поповнення і подальшого розвитку.

Розглянемо основні поняття вчення про криміналістичну реєстрацію. Чи не найважливіше з них – об'єкт реєстрації, тобто те, що або хто підлягає реєстрації. Об'єктами криміналістичної реєстрації є:

- люди (встановлені і невстановлені особи);
- тварини (масть, порода, номер клейма та ін.);
- предмети (різні речі, що пов'язані зі скоєним злочином);
- події злочину (минулі нерозкриті злочини);
- сліди злочину.

Серед об'єктів реєстрації необхідно розрізнити дві групи:

1. Об'єкти, що ідентифікують оригінал (ідентифікуємі), тобто конкретне джерело інформації, яке залишило слід і є об'єктом пошуку. Наприклад: людина, пістолет, сокира, ніж, взуття, кусачки тощо;

2. Об'єкти, що ідентифікуються за слідами (ідентифікуючі), тобто носії інформації слідів від об'єктів оригіналу. Наприклад: сліди зламу, розрубку, перекусу, пальців рук, взуття, відстріляні кулі і гільзи та ін.

Отже, до об'єктів пошуку, що ідентифікують об'єкти-оригінали (ідентифікуємі) належать:

- встановлені особи, а саме:
 - злочинці;
 - підозрювані у певному злочині;
 - затримані (згідно із КПК);
 - заарештовані;
 - засуджені;
 - особи, які переховуються від слідства та суду;
 - особи, які зникли безвісті;
- невстановлені особи:
 - злочинці, які зникли з місця події;
 - загиблі в результаті злочину (трупи);
 - особи, втягнені у злочин;
 - особи, які через свій фізичний чи психічний стан не можуть повідомити про себе необхідні відомості (хворі, малолітні);
- тварини:
 - викрадені та не знайдені;
 - вилучені у злочинців, якщо не встановлена їх належність;

– пригульні та безгосподарні (пригульні – які прибилися до чужого стада, невідомо кому вони належать, які самі прийшли);

• предмети:

– різні речі, що викрадені та не знайдені, а також вилучені у злочинців, якщо їх приналежність не встановлена, але вони мають індивідуальні номери або інші характерні особливості;

– паспорти громадян та бланки (викрадені, втрачені і не знайдені, а також паспорти, які знаходяться у злочинців, які оголошені в розшук;

– технічні паспорти на вкрадені, втрачені і не знайдені авто-, мото-транспортні засоби;

– вогнепальна нарізна зброя – викрадена, втрачена, в розшуку, а також виявлена, добровільно здана;

• події злочину (минулі нерозкриті злочини), – це об'єкти-оригінали, що несуть інформацію про конкретний об'єкт-оригінал, наприклад, різноманітні предмети (номерні речі, речі з характерними особливостями або які мають індивідуальні ознаки) тощо.

До об'єктів, що ідентифікуються за слідами оригіналу (ідентифікуючі) належать:

• об'єкти пошуку:

– підроблені гроші;

– зразки почерку осіб, викритих у виготовленні підроблених медичних рецептів на отримання наркотичних та сильнодіючих лікарських засобів;

– підроблені документи, виготовлені поліграфічним способом;

– підроблені медичні рецепти для отримання наркотичних та сильнодіючих засобів;

– мікрооб'єкти, вилучені з місць нерозкритих злочинів;

– кулі, гільзи та інші засоби зі слідами вогнепальної та пневматичної зброї;

• сліди злочину:

– знаряддя зламу, вилучені з нерозкритих місць скоєння злочину – за умови, якщо саме знаряддя не виявлено;

– взуття;

– босих ніг;

– транспортних засобів;

– рук (пальців, долонь) з нерозкритих місць події.

Слід пам'ятати про те, що між людьми, тваринами, предметами, слідами, втягненими в один або декілька злочинів, виникають закономірні зв'язки, які мають велике розшукове та ідентифікаційне значення.

Так, виявивши один з об'єктів, можна встановити за цими зв'язками інші. Тому криміналістична реєстрація покликана відображати зв'язки між об'єктами та інформувати про них співробітників правоохоронних органів, які проводять розслідування та оперативно-розшукові заходи.

2.3. Реєстрація, зосередження і систематизація об'єктів криміналістичного обліку

Згідно із внутрішньою структурою конкретного виду криміналістичного обліку, кожен вид об'єкту, що підлягає реєстрації, повинен пройти три етапи реєстрації:

1. Власне реєстрацію об'єктів;
2. Зосередження об'єктів;
3. Систематизацію об'єктів.

Реєстрація – це фіксація ознак об'єктів, які підлягають криміналістичному обліку, за їхніми ідентифікаційними ознаками у встановленому порядку та при наявності необхідних підстав.

Від об'єкту, який реєструється, залежать і ознаки реєстрації. Наприклад, при реєстрації людей реєстраційними ознаками виступатимуть паспортні дані, біографічні відомості, типи папілярних узорів, ознаки зовнішності, запах та ін. Сліди зламу матимуть, зрозуміло, інші реєстраційні ознаки: тип та вид знаряддя зламу, ширина та форма робочої частини. При реєстрації слідів взуття до уваги братиметься його тип, розмірні характеристики, малюнок рельєфу підметочної та каблучної частини. Одиначні текстильні волокна реєструватимуться за їх кольором, типом волокна, товщиною, структурою тощо.

У зв'язку з цим існують такі **способи фіксації інформації об'єктів** криміналістичної реєстрації:

- описовий;
- дактилоскопічний;
- графічний;
- фотографічний;
- колекційний;
- комбінований (змішаний);
- наочно-зображальний.

Описовий – письмова фіксація ознак об'єкту, який підлягає реєстрації. Наприклад: людей (зовнішні ознаки обличчя), тварин, предметів, слідів тощо, їх характерні індивідуальні ознаки.

Дактилоскопічний – отримання відбитків пальців рук у живих осіб, невпізнаних трупів, слідів пальців рук з місця події.

Графічний – отримання суб'єктивних портретів злочинців, які переховуються; зразків почерку, складання схем, креслень, малюнків предметів, тварин, рентгенограм та ін.

Фотографічний – фіксація ознак об'єкта реєстрації за допомогою засобів та методів судової фотографії. Наприклад: облік слідів взуття, слідів полів нарізів на вистріляній кулі, людей, тварин, слідів рук, предметів тощо.

Колекційний – це збирання та збереження об'єктів оригіналу в натурі. Наприклад: стріляних гільз, слідів знарядь зламу, замків, мікрОВОЛОКОН, запаху, підроблених грошей, почерку осіб у підробленні медрецептів, підроблених документів тощо.

Комбінований (змішаний) – фіксація відомостей декількома вищеописаними способами в різних комбінаціях. Наприклад: фотознімок анфасу та отримання дактилокарти.

Наочно-зображальний – фіксація інформації об'єктів реєстрації за допомогою зображення різних речей і предметів у вигляді зліпків (гіпсу, паст, пластиліну), малюнків, художніх замальовок, мікрокарт, реплік та ін.

Під час реєстрації об'єктів їх ознаки (зовнішні особливості) фіксуються у спеціальних реєстраційних картках, журналах, на магнітній плівці, вводяться у базу даних комп'ютера.

Крім описаних вище способів криміналістичної реєстрації, розрізняють ще й **форми ведення криміналістичних обліків:**

- *Картотеки* – картки, журнали, фотоальбоми, відеотеки, дактилокартки, слідотеки та ін.;

- *Колекції* – об'єкти, збережені в натуральному вигляді;

- *Змішана форма* – фіксування ознак об'єктів водночас у картках та журналах. Наприклад: сліди зламу зберігають та зосереджують в натурі, а їхні ознаки описують в журналі;

- *Аудіо- і відеотеки* – накопичення інформації шляхом запису на магнітну плівку;

- *Комп'ютерні бази даних* – фіксація об'єктів за допомогою електронно-обчислювальної техніки. Наприклад: слідотека рук; картотека дактилокарт; картотека зовнішніх ознак людини (словесний портрет) тощо.

Для успішного встановлення тотожності об'єктів, за допомогою криміналістичного обліку необхідно якомога повніше з'ясувати ознаки, які індивідуалізують ті чи інші об'єкти. Тому під час реєстрації об'єктів фіксують максимальну кількість індивідуалізуючих ознак. Так, під час реєстрації слідів зламу відзначають усі особливості робочої частини знаряддя зламу; у слідах взуття фіксують дефекти підошви взуття, особливості рельєфу малюнка, потертості, сліди ремонту та ін.

Крім того, необхідно відзначити спосіб і колір фарбування об'єктів, щоб у подальшому можна було провести додаткову ідентифікацію з фізико-хімічного дослідження лакофарбового покриття.

Зосередження – це концентрація відомостей про зареєстровані об'єкти (або самих об'єктів) у відповідному підрозділі ОВС.

Залежно від рівня централізації і концентрації зосередження обліків, зареєстровані об'єкти у картотеках та колекціях поділяють на три категорії ведення:

1. Центральні;
2. Регіональні;
3. Місцеві.

Центральні обліки веде Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України (ДНДЕКЦ). До центральних обліків внесені:

- центральна кулегільзотека зі слідами від частин зброї;
- центральна картотека підроблених грошей;
- центральна картотека підроблених документів, виготовлених поліграфічним способом (посвідчення, атестати, дипломи та ін.);
- центральна картотека слідів рук з нерозкритих вбивств, розбійних нападів, крадіжок з ощадбанків та інших резонансних злочинів;
- центральна колекція макетів вибухових пристроїв і речовин;
- центральна колекція фонограм анонімних повідомлень про загрозу вибуху.

Регіональні обліки здійснюються науково-дослідними експертно-криміналістичними центрами (НДЕКЦ) при УМВС ГУМВС, УМВСТ (на транспорті). До них належать:

- картотеки слідів рук з нерозкритих місць події (слідотека);
- дактилокартотеки на осіб, взятих міліцією на облік (дактилокартотеки);
- кулегільзотеки;
- колекції слідів знарядь зламу (слідотека);
- картотеки фальшивих грошей;
- картотеки слідів взуття;
- картотеки підроблених документів, що виготовлені засобами поліграфії;
- картотеки слідів транспортних засобів.

Місцеві обліки проводяться у відділах, відділеннях та групах науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів (НДЕКЦ), що обслуговують міськрайліноргани. До обліків заносять об'єкти, вилучені під час оглядів місць подій по справах про злочини, що вчинені на їх території обслуговування. Місцеві обліки комплектуються із:

- картотек слідів рук з нерозкритих злочинів (слідотек);
- дактилокартотек на осіб, взятих міліцією на облік;
- колекцій слідів знарядь зламу;
- картотек слідів взуття;
- картотек слідів транспортних засобів;
- картотек суб'єктивних портретів осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів.

Крім того, з ініціативи криміналістичних підрозділів можуть створюватися і функціонувати інші види криміналістичних обліків:

- картотеки слідів рукавичок;
- замків та ключів;

- зразків волокон та волосся;
- ПММ (паливно-мастильних матеріалів) та ін.
- відеотеки;
- колекції інструментів, що використовуються при скоєнні зламів;
- колекції рельєфних підощв взуття;
- фарного скла;
- протекторів авто-, мототранспорту;
- колекції знарядь зламу;
- колекції відбитків печаток і штампів та ін.

Систематизація – це розташування об'єктів реєстрації (документів) відповідно до встановленої науково розробленої системи, що базується на класифікації ідентифікаційних ознак об'єктів обліку.

Система криміналістичного обліку – це розміщення об'єктів реєстрації за окремими видами обліку скоєних злочинів.

Наприклад, для ведення дактилоскопічних картотек (дактилокарт) використовуються 10-ти пальцева, 5-ти пальцева і монодактилоскопічна системи обліку.

Для класифікації об'єктів картотеки суб'єктивних портретів (очевидців, потерпілих) науково розроблена система основних правил опису зовнішніх ознак людини за методом «словесного портрета».

При класифікації слідів зламу вилучені об'єкти систематизуються за різними видами знарядь зламу, їх призначенням, розмірними характеристиками, індивідуальними ознаками тощо.

Щоб вільно орієнтуватися у численних картотеках і колекціях, їх класифікують за їхніми завданнями. Тому на криміналістичні обліки ставлять ті об'єкти, що безпосередньо пов'язані з подією злочину і вилучені при огляді місця події або у процесі проведення оперативних та слідчих заходів.

Обліки дають можливість отримати оперативно-розшукову інформацію про злочинців, звужувати пошук підозрюваних осіб, висувати слідчі версії, а також підвищувати якість експертних досліджень.

Поряд з традиційними, давно існуючими дактилоскопічними картотеками та слідотекми нерозкритих місць подій, а також фототеками і фотоальбомами нині функціонують відеобанки та відеотеки, що містять як відео-, так і фотозображення осіб обліку. Активно освоюються обліки за ознаками запаху (одорологія) та голосу (фоноскопія). Ведуться дослідження, спрямовані на створення обліків на основі генетичних ознак людини.

Вже існують і використовуються на практиці прилади для ідентифікації людини на відстані. Так, у 1996 р. в Англії розроблений і випущений прилад «Айрискен» який функціонує як «очна картотека». Для реєстрації і введення у цю картотеку людини, фіксують її райдужну оболонку, яка у кожної людини унікальна, неповторна, індивідуальна, як узорі відбитків пальців рук. Така

властивість структури очей і райдужної оболонки дозволяє через комп'ютер встановити кожну окремо взятую людину.

Криміналістичні обліки відіграють важливу роль у боротьбі зі злочинністю. А щоб зробити їх ще ефективнішими, необхідно підняти роль експертно-криміналістичних підрозділів у вирішенні завдань систематизації, комплектації і класифікації об'єктів системи криміналістичної реєстрації; перейти на використання сучасних інформаційних технологій; невпинно розробляти, розвивати і удосконалювати науково-технічну базу, впроваджувати новітні досягнення інших наук.

§ 3. Основні положення алфавітної і дактилоскопічної реєстрації

Криміналістична реєстрація є науково обґрунтованою системою обліку об'єктів, які потрапили у сферу кримінального судочинства або оперативної роботи.

Нині чинна система криміналістичної реєстрації нараховує близько трьох десятків криміналістичних обліків. Кожен з них є своєю інформаційно-пошуковою системою, заснованою на збиранні, систематизації, зберіганні, обробці та видачі інформації з метою розкриття, розслідування та попередження злочинів. До основних же видів реєстрації відносять алфавітно-дактилоскопічну, яка ведеться у формі двох взаємопов'язаних картотек:

- *алфавітної (за прізвищем);*
- *дактилоскопічної.*

Алфавітна реєстрація – один з основних видів криміналістичної реєстрації злочинців за прізвищем, яка забезпечує слідчих та оперативні органи інформацією про те, що певна особа вже притягалася до кримінальної відповідальності.

До картки зареєстрованої особи вносять відомості про її попередню судимість (коли, ким, за якою статтею КК, міра покарання) і місце позбавлення волі, де вона утримувалася. Ці відомості необхідні на стадії досудового розслідування справи – для вивчення особи злочинця та його дій, правильної кваліфікації скоєного і вибору запобіжних заходів. А вже за низкою статей КК повторність є кваліфікуючою ознакою: при призначенні покарання вона набуває значення обставини, що обтяжує відповідальність.

Відомості, які містяться в алфавітній картці, необхідні суду для визначення виду установи виконання покарань, а також для визнання підсудного особливо небезпечним рецидивістом.

У картотечі за прізвищем реєстраційні картки розташовані в алфавітному порядку, при збігу прізвищ – за алфавітом імен чи імен по батькові. При цілковитому збігу П.І.Б. – за віковими даними.

До цієї картку вносяться також час і місце народження, національність, місце постійного проживання, спеціальність, місце роботи, сімейний стан, кличка «на свободі» та у місцях позбавлення волі тощо.

Для зв'язку з дактилоскопічною картотекою, яка ведеться за десятипальцевою системою реєстрації, на алфавітній картці проставляються дактилоскопічна формула і відбиток нігтьової фаланги вказівного пальця правої руки. Це дозволяє швидко знайти у дактилоскопічній картотечі потрібну дактилокарту.

Злочинці-рецидивісти, «гастролери», жебраки та інші категорії злочинних елементів, видаючи себе за інших осіб, які не притягувалися до кримінальної відповідальності, часто використовують підроблені документи, а це завдає певних труднощів при встановленні особи. У таких випадках проводиться паралельна перевірка за дактилоскопічною картотекою, де вихідним матеріалом для пошуку слугують пальцеві відбитки особи, яка перевіряється, і які змінити неможливо.

Встановивши за дактилоскопічною картотекою справжнє прізвище, ім'я, по батькові злочинця, переходять до алфавітної картотеки, де з'ясовують всі інші установчі дані, що цікавлять орган розслідування та суд.

Дактилоскопічна реєстрація здійснюється на спеціальних бланках (дактилокартах) у вигляді обліку відбитків пальців та долонь рук людини.

Вона використовується для встановлення злочинців, які відмовляються при затриманні назвати себе чи привласнили собі вигадане прізвище, або і проживають під чужим прізвищем, змінили свої анкетно-установчі дані (місце і рік народження тощо), а також для встановлення особи загиблих або померлих осіб, трупи яких не впізнані.

У картотечі носіями інформації є дактилоскопічні карти з відбитками та контрольними відбитками папілярних узорів пальців рук осіб, які зареєстровані.

При систематизації дактилокарт використовується науково розроблена класифікація пальцевих узорів. Відповідно до цієї класифікації, всі узори поділяються на три типи:

- дугові;
- петльові;
- завиткові.

Таке науково обґрунтоване і закріплене практикою дослідження типів узорів призвело до створення надійної системи розкладки та пошуку дактилоскопічних карт в інформаційному масиві. А такі властивості, як *незмінна стійкість, відновлюваність, індивідуальність, наочність, постійність у слідотворенні* папілярних узорів для кожної людини, забезпечують дактилоскопічній реєстрації особливу об'єктивність. Саме ці властивості папілярних узорів покладені в основу методів дактилоскопічної реєстрації і дактилоскопічної ідентифікації осіб за папілярними узорами пальців і долонь рук.

Як уже зазначалось вище, дактилоскопічні обліки ведуть центральні, регіональні та місцеві органи МВС. Систематизація дактилокарт проводиться за 10-ти, 5-ти та однопальце-вою системами обліку з використанням інформаційно-пошукових систем (ІПС) та ЕОМ. Нині на території України прийнята та введена для практичного використання 10-пальцева система реєстрації, з використанням дактилокарт — спеціальних бланків з 10-ю відбитками пальців рук.

На лицьовій стороні дактилокарти, крім відбитків пальців рук, зазначають паспортні дані, орган, в якому заповнена дактилокарта і виведена дактилоскопічна формула.

На зворотній стороні подають дані про арешт, його особливі прикмети, ім'я особи, яка заповнила та вивела дактилоформулу.

Пошук в інформаційному масиві такої карти здійснюють за дактилоскопічною формулою 10-пальцевої системи.

Дактилоскопічна формула — це науково обґрунтована класифікація типів узорів за 10-пальцевою системою реєстрації, яка виводиться за відбитками папілярних узорів пальців рук на дактилокарті з метою швидкого отримання необхідної інформації про кожну особу. Записують її у правому верхньому куті лицьового боку дактилокарти.

Дактилоскопічна формула складається з двох частин:

1. Основної формули;
2. Додаткової формули.

Обидві частини — це прості дроби, виведення яких базується на класифікації типів узорів; кодифікації та індексації будови папілярних узорів; дактилоскопічній ідентифікації за загальними і власними ознаками папілярних узорів пальців рук.

§ 4. Правила виведення дактилоскопічної формули за 10-ти пальцевою системою обліку

Дактилоскопічна формула за 10-ти пальцевою системою обліку складається із двох окремих частин: *основної* та *додаткової*.

А тепер зосередимося на вивченні кожної із них.

4.1. Основна частина дактилоскопічної формули

Основна частина 10-ти пальцевої дактилоскопічної формули — це простий дріб, чисельник і знаменник, що складається з однієї чи двох цифр.

Для виведення основної частини формули усі пальці на дактилокарті розбиваються на 5 пар. Кожна пара пальців отримує своє цифрове значення – т. зв. індекс.

Перша пара (великий та вказівний пальці правої руки) мають індекс «16».

Друга пара (середній та безіменний пальці правої руки) – індекс «8».

Третя пара (мізинець правої руки та великий палець лівої руки) – індекс «4».

Четверта пара (вказівний та середній пальці лівої руки) – індекс «2».

П'ята пара (безіменний та мизинець лівої руки) – індекс «1».

При виведенні основної формули до уваги беруться тільки завиткові типи узорів. Дюгові та петльові типи узорів індексів не мають і до уваги не беруться.

Цифрові індекси завиткових узорів на парних пальцях (2-й, 4-й, 6-й, 8-й, 10-й) записують у чисельник дроби, а на непарних (1-й, 3-й, 5-й, 7-й, 9-й) – у знаменник. Отримані цифри додають. При підрахуванні до дроби додають ще умовну «1» (одиницю).

Якщо на усіх десяти пальцях рук є тільки завиткові типи узорів, тоді основна формула записується дробом . Пояснимо дактилоскопічне походження цих числових знаків – запишемо їх в розгорнутому виді: $\frac{16+8+4+2+1}{16+8+4+2+1} + \frac{1}{1} = \frac{32}{32}$. Цифри «16, 8, 4, 2, 1» – це числові індекси папілярних узорів пальців рук на дактилокарті.

Якщо на пальцях завиткові узорі відсутні, основна формула дістає цифрове позначення: $\frac{1}{1}$. Максимальна основна формула набуває цифрове позначення не більше $\frac{32}{32}$. Наведемо приклад виведення основної частини дактилоскопічної формули.

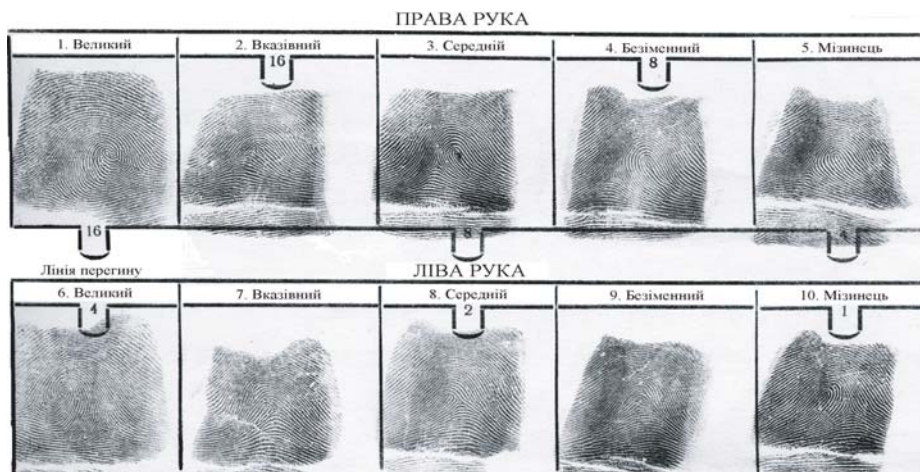
На дактилокарті відобразилися такі типи узорів пальців рук (див. схему типів узорів мал. 59).

Права рука: великий (завитковий), вказівний (петльовий), середній (петльовий), безіменний (петльовий), мизинець (петльовий).

Ліва рука: великий (завитковий), вказівний (петльовий), середній (петльовий), безіменний (петльовий), мизинець (петльовий).

Для наочності і недопущення помилки основну частину дактилоформули рекомендується виводити в розгорнутому вигляді. Проаналізувавши і проіндексувавши типи узорів, виводимо основну частину дактилоформули, яка записується наступним чином:

$$\frac{0+0+4+0+0}{16+0+0+0+0} = \frac{4}{16} + \frac{1}{1} = \frac{5}{17}$$

Мал. 59. Типи узорів пальців рук на дактилокарті

4.2. Додаткова частина дактилоскопічної формули

Додаткова частина дактилоформули є правильним або неправильним дробом, нагадаємо, що (неправильним є дріб, де чисельник більший, ніж знаменник). Чисельник і знаменник мають п'ятизначне число.

Додаткова частина формули виводиться за усіма узорами всіх десяти пальців, причому кожен узор має своє цифрове позначення. У чисельник записуються цифрові позначення пальцевих узорів правої руки. У знаменник — цифри пальцевих узорів лівої руки.

Як для правої, так і для лівої руки чинним є правило: дріб починають записувати з цифрового позначення великого пальця і закінчують мізинцем. Цифрове позначення (індекс) пальцевим узорам надається залежно від їх типу.

I. Позначення дугових типів узорів.

Оскільки дугові узорі зустрічаються рідко, то, незалежно від їх різновидів, при вивиденні додаткової частини формули усі позначаються індексом «1».

II. Позначення петльових типів узорів.

Петльові узорі поділяються на дві групи:

1. Радіальні петльові узорі;
2. Ульнарні петльові узорі.

Радіальні петльові узорі спрямовані ніжками петель до великого пальця. Їх небагато, тому детальному поділу вони не підлягають — і позначаються цифровим індексом «2».

Ульнарні петльові узорі пальців рук спрямовані ніжками петель до мізинця. Оскільки вони зустрічаються часто і їх багато, то для них розроблена спеціальна таблиця цифрових індексів, які вони отримують після підрахунку кількості папілярних ліній від центра узору до дельти (див. таблицю індексів для ульнарних петльових типів узорів пальців рук). Цифрове позначення ульнарних петльових узорів залежить від кількості папілярних ліній, що знаходяться між центром узору та дельтою. Підрахунок папілярних ліній ведеться за допомогою голки та спеціальної дактилоскопічної лупи. Точками відліку будуть умовний центр узору та вихідна точка в дельті. Обидві вихідні точки відліку (в центрі узору та в дельті) не підраховуються. При цьому підраховуються всі лінії, які перетинаються на шляху підрахунку від центра узору до дельти. Міжпапілярні лінії не враховуються. Після підрахунку пальцевий узор відносять до однієї з підгруп і присвоюють йому індекс.

Розглянемо таблицю індексів (див. схему ульнарних петльових типів узорів пальців рук).

Таблиця індексів для ульнарних петльових типів узорів пальців рук.

№	Кількість папілярних ліній від центру узору до дельти	Цифрові позначення індексів
1	від 1 до 9 ліній включно	3
2	від 10 до 13	4
3	від 14 до 16	5
4	від 17 і більше	6

III. Позначення завиткових типів узорів.

У завиткових узорах залежно від положення лівої дельти, яка може бути внутрішньою, середньою, зовнішньою по відношенню до правої дельти, типи узорів поділяються на три підгрупи і позначаються цифровими індексами – “7”, “8”, “9”. Щоб з’ясувати це положення у конкретному випадку потрібно, спостерігаючи узор під лупою та користуючись голкою, простежити як розташовані нижні рукави дельти.

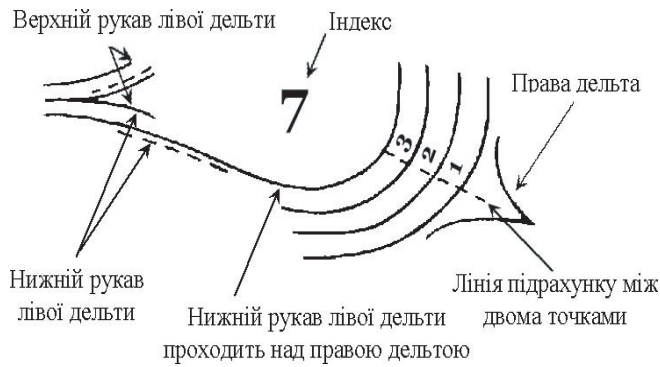
Завитковий узор, у якого нижній рукав лівої дельти проходить *над* правою дельтою, і між нижнім рукавом лівої дельти та вихідною точкою правої дельти знаходиться мінімум три лінії, є завитковим з внутрішнім положенням лівої дельти. Його позначають індексом – “7”.

Завитковий узор, у якого нижній рукав лівої дельти *з’єднується з правим* або проходить *над* чи *під* правою дельтою, і між ними знаходиться не більше двох папілярних ліній, вважається завитковим узором з середнім положенням лівої дельти. Його індекс – “8”. При цьому нижні рукави дельт завиткового узора до увагини беруться.

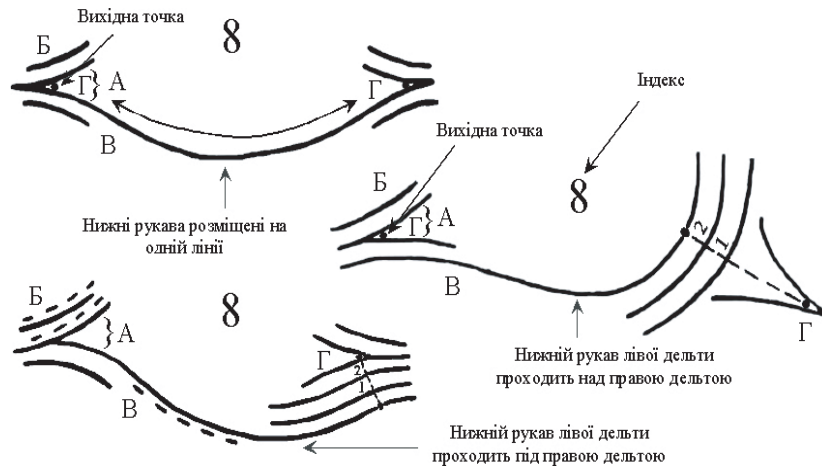
Завитковий узор, у якого нижній рукав лівої дельти проходить *під* правою дельтою, і між ними знаходиться не менше трьох папілярних ліній, вважається-

ся завитковим узором з зовнішнім положенням лівої дельти. Йому присвоюють індекс “9”.

Розглянемо малюнки завиткових типів узорів пальців рук із різними індексами, що описані вище.

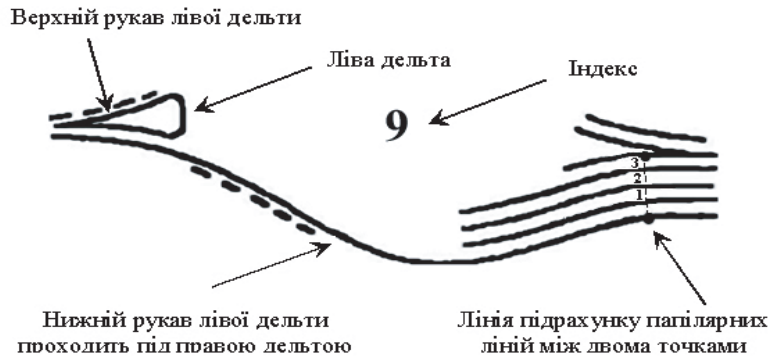

Мал. 60. Завитковий узор, що має внутрішнє положення лівої дельти з індексом „7”

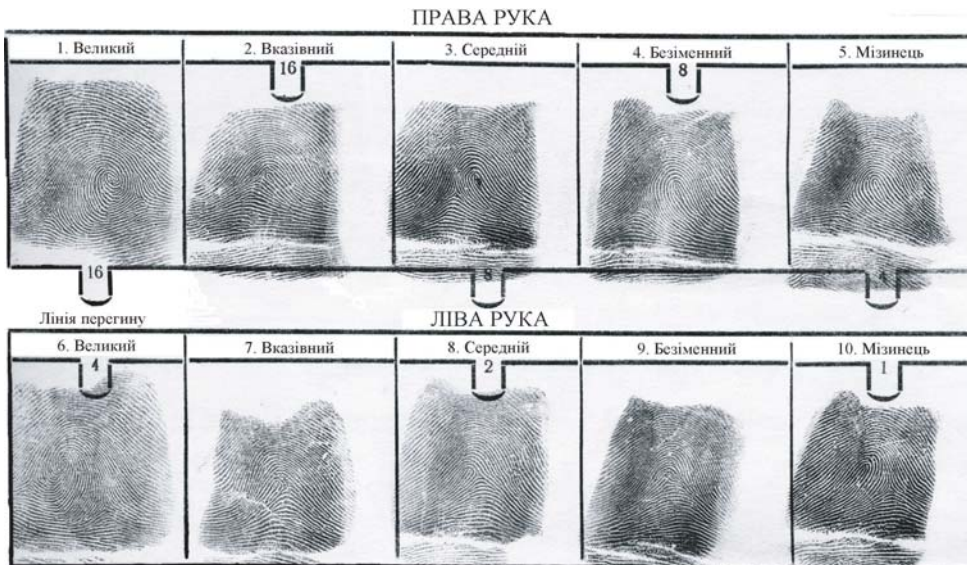
Мал. 61. Завиткові узори, що мають середнє положення лівої дельти з індексом „8”

Визначивши підгрупу пальцевих узорів, умовні позначення переносять у додаткову частину формули. Для цього від основної формули праворуч проводять лінію (знак дробу), а потім в чисельник записують позначення узорів правої руки, а в знаменник – лівої руки.

Мал. 62. Завитковий узор, що має зовнішнє положення лівої дельти з індексом „9”

Складаємо схему типів узорів для виведення додаткової частини дактилоскопічної формули (див. схему):

Пам'ятаємо, що у нашому прикладі основна дактилоформула мала цифрове позначення 5/17.

Для виведення додаткової частини дактилоформули розроблена спеціальна таблиця класифікації за типами папілярних узорів. (Див. таблицю класифікації узорів для виведення додаткової частини дактилоскопічної формули).

Таблиця класифікації узорів для виведення додаткової частини дактилоскопічної формули

Дюгові – „1”	Петльові радіальні – „2”
	Петльові ульнарні: від 1 до 9 ліній – „3” від 10 до 13 ліній – „4” від 14 до 16 ліній – „5” 17 і більше ліній – „6”

Завиткові (числове значення залежить від положення дельти):

„7”	„8”			„9”

Визначення умовного центру узора:

Визначення умовного центру дельти:

Після проведених відповідних підрахунків, згідно класифікації узорів отримуємо додаткову дактилоформулу:

$$\frac{93343}{73314}, \text{ тобто } \frac{\text{права рука}}{\text{ліва рука}}.$$

Отож, виходячи із нашого прикладу, основна і додаткова частини дактилоскопічної формули за 10-ти пальцевою системою обліку, матимуть наступний кінцевий цифровий запис: $\frac{5}{17} \frac{93343}{73314}$.

IV. Узори пальців рук, які позначаються індексом “0”.

Іноді в особи, у якої беруть відбитки пальців рук, відсутні один або декілька пальців або узори настільки пошкоджені, що визначити їх будову неможливо. У таких випадках при виведенні дактилоформули відсутні пальці або пошкоджені узори позначають індексом “0”. Так, нулем позначаються завиткові узори, в яких через пошкодження дельт або іншої частини, неможливо визначити положення лівої дельти.

Необхідно наголосити, що нулем позначаються узори лише з постійним, а не тимчасовим пошкодженням пальця.

Нулем позначаються також відбитки пальців, які зрослися між собою, або ж на пальцях відсутні папілярні узори. Але такі аномальні явища у криміналістиці, та й у природі, зустрічаються вкрай рідко.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Чим зумовлена поява кримінальної реєстрації злочинців?
- Якими були перші способи кримінальної реєстрації злочинців?
- Розкажіть про фундаторів вивчення слідів пальців рук?
- Дайте визначення криміналістичної реєстрації.
- Яку інформацію містять оперативно-пошукові та інформаційно-довідкові обліки?
 - Що таке криміналістичні обліки?
 - Чим відрізняється колекція від картотеки?
 - На які правові основи спирається криміналістична реєстрація?
 - Що таке реєстрація об'єктів криміналістичного обліку?
 - Розкрийте поняття зосередження об'єктів криміналістичного обліку.
 - Розкрийте визначення систематизації об'єктів криміналістичного обліку. Від чого вона залежить?
 - Дайте характеристику об'єктам, що ідентифікують об'єкт-оригінал і, що ідентифікуються за слідами.

- Охарактеризуйте алфавітну реєстрацію. Які її ознаки?
- Дайте характеристику дактилоскопічній реєстрації. Які її ознаки?
- Охарактеризуйте правила виведення основної частини дактилоформули за 10-ти пальцевою системою обліку.
- Охарактеризуйте правила виведення додаткової частини дактилоформули за 10-ти пальцевою системою обліку.

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п. № (1, 3, 9, 18, 21, 23, 24, 26, 33, 37, 39, 40, 48, 49).

**ЧАСТИНА
ТРЕТЯ**

**КРИМІНАЛІСТИЧНА
ТАКТИКА**

ТЕМА 12

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ

§ 1. Основні поняття і прийоми криміналістичної тактики.

§ 2. Криміналістична тактика і практика боротьби зі злочинністю.

§ 3. Поняття, зміст і види слідчих ситуацій.

§ 4. Поняття тактичної рекомендації, комбінації, тактичного рішення та ризику.

§ 5. Тактика процесуальних дій.

§ 1. Основні поняття і прийоми криміналістичної тактики

Процесуальний закон не регулює всі тактичні прийоми, які необхідно застосовувати в конкретній слідчій ситуації з метою розкриття злочинів, — виконання цього завдання покладено на криміналістичну тактику.

Криміналістична тактика — це система наукових положень і розроблених на їх основі рекомендацій щодо організації та планування досудового і судового слідства, визначення лінії поведінки осіб, які здійснюють дізнання, і прийомів проведення окремих слідчих і судових дій, спрямованих на збирання і дослідження доказів, усунення причин і умов, що сприяють скоєнню і прихованню злочинів.

Тактичний прийом — це науково розроблений найбільш раціональний і ефективний спосіб дій у підході до розв'язання конкретних слідчих завдань з метою розслідування та розкриття злочинів.

Він наділений такими критеріями, за якими необхідно:

- забезпечити швидке розв'язання окремих слідчих дій;
- своєчасно проводити найбільш доцільну лінію поведінки при зборі, дослідженні, оцінці та використанні доказів;
- усувати та попереджати причини і умови скоєння злочинів.

У своєму специфічному розумінні термін *ТАКТИКА* – це теорія і практика підготовки та ведення бою. Він був взятий криміналістикою із військової термінології. Безумовно, що криміналістика в таке визначення вносить свої елементи умовності, оскільки не може бути абсолютної тотожності між військовою і криміналістичною тактикою. Проте окремі елементи тактики, зокрема такі, як організація і планування дій, моменти визначення поведінки і оцінки конкретних осіб, застосування окремих прийомів та дій, що характерні для криміналістичної тактики, не тільки мають відношення, а й застосування даного терміну.

Тактичні прийоми поділяються на два види:

- 1) техніко-криміналістичні;
- 2) тактико-криміналістичні.

Техніко-криміналістичні – це прийоми використання техніко-криміналістичних засобів та наукових положень криміналістичної техніки. Наприклад, застосування окремих видів, методів, способів фотографування на місці події, прийомів виявлення слідів на основі наукових положень про закономірності механізму слідоутворення тощо.

Тактико-криміналістичні – це прийоми організації та планування досудового і судового слідства, підготовки і проведення окремих процесуальних слідчих дій. Наприклад, при проведенні очної ставки надання першого слова свідку, який говорить правду.

Застосування тактичних прийомів у боротьбі зі злочинністю регулюється низкою умов. Назвемо та розтлумачимо умови застосування тактичних прийомів.

1. Правомірність. Це одна із найважливіших умов, що вводить застосування тактичних прийомів у правове поле. Отож, використання тактичних прийомів і рекомендацій повинно відповідати нормам законності та відповідному застосуванню при розкритті і розслідуванні злочинів. Правильне застосування правових основ при використанні тактичних прийомів і рекомендацій має бути не тільки важливим, а й обов'язковим чинником у дотриманні вимог законності, інакше такий прийом не буде мати юридичної сили.

Під правовими основами використання тактичних прийомів і рекомендацій у кримінальному судочинстві слід розуміти систему встановлених законом і підзаконними актами принципів і правил, що визначають умови допустимості, змісту, мети і послідовності застосування цих прийомів і рекомендацій слідчим чи оперативним працівником.

Основними нормативними актами, що регламентують використання техніко-криміналістичних і тактико-криміналістичних прийомів, є:

- Конституція України;
- КПК;

- закони і підзаконні акти, що регламентують застосування цих прийомів.

Однак ні закони, ні підзаконні акти не можуть дати вичерпного переліку тих тактичних прийомів, що використовуються чи можуть бути використані для розкриття і розслідування злочинів. Насправді неможливо дати в законі всі вказівки щодо застосування тактичних прийомів, бо не піддаються переліку всі ті конкретні ситуації, з якими приходиться зіштовхуватися слідчому на практиці.

2. Допустимість. Це одна з умов застосування тактичних прийомів і рекомендацій, суть якої полягає в тому, що прийом за своїм характером, змістом і цілеспрямованістю повинен повністю відповідати (не суперечити) духу і букві закону, а його застосування – вимогам законності.

3. Наукова обґрунтованість. Умова, що є запорукою достовірності отриманих результатів. За цією умовою тактичний прийом повинен бути науково перевіреном, підтвердженом практикою, відповідати сучасному стану криміналістичної тактики, а також бути прогнозованим – його використання повинно передбачати кінцевий результат.

4. Доцільність.

Умова доцільності виражається значенням реального досягнення можливого результату від застосування прийому відносно затрачених сил, засобів і часу. Використання тих чи інших прийомів повинно бути раціональним. Але при цьому слід пам'ятати, що доцільним визнається тільки те, що є законним.

5. Доступність. Застосування тактичних прийомів повинно бути простим і надійним. Вдавання до них не повинно завдавати проблем слідчим, оперативникам, суддям, експертам.

Тактичний прийом (за суттю і способом застосування) не повинен виходити за межі професійних знань і навичок спеціалістів у певній галузі спеціальних знань. Інакше він перестає бути тактико-криміналістичним прийомом, а стає прийомом із тієї галузі знань, яку представляє відповідний спеціаліст, експерт.

6. Вибірковість. Умова вибірковості означає специфічний, своєрідний у кожному конкретному випадку підхід до підготовки і проведення слідчих дій.

Для отримання необхідних доказів важливо правильно вибрати місце і час проведення слідчої дії, оскільки завчасне провадження слідчої дії чи, навпаки, затримка в її проведенні може завдати великої шкоди розслідуванню.

Вибираючи ті чи інші тактичні прийоми, слідчий повинен врахувати масштаби майбутньої слідчої дії та умови, що можуть вплинути на успіх у розслідуванні.

7. Етичність. Застосування тактичного прийому не повинно принижувати чи ображати честь і гідність учасника процесуального акту, створювати

небезпеку для його життя і здоров'я, супроводжуватися розголошенням подробиць його життя тощо. Так, наприклад, неетично роздягати труп для огляду в присутності рідних чи близьких потерпілого.

Дотримання перелічених вище умов використання тактичних прийомів полягає не в тім, щоб зводити проблему до їх обов'язковості чи необов'язковості. Адже обов'язковим є той прийом, який оцінений законодавцем як найбільш ефективний у конкретному випадку розслідування чи судового розгляду.

Тактика – це не просто вільний, а насамперед правильний вибір. Причому вибір, учинений на законодавчих засадах, оскільки критерієм правильності цього вибору є перевірений досвід науково обґрунтованої практики. Хоч висування умов до тактичних прийомів і робить дії слідчого обмеженими, але це не означає відсутність його свободи при здійсненні ним слідчих дій. Насправді ж свобода вибору у нього залишається, оскільки це впливає з інтересів з'ясування істини.

§ 2. Криміналістична тактика і практика боротьби зі злочинністю

Криміналістична тактика, як і вся криміналістика в цілому, виникла і розвивається як галузь наукового знання, що обслуговує практику боротьби зі злочинністю, підвищує її результативність, вирішує покладені на неї завдання з розслідування, розкриття та попередження злочинів. Але практика боротьби зі злочинністю – не тільки «об'єкт обслуговування» криміналістичної тактики; вона також і фактор її розвитку, критерій оцінки основних положень і рекомендацій, що розробляються криміналістичною тактикою.

Осмислення практики боротьби зі злочинністю у межах криміналістичної тактики, дозволяє розв'язувати такі завдання:

- виявити тенденції розвитку боротьби зі злочинністю;
- з'ясувати потреби практики, а відтак і перспективи розвитку криміналістичної теорії, яка покликана задовольняти ці потреби;
- визначити форми, тенденції і закономірності роботи з доказами;
- оцінити ефективність тактико-криміналістичних рекомендацій;
- проаналізувати помилки практики, встановити їх причини та розробити шляхи подолання.

Необхідно відзначити, що взаємозв'язок і взаємовпливи криміналістичної тактики і практики боротьби зі злочинністю були неоднаковими на різних етапах їх співіснування. Так, практика може передувати теорії, якщо нові тактико-криміналістичні прийоми виникають спочатку у їх середовищі, а вже потім привертають до себе увагу вчених-криміналістів. Втім, на практиці мо-

жуть виникати не тільки нові тактико-криміналістичні прийоми, а й цілі слідчі дії як сукупність цих прийомів. Шлях від практики до теорії, а не навпаки, пройшли слідчий експеримент, пред'явлення для впізнання, перевірка і уточнення свідчень на місці.

Виникнувши на практиці як прийоми, вони згодом оформилися у самостійні слідчі дії та стали вивчатися криміналістичною наукою. Так почала створюватися тактика нових слідчих дій. У результаті наукового аналізу та випробування ці слідчі дії стали більш досконалішими та ефективними у боротьбі зі злочинністю. У цьому прикладі практика передувала теорії та стимулювала її подальший розвиток.

Але можлива й інша форма взаємодії – тактичний прийом чи рекомендація може стати результатом пошуків наукових досліджень. Тоді теорія випереджає практику. Звичайно, рекомендації науки перевіряються на практиці і при позитивному результаті запроваджуються до її практичного використання. Слід відмітити, що на всіх етапах практика боротьби зі злочинністю залишається не тільки критерієм інтенсивності, ефективності рекомендацій для криміналістики, але й постійнодіючим фактором, який у значній мірі визначає тенденції розвитку криміналістичної тактики.

Тенденції розвитку криміналістичної тактики

- *Подальше теоретичне уточнення предмету і меж криміналістичної тактики.*

Виникаючи у відповідь на потреби практики у вигляді окремих прийомів і рекомендацій проведення слідчих дій, криміналістична тактика нині сформувалась у систему наукових положень, що складають елементи загальної теорії криміналістичної науки.

Перебуваючи у системі криміналістичної науки, тактика дійсно змінюється, уточнюється, конкретизується. На всі ці зміни впливає не тільки практика боротьби зі злочинністю, а й розвиток новітніх науково-технічних досягнень інших наук.

Процеси диференціації та інтеграції наук помітно впливають на структуру, компоненти криміналістичної тактики. Все більш суттєвою стає проблема встановлення меж між криміналістикою і оперативно-розшуковою тактикою.

Криміналістична тактика як криміналістична підсистема функціонально пов'язана з криміналістичною технікою і методикою розслідування окремих видів злочинів, вона постійно перебуває під їхніми впливами. Проте, випробовуючи на собі цей вплив, вона, природньо, чинить свій зворотній вплив на їх розвиток і вдосконалення.

- *Розширення сфери застосування у криміналістичній тактиці даних інших наук, в тому числі і з нових галузей знань.*

Актуальний етап розвитку криміналістичної тактики характеризується активним використанням точних експериментальних методів наукових досліджень, які в основному спрямовані на вивчення закономірностей формування свідчень, вибору лінії поведінки у конфліктних ситуаціях, організації інформаційних процесів тощо.

Сучасна криміналістична тактика має контакти з природничими, економічними, технічними та іншими науками, а насамперед судовою психологією. Криміналістична тактика використовує результати психологічних досліджень для удосконалення слідчих дій, розробки різноманітних варіантів поведінки оперативного працівника, слідчого, судді у процесі доказування.

Перспективним є застосування у криміналістичній тактиці нових положень логіки, зокрема логіки доведення доказу, що розглядає природу і прийоми побудови ймовірних висновків (а саме ці логічні операції найбільш характерні для розумової діяльності слідчого). Крім того, нині вивчаються можливості застосування у криміналістичній тактиці розробок такої науки, як математична логіка, що виникла на межі логіки та математики.

Відбувається рецепція методів розроблених «теорією інформації» та ін.

- *Удосконалення тактичних прийомів і техніко-криміналістичних рекомендацій.*

Ця тенденція виявляє взаємозв'язок тактики і криміналістичної техніки: нові техніко-криміналістичні засоби суттєво впливають на тактичні прийоми слідчих дій і стають причиною їх модернізації.

- *Розробка нових тактичних прийомів і слідчих дій.*

Система тактичних прийомів і слідчих дій не вважається остаточно сформованою: робота над ними триває. Нові тактичні прийоми і слідчі дії виникають як під впливом практики, так і в результаті розвитку інших розділів криміналістики чи дотичних до неї наук. Необхідність у розробці нових тактичних прийомів і нових слідчих дій нерідко може бути продиктована змінами процесуального законодавства.

- *Підвищення ефективності тактичних прийомів і рекомендацій з використання оперативно-розшукової інформації.*

Удосконалення оперативно-розшукової діяльності ОВС призводить до збільшення обсягу і спектру оперативно-розшукової інформації, яка використовується в доказуванні. Безумовно, це позначається і на змісті й порядку застосування тактичних прийомів. Вони не повинні будуватися тільки у зв'язку

з отриманою оперативною інформацією. Кожен такий прийом, як джерело цієї інформації, повинен зберігатися в таємниці, щоб можна було максимально використовувати можливості оперативно-розшукових апаратів.

- *Активна розробка тактики судового слідства.*

Як відомо, спочатку сферою застосування криміналістичних рекомендацій було тільки досудове дослідження. Однак з розвитком криміналістики ставало очевидним, що її висновки можуть з успіхом використовуватися і у процесі судового слідства. А це стало поштовхом до розробки нових рекомендацій щодо використання криміналістичної тактики в судах.

Застосування криміналістичної тактики судом передбачає низку умов:

- розгляд справи судом у колегіальному складі;
- участь у дослідженні доказів спільно із судом представників обвинувачення і захисту, підсудного, потерпілого, цивільних позивача і відповідача та їх представників, а за необхідності – експертів і свідків;
- активна участь підсудного у всьому судовому слідстві;
- вимога безпосереднього сприйняття судом всіх доказів, ретельної їх перевірки і оцінки;
- проведення судового слідства в умовах усності і гласності, у присутності значної кількості громадян, на яких воно здійснює виховний вплив;
- доказування в значно коротші терміни, ніж на досудовому слідстві;
- проведення судом нових і повторних процесуальних дій, що має суттєве значення для тактики їх провадження та оцінки результатів.

§ 3. Поняття, зміст і види слідчих ситуацій

Слідча ситуація – це об'єктивно існуюча на конкретний момент реальність, тобто сукупність умов, в яких перебуває та діє слідчий.

Поряд з поняттям «слідча ситуація» у криміналістичній літературі розроблені і вивчаються науково-теоретичні поняття, що стосуються лише криміналістичної тактики. До них належать:

- кримінальна ситуація;
- ситуація на місці події;
- конфліктна ситуація;
- безконфліктна ситуація.

Кримінальна ситуація – це об'єктивно створена зовнішня обстановка злочинної діяльності, яка складається із трьох періодів:

- 1) докримінальний (характеризує обставини перед скоєнням злочину);
- 2) кримінальний (в момент скоєння злочину);

3) посткримінальний (після завершення злочинних діянь і настання злочинного результату).

Ці періоди мають кримінальний характер і відображають розвиток злочинної діяльності стосовно середовища, в якому кримінальна ситуація відбувається.

Ситуація на місці події означає стан об'єктивно створеної речової обстановки матеріального середовища, в якому було скоєно злочин і який залишив після себе злочинець.

Із розвитком злочинного діяння обстановка постійно змінюється. Її вихідний (початковий) вигляд у ході злочину трансформується, переходить у проміжні ситуації. А після злочинних діянь вона (обстановка) набуває кінцевого вигляду – стає кінцевою ситуацією.

Іншою виглядає характеристика слідчої ситуації, яка відносно процесу розслідування носить переважно зовнішній характер слідчої дії, тобто є характеристикою умов, в яких протікає цей процес розслідування.

Умови, в яких здійснюється розслідування (слідча ситуація), утворюють динамічну систему, що постійно змінюється під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів. Отож, у слідчій ситуації виділяють:

- об'єктивні фактори – це незалежні від учасників розслідування чинники (причини), які викликають зміни ситуації;
- суб'єктивні фактори – чинники пов'язані із діями та поведінкою учасників розслідування й інших осіб, що тією чи іншою мірою причетні до сфери судового процесу.

Система умов, що створює слідчу ситуацію, складається з зазначених нижче компонентів.

- Психологічні компоненти:
 - психічний стан осіб, що проходять по справі;
 - психічний стан слідчого;
 - результати конфлікту між слідчим і особами, які йому протистоять;
 - наявність сприятливого (безконфліктного) стану перебігу розслідування та ін.
- Інформаційні компоненти:
 - обізнаність слідчого (про обставини злочину, можливі докази, можливості їх виявлення та експертного дослідження, місця приховання слідів злочину та речових доказів, наміри протидії окремих осіб тощо);
 - настання результатів розголошення слідчої таємниці та ін.
- Процесуальні і тактичні компоненти:
 - стан справи, яку необхідно розслідувати;
 - докази та їх джерела;

- наявність надійних, ще не використаних джерел орієнтуючої інформації;
- можливість вибору потрібних запобіжних заходів;
- ізоляція один від одного осіб, що проходять по справі;
- наявність тактичного ризику та можливості його мінімізації;
- протидія з'ясуванню істини зі сторони злочинця і пов'язаних з ним осіб;
- наслідки помилкових дій слідчого, понятих, спеціалістів і експертів;
- непередбачені дії потерпілого чи осіб, непричетних до розслідуваної події та ін.

- Матеріальні та організаційно-технічні компоненти:

- наявність комунікацій між черговою частиною і слідчо-оперативною групою;
- наявність засобів передачі і прийому необхідної інформації з обліково-реєстраційними апаратами ОВС (довідка про судимість);
- можливість мобільного маневрування наявними силами і засобами та ін.

Поєднання всіх цих різноманітних компонентів зумовлює індивідуальний характер кожної слідчої ситуації, а відтак, і провадження розслідування в кожний конкретний його момент. Складна, багатоконпонентна структура слідчої ситуації, значна кількість об'єктивних і суб'єктивних факторів, що впливають на зміст і характер цих компонентів, поєднуючись, утворюють невичерпну кількість різних варіантів слідчих ситуацій. Кожна з них чимось обов'язково відрізняється від інших – конкретна слідча ситуація завжди індивідуальна. Отож, типізація слідчих ситуацій за всією повнотою їх змісту неможлива.

Види слідчих ситуацій:

- *За часом створення ситуації розрізняють:*

- початкові;
- проміжні;
- кінцеві.

Їх послідовний перебіг відображає безперервність, динамізм та змінність ситуації, розслідування під впливом різних факторів.

- *За можливістю досягнення мети розслідування:*

- сприятливі ситуації;
- несприятливі ситуації.

У процесі розслідування кримінальних справ будь-які дії слідчого повинні мати цілеспрямований характер – тільки так можна досягнути конкретної мети. Але цілеспрямованість повинна поєднуватися з аналітичним оцінюванням ситуації. Отож, у будь-якому випадку насамперед необхідно усвідомити ситуацію, що склалася і визначити, сприятлива вона чи несприятлива для досягнення поставленої мети при розслідуванні.

- *За відносинами між учасниками:*
 - конфліктні;
 - безконфліктні.

В основі цього розподілу – наявність зіткнень протилежних інтересів учасників слідчої ситуації, виникнення серйозних розбіжностей у їхніх поглядах і позиціях.

Конфліктна ситуація базується на характеристиці психологічних компонентів і сприймається протидією суперників, мета й інтереси яких при розслідуванні злочину не збігаються. Конфліктні ситуації різної тривалості і гостроти виникають тоді, коли між учасниками процесу складаються неприязні стосунки, які переходять у протистояння між слідчим та особами, що проходять по справі. На відміну від конфліктної, криміналістика вивчає безконфліктну ситуацію.

Безконфліктна ситуація – це ситуація, за якої інтереси учасників процесу збігаються цілком або частково і між ними не виникає протиріч у досягненні мети на конкретному етапі розслідування. Вона характеризується сприятливим протіканням розслідування, оскільки відсутня протидія між учасниками процесу. Тому безконфліктна ситуація не тільки слушна для слідчого (дознавача), а й завжди бажана.

§ 4. Поняття тактичної рекомендації, комбінації, тактичного рішення та ризику

Крім тактичних прийомів, які були описані вище, криміналістична тактика розробляє і тактичні рекомендації.

Тактико-криміналістична рекомендація – це науково обґрунтована та опробована практикою порада вибору і застосування тактичних прийомів при здійсненні розслідування чи судового слідства.

Тактико-криміналістична рекомендація може здійснюватися при провадженні конкретних процесуальних дій шляхом застосування тих чи інших техніко-криміналістичних засобів чи прийомів збирання, дослідження і використання доказів.

Рекомендації можуть бути:

- *загальні* – що можуть бути застосовані будь-яким учасником доказування та у будь-якій ситуації незалежно від обставин справи.
- *спеціальні* – адресовані певній категорії працівників, призначені для певного адресата (дознавача, слідчого, оперативника та ін.); а також стосовні певної конкретної ситуації, (наприклад, ситуації з виразними етичними умовами проведення процесуальної дії).

Рекомендації можуть стосуватися різноманітних поєднань тактичних прийомів, об'єднаних єдиним тактичним замислом, – тобто тактичних комбінацій (операцій).

Крім терміна «комбінація» в літературі використовується і термін «операція». Під операцією в основному розуміють закінчену дію.

Комбінація – це поєднання об'єднаних загальним задумом дій, хитрощів, вивертів, пасток як засобів для досягнення запланованої мети.

Тактична комбінація – це певне поєднання тактичних прийомів чи слідчих дій з оперативно-розшуковими заходами, що переслідують мету досягнення конкретного завдання розслідування.

Ознаки тактичної комбінації:

- поєднання тактичних прийомів у межах однієї слідчої дії – допиту, обшуку, затримання та ін.;
- поєднання слідчих дій у межах розслідування конкретної справи (тобто у більшому масштабі);
- поєднання оперативно-розшукових заходів і слідчих дій.

Але з процесуальної точки зору значимі тільки ті поєднання слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, що набули процесуального значення.

Оперативно-розшукові заходи і слідчі дії поєднуються, не перемішуючись і не переплітаючись одне з одним. Оперативно-слідча комбінація здійснюється шляхом взаємодії слідчого і оперативного працівника органів дізнання, кожен з яких діє чітко у межах своєї компетенції та послуговуючись своїми методами;

- поєднання мети тактичної комбінації, яка поділяється на:
 - а) загальну;
 - б) безпосередню.

Під загальною слід розуміти вирішення якогось завдання, що стосується різних епізодів розслідування, але з досягненням кінцевої мети. Наприклад, з'ясування істини між учасниками справи, тобто здійснення процесу доказування.

Безпосередньою метою тактичної комбінації можуть бути:

- отримання вигаду при вирішенні конфліктної ситуації;
- створення необхідних умов для проведення слідчих дій;
- створення умов, що гарантують результативність слідчої дії;
- забезпечення слідчої таємниці;
- інші тактичні дії, що проводяться у межах слідчої ситуації з метою її зміни і використання.

Метою тактичної комбінації завжди є вплив на слідчу ситуацію в цілому або на її компоненти. Цей вплив у кінцевім результаті завжди є впливом на

людей, пов'язаних із розслідуваною справою. Правомірність такого впливу – основна умова допустимості проведення тактичної комбінації.

За формою зовнішнього виявлення вплив може бути:

- а) фізичним;
- б) психічним.

Правомірність фізичного впливу, спрямованого на об'єкти неживої природи, визначити неважко; слідчий має право впливати на такі об'єкти у межах і випадках, залежно від обставин справи і дозволу закону.

При цьому особисті, майнові права та інтереси громадян і юридичних осіб можуть бути обмежені відповідно до встановленого законом, якщо спричинена майнова шкода цілком обґрунтована. Так, при обшуку і виїмки слідчий має право відкривати зачинені приміщення і сховища, якщо власник відмовляється добровільно це зробити. Однак слідчий повинен запобігати необґрунтованим пошкодженням засувів, дверей та інших предметів.

Фізичний вплив на особу закон допускає лише при прямому приписі і в точно зазначених у законі випадках – коли ідеться про запобіжні заходи процесуального примусу, а саме:

- затримання;
- взяття під варту;
- привід;
- примусове освідування;
- отримання зразків для порівняльного дослідження у примусовому порядку.

Психічний вплив поділяється на два види: неправомірний і правомірний.

Неправомірний психічний вплив, як незаконне насилля над особою, завжди є протизаконним, а тому абсолютно неприпустимим.

Правомірний вплив залежить від правомірності заходів впливу. Тому у криміналістиці розроблені та визнаються правомірними наступні критерії впливу:

- *законність впливу* (відповідність або несуперечність прийомів закону);
- *вибірковість впливу* (спрямованість впливу лише на певних осіб і нейтральність щодо інших);
- *моральність* (відповідність моральним принципам суспільства).

Будь-яка комбінація за своєю суттю повина бути моральною. Її складові елементи не можуть бути аморальними, до того ж незалежно від слідчої ситуації, яка склалася, вони не повинні принижувати честь і гідність осіб, які проходять по справі.

Тактичні прийоми і тактичні комбінації є основними засобами реалізації тактичних рішень.

Тактичне рішення – це продуманий вибір мети тактичного впливу на слідчу ситуацію, на хід і результати процесу розслідування, а також визначення методів, прийомів і засобів досягнення певної мети.

Тактичне рішення складається з трьох частин:

- 1) інформаційної;
- 2) організаційної;
- 3) операційної.

Інформаційна частина рішення – це аналіз та оцінка слідчої ситуації та її компонентів у контексті процесуальних завдань, задумів протидіючих сил, можливостей слідства, прогностичних даних.

Організаційна частина рішення містить висновок про розподіл функцій, форм і напрямів взаємодії, послідовність введення в дію наявних сил і засобів, резервних можливостей, проведення необхідних організаційно-технічних заходів.

Операційна частина рішення – це визначення мети тактичного здійснення планів, шляхів її досягнення; прогностична оцінка очікуваних результатів.

Прийняття слідчим тактичного рішення має на меті:

- зміну слідчої ситуації на більш сприятливу для розслідування;
- максимально ефективного використання несприятливих слідчих ситуацій;
- досягнення тактичної переваги над протидіючими слідству особами;
- використання фактору раптовості;
- забезпечення методичності та ініціативності при розслідуванні.

До тактичного рішення висувають такі вимоги:

- законність;
- своєчасність;
- обґрунтованість;
- реальність виконання.

Законність тактичного вирішення передовсім означає, що воно приймається слідчим у межах його процесуальної компетенції. При цьому слідчий використовує тільки ті засоби тактичного впливу, які допустимі з погляду закону і не суперечать йому. Звісно, прийняті тактичні рішення не повинні перевищувати норми моралі.

Своєчасність тактичного рішення – його прийняття і реалізація у слушний момент, викликаний обставинами певної слідчої ситуації, – тоді, коли це забезпечує поступальний рух процесу розслідування.

Обґрунтованість тактичного рішення є складним, комплексним поняттям, яке включає у себе такі аспекти:

- 1) відповідність факту дійсному стану справи, слідчій ситуації, що склалася;
- 2) наукову підтвердженість;
- 3) нормативну відповідність вимогам закону;
- 4) узгодженість взаємодії слідчого та оперативників, інших служб ОВС; державних органів і громадських організацій.

Реальність виконання тактичного рішення передбачає можливість здійснення всіх запланованих дій і заходів тактичного впливу. Адже тактичне рішення приймається на підставі та з урахуванням слідчої ситуації, що склалася.

Прийняття тактичних рішень, застосування тих чи інших прийомів і засобів далеко не завжди відбувається в умовах гарантованого успіху. Натомість слідчому доводиться йти на т. зв. тактичний ризик.

Пізньолатинське *risicum* означало «наражати на небезпеку». У сучасному широкому значенні, ризик – це усвідомлена можливість небезпеки з отриманням негативних результатів запланованих дій.

У криміналістиці це слово набуло статусу відповідного терміна лише у 1974 р.

Тактичний ризик – це ситуація, яка загрожує провалом правовому задуму слідчого. Іншими словами, ризик – це діяльність, яка здійснюється в умовах вибору, коли існує загроза у випадку невдачі потрапити в гірше становище, ніж до вибору. Кінцевим результатом ризику завжди є оцінка припущення, яка передбачає очікувану вигоду або шкоду.

Тактичний ризик є одним із закономірних компонентів розслідування – природа розслідування робить його на практиці звичайним явищем.

Прагнення запобігти ризику нереальне. Тому необхідно знати і вміти використовувати запобіжні заходи. До них належать:

- вибір стратегії найменшого тактичного ризику;
- передбачення можливих негативних наслідків свого рішення;
- попереднє обдумування мінімізації ризику.

Іншими словами, діяльність, яка здійснюється в умовах вибору, коли існує загроза у випадку невдачі потрапити в гірше становище, ніж до вибору. Кінцевим результатом ризику завжди є оцінка припущення, яка передбачає очікувану вигоду або шкоду.

Обставини, що спонукають слідчого діяти в умовах тактичного ризику, є різноматними. Однак серед них можна виділити найтипівіші:

- дефіцит часу (на початковому етапі розслідування – на стадії порушення кримінальної справи при затриманні злочинця з речовим доказом; при розслідуванні «по гарячих слідах»);
- інформаційна невизначеність ситуації, яка не дає змоги прийняти всебічно обмірковане рішення;
- впевненість у своїй перевазі над протидіючою стороною;
- процесуальна потреба усунення протиріч у свідченнях допитуваних осіб (наприклад, проведення очної ставки).

Щоб мінімізувати ризик, у ході розслідування вдаються до тих чи інших змін. Ці зміни можуть здійснюватись шляхом:

- зміни структури тактичного прийому чи тактичної комбінації із застосуванням до неї пред'явлення речових доказів, документів, відео- і звукозаписів, інших джерел інформації, спрямованих на зміну позиції протидіючої сторони;
- зміни психологічної обстановки;
- логіки розслідування – відмови від логічно правильного до алогічного тактичного прийому (наприклад, обшук у місцях, де за логікою нічого не повинно бути);
- особи слідчого – заміни його іншим слідчим;
- зміни темпу розслідування – не зупинятися на програних епізодах, доки ситуація не обернеться на краще; позбутися непотрібних пауз, що дають змогу підслідному адаптуватися до ситуації; використовувати переваги слідчого із застосуванням фактору раптовості;
- порівняння ситуації, що виникла, з подібними ситуаціями.

Безумовно, прагнення мінімізувати тактичний ризик може бути неуспішним, і дії слідчого призведуть до негативного результату. Отож, постає проблема нейтралізації негативних наслідків тактики ризику з мінімальною шкодою для слідства.

Криміналістикою розроблені загальні рекомендації для вирішення цієї проблеми. Згідно з ними слідчому необхідно:

- ретельно проаналізувати весь хід ризикованої дії і встановити момент «повороту на гірше» – момент, коли уже неможливо було відвернути настання негативного результату;
- визначити, які помилки були допущені, виявити їх причини;
- змодельовати слідчу ситуацію при усуненні цих помилок;
- повторно розглянути всю початкову інформацію і переоцінити її;
- визначити комплекс заходів, спрямованих на виправлення помилок і недопущення їх у майбутньому;
- дослідити ситуацію на основі нової стратегії розслідування і розробити нову модель слідчих дій.

Насамкінець варто підкреслити, що найбільш ефективним засобом попередження негативних наслідків в умовах тактичного ризику є тактичні комбінації (операції).

§ 5. Тактика процесуальних дій

Система тактичних прийомів підготовки, застосування, фіксації та оцінки результатів процесуальних дій у своїй сукупності складає тактику.

Тактика процесуальних (слідчих і судових) дій забезпечує максимальну ефективність дій при суворому дотриманні вимог законності.

Для вирішення цих завдань розроблені стадії цієї процесуальної дії.

Процес розгортання тактики процесуальних дій складається із чотирьох стадій:

1. Підготовка до проведення процесуальних дій;
2. Проведення (хід) процесуальних дій;
3. Фіксація ходу і результатів процесуальних дій;
4. Оцінка отриманих результатів і визначення їх значення та місця у системі доказової інформації.

Тактичні прийоми, що використовуються на кожній із цих стадій, забезпечують вирішення її завдань. А також варто наголосити, що тактичні прийоми добираються з оглядом на особливості процесуальних дій, які має кожна стадія. Розглянемо кожну з них окремо.

Підготовка до проведення процесуальних дій.

На цій стадії окреслюють і формують завдання процесуальних дій, визначають час їх проведення і коло учасників, вирішують питання про застосування техніко-криміналістичних прийомів і засобів, використання оперативних можливостей, допомоги громадськості та спеціалістів.

Однією з обов'язкових умов підготовки процесуальних дій є побудова уявної динамічної моделі всього їх ходу. Ця динамічна модель повинна допомогти уявити обставини, дії учасників, їх поведінку. Вона дозволяє передбачити різноманітні ситуації, продумати варіанти розвитку процесуальних дій і можливий вплив завчасно врахованих факторів.

Чим більший обсяг наявної інформації, тим менше варіантів побудови уявних моделей ходу процесуальних дій. І навпаки – чим менший обсяг інформації, тим більше доводиться розробляти уявних моделей для подальших процесуальних дій.

Сформоване бачення перебігу процесуальних дій відображають у відповідному плані. План проведення процесуальних дій, окрім завдань, місця і часу тих чи інших заходів, повинен містити:

- 1) інформацію про осіб чи об'єкти, стосовно яких проводиться процесуальна дія;
- 2) відомості про наявні докази, потреба у використанні яких може виникнути при проведенні процесуальних дій;
- 3) вказівку на використання доказів оперативної інформації;
- 4) перелік тактичних прийомів проведення процесуальних дій, планову послідовність їх застосування;
- 5) коло учасників процесуальної дії. Згідно із КПК, їх поділяють на: обов'язкових та необов'язкових.

До числа обов'язкових учасників закон відносить слідчого, понятих, спеціалістів, педагогів чи родичів неповнолітнього допитуваного. Однак насправді коло учасників слідчих дій може бути ширшим – до нього залучають свідків, потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, кінолога, представників адміністрації та ін. Отож, визначаючи майбутніх учасників слідчих дій, слідчий керується не тільки вимогами закону, а й правилами, виробленими практикою проведення слідчих дій.

Проведення (хід) процесуальних дій.

На цій стадії власне реалізується розроблений план – вирішуються завдання, поставлені слідчим (судом). У ході процесуальних дій застосовують тактичні прийоми, рішення, комбінації; перевіряються версії шляхом підтвердження чи спростування проведених дій.

Відомо, що слідчі дії за їх значенням у процесі розслідування поділяються на:

- а) початкові;
- б) наступні.

Початкові слідчі дії, що здійснюються на першому етапі розслідування, починаються з моменту порушення кримінальної справи. Вони служать заходом:

- орієнтування слідчого в обстановці та події, що розслідується;
- формування уявлення про механізм події злочину;
- розкриття злочину по «гарячих слідах»;
- отримання необхідної інформації для встановлення і розшуку злочинця;
- збору доказів, яким загрожує знищення чи зникнення під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів;
- отримання початкової інформації для побудови розгорнутих слідчих версій.

Наступні слідчі дії розгортаються на другому етапі розслідування. У їх ході досліджують, оцінюють і використовують докази, зібрані на початковому етапі, детально перевіряють версії, доказують елементи складу злочину, а також встановлюють причини та обставини, які сприяли скоєнню і прихованню злочину.

Для тактики початкових слідчих дій одним із визначальних є фактор часу, момент раптовості (особливо при допиті). Тактика наступних дій характеризується комбінаційністю: кілька слідчих дій поєднуються в єдиному комплексі, підпорядкованому певній меті, й утворюють своєрідну тактичну комбінацію.

Фіксація ходу і результатів процесуальних дій.

На цій стадії забезпечують максимально повне та об'єктивне відображення всього змісту процесуальних дій та досягнутих результатів. Тактичні прийоми фіксації спрямовані на доцільне застосування техніко-криміналістичних

засобів і прийомів, оформлення доказової інформації у встановленій законом формі.

Ця стадія має важливе значення, оскільки без відповідного процесуального оформлення отримана інформація не набуває необхідної доказової сили. Кінцевим результатом цієї стадії є складання відповідних процесуально оформлених документів – джерел доказів.

Оцінка отриманих результатів і визначення їх значення.

Оцінка отриманих результатів – це завершальна стадія процесуальних дій. Вона складається з вивчення, скурпульозного аналізу процесуальної роботи й отримання об'єктивної доказової інформації.

На цій стадії виявляють допущені помилки, а при потребі порушується питання про доцільність повторного чи додаткового проведення процесуальних дій.

Процесуальний документ підлягає оцінці з погляду його об'єктивності, чіткості та ясності формулювань, наявності необхідних процесуальних реквізитів.

Подальша розробка і вдосконалення тактики розглянутих вище процесуальних дій належить до найважливіших завдань криміналістичної науки, зокрема тактики і технології. І розв'язувати ці завдання слід у співпраці науковців і практиків.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Дайте визначення криміналістичної тактики.
- Що таке тактичні прийоми? Які Ви знаєте види тактичних прийомів? Дайте характеристику кожному із них.
- Перерахуйте умови застосування тактичних прийомів.
- Назвіть тенденції розвитку криміналістичної тактики.
- Які умови висуваються судом до застосування криміналістичної тактики?
- Розкрийте поняття слідчої ситуації. Назвіть компоненти, що її утворюють.
- Які Ви знаєте види слідчих ситуацій? Обґрунтуйте основні їх положення.
- Назвіть компоненти, що утворюють слідчу ситуацію.
- Розтлумачте поняття тактичної рекомендації.
- Що таке тактична комбінація? Основні її ознаки.
- Якими бувають форми зовнішнього впливу тактичної комбінації на слідчу ситуацію? Розкажіть про них детальніше.

- Дайте визначення тактичного рішення. Які його складові частини?
- Назвіть і охарактеризуйте вимоги до тактичного рішення.
- Що таке тактичний ризик? Як можна йому запобігти?
- Які обставини спонукають слідчого діяти в умовах тактичного ризику?
- Назвіть та охарактеризуйте стадії тактики процесуальних дій.

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п. /№ (1, 3, 9, 18, 24, 29, 33, 37, 42, 48, 49).

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТАКТИКА СЛІДЧОГО ОГЛЯДУ МІСЦЯ ПОДІЇ

- § 1. Поняття слідчого огляду, його види, об'єкти та особливості.*
- § 2. Огляд місця події та огляд місця злочину, їх суть і обсяг.*
- § 3. Етапи огляду місця події: підготовчий, робочий, заключний.*
- § 4. Методи і способи огляду місця події.*
- § 5. Огляд трупа на місці його виявлення. Проведення ексгумації.*
- § 6. Криміналістична тактика інших видів слідчого огляду.*

§ 1. Поняття слідчого огляду, його види, об'єкти та особливості

Серед невідкладних слідчих дій вагоме місце займає слідчий огляд, регламентований відповідними статтями, що передбачені КПК України.

Слідчий огляд – це самостійна слідча дія, у ході якої виявляють, фіксують і вилучають важливі об'єкти і сліди на них, з метою з'ясування та закріплення обставин події чи злочину, що мають доказове значення для розслідування справи.

Цю дію зазвичай проводить слідчий (дознавач або виконуючий обов'язки слідчого).

Значення слідчого огляду у процесі розслідування надзвичайно велике, адже у процесі огляду виявляють і вивчають значну частину важливих слідів злочину, злочинця, інших речових доказів. Результати огляду дозволяють слідчому правильно визначити напрям розслідування, скласти уявлення про механізм події та про особу, яка розшукується. Від якості проведеного слідчого огляду в багатьох випадках залежить успіх розслідування. Практикою доведено: який огляд місця події – таке і розкриття злочину.

Мета слідчого огляду – виявити і всебічно зафіксувати повну картину обстановки події, всі її деталі, які стосуються розслідуваної справи. Згідно КПК України, метою слідчого огляду передбачено:

- виявлення, фіксація, вилучення, дослідження та оцінка об'єктів і слідів злочину, що стосуються справи;
- з'ясування обставин події злочину;
- виявлення і вивчення інших обставин і речових доказів, що мають значення для розслідування справи;
- отримання початкової інформації при висуненні версій;
- отримання банку даних для організації розшуку злочинця;
- отримання даних про обставини, що сприяють скоєнню злочину.

Під час слідчої дії особа, яка проводить огляд місця події, особисто запевняється в наявності предметів і слідів на них, що мають доказове значення, фіксує їх стан і місцезнаходження. При цьому важливо не тільки окреслити певні обставини і факти, а й простежити закономірності між ними.

Для того, щоб слідчий міг успішно здійснювати огляд місця події, він повинен знати закономірності і механізм утворення слідів злочину, їх типове місце-знаходження та яку інформацію можна отримати від них. Лише володіючи такими знаннями слідчий зможе впевнено використовувати техніко-криміналістичні засоби при огляді місця події.

Конкретні завдання і перебіг слідчого огляду великою мірою визначається його видом. Отож, перелічимо *види слідчого огляду*:

- огляд місця події;
- зовнішній огляд трупа на місці його виявлення;
- огляд предметів;
- огляд документів;
- огляд тварин;
- огляд місцевості;
- огляд приміщень;
- огляд транспортних засобів;
- огляд тіла та одягу живих осіб — проведення освідування (медогляд).

Як відомо, у ході слідчого огляду знаходять та опрацьовують *об'єкти*, пов'язані з подією чи злочинном. Вони можуть бути різноманітними — залежно від обставин кожного конкретного випадку. Однак виділимо серед них найтипівіші об'єкти слідчого огляду:

- місце, з яким пов'язане уявлення про подію, тобто ділянка місцевості, приміщення;
- обстановка місця події;
- труп(и);
- сліди злочину і злочинця;
- предмети матеріального світу;
- документи та інші речові докази, що знаходяться на місці події.

Кожний вид слідчого огляду має певні особливості, свою тактику проведення. Однак вони проводяться за певними загальними положеннями, правилами, що відповідають вимогам КПК, а також тактичним рекомендаціям, розробленим криміналістикою. Ці загальні положення складаються із двох частин:

1. Загальні положення процесуального характеру.
2. Загальні положення тактичного характеру.

Зупинимося на них детальніше.

Загальні положення процесуального характеру:

1. Слідчий огляд завжди проводиться особисто та у присутності понятих.
2. Слідчий має право залучати до участі в огляді обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого, свідка.

3. У разі необхідності на огляд запрошуються компетентні спеціалісти: криміналісти, медики, товарознавці, пожежники та ін. Зокрема, під час огляду трупа обов'язково повинен бути присутній судмедексперт, а за його відсутності – інший лікар або медпрацівник. Під час огляду тварин доцільно запросити ветлікаря. Під час огляду місця пожежі запрошують спеціаліста з техніки протипожежної безпеки. До огляду місця дорожньо-транспортної пригоди залучають спеціаліста з автотранспорту – експерта-автотехніка.

4. Огляд об'єктів проводиться, як правило, за місцем їх виявлення. Якщо для огляду потрібна спецапаратура, інструменти чи матеріали, а також багато часу або якщо умови не дозволяють, – огляд проводять за місцем проведення слідства.

5. Під час проведенні слідчого огляду неприпустимі дії, які зневажають честь і гідність, небезпечні для здоров'я учасників огляду або дії, які мають відношення до їх інтересів.

6. На місці огляду слід уникати недоцільного пошкодження меблів та інших предметів обстановки.

7. Не допускається розголошення фактів, що стали відомими учасникам огляду. Слідчий повинен попередити учасників про відповідальність за це згідно із КПК України.

8. Весь хід і результати огляду фіксують у закріпленому законом порядку відповідно до КПК України у таких формах: описом у протоколі, фотозйомкою, складанням планів і схем, виготовленням зліпків чи відбитків слідів, аудіозаписом, кінозйомкою, відеозйомкою.

Загальні положення тактичного характеру:

1. Єдине керівництво оглядом. Адже огляд місця події здійснюється не однією особою, а, як правило, слідчо-оперативною групою, до якої входять: слідчий, поняті, оперпрацівник, кінолог, співробітники експертно-криміналістичного відділу, дільничний інспектор та інші спеціалісти і учасники огля-

ду. Це положення найбільше стосується огляду місця події, але враховується і під час інших оглядів – місцевості та приміщень, що не є місцями подій; й огляду речей, транспорту, тварин та ін.

2. Огляд повинен проводитися своєчасно – тобто відразу ж, як у ньому виникла потреба.

3. Огляд повинен бути об'єктивним і повним. На повноту та об'єктивність огляду відчутно впливає час, що минув з моменту скоєння і виявлення злочину до початку слідчого огляду. Отож, постає необхідність своєчасного виїзду (виходу) на місце події – відразу як тільки-но надійшло повідомлення про скоєння злочину. Огляд місця події – єдина слідча дія, яку закон у разі термінового виїзду з метою виявлення ознак злочину дозволяє проводити до порушення кримінальної справи.

4. Огляд повинен бути активним. Починаючи огляд (особливо огляд місця події), слід зважити на обставини – вирішити, які докази і навіщо варто їх шукати, на що саме звертати увагу в ході огляду. При огляді обстановки місця події за виявленими змінами можна робити висновки про те, що трапилося, які і чий сліди могли залишитися, якими є їхні особливості, характер слідоутворення тощо.

Наприклад, якщо у квартирі безладдя: розкидані стільці, вікно у зимову пору розчинене навстіж, шафа відкрита, біля неї розкидані порожні дерев'яні вішалки – а біля вікна труп з рубаною раною потилиці, можна зробити висновки: це був розбій; жертва чинила опір, намагалася гукати на допомогу (через вікно) або ж вистрибнути у вікно, але злочинець наніс удар жертві ззаду і викрав речі із шафи. Така обстановка спонукає шукати сліди пальців рук злочинця там, де він міг їх залишити: на шафі, вішалці, підвіконні тощо.

Слідчий повинен діяти активно, вживати заходів по виявленню слідів злочинця і злочину, виявляти при цьому ініціативність, творчий підхід, наполегливість, помножену на спостережливість та уважність.

5. Методичність і послідовність огляду. Огляд повинен бути методично грамотним, послідовно організованим – з чітким і зрозумілим порядком дій для всіх членів слідчо-оперативної групи.

Слідчий (чи інша особа, що проводить огляд) повинен застосовувати найбільш ефективні методи, способи і прийоми, зважаючи на особливості обстановки та специфіку об'єктів.

При цьому у нього повинен бути чітко визначений порядок дій – уявний план, який сприяє виявленню закономірностей між зафіксованими фактами.

6. При огляді слід застосовувати науково-технічні засоби. Без них у багатьох випадках неможливо виявити, вилучити, скопіювати та зафіксувати сліди чи інші об'єкти. Вказівки на можливість використовувати науково-технічні

засоби при виконанні слідчих дій є у багатьох статтях кримінально-процесуального законодавства. Зокрема, ними передбачено фіксування судового процесу технічними засобами – застосування фотозйомки, кінозйомки, відеозапису, звукозапису та ін. Однак у законі неможливо передбачити всі технічні засоби, правила і прийоми, що потрібні для здійснення огляду місця події, проведення інших слідчих дій. Тому, якщо закон не дає вказівок про допустимість застосування конкретного засобу, слідчий може самостійно прийняти рішення про його використання. Але це не повинно суперечити меті та принципам правосуддя, нормам етики, безпеки та економічності. Якщо слідчий не має необхідних навичок застосування і використання технічних засобів, він запрошує відповідних спеціалістів з інших галузей знань.

7. У ході огляду слід дотримуватися криміналістичних правил обережного поводження з речовими доказами; попереджати їх пошкодження або повне знищення учасниками огляду.

Якщо під час проведення слідчого огляду буде дотримано всіх загальних положень процесуального і тактичного характеру, то такий огляд матиме позитивні результати у з'ясуванні істини по справі.

§ 2. Огляд місця події та огляд місця злочину, їх суть і обсяг

Криміналістична тактика слідчого огляду оперує двома, на перший погляд схожими, а насправді різними за змістом поняттями: огляд місця події (пригоди) та огляд місця злочину.

Огляд місця події – невідкладна слідча дія, спрямована на встановлення, фіксацію і вивчення обстановки місця події, слідів злочину і злочинця та інших фактичних даних, що дозволяють разом з іншими доказами зробити висновок про подію, що відбулася.

Місце, в межах якого виявлені сліди, що стосуються події скоєного злочину, називається *місцем події*, а його огляд – *оглядом місця події*.

На відміну від місця події, *місце злочину* – це конкретна ділянка, де було скоєно злочин або настав злочинний результат.

Місце події є не лише місцем, де скоєно злочин, а й ті місця, де було виявлено знаряддя злочину, окремі сліди і речові докази. При цьому ці ділянки можуть бути територіально віддалені одна від одної, інколи на значну відстань.

Таким чином, місце події і місце злочину можуть територіально як збігатися, так і знаходитися на різних територіях. При одному огляді місця злочину може бути декілька оглядів місця події – як в одному, так і в різних місцях. Слід мати на увазі, що не кожна подія є злочином, оскільки завершення розслідування може бути встановлено, що у цій події відсутній склад злочину.

У результаті — це є прямим наслідком відмови в порушенні кримінальної справи. Ось тому законом дозволено проводити огляд місця події до відкриття кримінальної справи.

Подію може виявити як працівник міліції, так і інші особи. Звичайно громадяни, які виявили злочин, звертаються до працівника міліції, постового, патруля, дільничного інспектора, тобто до будь-якої особи у міліцейській формі, або ж звертаються у відділення міліції особисто чи по телефону до чергової частини.

Згідно з кримінальною тактикою, огляд місця події за своїм обсягом і ходом розслідування поділяється на три етапи:

1. *Підготовчий.* У свою чергу він поділяється на дві фази:
 - дії слідчого до виїзду на місце події;
 - дії слідчого та опергрупи після прибуття на місце події.
2. *Робочий.* Поділяється на дві частини:
 - загальний огляд;
 - детальний огляд.
3. *Заключний етап.*

§ 3. Етапи огляду місця події: підготовчий, робочий, заключний

Підготовчий етап

Фаза 1. Дії слідчого до виїзду на місце події.

Цей етап починається з моменту прийняття слідчим рішення про проведення огляду місця події. Приймаючи таке рішення, слідчий зобов'язаний:

- забезпечити охорону місця події до свого прибуття, тобто вжити заходів, які запобігають проникненню на місце події сторонніх осіб, забезпечують недоторканість обстановки та слідів злочину;
- подбати про запобігання чи послаблення небажаних наслідків злочину (наприклад, дати розпорядження про посилення заходів із ліквідації пожежі, витоку газу, можливого затоплення тощо);
- забезпечити до моменту свого прибуття присутність неподалік від місця події осіб, які можуть надати необхідну інформацію про подію;
- попередньо визначити, яких спеціалістів потрібно залучити до огляду, забезпечити їх прибуття на місце події;
- визначити склад опергрупи, яка виїде на місце події;
- перевірити готовність технічних засобів для огляду місця події.

Після здійснення перелічених заходів слідчий виїжджає на місце події. З моменту його прибуття починається друга фаза підготовчого етапу.

Фаза 2. Дії слідчого та опергрупи після прибуття на місце події:

- надати необхідну медичну допомогу потерпілим, якщо це не було виконано до прибуття слідчого;
- вивести з місця події всіх сторонніх осіб;
- залучити до участі в огляді понятих та остаточно визначити коло можливих і необхідних учасників огляду;
- проінструктувати учасників огляду про їх права та обов'язки;
- зібрати відомості шляхом попереднього безпротокольного опитування, які можуть бути взяті до уваги, – отримати необхідну інформацію про місце події. Опитування бажано фіксувати шляхом звукозапису або письмово (те-зисно);
- встановити особу, яка першою виявила злочин чи повідомила про нього;
- встановити, по можливості, осіб, які можуть відтворити звичайне (без змін) розташування речей і предметів на місці події;
- провадити інші невідкладні дії, що викликані обставинами; забезпечити покращені умови проведення огляду (наприклад, штучне освітлення, приставна драбина, телефон тощо);
- доповісти про скоєний випадок у певні органи.

Як на цьому, так і на подальших етапах огляду, вживаються необхідні розшукові заходи. Їх слід проводити паралельно з оглядом (наприклад, переслідування злочинця, пошук із службово-розшуковою собакою, розмови з очевидцями і свідками тощо).

Робочий етап

Робочий етап огляду місця події складається із двох частин.

Частина 1. Загальний огляд (оглядовий) – це лише візуальний («поверховим поглядом») огляд місця події. У його ході особа, що проводить огляд, зобов'язана:

• у загальних рисах скласти уявлення про характер обстановки місця події, окреслити межі огляду – масштаби території, яку далі детально оглядатиме.

Як правило, після попереднього обходу місця події особа, що керує оглядом, робить деякі нотатки про обстановку, наявність основних осередків скоєння злочину та об'єктів, які потрібно оглянути і вилучити.

Тому доцільно визначити для детального огляду і брати під охорону дещо більшу територію, ніж та, на якій є очевидні сліди події злочину. Виходячи із цього, потрібно включати в масштаби огляду території підходу і відходу злочинця з місця події;

- виробити приблизний план детального огляду, який повинен відповідати на три питання:
 - що розглянути;

- в якому порядку;
- як та за допомогою яких засобів оглядати.

Відповіді на ці запитання плану отримують з урахуванням поверхового огляду обстановки місця події; з опиранням на показання, отримані ще до огляду і в ході огляду, а також показання від заявника; шляхом опитування різних осіб за оперативними даними.

Наприклад, планують з'ясувати: як пересувався; що робив; до чого торкався злочинець; які об'єкти і сліди можна знайти; на чому конкретно; за допомогою яких прийомів огляду і за допомогою яких науково-технічних засобів тощо.

Під час загального огляду, залежно від умов на місці події та характеру об'єктів, які підлягають огляду, намічається порядок їх вивчення (послідовність, способи руху при огляді), а також проводиться підготовка необхідних технічних засобів;

- розподілити конкретні обов'язки з проведення детального огляду між учасниками оперативної групи;
- у ході загального огляду фіксувати обстановку на місці події, а також місцезнаходження та взаєморозміщення окремих об'єктів. Для цього проводять орієнтуючу та оглядову фотозйомку, що дозволяє не лише наочно ілюструвати зміст протоколу місця події, а й вчасно виявити і зрозуміти неправдиві версії обвинувачених або зацікавлених осіб у закінченні справи.

Обстежуючи місце події під час загального огляду, потрібно поводитися з великою обережністю, щоб не пошкодити сліди, не зачепити деталі обстановки при пересуванні. На цьому етапі дозволяється тільки оглядати об'єкти, але не торкати їх руками.

Сліди, виявлені в ході загального огляду, огорожують захисним прикриттям або сигнальними знаками. Наприклад, накрити картонкою гільзу; порожнім перевернутим ящиком прикрити знайдений у ґрунті слід взуття; вставити гілку в сніг біля виявленого у ньому дрібного предмета; окреслити крейдою на стіні приміщення те місце, де знайдено пляму, схожу на кров чи окреслити на склі знайдені сліди рук тощо.

Частина 2. Детальний (динамічний) огляд

Детальний (динамічний) огляд — це огляд під час якого на місці події детально вивчають окремі об'єкти та їх групи. Мета цього огляду — виявити, вивчити і підготувати до вилучення сліди та речові докази, встановити та зафіксувати окремі деталі обстановки місця події — особливо такі деталі, що пояснюють механізм події, перебіг злочину, що вивчається.

З'ясувавши характер події, переходять до розшуку слідів злочину: слідів транспорту, знаряддя зламу; слідів пальців рук та долонь; слідів босих чи взу-

тих ніг; недопалків, плям крові, викинутих чи загублених злочинцями предметів та ін.

Під час пошуку слідів та речових доказів виходять із тих версій, які виникають у ході загального огляду. Відшукавши сліди і предмети, що підтверджують одну із версій, переконуються у її правильності та з'ясовують можливе спрямування інших версій, хоч і не відкидають їх зовсім. На підставі встановлених при детальному огляді фактів можуть виникати і нові версії, які теж потрібно ретельно перевіряти.

Під час детального огляду його учасники подумки відтворюють (програють) різні можливі сценарії ходу події; визначають, який із них відповідно до знайдених на місці події окремих деталей є найімовірнішим. Саме за виявленою під час детального огляду обстановкою та слідами, працівники слідства отримують відповіді на основні питання, що виникають під час огляду місця події.

Практикою вироблена так звана 7-значна словесна формула огляду місця події – найважливіші питання огляду: де? що? коли? чим? як? навіщо? хто? Одержавши відповіді на ці запитання, слідчий після закінчення огляду місця події, може вважати що досудове слідство буде закінченим з успіхом.

Серйозне значення для правильного вирішення питання про те, що сталося, має виявлення в ході огляду місця події так званих негативних обставин. Негативними називаються обставини, що суперечать логічному поясненню характеру події, порушують її закономірності – вони б підтверджувалися, якби пояснення події відповідало б дійсності. Наприклад, знайдено навісний замок з перепиляною дужкою, але немає металевих опилків: отвір у склі вітрини, але через нього людина не пролізе та ін. Негативні обставини пов'язані з інсценуванням злочинів – створенням зацікавленими особами штучної обстановки з метою заплутати слідство, завести на хибний шлях розслідування.

Таким чином, під час детального огляду необхідно:

- старанно і ретельно оглядати об'єкти. Для цього їх можна зрушувати з місця, переставляти, перевертати та розглядати з допомогою лупи;
- вживати всіх заходів, щоб виявити на місці події та на окремих об'єктах сліди злочину та злочинця. Наприклад, обробити порошком місця можливого знаходження латентних слідів рук злочинця;
- вилучити об'єкти зі слідами, а якщо це неможливо – перекопіювати їх;
- за фіксувати негативні ознаки об'єктів;
- перевірити дані загального огляду (додатково зафіксувати чорнові записки для протоколу; уточнити ескізи плану місця події; провести вузлову та детальну фотозйомку).

Важливу роль у слідчому огляді відіграє спеціаліст-криміналіст, який, володіючи спеціальними знаннями та навичками роботи з технічними засобами, бере участь у виявленні, фіксації, вилученні та упаковці слідів і об'єктів. За результатами огляду спеціаліст-криміналіст проводить обробку фото-, кіноматеріалів, готує і передає слідчому фототаблиці, матеріали відеозапису і кінозйомки. Це звільняє слідчого під час огляду від технічної роботи — дозволяє зосередитися на ретельному огляді матеріалів обстановки місця події, організації роботи по «гарячих слідах», складанні протоколу огляду та інших документів. Спеціаліст-криміналіст може безпосередньо на місці події провести попереднє вивчення, а це допомагає слідчому більш реально уявити обставини скоєння злочину, виробити версії, визначити шляхи та засоби їх перевірки.

Участь спеціаліста в огляді місця події є корисною ще й в іншому аспекті роботи зі слідами — вона виключає можливе вилучення слідів та об'єктів, що не мають значення для справи.

При вилученні на місці події речових доказів спеціаліст-криміналіст не лише надає допомогу слідчому, а й кваліфіковано упаковує предмети, що підлягають вилученню, дає їм правильне тлумачення під час їх фіксації та опису в протоколі та ін.

Заключний етап огляду місця події

На цьому етапі огляду слід провести такі дії:

- заслухати зауваження учасників огляду і, у разі необхідності, прийняти певні рішення;
- вилучити й упаковати сліди та предмети, що можуть мати значення речових доказів по справі;
- скласти протокол огляду місця події;
- накреслити схематичні та масштабні плани;
- забезпечити охорону об'єктів, які з певних причин не могли бути вилучені.

Протокол огляду місця події складають на місці огляду. Його підписують усі учасники огляду.

Чим детальніші чорнові записи, що велися під час загального і детального огляду, чим скурпульозніше було зроблено виміри — тим повніше і точніше буде складений протокол огляду місця події.

В одному з районів Київської області була скоєна крадіжка з дачі. З місця події був вилучений осколок скла зі слідами пальців рук, які були залишені не потерпілим, а іншою особою. Але слідчий факт вилучення скла зі слідами пальців рук не відобразив у протоколі огляду місця події. Пізніше експертом-криміналістом було встановлено, що сліди пальців рук на осколку скла залишені раніше засудженим за крадіжки гр. Єгоровим. У ході досудового розсл-

ідування гр. Єгоров зізнався у скоєнні цієї крадіжки. Але вже на судовому засіданні він відмовився від раніше даних показань і повідомив про те, що співробітники міліції сфальсифікували кримінальну справу. Оскільки викрадене майно у гр. Єгорова не було знайдене, сліди його пальців рук на склі не зафіксовані у протоколі огляду місця події, а також зважаючи на те, що звинувачення було побудоване лише на зізнанні обвинуваченого, суд повернув кримінальну справу на дорозслідування.

У протоколі огляду картину місця події, описують ясно і без викривлень, щоб кожен, хто його прочитає (слідчий, прокурор, оперативний працівник, суддя, адвокат), зміг би з усіма подробицями уявити картину місця події, яку спостерігали учасники огляду.

Протокол складається в одному примірнику, у теперішньому часі та від першої особи. Під час огляду місця події з трупом протокол складається у двох примірниках, один з яких разом з трупом направляється на судмедекспертизу.

Протокол огляду структурно складається з трьох частин: вступної, описової та заключної. Основні положення та опис всіх його складових частин вивчається окремою дисципліною – кримінальним процесом.

У протоколі обов'язково повинні бути зазначені всі дії слідчого відповідно до ходу огляду, послідовно описані зібрані об'єкти – у тому вигляді, в якому їх було виявлено. При складанні протоколу огляду місця події необхідно пам'ятати, що він є основним процесуальним документом, в якому відображається весь хід огляду і його результати – це основне джерело інформації з місця події.

§ 4. Методи і способи огляду місця події

Вище вже було зазначено, що при загальному огляді місця події слідчий обирає метод огляду. Отож, на них варто зупинитися детальніше.

Криміналістикою розроблено декілька *методів просторового огляду* місця події:

1. Суцільний;
2. Вибірковий;
3. Вузловий;
4. Секторний.

При *суцільному методі* територія місця події підлягає послідовному, плано-мірному огляду. Кожен об'єкт, який зустрічається на шляху, підлягає ретельному огляду.

При *вибірковому методі* огляду підлягають лише ті ділянки місця події, на яких, на думку слідчого, локалізовано найбільше слідів та об'єктів, що стосуються місця події.

Для *вузлового методу* огляду місця події попередньо виокремлюють найбільш важливі ділянки, вузли, квадрати, предмети обстановки, а потім приступають до їх дослідження. Вузел – це окрема ділянка, частина місця події, що підлягає детальному обстеженню. Цей метод найчастіше використовують для пошуку дрібних об'єктів (куль, гільз, шроту, гудзиків тощо); тайників у стінах, меблях, дверних ручках і т. ін.

Секторним методом огляду досліджують місцевість, окрему ділянку або частину місця події за допомогою радіальних секторів. Слідчий знаходиться в центрі досліджуваної території (тобто в одній точці), послідовно обертаючись навколо годинникової стрілки, відкладає радіальні сектори на місцевості під кутом 30–45°. Після огляду одного сектора, він відкладає другий, третій і т. д., поки не закінчить дослідження всієї території.

У ході огляду місця події учасники пересуваються по певній території. Щоб не знищити сліди, не порушити місцезнаходження об'єктів, використовуються такі *способи огляду*:

1. Концентричний – рух по спіралі від периферії до центру;
2. Ексцентричний – рух по спіралі від центру до периферії;
3. Фронтальний (лінійний) – це переміщення по прямій лінії від початкової межі і до краю площі. Для цього суб'єкти дослідження розташовуються в ланцюжок і рухаються фронтально по території, яку потрібно дослідити.

Питання про спосіб огляду місця події вирішується з огляду на конкретні обставини справи. Тактика огляду може дати лише загальні рекомендації щодо способу огляду. Так, огляд приміщення зазвичай проводять концентричним способом: учасники рухаються від периферії, тобто від входу у приміщення, до центру, яким вважається найважливіший для розслідування об'єкт (зламаний сейф у магазині, шафа у квартирі та ін).

Огляд місця події на відкритій місцевості, навпаки, доцільно від центру (наприклад, трупа) до периферії – тобто ексцентричним способом, оскільки часто на початку огляду важко буває визначити межі місця події.

Але якщо територія велика за площею і її можна розділити на ділянки, огляд проводять фронтальним способом: учасників огляду розподіляють по фронту, і вони рухаються до задалегідь зазначених меж чи орієнтирів.

Огляд приміщення та місцевості характеризується певними особливостями. Так, при огляді приміщення заслуговують на пильну увагу:

- місце можливого проникнення злочинця (саме в цих місцях, швидше за все можна знайти сліди злочинця);
- переміщені злочинцем предмети (на них можна знайти залишені злочинцем сліди рук);

- поверхню підлоги (на підлозі можуть бути знайдені сліди ніг злочинця, загублені предмети та ін.);
- стіни (на них можуть бути знайдені плями, схожі на кров, якщо йдеться про вбивство);
- пічне опалення (тут можуть бути знайдені залишки незгорілих речових доказів).

Особливістю огляду на відкритій місцевості є те, що огляд проводиться на великій території. Отож, місцевість у такому випадку доцільно розподілити на ділянки, а межами для таких ділянок зазначити постійні природні орієнтири (наприклад, річку, дерево тощо). Якщо огляд проводиться по чітко виражених слідах злочинця або злочину, що ведуть на дуже велику відстань, то огляд «доріжки слідів» проводять із захватом ~ 5 м. по обидва боки лінії напрямку слідів. Але ця цифра не повинна сприйматися як абсолютна, тому що залежно від конкретних обставин межі огляду можуть бути розширені, а в деяких інших випадках, навпаки, звужені. Кожен вид злочину залежно від характеру події потребує відповідного диференційного підходу до виявлення і збирання слідів. На ґрунті необхідно шукати: сліди взуття, знарядь зламу, транспорту та ін.; на кущах, деревах – сліди від борту автомобіля, кульові пошкодження тощо; в ямах – зібрані, накидані предмети тощо.

Потрібно пам'ятати про необхідність ретельного огляду місця події і в тих випадках, коли злочинці вже виявлені та затримані на місці події чи в результаті проведеної роботи по «гарячих слідах». У таких випадках вилучення слідів та речових доказів при відповідно правильному процесуальному оформленні є незаперечним доказом вини конкретних осіб.

§ 5. Огляд трупа на місці його виявлення. Проведення ексгумації

На місці виявлення трупа слідчий проводить його зовнішній огляд. Цей зовнішній огляд складається з двох стадій:

1. Загальний огляд.
2. Детальний огляд трупа.

Увесь хід і результати огляду трупа відображаються у протоколі огляду місця події. При огляді трупа обов'язково вивчаються:

1. Пози трупа та його положення на місці події.

Загальний огляд трупа починається з фіксації його місця знаходження, загального вигляду, пози і положення стосовно оточуючих предметів на місці події.

Положення та поза трупа мають суттєве значення для формування версій про механізм події. При огляді положення трупа необхідно описати його роз-

ташування стосовно найближчих нерухомих об'єктів – входу, вікон, стін, залізниці, дерев та ін.

Про зміну початкового положення і пози трупа на місці події можуть свідчити трупні плями – їх розташування та характер.

Спостереженнями та дослідями встановлено: трупні плями можуть зникати і виникати на інших місцях тіла при переміщенні трупа та зміні його положення лише протягом перших 6–8 год. після смерті. Через 10–12 год. трупні плями вже не зникають – тільки частково пере-міщуються. А до кінця першої доби після смерті при переміщенні трупа вони вже не змінюють свого розташування – залишаються сталими.

Предмети в кишенях і предмети, на яких лежить труп, роблять відбиток на трупі у вигляді блідих плям або рельєфних слідів – вони виникають у результаті стискування судин, що перешкоджає руху крові. Тому на таких ділянках трупа відсутні трупні плями. При огляді необхідно уважно вивчити і дослідити «ложе» (місце) трупа – ту поверхню, на якій він лежить, і далі зіставити знайдені на тілі відбитки від предметів. Якщо між формою предметів, що знайдені на «ложі» трупа, і відбитками слідів на тілі трупа встановлені розбіжності, то це може свідчити про переміщення трупа.

2. Зовнішній стан одягу на трупі.

Стан одягу встановлюється в ході загального огляду трупа. Зовнішній вигляд одягу трупа має велике значення для встановлення механізму злочину. Так, важливе доказове значення має стан одягу потерпілої у справі про зґвалтування, що поєднане з вбивством. Або ж інший приклад: у справах про самогубство, коли відповідне положення частин одягу на трупі повинно збігатися зі станом, що зумовлений такому способу самогубства.

3. Знаряддя спричинення смерті, виявлені на трупі.

Знаряддя спричинення смерті оглядаються лише у випадках, коли вони знаходяться безпосередньо на трупі, наприклад, зтягнутий зашморг на шиї.

Якщо знаряддя, яким спричинене пошкодження потерпілому, знаходиться на відстані від трупа, то його огляд проводять в іншому контексті: згідно із визначеною слідчим послідовністю огляду об'єктів на місці події.

Знаряддя спричинення смерті, яке механічно пов'язане з трупом (зашморг на шиї, встромлений у груди кинджал), розглядають до роздягання трупа та огляду одягу. Адже під час цих дій положення і стан знаряддя можна порушити. Рекомендується зберігати вузли та форму петель на мотузках, що зняті з трупа: розрізати матеріал петлі потрібно окремо від місця вузла, а потім, після зняття з трупа петлі, – кінці з'єднують і скріплюють один з одним. При цьому не допускається розв'язування петлі вузлів.

4. Ложе трупа.

Після фіксації положення і пози трупа, огляду зовнішнього стану одягу, слід оглянути ложе трупа. З цією метою труп потрібно підняти і віднести вбік. При цьому труп не можна тягнути чи перевертати, оскільки таким чином можна змістити предмети, що знаходяться під трупом.

А вони можуть мати суттєве значення для справи – дозволять зробити висновок про переміщення трупа чи зміну його пози.

5. Одяг на трупі.

Після зовнішнього огляду та опису одягу труп роздягають. Кожна частина одягу оглядається як окремо, так і в сукупності з іншими частинами одягу.

Під час огляду одягу з'ясовують:

- чи відповідає він розмірам трупа;
- чи наявні всі частини одягу;
- які предмети знаходяться в кишенях та в інших частинах одягу;
- забруднення, плями на одязі (розмір, колір плям, проникнення в тканину);
- пошкодження на одязі;
- індивідуальні особливості на одязі;
- запах одягу;
- відповідність якості та розміру верхнього і нижнього одягу (мародерство).

6. Тіло трупа і пошкодження на ньому.

Тіло трупа оглядається по частинах і в тій послідовності, яка вважається найбільш доцільною. У процесі огляду встановлюють і фіксують:

- стать, вік, зріст, колір волосся, очей;
- зовнішні анатомічні ознаки (передовсім якщо особа не встановлена);
- характер, ступінь та локалізація трупних плям і пошкоджень (визначається судмедекспертом);
- стан зубного апарата;
- наявність виділень та ін.

При цьому необхідно зіставити всі пошкодження, які є на тілі трупа, з пошкодженнями одягу – щодо їх розташування.

7. Предмети, що виявлені в кишенях та інших частинах одягу трупа.

Ці предмети можуть бути оглянуті як у процесі огляду одягу, так і після огляду тіла трупа. При цьому зазначають назву, розмір, форму предметів, їх стан і розташування на трупі. Детально фіксують зовнішні ознаки предметів.

Особливо важливо це при огляді трупа потерпілого, особа якого не встановлена. У такому випадку по закінченню огляду труп обов'язково дактилоско-

піюють, а потім, після надання обличчю трупа прижиттєвого вигляду («туалету трупа»), його фотографують за правилами впізнавальної (сигналітичної) фотозйомки.

Особливим випадком огляду трупа є ексгумація, тобто викопування трупа з місця захоронення. Проводять її за спеціальною постановою, яку виносить слідчий орган.

До ексгумації вдаються у разі, якщо виникла необхідність повторно оглянути труп після його захоронення чи провести судово-медичну експертизу.

Ексгумація проводиться у присутності слідчого, понятих, експерта-криміналіста, судмедексперта та одного із найближчих родичів. Спочатку фіксують загальний вигляд місцевості та місце захоронення труни або трупа. Потім оглядають труну, труп, що знаходиться в ній, одяг на ньому. При цьому проводять фотографування, фіксують усі заходи у протоколі ексгумації та огляду трупа.

Своєчасний кваліфікований зовнішній огляд трупа на місці його виявлення відіграє важливу роль у розкритті злочину.

При огляді місця події використовується фото-, кіно- та відеозаписуюча апаратура; уніфікована слідча валіза; спеціальні засоби освітлення, спеціальні портативні прилади, які дозволяють виявляти сліди органічних походжень (бризки слини, крові, сперми, жирів та ін.); оптичні та пошукові прилади (щупи); ручний бур; металошукачі та підйомники; прилад для пошуку кольорових металів, прилад для виявлення трупа – газовий індикатор «Пошук» тощо.

Нині для огляду місця події створено спеціалізовані пересувні криміналістичні лабораторії (ПКЛ). Вони складаються із салону для перевезення людей та салону для виконання окремих процесуальних і технічних дій. Технічні засоби, що є в лабораторії, поділяють на сім груп:

- електричне обладнання;
- засоби зв'язку та сигналізації;
- засоби виявлення, фіксації, вилучення і попереднього дослідження речових доказів;
- фотолабораторний відсік;
- протипожежні засоби та інструменти;
- спецодяг та спецінвентар;
- санітарно-гігієнічні засоби.

У криміналістичній лабораторії є декілька спецваліз для робіт певного призначення, а саме:

- дактилоскопічна валіза;
- набір для вилучення слідів;
- набір для огляду місць вибуху;
- набір для огляду місць ДТП;

- набір для огляду пожеж;
- набір для пошукових робіт та ін.

Кількість спеціалістів, які виїжджають на місце події, встановлюється слідчим залежно від виду злочину, обсягу і складності роботи та інших факторів огляду.

§ 6. Криміналістична тактика інших видів слідчого огляду

Із інших видів слідчого огляду на практиці найчастіше застосовуються огляди місцевості, приміщень, предметів, документів і огляди тварин.

Огляд місцевості і приміщень.

Місцевість і приміщення можуть бути самостійними об'єктами огляду, якщо вони не є місцем події. Такі огляди проводяться, щоб перевірити показання обвинуваченого, підозрюваного, потерпілого, свідка або у процесі підготовки слідчого експерименту та ін.

Подібні огляди проводяться у цілому за правилами огляду місця події. Однак є й відмінність: у ході їх вирішують більш вузькі, конкретні завдання. Наприклад, перевіряється чи відповідають дійсності показання обвинуваченого або свідка про розташування меблів у приміщенні, або чи справді є на вказаній місцевості сліди перебування певної особи, яку перевіряють. Факти, встановлені у ході огляду конкретної ділянки місцевості чи приміщення, можуть мати важливе доказове значення.

У справі про розбійний напад на гр. Іванову підозрювався гр. Волков. Останній показав, що в той час, на який вказала потерпіла, він рибалив на озері, розташованому за 10 км від місця нападу. Для підтвердження свого алібі Волков пояснив, де саме він розташувався, які зміни вніс на березі (залишив кілки для вудилищ), що залишив із їжі, де заховав вудилища, щоб наступним разом не нести їх з собою на озеро та ін.

Слідчий виїхав на вказане місце і вході огляду виявив все назване підозрюваним. Крім цього, слідчим були виявлені обривки обласної газети, яка використовувалася Волковим для упаковки продуктів. Газета була датована днем, що передував вчиненню злочину, а доставляли її в село наступного дня вранці після її виходу з друкарні. Всі отримані дані дозволили впевнитися в алібі підозрюваного. Незабаром же був затриманий злочинець, який справді напав на гр. Іванову. Ним виявився гр. Мешков, який втік з місця позбавлення волі і переховувався декілька днів у лісі. Отож, був проведений і огляд місцевості в лісі, де проживав Мешков там були знайдені: прим'ята трава під ялиною, залишки картоплі, кістки домашньої птиці (яку викрав гр. Мешков у селі).

Під час огляду приміщень також нерідко встановлюють факти, що мають важливе значення для справи. До особливостей під час їх огляду належить фіксація слідів підходу і відходу, наявність проникнення чи інсценування, встановлення осередка проникнення та слідів злочинця. Стосовно огляду приміщень усередині, то тут звертають увагу на кількість жилих і підсобних приміщень, їх опалення та обстановку, на наявність і розташування громоздких і цінних речей тощо. А при розслідуванні злочину з проникненням в приміщення звертають увагу саме на ті осередки, де найбільше сконцентровано слідів злочинця, зокрема рук, взуття, сліди біологічного походження, залишені чи загублені речі тощо.

У справі про нестачу матеріальних цінностей завідувач відділу магазину «Гастроном» висунув версію про неналежні умови в складі для зберігання ковбасних виробів, внаслідок чого зросло їх висихання. Слідчий, оглянувши склад, встановив, що температура значно вища необхідної, оскільки під складом знаходилася котельня центрального опалення. Потім був проведений експеримент – факт висихання ковбасних виробів підтвердився.

Огляд предметів. Як самостійна слідча дія проводиться у двох випадках. По-перше, коли предмети були вилучені при проведенні обшуку, виїмки чи інших слідчих дій (в тому числі й огляду місця події) або коли їх необхідно оглянути більш детально та у кращих умовах, ніж це було можливим при проведенні зазначених слідчих дій. Огляд предметів у такому разі проводиться на робочому місці у приміщенні слідчого. По-друге, до огляду предметів вдаються, коли предмети безпосередньо пред'являються слідчому підозрюваному, обвинуваченому, потерпілому, свідком та іншими особами.

Огляд предметів проводиться з дотриманням вимог, передбачених законом. Починається він із вивчення зовнішнього вигляду та встановлення найменування і призначення предмета. Якщо виникають труднощі у визначенні його найменування та призначення – звертають увагу на розмір, форму, матеріал, колір, а також індивідуальні ознаки. Особливу увагу слідчий приділяє встановленню ознак, що вказують на зв'язок предмета з подією, що розслідується. Для цього бажано застосувати криміналістичну техніку, а в разі необхідності – і допомогу спеціалістів.

Так, при огляді штанів, вилучених при обшуку у підозрюваного у зґвалтуванні, слідчий візуальним оглядом виявив плями схожі на кров. Після застосування ультрафіолетового освітлення визначив, що ці плями мають характерне світіння. Далі експертизою було встановлено, що це є плями висохлої сперми. А на внутрішній стороні та у складках манжет штанів слідчий знайшов причеплені насінини рослин, зовні схожі з тими, що були знайдені на місці події та на одязі потерпілої (експертизою було встановлено однорідність цих рослин).

Під час огляду предметів та фіксації його результатів слідчий повинен дотримуватися правил обережного поводження як із самими предметами, так і слідами на них. Усі предмети детально описують у протоколі огляду, а в разі необхідності фотографують, іноді ще й додають спеціальні схеми-замальовки.

При описуванні предметів, їх частин, місця розташування на них слідів тощо бажано користуватися спеціальними довідниками слідчого, криміналіста або консультаціями спеціалістів.

Огляд документів, як і огляд предметів, здійснюється тоді, коли необхідно провести детальний огляд документів у найбільш сприятливих умовах, зі застосуванням спецтехніки, а також якщо документ пред'являється підозрюваним, обвинуваченим, чи іншими особами.

Метою цієї слідчої дії є встановлення та закріплення даних, що дозволяють визнати документи речовими доказами, або ж виявити ознаки, факти, обставини, що матимуть значення для кримінальної справи.

Процесуальний порядок огляду документів аналогічний порядку огляду предметів. Якщо, на думку слідчого, документ надалі відіграватиме роль речового доказу, то при його подальшому огляді неприпустимо використовувати такі прийоми і науково-технічні засоби, що можуть завдати змін, пошкоджень або додати до нього нових ознак. Такі документи в ході огляду бажано фотографувати. Якщо документ не є речовим доказом, то при його огляді основну увагу звертають на вивчення змісту, наявності змін у ньому, фактів та обставин, що викладені в документі.

Огляд тварин. Огляд тварин та їх трупів суттєво не відрізняється від огляду предметів. Необхідність в ньому виникає здебільшого у справах про крадіжки тварин. При огляді тварин, як правило, головним є завдання виявити ознаки, що дозволяють констатувати належність тварин конкретній особі чи господарству. Отож, встановлюють вид, породу, стать, колір, вік, різні клейма, помітки та інші ознаки, що індивідуалізують тварину.

Оскільки виявлення названих ознак та правильне використання спеціфічної термінології потребує спеціальних знань, то до участі в огляді тварини і написання протоколу доцільно запросити спеціаліста-ветеринара або зоотехніка.

Слідчі огляди є важливою ланкою слідчих дій, адже у їх ході виявляють, фіксують, вилучають, досліджують та використовують докази по справі. Вони повинні проводитися вміло, з використанням спецтехніки та відповідно до вироблених криміналістикою правил і рекомендацій.

Під час їх проведення слід суворо дотримуватися вимог кримінально-процесуального законодавства.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Дайте поняття та визначення слідчого огляду місця події.
- Які Ви знаєте види слідчого огляду?
- Назвіть об'єкти огляду місця події.
- Опишіть загальні положенням процесуального характеру.
- Охарактеризуйте загальні положення тактичного характеру.
- Що потрібно розуміти під оглядом місця події та оглядом місця злочину? Чи є різниця? Якщо є, то яка?
- Які Ви знаєте етапи огляду місця події? Охарактеризуйте їх.
- Які Ви знаєте методи і способи огляду місця події? Дайте кожному із них характеристику.
- Опишіть стадії огляду трупа на місці його виявлення?
- Що таке ексгумація? Як проводять цю процедуру?
- Назвіть і дайте характеристику іншим видам слідчого огляду.

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п. /№(1, 2, 3, 9, 15, 18, 23, 24, 29, 31, 33, 34, 35, 37, 42, 48, 49).

ТЕМА 14

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТАКТИКА ОБШУКУ ТА ВІЙМКИ

§ 1. Поняття тактики обшуку, об'єктів обшуку та об'єктів пошуку.

§ 2. Тактичні особливості стадій обшуку.

§ 3. Види обшуку та його технологія.

§ 4. Проведення виймки.

§ 1. Поняття тактики обшуку, об'єктів обшуку та об'єктів пошуку

У викритті винних та з'ясуванні істини по справі велика роль належить обшуку. У його ході можна виявити розшукувану особу, вилучити знаряддя злочину, речі та цінності, здобуті злочинним шляхом тощо. Тому провадження обшуку за наявності достатніх підстав є не тільки правом, а й обов'язком особи, яка веде слідство чи дізнання. Нормами КПК України передбачені основні юридичні засади обшуку, згідно з якими – визначені його суть і мета.

Обшук – це слідча дія, спрямована на примусове обстеження осіб, приміщень, споруд, ділянок місцевості тощо, що знаходяться у розпорядженні особи, яку обшукують, та членів її сім'ї, а також організації, установи, з метою виявлення і вилучення об'єктів, слідів, що мають значення для розслідування справи.

За своєю суттю обшук є пошуковою дією, мета якої – здобути доказову та орієнтуючу інформацію. На практиці це означає виявити речові докази, визначені кримінально-процесуальним законом; знайти злочинця, який ховається від слідства; викрадену особу (особу, незаконно позбавлену волі); труп або його частини, вилучити об'єкти, які свідчать про злочин, що го-тується.

Криміналістична тактика обшуку передбачає такі головні питання: кого чи що шукати? у кого шукати? де шукати? яким чином шукати? та ін. І вже

з цих питань окреслюються два найголовніші у тактиці обшуку поняття: об'єкти обшуку та об'єкти пошуку.

Об'єкти обшуку – це ті об'єкти, які підлягають обстеженню. Ними можуть бути люди, приміщення, ділянки місцевості, транспортні засоби тощо.

Об'єкти пошуку – це ті об'єкти, які належить знайти (виявити) у ході обшуку. У подальшому вони стають речовими доказами. Законом передбачений перелік таких предметів. Зокрема, до нього включені: зброя, радіоактивні речовини, наркотики, транспортні засоби, гроші та цінності, документи тощо.

Суттєвою гарантією законності обшуку є його обґрунтованість, яка визначається достатністю підстав для його провадження. Достатні підстави – це встановлені в ході розслідування або отримані в результаті оперативно-розшукових заходів перевірені дані, які дозволяють припускати, що у певної особи чи в якомусь приміщенні знаходяться важливі для слідства предмети, документи, інші об'єкти.

Процесуальною підставою обшуку є постанова слідчого або органу дізнання, винесена згідно із кримінально-процесуальним законом і санкціонована прокурором чи його заступником, за винятком житла чи іншого володіння особи.

Обшук є невідкладною слідчою дією у випадках, які не терплять зволікань: якщо справа нагальна, то він може бути проведений і без санкції прокурора, але з подальшим повідомленням про нього прокурора. В 24-годинний термін прокурору направляють копію постанови про обшук із супроводжувальним листом, в якому викладають мотиви, що стали підставою для прийняття такого рішення, а також повідомляють результати обшуку.

Обшук може проводитися без санкції прокурора у таких випадках:

- необхідність у ньому виникла раптово, наприклад, для запобігання злочину, що готується;
- місце переховування злочинця та речових доказів встановлене в результаті розслідування злочину по «гарячих слідах»;
- потерпілі або свідки вказують на певну особу як на таку, що скоїла злочин, або ж на місце, де переховується злочинець та приховані речові докази;
- злочинець затриманий відразу після скоєння злочину або на місці злочину;
- необхідність обшуку виникла раптово при проведенні слідчих дій, а поїздка за отриманням санкції до прокурора потребує багато часу.

Обшук житла чи іншого володіння особи, за винятком невідкладних випадків, проводиться лише за мотивованою постановою судді. У разі необхідності провести обшук, слідчий за погодженням з прокурором звертається з поданням до судді за місцем провадження слідства. Суддя негайно розгля-

дає подання і матеріали справи, а в разі необхідності вислуховує слідчого, прокурора і, вбачаючи достатні підстави, виносить постанову про проведення обшуку. Цей документ оскарженню не підлягає. Однак на постанову судді про відмову в проведенні обшуку протягом трьох діб (з дня її винесення) прокурор може подати апеляцію до апеляційного суду.

Законом передбачені невідкладні випадки, в яких обшук житла чи іншого володіння особи може бути проведений і без постанови судді. Йдеться про ситуації, пов'язані із врятуванням життя людей, майна, а також переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочинів. При цьому в протоколі обов'язково зазначають причини, що обумовили проведення обшуку без постанови судді. Слідчий протягом доби з моменту проведення цієї дії повинен направити копію протоколу обшуку прокуророві.

Таким чином, закон надав слідчим та співробітникам органів дізнання великі права при провадженні обшуку. Однак цими правами слід користуватися помірковано, неухильно дотримуватись положень Конституції України про основні права громадян.

У ході обшуку підлягають вилученню предмети, які, відповідно до законодавства, можуть бути придбані лише за спеціальним дозволом, оскільки на них поширюється спеціальна заборона чи обмеження, а їх зберігання і збут карається у кримінальному порядку. До кола цих предметів належать: вогнепальна зброя, боеприпаси, вибухові речовини, друковані видання або зображення порнографічного характеру, сильнодіючі, отруйні, а також наркотичні речовини, добуте із надр землі золото, інші дорогоцінні метали, коштовне каміння та ін.

Успішний результат обшуку значного мірою зумовлюється якістю його підготовки. Обшуку передують цілий комплекс підготовчих заходів: окремі з них заслуговують на детальніший розгляд.

Так, визначаючи особу, у якої планується провести обшук, слід вивчити її зв'язки й оточення: слід мати на увазі, що об'єкти пошуку, які підлягають вилученню, можуть бути сховані не тільки в обвинуваченого. Відомості про обшукувану особу збирають шляхом вивчення матеріалів кримінальної справи. Звіди потрібно почерпнути інформацію про спосіб життя, звичний розпорядок дня, професію, звички обшукуваного, його заняття у вільний час, взаємини у сім'ї, з сусідами, колегами по роботі, наявність у нього транспортних засобів, дачі та ін.

Далі треба зібрати дані про місце обшуку та особливості обшукуваного. Бажано перед обшуком негласно вивчити місце майбутнього обшуку, а в деяких випадках — ознайомитися з планом будівлі та його основних вузлів. При цьому увагу звертають на те, куди виходять вікна, чи ізольоване приміщення,

характер закривання дверей та сигналізації (чи є дзвінок, чи не користуються мешканці умовним стуком у двері та вікна). Якщо обшук планується проводити у службовому приміщенні, слід вивчити режим роботи відповідної організації, установи, підприємства. Якщо обшук планується провести на місцевості, то у процесі підготовки з'ясовується її характер, наявність будівель, рослинність, точне розташування обшукуваної ділянки, особливості ґрунту та ін.

Отримані попередні відомості можуть не тільки виявитися потрібними у ході обшуку, а й цілеспрямовано скорегувати його подальший план.

Крім того, збирають необхідну орієнтуючу інформацію про об'єкти пошуку – їх зовнішній вигляд, кількість, форму, об'єм, розпізнавальні ознаки. При цьому слід передбачити можливість зміни їх зовнішнього вигляду. Здобути таку інформацію можна у результаті допиту свідків, потерпілих, представників організації, якій нанесена шкода, огляду місця події, висновку експертів, а також оперативним шляхом.

Час майбутнього обшуку призначають з огляду на отримані дані про особу, в якій здійснюватиметься обшук. Як правило, обшук проводиться негайно, – тільки-но в ньому виникає необхідність. Бо головна вимога до обшуку – це його раптовість, від якої найчастіше залежить успіх.

Однак наголосимо, що закон зобов'язує проводити обшук вдень, крім випадків, які не терплять зволікань. Практика показує, що оптимально проводити обшук зранку, оскільки учасники обшуку працюють зі свіжими силами, а отже – продуктивно.

При підготовці до обшуку вирішують питання про склад оперативної групи і розподіл обов'язків між учасниками. Склад і кількість учасників обшуку зазвичай залежать від обсягу пошукових робіт. Обов'язковими учасниками обшуку є:

- слідчий або особа, яка проводить дізнання;
- поняті;
- обшукувана особа або дорослі члени її сім'ї, представники місцевого органу влади, представник тієї організації, у приміщенні чи на території якої проводиться обшук.

Якщо є підстави вважати, що при обшуку будуть виявлені викрадені предмети, то потерпілі або їх представники можуть залучатися до розпізнання знахідок. У разі необхідності слідчий може запросити на обшук спеціалістів, співробітників міліції, потерпілих, обвинувачених, кінолога, технічних помічників із числа представників громадськості, незацікавлених у результаті справи.

Беручи участь в обшуку, спеціалісти (співробітники криміналістичних підрозділів) консультують слідчого; застосовують пошукові прилади; вико-

ристовують криміналістичну та оперативну техніку; упаковують речові докази; фотографують схованки та вилучені предмети. У деяких випадках, можуть бути запрошені як спеціалісти сантехнік, столяр, ювелір, а також представники інших професій – це залежить від завдань обшуку. Так, кінолог за завданням слідчого може використовувати службово-розшукового собаку для виявлення людини, що переховується, а також для перевірки важкодоступних місць та для охорони затриманого.

Співробітники міліції надають допомогу в організації обшуку, спостерігають за поведінкою обшукуваного, охороняють місце події та затриманих, проводять особистий обшук та ін.

Технічним помічникам з числа представників громадськості доручають роботу з охорони об'єктів обшуку (приміщень, місцевості, транспортних засобів), а ще розкопування землі, перенесення предметів тощо.

Залежно від виду злочину, особи обшукуваного та інших конкретних обставин, слід вибрати оптимальний спосіб проникнення у приміщення обшуку, передбачивши при цьому можливу відмову впустити у приміщення, а також озброєний опір. Необхідно продумати, як організувати зовнішню охорону місця обшуку, де виставити пости, що робити при телефонних дзвінках під час обшуку, яким чином поводитися з особами, які можуть прийти з одним із мешканців під час обшуку та ін.

У процесі підготовки до обшуку також вирішується питання про оснащення оперативної групи технічними засобами. До них відносять: освітлювальні прилади на довгому шнурі та акумуляторні ліхтарі, оскільки відповідне освітлення є передумовою нормальної роботи. Слід взяти на обшук слідчу валізу або мати знаряддя для проникнення у приміщення та розкриття сховищ, обстеження ґрунту та сипучих речовин, рулетку для проведення обмірів, лупу тощо. Необхідно підготувати пакувальні матеріали, шпагат, сургуч, печатку, бланки протоколу обшуку, копіювальний папір та ін.

Для пошуків схованих предметів застосовують як прості технічні засоби у вигляді щупа чи загостреного металевго прута, так і складні спеціальні прилади, дія яких заснована на властивостях електромагнітного поля (електронні шукачі); прилади, які діють від постійного магніту (магнітні підйомники і металошукачі) тощо. Для виявлення золота у зливках та виробках при обшуку приміщень, місцевості, а також особистому обшуку використовують прилад, який діє вибірково – лише на золото. За допомогою металошукача можна виявити різноманітні дрібні металеві предмети. Для виявлення захованих у землі трупів і їх частин, виявлення переклеювання шпалерів, слідів крові та сперми, а також просвічування предметів та ін. застосовують переносні рент-

генівські установки, спеціальні прилади для трупів, електронно-оптичні перетворювачі, ультрафіолетові освітлювачі – прилади, засновані на використанні невидимої частини спектра. Наприклад, переносні (валізні) рентгенівські установки працюють від звичайної електромережі, вони мають криптоскоп, який дозволяє проводити просвічування у незатемненому приміщенні.

У деяких випадках у процесі обшуку виникає необхідність попереднього дослідження виявлених предметів і документів в ультрафіолетових променях. Для цього розроблено портативні ультрафіолетові освітлювачі, що дають змогу виявляти сліди витравлення, переклеювання фотокарток і шпалерів, а також сліди крові, сперми та жирових речовин.

На відкритій місцевості застосовують міношукачі, таке застосування виправдовує себе; але в приміщеннях він практично малоефективний – через перешкоди, створювані різними металевими предметами, що знаходяться в стінах, підлозі тощо.

За допомогою магнітного підйомника можна виявити вироби із чорних металів. Спеціальні металошукачі типу МО – 2, «GARRET» – metal detector, МП – 1, МП – 2 (пошуковий магніт) дають можливість виявляти при пошуках металеві предмети на місцевості, предмети із чорних та кольорових металів, що знаходяться в тайниках, особливо під землею, асфальтом, бетонним покриттям тощо. Хороші результати дає використання магнітного підйомника перед початком обшуку: за його допомогою проводять очищення ділянки від металевих предметів, після чого проводять так зване електромагнітне зондування землі за допомогою металошукача або міношукача.

Для пошуку металевих предметів (зброї, знаряддя злочину) у водоймищах, криницях, ямах з нечистотами з успіхом застосовуються магнітні шукачі, що мають більш потужні магнітні властивості.

Нині також розроблено пошукові засоби, в яких використовується зондуюча енергія звукової хвилі та радіоактивне випромінювання. А завдяки приладу зі спеціальним пристроєм, який реагує на гази, шукають закопані у землі трупи або їх частини. Цей пристрій безпомилково вказує на місцезнаходження трупа, що розкладається. Однак він дає позитивні результати тільки у випадках, якщо щуп торкається до трупа або його частин.

Останнім часом у криміналістичну практику почали впроваджувати електрощупи, які при наближенні наконечника щупа до трупа або його частин на відстань до 25 см починають фіксувати зміну сили струму, що свідчить про наявність в землі трупної маси.

§ 2. Тактичні особливості стадій обшуку

Хід усієї роботи з проведення обшуку прийнято поділяти на чотири самостійні стадії:

- 1) підготовчу;
- 2) оглядову;
- 3) детальну (пошукову);
- 4) фіксуючу результати обшуку.

Підготовча стадія починається із проникнення оперативної групи на об'єкт обшуку і проведення там попередніх заходів. До місця обшуку оперативна група повинна прибути непомітно для обшукуваного. У разі необхідності виставляють пости біля дверей, вікон, на підвір'ї.

Особа, у якої проводитиметься обшук, може перешкоджати вільному входу слідчого до обшукуваного приміщення, намагаючись виграти час, щоб знищити або сховати розшукувані предмети. Тому бажано, щоб слідчого супроводжував представник громадськості чи ЖЕКу, який не викликав би підозри своєю появою і проханням відчинити двері. У деяких випадках, проникнення в обшукуване приміщення варто приурочити до моменту, коли хтось із мешканців відчинить двері, щоб вийти з цього приміщення.

Заходять до обшукуваного приміщення всією групою, включаючи понятих. Якщо є відомості, що злочинець озброєний і має намір чинити опір, вдаються до заходів безпеки – проводять спеціальні комбінації на подолання опору та забезпечення успіху в проведенні обшуку. Увійшовши до приміщення, слідчий представляється, показує службове посвідчення, постанову про проведення обшуку та пропонує обшукуваному на ній розписатися. Всім присутнім роз'яснюються їх права та обов'язки. Далі слідчий повідомляє мету обшуку, пропонує обшукуваному добровільно видати предмети або документи, які цікавлять слідство.

Якщо обшукуваний вирішив добровільно віддати об'єкти пошуку і видача прихованого вважається цілковитою, тобто більше немає підстав уважати на їх прихованість то слідчий має право обмежитися вилученням виданого і не проводити подальших пошуків. Однак підкреслимо, добровільна видача автоматично не відміняє обшуку. Питання про його провадження вирішується з огляду на конкретні умови справи.

Особам, які знаходяться чи заходять в обшукуване приміщення, забороняється залишати його до закінчення обшуку, а також спілкуватися між собою. Це правило не поширюється на лікаря, листоношу та інших посадових осіб, які виконують на місці обшуку свої службові обов'язки. У разі необхідності слід обшукати усіх присутніх, що були чи зайшли у приміщення під час

обшуку. Інколи доцільно повторити особистий обшук і після закінчення всієї роботи.

Оглядова стадія. На цій стадії відбувається обхід приміщення або ділянки місцевості, що підлягають обшуку. При цьому слідчий безпосередньо знайомиться з обстановкою (розташуванням кімнат, підсобних приміщень, надвірних будівель та ін.); уточнює остаточний план обшуку; розподіляє обов'язки між учасниками; приймає рішення щодо застосування технічних засобів; вирішує питання про послідовність проведення обшуку.

Після проведення зазначених заходів починається найбільш відповідальна стадія всієї роботи – ґрунтовне обстеження та пошуки, тобто власне обшук.

Детальна стадія. Насамперед зазначимо, що обшук буде успішним лише тоді, якщо пошуки проводитимуться планомірно, системно, повно і ретельно.

У приміщенні (кімнаті, хліві, горищі), а також на закритій території (дворі) обшук доцільно проводити послідовно, просуваючись вздовж стін (огорожі) за годинниковою стрілкою або навпаки. При цьому досліджують усі предмети, які зустрічаються на шляху, висять на стінах, а також самі стіни. Опісля обшуковуються предмети, що знаходяться у центрі приміщення або подвір'я. Вибрану послідовність обшуку слід витримувати до кінця. Кожний наступний об'єкт вивчають тільки після того, як закінчено обшук попереднього об'єкта.

Такий порядок, однак, не виключає можливості вибірково обшукувати певні, найбільш підозрілі об'єкти, а також досліджувати окремі об'єкти чи ділянки одним способом: наприклад, перевірити всі місця з допомогою металолукача або переносного рентгенівського приладу. Практика свідчить: інколи доцільно починати обшук із найбільш трудомістких об'єктів. Для цього слід вивчити способи скоєння та приховування злочинів, способи заховання речових доказів, хитрощі злочинців. Якщо у проведенні обшуку беруть участь кілька співробітників правоохоронних органів, можна проводити паралельні та зустрічні обстеження. Пошуки проводять всюди, де тільки можуть знаходитися сховані предмети, але при цьому, за вимогами кримінально-процесуального закону, слід уникати пошкоджень обстановки, що не є необхідними. У цьому контексті варто нагадати, що в українській мові обшук здавна називався «трус» (від слова «трусити»).

Успіх обшуку залежить також і від уміння обшукуючих правильно поводитися, тримати психологічну перевагу у цій слідчій дії. У криміналістичній літературі обшук вважається дією, що відбувається у конфліктній ситуації. Однак проведення обшуку може характеризуватися й безконфліктною ситуацією, наприклад, обшук за відсутності обшукуваного або при добровільній видачі предмета пошуку.

У ході детального обшуку не можна відволікатися на виконання інших завдань; обшукуючі повинні зосередитися на головній меті – обшуку.

Потрібно не поспішаючи дослідити всі частини будівлі та предмети, в яких можуть бути заховані об'єкти пошуку, враховуючи те, що речі можуть бути розібрані.

Необхідно обов'язково перевіряти й такі об'єкти (речі), які неприємні для сприйняття (брудна білизна, сміттєві ящики та ін.), оскільки обшукуваний може навмисне зробити схованку в таких місцях, сподіваючись на гидливість зі сторони осіб, які проводять обшук.

Якщо слідчий володіє інформацією, отриманою оперативним шляхом, про місця, де можуть знаходитися сховані предмети, то до цих місць слід про-суватися поступово, – щоб не розкрити джерел отримання інформації.

У ході обшуку жодна заява обшукуваних осіб не повинна прийматися на віру – кожна з них потрібно перевіряти.

І взагалі, під час обшуку слідчий (або інша спеціально призначена осо-ба) повинен спостерігати за поведінкою обшукуваних – саме професійна спостережливість дає хороші результати у відшукуванні доказів по справі. При спостереженні потрібно підмічати реакції обшукуваних на дії опера-тивної групи і критично оцінювати їх, оскільки вони можуть бути інсцено-вані. Уміння розпізнавати психічний стан обшукуваного в той чи інший момент полегшує пошуки схованих ним предметів. Нерідко самі обшуку-вані своєю поведінкою «підказують», де схований розшукуваний предмет. За ознаками поведінки обшукуваного (його хвилюванням, страхом, радістю) можна здогадатися про наближення або віддалення від місця схованки. На-приклад, хвилювання обшукуваних, як правило, зростає з наближенням слідчого до цього місця. Інколи доводиться ще й зважати на поведінку тва-рин, птахів, які можуть зорієнтувати на місце знаходження закопаних час-тин трупа тощо.

Позитивні результати дає так звана «словесна розвідка»: називають вго-лос чергові об'єкти обшуку, спостерігаючи при цьому за поведінкою обшуку-ваних. Мімікою, жестами тощо вони можуть відреагувати на назви особливо важливих для обшуку місць. Така «словесна розвідка» дає можливість конт-ролювати реакцію обшукуваних осіб.

У процесі обшуку потрібно сформулювати в обшукуваних осіб переконання в тому, що сховані предмети обов'язково будуть знайдені. Таке переконання слід підкріплювати старанністю обшуку – це може змусити обшукуваних доб-ровільно видати сховане.

У багатьох книжках з криміналістики слідчому рекомендується подум-ки поставити себе на місце обшукуваної особи. Проте ця рекомендація не підтверджується на практиці – так слідчий, навпаки ризикує зробити по-

милку. «Йому потрібно думати не про те, як би він діяв у цій ситуації, – справедливо зазначає О. Р. Ратінов, – а про те, як повинен був діяти обшукуваний»¹.

Важливо знати професійні навички обшукуваного, оскільки, як вчить досвід, злочинець часто, ховаючи предмети, послуговується звичними виробничими прийомами. Відомі також випадки, коли співучасники використовують одні і ті ж прийоми приховання коштовностей. Це потрібно враховувати при проведенні обшуку за груповими справами.

Якщо в обшуку беруть участь декілька співробітників правоохоронних органів і він проводиться у великому приміщенні, на місцевості або ж є груповим, то слід налагодити взаємний обмін інформацією про все виявлене (телефоном, посильними тощо). При проведенні складного обшуку рекомендується також робити перерви для відпочинку.

У ході детального обшуку доводиться вирішувати питання про причетність виявлених речей до справи. При цьому слід зважати на такі моменти: невідповідність знайдених предметів особі обшукуваного; непереконливе пояснення походження цих предметів; підозрілу поведінку обшукуваних під час виявлення певного предмету, а також незвичний спосіб його зберігання.

Стадія фіксації результатів обшуку – це заключна стадія ходу проведення обшуку. Від добросовісної і ретельної фіксації ходу та результатів обшуку залежить доказове значення цієї слідчої дії. Після закінчення обшуку чи виїмки, незалежно від їх результатів на місці відразу складається відповідний протокол.

Згідно із кримінально-процесуальним законом, протокол обшуку та виїмки є основним процесуальним засобом фіксації їх результатів. У ньому детально викладають відомості про знайдені предмети і місце їх виявлення. При цьому точно вказують загальні та індивідуальні ознаки цих предметів: назву, розмір, форму, колір або відтінок, якість, маркувальні позначення, номери, упаковку, відмічають пошкодження; якщо вилучені предмети однорідні, то прописом вказують їх кількість.

При вилученні цінних паперів, облігацій, заощаджувальних книжок, акредитивів подають усі реквізити цих документів. Іноземну та національну валюту заносять до протоколу із зазначенням загальної суми. В тих випадках, коли вони представляють інтерес як індивідуально визначені речі, у протоколі зазначають серію та номер кожної купюри.

Якщо обшукуваний заявляє, що вилучені предмети вироблені з дорогоцінних металів, тоді детально описують кожний предмет, зазначають, чи є на ньому проба і яка. Описують та замальовують певні позначення, які є на антикварних виробках.

¹ Ратінов А. Р. Обшук і виїмка. М., 1961р.

У випадку виявлення сховищ, у протоколі вказують, чим це було викликано, що сприяло виявленню, місце розташування, перелік цінностей та їх індивідуальні ознаки. При виявленні тайників описують їх улаштування, розміри – наявність тайника і його вміст можуть бути прямим доказом. У протоколі слід зазначити, які предмети були видані при обшуку добровільно.

Якщо в процесі обшуку застосовувалися технічні засоби, то це теж відображають у протоколі, зазначаючи назви і типи приладів. У протоколі підкреслюють, що про застосування технічних засобів були поінформовані особи, які брали участь в обшуку.

У заключній частині протоколу подають відомості про те, які предмети були вилучені та упаковані; якою печаткою опечатані; кому і що саме було передане на відповідальне зберігання.

Протокол обшуку та вилучення складають у трьох примірниках через копіювальний папір. Перший примірник залишається у справі; другий – вручається обшукуваному; третій разом із вилученими предметами відсилається у камеру схову речових доказів.

Всі сторінки оригіналу та копій підписують: особа, яка проводила обшук, поняті, інші учасники обшуку та обшукувана особа, при її відсутності – представник місцевої влади або домоуправління. У протоколі обшуку не фіксують жодних пояснень обшукуваного про походження вилучених речей та їх появу в приміщенні. Крім протоколу обшуку, для фіксації його результатів можна складати також плани, схеми, використовувати фотозйомку (за правилами судової фотографії), а в деяких випадках і відеозйомку.

Під час фотозйомки фотографують ті місця, де були виявлені об'єкти пошуку, передовсім тайники, а також предмети, які передаються на відповідальне зберігання (щоб останні не були замінені). Якщо речові докази з певних причин не можуть зберігатися при кримінальній справі, то їх обов'язково фотографують. Складаючи протокол обшуку, у кожному випадку застосування фотозйомки та інших технічних засобів фіксації керуються нормами кримінально-процесуального закону. Фотознімки, зроблені на місці обшуку, є для суду важливою наочно-доказовою інформацією.

Щоб точно зафіксувати улаштування тайника, складають його детальний план. До цього прийому вдаються у випадках, коли потрібно чітко передати структуру чи улаштування об'єкта фіксації.

Після завершення обшуку всі вилучені об'єкти доставляють у службове приміщення слідчого органу.

Згідно з внутрішньовідомчою інструкцією гроші, коштовності, та інші речі підлягають обліку та збереженню в органах Міністерства внутрішніх справ. Не пізніше наступного дня після вилучення їх здають у фінансовий апарат відповідного органу МВС, а отриманий документ про здачу долучають до матеріалів слідчої справи.

§ 3. Види обшуку та його технологія

Обшук – багатовимірне явище криміналістичної практики. Перебіг цієї слідчої дії має безліч конкретних ситуативних варіантів. Тому при вирішенні питання про види обшуку практика виходить із характеру особливості та специфіки об'єктів обшуку та об'єктів пошуку, а також критеріїв повторності та одночасності. Задля упорядкування цього великого масиву у криміналістичній тактиці розроблена класифікація обшуків з поділом їх на види. Видовий поділ здійснюється за чотирма критеріями:

- за повторністю;
- за одночасністю;
- за об'єктами обшуку;
- за об'єктами пошуку.

Отож, усі обшуки поділяються за переліченими вище критеріями на такі види (див. схему 14 а, 14 б):

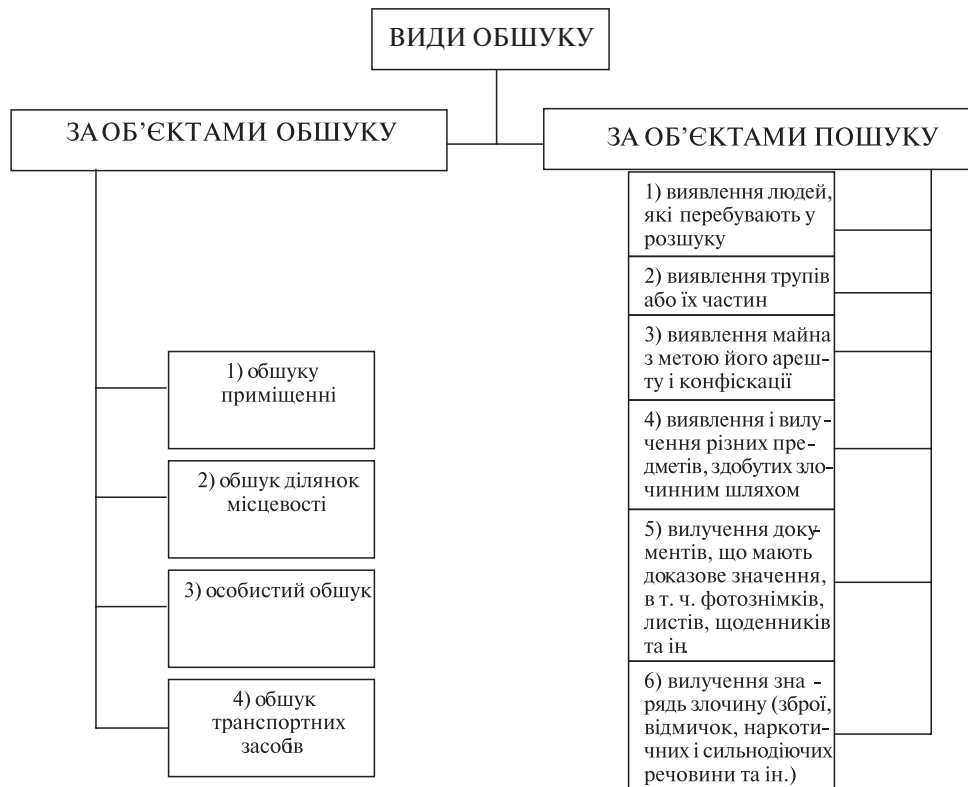

Схема 14 а

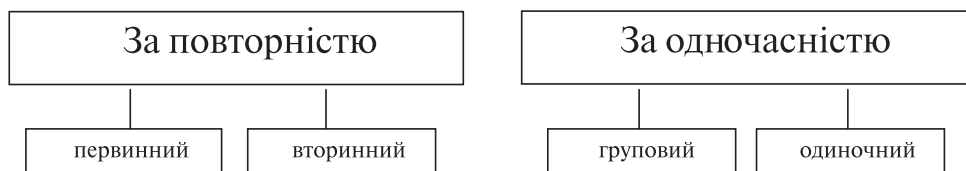

Схема 14 б

Обшук у приміщенні. При проведенні такого обшуку детальному огляду підлягають всі приміщення, включаючи і підсобні, а також горища, льохи (підвали), сходи, меблі, домашні речі та ін.

При огляді підлоги слід звертати увагу на сліди недавніх пошкоджень (переміщень), характер бруду та пилу в пазах між дошками. Перевіряють лиштви і плінтуси — за ними можуть бути схованки.

Стіни приміщень обстежують з метою виявити тайники. При цьому орієнтуються на місця, де є свіжа фарба, штукатурка або повторно наклеєні шпалери. В окремих випадках стіни необхідно простукати молотком, звертаючи увагу на звук: у місцях можливих тайників він буде глухим.

При обшуку льохів, підвалів, горищ та інших затемнених місць особливу увагу потрібно приділяти освітленню. На горищах обстежують шар засипки, оглядають з'єднання крокв. Обшуковуються ванні та туалетні кімнати, комірочки, сходи та опалювальні примування.

Оглядаючи меблі, з них виймають усі речі, відсувають їх від стін і перевертають. Відомі випадки, коли злочинці влаштовували тайники у трубах нікельованих ліжок, ніжках меблів.

Щоб виявити подвійні стінки в гарнітурі меблів, їх заміряють, а м'які меблі проколюють тонким щупом або довгою голкою. Місця, де є кустарно відремонтовані частини оббивки, слід підпороти. Виявлений простір за дзеркалом також треба перевірити.

Трудомістким є обшук домашніх бібліотек: струшуючи, потрібно перевірити кожну книжку, кожну сторінку. Злочинці вкладають у книжку гроші, коштовності та ін.

Не слід під час обшуку залишати поза увагою дитячий куточок, що знаходиться в кімнаті — саме тут можливі тайники та зберігання об'єктів пошуку.

Перевіряють музичні інструменти, телевізори, радіоприймачі, телефонні апарати, моторні частини холодильника, пилососа. Банки, коробки та інший посуд слід спорожнити. Землю у квіткових горщиках протирають щупом. Необхідно перевірити каструлі з харчами, навіть ті, які стоять на вогні.

Щоб зробити невпізнаними зливки з благородних металів, злочинці часом надають їм форму побутових предметів. Наприклад, при обшуку в туалеті була виявлена зроблена із золота ручка дверей, що була навмисне зафарбована. А в іншому випадку платиновий дріт злочинці використовували для зв'язування старих речей.

З документами, записними книжками потрібно ознайомитися на місці та вирішити питання про їх вилучення. Якщо у процесі обшуку слідчий має підстави вважати, що по справі у подальшому постане необхідність у судово-почеркознавчій експертизі чи експертизі за фотознімками, то збирають вільні зразки почерку і фотознімки.

При розслідуванні деяких злочинів обшук проводять на робочому місці – в установі або на підприємстві, де працює підозрювана особа. Інколи такий обшук поєднують із проведенням інших заходів, пов'язаних із розслідуваною справою. Так, у магазинах, їдальнях тощо обшук може супроводжуватися перевіркою терезів, товарів, продуктів, страв, зняттям проби та натурних надлишків. Обшук в установі може поєднуватися із раптовою ревізією.

Обшук ділянок місцевості. Обшукувану місцевість: двір, присадибну ділянку, город тощо, які знаходяться у віданні обшукуваної особи, членів її сім'ї або організації, спочатку вивчають. Потім її розбивають на окремі сектори (ділянки, квадрати) довільної форми, межі яких можуть бути як природні (стежки, струмки), так і умовні (прапорці, вивіски та ін.). Після цього місцевість починають обшукувати за окремими секторами.

На місцевості злочинці закопують предмет в землю чи сніг, старанно маскуючи ці місця. Тому слід звертати увагу на демаскуючі позначки – умовні знаки у вигляді зарубок на деревах, відміток на землі чи стінах. Ці знаки можуть вказувати шлях до тайника. Найчастіше на місцевості злочинці ховають предмети в коріннях рослин, корі і дуплах дерев. Дрова, будівельні матеріали слід перекласти, а землю під ними перевірити щупом або міношукачем. Аналогічно перевіряють купи землі, сміття, копиці сіна та ін.

У разі потреби, а саме для пошуків зниклих злочинців, трупів або їх частин, а також речей, під час обшуку на місцевості може бути задіяний кінолог з використанням службово-розшукової собаки.

Особистий обшук – це обшук людини, її тіла, одягу, взуття та предметів, які при ній знаходяться. Особистий обшук, як правило, проводиться за постановою слідчого. Однак у двох випадках, передбачених кримінально-процесуальним законом, він може здійснюватися і без постанови слідчого: по-перше, при затриманні та взятті під варту; а по-друге, при наявності достатніх підстав вважати, що особа, яка знаходиться у приміщенні або іншому обшукуваному місці, приховує при собі предмети або документи, важливі для слідчої справи. В окремих випадках особистий обшук може поєднуватися

з проведенням медичного огляду (освідування), про що виноситься спеціально мотивована постанова.

Особистий обшук на місці затримання найчастіше носить попередній характер. Провести особистий обшук не складає особливих проблем, якщо слідчий (оперативник) має декілька помічників. Якщо ж це робити доводиться одному співробітнику і є підстави вважати, що обшукуваний озброєний, то ситуація ускладнюється. Слідчий повинен наказати обшукуваному підняти руки і повернутися до нього спиною. При цьому слід перевірити кишені, одяг, взуття, тіло, щоб переконатися у відсутності вогнепальної чи холодної зброї. У обшукуваного вилучаються предмети, якими можна нанести удари або порізи, а також рідини, порошки та предмети невідомого призначення. Метою такого попереднього обшуку є вилучити або знищити предмети, за допомогою яких може бути вчинений опір.

Проводячи особистий обшук на місці затримання, слід оглянути й навколишню місцевість: затриманий може викинути викриваючі його предмети.

Практика виробила наступні прийоми проведення детального особистого обшуку:

1. Особистий обшук проводять у певній послідовності, як правило, «згори вниз». Отож, починають з головного убору. Потім обшукують одяг, при цьому старанно оглядають кишені, борти комірців, підкладку та ін. Відомі випадки, коли злочинці навмисно пристосовували одяг для крадіжки матеріальних цінностей, наприклад, підшивали у пальто підкладку зі спеціальними гачками.

2. Інколи особистий обшук необхідний для встановлення професії затриманого чи місця, де він міг бути. У цих випадках за допомогою пилососа слід зібрати пил та бруд із кишень, швів одягу та ін. Оглядаючи взуття, увагу звертають на устілки, піднаряди чобіт, накладки носків, каблуки, оскільки в них можуть бути виявлені тайники.

Під час обшуку тіла людини оглядають ротову порожнину, обстежують волосся, вату у вухах, пахви. За наявності на тілі обшукуваного пов'язок, протезів, а також якщо є підстави вважати, що речові докази обшукуваний проковтнув або заховав у природних отворах тіла, запрошують лікаря. У таких випадках після особистого обшуку проводять медогляд (освідування), про яке слідчий виносить спеціальну постанову судмедексперту (лікаря).

У ході особистого обшуку можуть бути виявлені сліди перебування особи на місці події (частинки землі, фарби та інші речовини), а також сліди злочинних дій (сліди крові, сперми, знаряддя зламу, сліди виламаних перешкод, металевого пилу, осколки розбитого скла тощо).

До особистого обшуку належать і обшук особистих речей: блокнотів, жіночих сумочок, чемоданів тощо, які знаходяться у затриманого. Всі ці предмети старанно оглядають з метою виявити в них тайники, подвійні стінки, порожнини. Наприклад, відомий випадок, коли злочинець зберігав контрольний талон до ощадної книжки на пред'явника під задньою кришкою кишенькового годинника.

Обшук транспортних засобів спрямований на примусове обстеження транспортного засобу (мотоцикла, веза, автомобіля, яхти, вертольота, літака), який має значення для розслідування справи. Його значення стає все відчутнішим, адже використання транспортних засобів при здійсненні злочинів нині доволі поширене. Крім цього, транспортний засіб нерідко розцінюється злочинцями як надійне місце для різноманітних схованок. Наприклад, один злочинець, водій за професією, розрізав автомобільну камеру, сховав у неї коштовності, а потім заклеїв розріз та накачав камеру повітрям.

Обшук транспортних засобів – відносно новий вид обшуку в практиці органів розслідування, має певну специфіку обстеження, свою тактику.

Так, обшук легкового автомобіля доцільно розпочинати з багажника і закінчувати двигуном. У багажнику перевіряють сумку з інструментами, запасне колесо та інші предмети. У салоні знімають килими, чохла, настили; перевіряються місця між сидіннями, спинками; знімають дзеркало заднього виду, автомагнітолу; оглядають передню панель та інші об'єкти. Також автомобіль оглядається під капотом.

Механізми і деталі, розташовані в автомобілі та під днищем, бажано дослідити зі спеціалістом на СТО (станції технічного обслуговування). При потребі на обшук авто- та мототранспортних засобів запрошують фахівця – експерта-автотехніка, а при проведенні обшуку літальних апаратів обов'язково запрошують спеціалістів, які мають професійний досвід у цій галузі знань.

Повторний обшук. Як вже було вище сказано, за критерієм повторності обшук поділяється на первинний і повторний. Ми детально розглянули первинний, отож, перейдемо до повторного.

Повторний обшук проводиться після первинного за умови, якщо здобуті результати не вважаються задовільними, на що можуть бути різні причини. По-перше, первинний обшук міг проводитися у несприятливих умовах: у темну пору доби; при слабкому джерелі штучного освітлення тощо. По-друге, при його проведенні, можливо, були відсутні спеціалісти, через що не застосовувалися пошукові засоби. По-третє, слідчий міг прийти до висновку, що при первинному обшукі залишилися необстеженими або ж недостатньо старанно були обстежені окремі предмети у приміщенні або ділянки місцевості. І нарешті, підставою для повторного обшуку може бути отримана інформація

про те, що на обшукуване місце (де уже проводився обшук) були підкинуті предмети чи документи, які цікавлять слідство.

Груповий обшук. У процесі розслідування злочинів інколи доводиться проводити груповий обшук. Це слідча дія, що складається із кількох обшуків, які проводяться по одній справі одночасно у різних осіб і в різних місцях. Не слід сплутувати груповий обшук із масовими обшуками, які за своєю суттю є заходом репресивним. Їх проведення неприпустиме і суворо заборонене законом.

Груповий обшук готують за правилами, встановленими для одиночного. Тобто, призначають єдине керівництво, розробляють єдиний план обшуку, при цьому передбачено засоби зв'язку між учасниками, порядок обміну інформацією та проведення його в один і той же день і в одну годину. Тож плануючи груповий обшук, доцільно використовувати оперативні дані, мати схему злочинних зв'язків, а також схему родинних зв'язків обшукуваних осіб.

§ 4. Проведення виїмки

У слідчій практиці, крім обшуку, застосовується й інша пошукова діяльність – виїмка. Відмінність між ними полягає у мірі проінформованості слідчо-оперативної групи про об'єкти пошуку: при виїмці (і це її особливість), вони заздалегідь відомі. Тобто, йдучи на виїмку, слідчо-оперативна група із матеріалів справи чітко знає місце знаходження об'єктів пошуку, які предмети і документи слід вилучити в особи, де вона їх зберігає.

Отже, **виїмка** – це самостійна слідча дія, яка полягає у вилученні в певної фізичної чи юридичної особи лише конкретно встановлених у ході розслідування об'єктів, які мають значення для справи.

Проведення виїмки регламентоване відповідною статтею кримінально-процесуального закону, яким зазначено, що у разі необхідності слідчий проводить вилучення певних предметів і документів, якщо точно відомо, де і в кого вони знаходяться, та за умови, що вони можуть мати значення речових доказів.

Коло учасників виїмки таке ж, як і при обшуку. Основні рекомендації та вимоги закону щодо проведення обшуку можуть успішно використовуватися при підготовці та проведенні виїмки. Зокрема, виїмка проводиться у присутності двох понять. Про її проведення складається протокол, копія якого вручається особі, в якій проведено виїмку, чи повнолітнім членам її сім'ї або представникам житлово-експлуатаційної організації чи депутату місцевої ради.

На відміну від обшуку, закон не вимагає для проведення виїмки санкції прокурора за умови, якщо вона не стосується вилучення документів, що містять державну таємницю.

Законом зазначено, що підставою для проведення виїмки є мотивована постанова слідчого. Однак вилучення документів, що становлять державну таємницю, проводиться тільки з санкції прокурора або його заступника і в порядку, погодженому з керівником відповідної установи. Санкція прокурора необхідна також і для вилучення поштово-телеграфної кореспонденції, до якої удаються лише у випадках встановлення місця знаходження зниклих осіб або осіб, що переховуються, викраденого майна, захованих коштовностей та ін.

Виїмка, як правило, проводиться у денний час, за винятком випадків, коли ця дія є невідкладною, тобто є реальні підстави вважати, що предмети або документи можуть бути знищені або переховані.

Примусова виїмка з житла чи з іншого володіння особи проводиться лише за мотивованою постановою судді і виноситься з дотриманням усіх підстав і порядку, встановленого для проведення обшуку.

Під час проведення виїмки дії слідчого зводяться, як правило, до того, що він пропонує особі видати певні предмети, а у разі відмови, проводить їх примусове знищення.

На практиці виїмку часом оформляють протоколом добровільної видачі, не виносячи при цьому спеціальної постанови. Але така практика не відповідає вимогам закону – у будь-якому випадку вилучення слід оформляти, керуючись відповідними статтями кримінально-процесуального закону.

Інколи на практиці виїмку замінюють вимогою необхідних документів та предметів. І це дає можливість зацікавленим особам замінити, приховати, частково знищити об'єкти, які вимагаються. Отож, заміна виїмки вимогою вкрай небажана.

Виїмка проводиться з житлових, нежитлових приміщень, з інших місць – подвір'я, саду тощо. У процесі проведення вилучення можуть бути отримані від осіб зразки, необхідні для порівняльного дослідження, наприклад, вільні зразки почерку, зразки будь-якої продукції тощо.

Якщо у визначеному за матеріалами справи місці потрібних предметів не виявилось, то шукати їх де-інде не можна, оскільки ця дія буде вже не вилученням, а обшуком. У разі, якщо була видана тільки частина потрібних предметів, або виникли підозри у їх перехованні, то за наявності достатніх підстав слідчий виносить постанову про обшук та проводить його. При проведенні виїмки необхідно прагнути відшукати та вилучити саме ті об'єкти пошуку, що мають значення для справи, тобто об'єкти-оригінали, а не їхні копії чи підробки.

Особистий обшук осіб, які знаходяться у приміщенні, де відбувається виїмка, проводиться без спеціальної на те постанови.

Як бачимо, обшук і виїмка часто перетинаються. Але не слід вважати виїмку частиною обшуку – це самостійна слідча дія.

Після закінчення виїмки, відповідно до кримінально-процесуального закону, складають протокол, в якому відображають її хід та результати. При цьому детально описують вилучені предмети та їх упаковку.

Разом з обшуком та виїмкою, щоб забезпечити відшкодування матеріальних збитків, завданих підприємству, установі чи окремим громадянам, може бути накладений арешт на майно. Про це слідчий складає мотивовану постанову. Арешт на майно оформляють протоколом, у якому зазначають всі предмети, що підлягають арешту, їх кількість, індивідуальні ознаки, орієнтовну ціну. У тих випадках, коли об'єкти не можуть бути вилучені і залишаються під охороною розпискою, для запобігання їх підміни у протоколі детально описують їхні індивідуальні ознаки, а також фотографують, опечатують, підписують – оформляють згідно з процесуальними вимогами.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Дайте визначення обшуку та виїмки. Яка різниця між ними?
- У яких випадках обшук може проводитися без санкції прокурора?
- Розкажіть про комплекс заходів, які здійснюються у процесі підготовки до обшуку.
 - Які технічні засоби застосовуються під час обшуку?
 - Дайте поняття стадіям обшуку. Розкрийте підготовчу та оглядову стадії обшуку.
 - Охарактеризуйте детальну стадію обшуку.
 - Дайте характеристику заключній стадії фіксації результатів обшуку.
 - Які відомості подають у протоколі обшуку (виїмки)?
 - Які Ви знаєте види обшуку? Що Ви знаєте про тактичні особливості їх проведення?
 - Розтлумачте відмінності між одиночним і груповим обшуком.
 - Охарактеризуйте проведення обшуку за критерієм повторності.
 - Обґрунтуйте особливості обшуку в приміщенні та на відкритій ділянці місцевості.
 - Що таке об'єкти обшуку та об'єкти пошуку?
 - Дайте характеристику проведення особистого обшуку.
 - Охарактеризуйте провадження виїмки.

- У яких випадках для проведення виїмки необхідна санкція прокурора?
- При якому обшуку обшукувану територію розбивають на ділянки?
- Яка різниця в тлумаченні між обшуком і виїмкою?

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п. /№ (1, 2, 3, 9, 18, 23, 24, 29, 33, 37, 42, 47, 48, 49).

ТЕМА 15

ПРИЗНАЧЕННЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

- § 1. Використання спеціальних знань у розслідуванні та попередженні злочинів.*
- § 2. Тактика підготовки, призначення та проведення судових експертиз:*
 - 2.1. Класифікація судових експертиз за видом їх проведення;*
 - 2.2. Основні тактичні правила з підготовки, призначення та проведення судових експертиз.*
- § 3. Види зразків для порівняльного дослідження.*
- § 4. Стадії (процес) експертного дослідження.*
- § 5. Оцінка і використання експертного висновку ініціатором експертизи.*

§ 1. Використання спеціальних знань у розслідуванні та попередженні злочинів

Застосування спеціальних знань у розкритті та розслідуванні злочинів, зокрема під час досудового слідства, є найбільш суттєвою, уже традиційною реальією для криміналістики.

Спеціальні знання – це сукупність теоретичних знань та практичних навичок з різних наук (крім права), техніки, мистецтва, ремесла, що здобуті шляхом спеціальної підготовки або професійного досвіду.

Практика досудового розслідування свідчить: у більшості слідчих випадків здобути необхідну інформацію без використання спеціальних знань практично неможливо.

Знаючись на процесуальному праві та криміналістиці, слідчий (яким би високоосвіченим він не був) завжди залишається спеціалістом вузького профілю. За межами його професійного кругозору так чи інакше залишається чимало знань та умінь, вироблених людством. Тому у разі потреби слідчий повинен звертатися по допомогу до спеціалістів – компетентних осіб у конкретній галузі знань.

Отже, спеціаліст — це фізична особа, що досконало володіє певною спеціальністю, має знання і практичні навички у конкретній сфері людської діяльності.

Необхідність у співпраці зі спеціалістами інших профілів постає тоді, коли власні можливості і знання виявляються недостатніми для ефективної роботи зі встановлення фактів у процесі розслідування, виявлення характерних ознак досліджуваних об'єктів тощо.

Беручи участь в огляді, спеціаліст допомагає слідчому (іншій особі, яка здійснює огляд) виявити такі ознаки об'єкта, що є очевидними для спеціаліста, проте непомітними для людини без відповідної фахової підготовки. Крім того, спеціаліст пояснить їх природу виникнення, значення, взаємозв'язки і закономірності походження.

Якою ж є ця допомога? Вона різнопланова, назвемо її найголовніші види:

- складання програм (планів) або першочергових заходів;
- участь у виїмці, вивченні, систематизації бухгалтерських, фінансових та інших документів;
- застосування технічних засобів при проведенні обшуку, пошуку і фіксації об'єктів;
- вилучення слідів та їх попереднє дослідження;
- отримання зразків для порівняльного дослідження;
- визначення тактики допиту;
- підбір та вивчення спеціальної літератури, нормативних актів, що регулюють діяльність проведення перевірки;
- виконання самостійних дій за ініціативою органів розслідування та ін.

Важливі поради, консультації, рекомендації можуть дати практичним працівникам і вчені-спеціалісти в галузі кримінального права, кримінального процесу, судової медицини, психології, психіатрії та ін.

На практиці також часом доводиться звертатися до осіб, які мають спеціальні знання, для вирішення питань із галузі права. Приклад цьому — залучення до розслідування складних справ ветеранів розшуку і слідства, які мають великий практичний досвід.

У криміналістиці розрізняють дві форми застосування спеціальних знань:

- 1) процесуальну;
- 2) непроцесуальну.

Процесуальна форма застосування спеціальних знань порівняно з непроцесуальною є більш важливою та ефективною, оскільки вона передбачена законом і має юридичну силу.

На сьогодні науково-технічний прогрес створює сприятливі умови для застосування новітніх досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю, а це відкриває шлях реалізації спеціальних знань у судових експертизах. При-

значення і проведення судових експертиз – це найважливіша процесуальна форма застосування спеціальних знань.

Кримінально-процесуальним законом чітко встановлено, в яких випадках призначається і обов'язково проводиться судова експертиза, зокрема для встановлення причини смерті; для встановлення тяжкості і характеру тілесних ушкоджень; для визначення психічного стану підозрюваного або обвинуваченого при наявності сумніву щодо його осудності; для встановлення статевої зрілості потерпілої у справах про злочини, передбачені ККУ; для встановлення віку підозрюваного або обвинуваченого, якщо це має значення для вирішення питання про його кримінальну відповідальність і якщо про це немає відповідних документів і неможливо їх одержати.

Крім того, поширена процесуальна форма застосування спеціальних знань – участь спеціалістів у здійсненні слідчих дій, передовсім огляду місця події. Ефективність розслідування за цієї умови значно підвищується, особливо при розкритті тяжких злочинів проти особи – вбивств, розбійних нападів, грабежів, значних за розмірами викрадень, автопригод, пожеж тощо.

Спеціаліста викликає слідчий або особа, що провадить дізнання, для участі у проведенні слідчих дій, консультацій та зборі доказів. Крім того, відповідно до кримінально-процесуального закону спеціаліст зобов'язаний з'явитися за викликом, щоб взяти участь у проведенні слідчих дій; звертати увагу слідчого на обставини, пов'язані з виявленням, фіксацією та вилученням доказів; давати пояснення з приводу виконання ним дій – це, власне, його обов'язок.

Сформульовані в КПК і права спеціаліста. Зокрема зазначено, що спеціаліст має право робити заяви, що заносяться до протоколу, але ці заяви повинні стосуватися виявлення, фіксації і вилучення доказів; звертатися з дозволу слідчого із запитаннями до осіб, які беруть участь у проведенні слідчої дії, а саме на забезпечення своєї безпеки, шляхом застосування заходів, передбачених законом.

Спеціаліста можна залучати до участі у слідчих діях усіх видів: освідування (медогляді), ексгумації, обшуку, виїмки, слідчому експерименті, отриманні зразків для порівняльного дослідження, допиті неповнолітнього та ін. І ця участь його дедалі зростає.

Так, спеціалісти можуть: кваліфіковано вилучати з тіла або одягу підозрюваного мікрочастини, підбирати і пред'являти для впізнання об'єкти, здійснювати фотографування, аудіо-, відеозапис, надавати допомогу у проведенні допиту (передовсім при розслідуванні справ про розкрадання, коли потрібно знатися на процесі технології випуску певної продукції або питаннях бухгалтерського обліку тощо).

Участь спеціалістів підвищує ефективність слідчих дій, робить їх більш цілеспрямованими і підвищує якість фактично отриманих даних.

Поряд із процесуальною формою участі спеціалістів у процесі розслідування на практиці широко використовується також і непроцесуальна форма. До неї належать:

- консультативна діяльність спеціаліста щодо тактики і методики проведення слідчої дії (без залучення спеціаліста-консультанта до безпосередньої участі у слідчій дії);
- консультації слідчого (дізнавача) зі спеціалістом з питань, що потребують спеціальних знань, наприклад, при призначенні конкретного виду експертизи;
- довідкова діяльність спеціаліста;
- документальні ревізії, що проводяться за участю спеціаліста;
- надання технічної допомоги слідчому під час досудового слідства;
- надання допомоги при проведенні попереднього дослідження об'єктів під час провадження оперативних-розшукових заходів тощо.

Необхідно відмітити, що вся діяльність спеціаліста із застосуванням спеціальних знань у непроцесуальній формі не має юридичної сили, оскільки вона не передбачена законодавством.

§2. Тактика підготовки, призначення та проведення судових експертиз

У ході розслідування слідчому або судді часто доводиться звертатися до процедури призначення та проведення судової експертизи, яка дозволяє не тільки дослідити речові докази, а й перевірити слідчі версії, збільшити кількість фактів по справі та перевірити або уточнити їх достовірність – відшукати істину.

Судова експертиза – це процесуальна дія, що полягає у фаховому розгляді і дослідженні об'єктів, пов'язаних із розслідуванням справи, з метою отримання об'єктивних висновків та встановлення істини.

Отримані при експертизі висновки є джерелами доказів, а фактичні дані, що містяться в них – власне доказами.

Суть і порядок призначення та проведення судових експертиз визначений у низці документів: Законі України «Про судову експертизу»; «Кримінально-процесуальному кодексі» та «Цивільно-процесуальному кодексі».

Експертиза призначається постановою слідчого (суду) після порушення кримінальної справи і доручається відповідному спеціалісту – експерту.

На вирішення експертизи можуть виноситися питання, що належать до будь-якої галузі знань техніки, мистецтва, ремесла, крім галузі права, оскільки рішення правових питань перебуває у компетенції органів слідства, прокуратури і суду.

У кримінально-процесуальному законі наводиться перелік випадків обов'язкового призначення експертиз. Але практика визнала необхідним доповнити цей перелік такими позиціями: встановлення наявності венеричних захворювань; підробки грошей; визначення складу наркотичних речовин; з'ясування питання про те, чи є вилучені у підозрюваного предмети зброєю, боєприпасами або вибуховими речовинами; визначення вартості майна при його викраденні, знищенні або пошкодженні, якщо на це майно роздрібні ціни відсутні; для встановлення, чи потребує примусового лікування алкоголік або наркоман, який скоїв злочин, тощо.

Експертиза здійснюється експертами, які мають спеціальні знання та працюють у спеціальних експертних установах органів внутрішніх справ, юстиції та охорони здоров'я, або іншими окремими особами, які компетентні у вирішенні питань, що цікавлять слідство та суд. В якості експерта може бути призначена особа, яка має спеціальні знання в галузі науки, техніки, мистецтва та ремесла з метою встановлення обставин, що мають значення для справи.

Широка мережа судово-експертних закладів створена в системі органів юстиції, МВС, СБУ, Міністерства охорони здоров'я та інших структурах.

У системі Міністерства охорони здоров'я та медичної промисловості функціонують судово-медичні та судово-психіатричні експертні установи. Судово-медичні експертні установи – це бюро судово-медичної експертизи, що здійснюють судово-медичні дослідження трупів, медогляд (освідування) потерпілих, обвинувачених та інших осіб, а також експертні дослідження речових доказів.

Судово-психіатричні експертизи можуть проводитися стаціонарно (в судово-психіатричних відділеннях психіатричних стаціонарів, у відділеннях психіатричних лікарень) та амбулаторно (судово-психіатричними комісіями при психіатричних або психоневрологічних медичних закладах).

Провідними науково-медичними експертними установами органів юстиції є інститути судових експертиз Міністерства юстиції України. Крім того, існують центральні (зональні) лабораторії судових експертиз і обласні (міські) лабораторії судових експертиз.

У системі МВС криміналістичні експертизи проводять у науково-дослідних експертно-криміналістичних центрах; в обласних (міських) управліннях внутрішніх справ, відділах (управліннях) внутрішніх справ на транспорті, а також міських, районних відділах внутрішніх справ. Організаційно-методичне керівництво експертно-криміналістичною службою органів внутрішніх справ здійснює Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр МВС України.

У криміналістичних підрозділах органів внутрішніх справ проводяться усі види криміналістичних експертиз; у тому числі науково-дослідними експер-

тно-криміналістичними центрами здійснюються фізичні, хімічні, біологічні, автотехнічні, пожежно-технічні експертизи та експертизи наркотичних речовин і продуктів споживання.

Найбільш складні, рідкісні, повторні, комісійні експертизи проводяться у Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України. Крім перелічених вище експертиз, там проводять дослідження, що пов'язані з ідентифікацією людини за зовнішніми ознаками (словесний портрет) і осіб нерозпізнаних трупів, а також біологічно-грунтові, хімічні, фізичні, фоноскопичні та інші дослідження.

Слідчий або суд можуть доручити проведення експертизи певному спеціалісту – співробітнику державної експертної установи. Якщо конкретний експерт у постанові не названий, то керівник експертної доручає проведення експертизи одному чи кільком співробітникам установи. Крім того, проведення експертизи можуть доручити також висококваліфікованим спеціалістам, які працюють у науково-дослідних інститутах, вищих навчальних закладах, установах, організаціях та підприємствах.

2.1. Класифікація судових експертиз за видом їх проведення

У криміналістичній літературі судові експертизи за видом їх проведення прийнято поділяти на 10 класів. Отож, розглянемо класифікацію судових експертиз:

1-й клас – криміналістичні експертизи (судово-почеркознавчі експертизи; судово-технічні експертизи документів; судово-трасологічні; судово-балістичні; судово-дактилоскопічні; судово-портретні експертизи; грошових знаків, холодної зброї та ін.)

В останні роки виникли нові криміналістичні експертизи: фоноскопична (ототожнення особи за мовою та голосом, тобто ідентифікації за матеріалами звуку та відеозапису); фототехнічна (дослідження зображень на фотоплівках і технічних засобів їх виготовлення). Ведуться роботи по створенню одорологічної експертизи для дослідження запахової інформації;

2-й клас – медичні та психофізіологічні: медичні, психіатричні, психологічні експертизи;

3-й клас – економічні: планово-фінансові, бухгалтерські тощо;

4-й клас – біологічні: ботанічні, зоологічні, іхтіологічні, експертизи ґрунту тощо;

5-й клас – сільськогосподарські: агротехнічні, ветеринарні тощо;

6-й клас – екологічні: середовища, ефективності охорони тварин і рослин тощо;

7-й клас – інженерно-транспортні: автотехнічні, залізничні та ін.;

8-й клас – інженерно-технічні: з техніки безпеки, будівельно-технічні, пожежно-технічні, технології вибухів тощо;

9-й клас – інженерно-технологічні: матеріалів і технологічних процесів, експертизи товарів;

10-й клас – експертизи матеріалів: матеріалів, речовин та виробів. До цього класу входять дослідження паливо-мастильних, лакофарбових матеріалів, скла, полімерів та пластмас, наркотиків, тютюну тощо.

Крім того, судові експертизи класифікуються:

- за послідовністю дослідження об'єктів:
 - первинні;
 - повторні;
- за обсягом дослідження:
 - основні;
 - додаткові;
- за кількістю експертів:
 - одиничні;
 - комісійні;
- за характером знань, застосованих у процесі дослідження:
 - однорідні
 - комплексні;
- за місцем проведення:
 - в експертній установі;
 - поза експертною установою.

Первинною вважається експертиза, що проводиться по кримінальній справі вперше. А *повторною* та, що здійснюється повторно, тобто у ході експертизи вирішуються ті ж питання, що й при первинній експертизі.

У випадку, якщо у справі з'явилися нові обставини, що потребують експертного дослідження або недостатньо досліджені, пропущені окремі питання, може бути призначена додаткова експертиза, її проводить той самий експерт.

Повторну експертизу призначають у випадках, коли висновок первинної експертизи суперечить об'єктивно встановленим фактам або не відповідає достовірним обставинам справи, чи є необґрунтованим. Вона доручається іншому експерту (іншим експертам), якому направляється постанова про призначення експертизи, об'єкти експертного дослідження, відповідні зразки, а також висновок (заключення) експерта, який проводив первинну експертизу.

Якщо у справі з'явилися нові обставини, що потребують експертного дослідження або є недостатньо дослідженими (пропущені окремі питання), призначають додаткову експертизу, причому проводить її той же експерт, що проводив основну.

Додаткова експертиза призначається для вирішення нових питань, що виникли у слідчого, або для уточнення, конкретизації висновків експерта. У її ході досліджуються раніше представлені об'єкти.

Одинична експертиза проводиться одним експертом, *комісійна* – кількома спеціалістами в одній галузі знань. На практиці комісійні найчастіше призначають при проведенні повторних експертиз.

Комплексна експертиза проводиться для вирішення певних питань під кутом зору кількох галузей знань; таким чином досліджувані об'єкти розглядаються різними спеціалістами. Ця експертиза вирішує питання, що постають на перетині меж кількох наук, а відтак потребують комплексного підходу. Експерти, які виконали комплексну експертизу, складають єдиний висновок, якщо у них не виникало суперечностей, або кожний від свого імені, якщо у висновку є розбіжності.

2.2. Основні тактичні правила з підготовки, призначення та проведення судових експертиз

Кримінально-процесуальний закон встановлює єдиний процесуальний порядок призначення і проведення експертизи. Крім цього, криміналістикою розроблені тактичні правила і прийоми з підготовки, призначення та проведення судових експертиз. Розглянемо їх детальніше:

- *Своєчасність призначення експертизи.* Це – один з найважливіших факторів, від якого залежить успіх розслідування. Процес розслідування, як правило, дає змогу слідчому передбачити час призначення експертизи. А тому всі необхідні матеріали слід збирати і готувати завчасно, оскільки проведення експертизи вимагає чимало часу (залежно від об'єктів дослідження), але практикою вироблено термін у середньому на один вид експертизи 15–30 діб.

Нерідко експертизу призначають одразу ж після порушення кримінальної справи. Так чинять при розслідуванні дорожньо-транспортної події або факту нанесення тілесних пошкоджень тощо. Іноді час призначення експертизи визначається власне характером та особливістю об'єктів дослідження. Наприклад, при проведенні експертизи харчових продуктів, щоб уникнути втрати суттєвих для справи ознак, проводять невідкладне дослідження;

- *Правильний вибір експертної установи або експерта.* Передовсім необхідно враховувати вид експертизи, оскільки саме від виду експертизи залежить вибір експерта чи установи. Для цього потрібно знати класифікацію судових експертиз за видом їх проведення, а також кожна постанова про призначення того чи іншого виду експертизи повинна бути направлена за адресою, за якою проводяться такі експертизи. Це збереже і прискорить проведення експертизи;

- *Формулювання питань перед експертом.* Дуже важливим є визначення експертного завдання, тобто питань, що поставлені на вирішення перед експертом. Вони повинні бути лаконічні, науково-обґрунтовані, зрозумілі, містити чітке формулювання характеру питань, що підлягають розгляду, та виходити з обставин кримінальної справи;

- *Відповідність поставлених питань компетенції експерта.* Питання, що ставляться перед експертом, повинні належати до галузі його спеціальних знань і практичних навичок та не виходити за ці межі. Для цього кожний експерт повинен мати відповідну освіту та дозвіл на право проведення конкретних видів експертиз.

Аналіз слідчої практики засвідчує, що нерідко слідчі органи при призначенні судових експертиз не тільки порушують рекомендації криміналістики, але й вимоги кримінально-процесуального закону. Так, приміром, перед експертами ставляться питання правового характеру: хто має нести відповідальність за незаконну розтрату грошових збережень? Чи мало місце в цьому випадку вбивство чи самогубство? До речі, іноді питання формулюються не лише нечітко, неконкретно, а й взагалі безграмотно. Для прикладу: чи ідентичні сліди пальців, знайдені на місці одної крадіжки, зі слідами пальців рук, знайденими на місці іншої? Хто розписався в пред'явленій відомості на отримання заробітної плати? Інколи виносять на розв'язання експерта такі питання, що не потребують спеціальних знань. Наприклад, чи є представлений на дослідження столовий ніж холодною зброєю? Чи є представлена гвинтівка вогнепальною зброєю? та інші. Зрозуміло, що у таких питаннях уже міститься відповідь;

- *Неупередженість та кваліфікованість експерта.* Головний обов'язок експерта – надати об'єктивний та повний висновок щодо поставлених перед ним питань. На всю діяльність експерта поширюється вимога дотримання законності: експерт здійснює свої функції в межах кримінально-процесуального закону та нормативних актів відповідного відомства. Від експерта вимагаються високі знання у тій галузі знань, з якою пов'язане проведення експертизи, а також володіння теорією та методикою експертного дослідження. І ще один суттєвий штрих до його характеристики: експерт не повинен бути зацікавленим у кінцевому результаті справи, він несе за наданий ним висновок особисту відповідальність, яка передбачена адміністративним кодексом (ст.185-3, 185-4) та статтями 384 і 385 ККУ;

- *Пред'явлення обвинуваченому експертизи.* При призначенні експертизи не можна порушувати права обвинуваченого. Так, слідчий зобов'язаний ознайомити обвинуваченого з постановою про призначення і проведення експертизи; пояснити його права, передбачені кримінально-процесуальним за-

коном. З дозволу слідчого обвинувачений має право бути присутнім при проведенні експертизи і надавати відповідні пояснення експерту.

Отримавши висновок експерта, слідчий повинен ознайомити обвинуваченого з усіма матеріалами експертизи, а також з додатками (фототаблицями, кресленнями, розрахунками тощо). Про пред'явлення експертизи слідчий складає протокол, в якому зазначає всі зауваження, заперечення та клопотання обвинуваченого. При цьому обвинувачений може просити про постановку перед експертом додаткових питань або про призначення додаткової чи повторної експертизи;

- *Проведення експертизи речових доказів. Експертне опрацювання речових доказів.* Призначаючи експертизу слідчий (дознавач) направляє експерту необхідні для експертного дослідження матеріали. Об'єктами дослідження є насамперед, речові докази: документи, тексти, предмети, труп(и) та їх частини, зразки для порівняльного дослідження, живі особи. Як відомо, згідно з КПК України, всі об'єкти дослідження, що виникли при скоєнні злочину або пов'язані з ним, виступають в якості речових доказів. Речовими доказами є предмети, які були знаряддям вчинення злочину, зберегли на собі сліди злочину або були об'єктом злочинних дій і, нарешті, матеріали кримінальної справи. До об'єктів дослідження слід підходити диференційовано – пам'ятаючи, що процес встановлення тотожності при дослідженні об'єктів містить як об'єкти-оригінали, так і об'єкти-сліди. Кожен із них має своє значення у процесі дослідження і встановлення ідентифікації. Оскільки об'єкт-оригінал і його сліди взаємопов'язані між собою індивідуальними ознаками, які характерні тільки для них, то від їх усвідомлення (розуміння) залежить оцінка проведеного дослідження, а отже і висновок експерта. Якщо об'єкти, що направляються експерту на дослідження, отримані слідчим спеціально для порівняння з речовими доказами під час експертного дослідження, то вони виступають тільки в якості об'єктів-зразків (про зразки докладно буде викладено нижче).

Як правило, об'єкти-зразки (порівняльні матеріали) для експертизи збирає слідчий, але у разі необхідності їх може надати відповідний спеціаліст або отримує особисто експерт під час експериментального дослідження, про що зазначає у досліджувальній частині висновку експерта;

- *Ознайомлення експерта з матеріалами кримінальної справи.* У деяких випадках для з'ясування завдань експертного дослідження і визначення його меж, слідчий ознайомлює експерта з матеріалами кримінальної справи. Вивчення обставин справи, що стосуються природи походження речових доказів, їх пошкодження, використання, можуть мати важливе значення для подальшої оцінки експертом. Наприклад, при проведенні трасологічної експертизи експерту важливо знати про заточення сокири: якщо заточку зробили після

використання сокири як знаряддя зламу (а ці зміни можуть бути досить суттєвими), експерт без врахування обставин справи може дійти помилкового висновку.

Часом при проведенні судово-психіатричної, судово-психологічної, автотехнічної експертизи експерту для дослідження направляють і саму кримінальну справу, щоб він міг адекватно зорієнтуватися в обставинах події.

У деяких випадках експерт зі згоди слідчого може бути присутнім при проведенні слідчих дій, що мають відношення до предмету експертизи. При цьому він в праві оглядати певні об'єкти і з дозволу слідчого ставити відповідні питання, які стосуються експертизи;

- *Участь слідчого у процедурі експертизи.* Готуючись до експертизи, слідчий завчасно має передбачити характер своєї участі у ній: він може надавати допомогу експерту в проведенні деяких дій; з'ясувати суперечливі і незрозумілі положення; виявляти факти, що визначатимуть підбір додаткових матеріалів тощо.

Присутність слідчого є бажаною, якщо сам хід експертизи може допомогти йому заглибитися в обставини події, встановити нові джерела доказів. Наприклад, при проведенні пожежно-технічної експертизи, коли моделюється джерело (осередок) і процеси розповсюдження загорання;

- *Проведення експертизи на місці події.* У процесі розслідування злочинів трапляються випадки проведення досліджень безпосередньо на місці події – при автотехнічній, трасологічній, почеркознавчій, судово-балістичній експертизах. У ході можуть з'ясуватися різні питання. Так, наприклад, можуть бути такі питання: яке було взаєморозміщення стріляючого і жертви в момент пострілу? Чи можна здійснити постріл у конкретних умовах? З якого положення і під яким кутом зроблено постріл? тощо. Іноді постає необхідність дослідити на місці події великі або нетранспортабельні об'єкти. Такі експертизи здебільшого мають діагностичний характер, в основному їх проводять з метою перевірки, підтвердження, спростування або встановлення фактів, що стосуються обставин кримінальної справи.

Експертиза, що проводиться на місці події, можлива лише після того, як кримінальна справа буде порушена і про проведення експертизи слідчий внесе відповідну постанову.

§3. Види зразків для порівняльного дослідження

Успіх експертизи значною мірою залежить від правильного підбору зразків для порівняльного дослідження об'єктів. Останні є самостійним видом об'єктів, що використовуються при проведенні експертиз. Їх ще називають

об'єктами-зразками. Отримання зразків для порівняльного дослідження є самостійною слідчою дією, яка передбачена кримінально-процесуальним законом.

Слідчий може отримати необхідні зразки під час огляду, обшуку, виїмки, а також від підозрюваних, обвинувачених, потерпілих, свідків. Зразки можуть відображати як індивідуальні, так і родові ознаки досліджуваного об'єкта. Підбір зразків для експертизи залежить від її виду й тих питань, які розглядаються експертним шляхом.

Усі зразки, що направляються на експертизу, повинні відповідати таким вимогам:

- якості (придатні для порівняння за терміном часу, способом отримання та підлягали зіставленню);
- безсумнівності походження (безпосередньо отримані і підписані слідчим);
- відповідній кількості (для зразків, що відображають групові ознаки (кров, волосся, піт тощо), встановлені певні мінімальні норми збору): кількість і якість зразків залежить від виду експертизи та характеру відображення ідентифікаційних ознак;
- відтворюваності (цілковите і достовірне відображення ідентифікаційних ознак у зразках);
- порівнюваності (можливість використання зразків для порівняння на підставі їхніх ознак);
- незмінності (стабільність відображуваних ознак протягом тривалого часу).

Важливою тактичною умовою отримання зразків для порівняльного дослідження є правильне визначення моменту їх отримання. Цей час визначається залежно від слідчої ситуації, мети дослідження та стану об'єктів.

Потрібно заздалегідь визначити місце для отримання зразків та необхідні для цього умови, матеріали та пристрої, технічні засоби та способи отримання зразків тощо. І в цьому слідчому може допомогти спеціаліст – дати рекомендації щодо кількості зразків, їх обліку, процесу отримання тощо. Спеціаліст за дозволом слідчого може безпосередньо отримати та проводити упаковку зразків.

При отриманні зразків необхідно суворо дотримуватись прав громадян – забезпечувати охорону здоров'я, честі та гідності особи. Слідчий не може бути присутнім при отриманні зразків у особи іншої статі, якщо процес отримання зразків пов'язаний з оголенням. А якщо є підозра, що обвинувачений або інша особа можуть у подальшому заявити про вчинене над ним насильство, завдане приниження тощо, то відбір зразків проводять у присутності понятих.

Процес вилучення зразків відображають у протоколі.

Класифікація зразків для порівняльного дослідження є різноаспектною. За критерієм відображення тих чи інших ознак, зразки поділяються на дві групи:

1) зразки, що відображають індивідуальні ознаки людей, тварин, предметів (наприклад, зразки папілярних узорів пальців рук, почерку, слідів знаряддя зламу та ін.);

2) зразки, що відображають групові ознаки об'єкта (наприклад, зразки крові, волосся, паперу, фарби, скла, деревини, ґрунту тощо).

Залежно від часу та умов виникнення зразки для порівняння диференціюються таким чином:

1) вільні зразки;

2) експериментальні зразки;

3) умовно-вільні зразки;

4) спеціальні зразки.

Вільні зразки, як правило, не пов'язані зі справою, що розлідується. Їх отримують під час проведення обшуку, виїмки, огляду, а також у порядку, передбаченому КПК України, коли слідчий може вимагати від установ, підприємств, організацій, посадових осіб і громадян надання предметів і документів, що стосуються кримінальної справи. Шляхом виїмки предметів здійснюється підготовка матеріалів до проведення криміналістичних та інших експертиз. Проби (картоплі, борошна, тканини тощо) відбирають, відокремлюючи частини від цілого; далі їх вивчають і визначають властивості, якість досліджуваних об'єктів. При цьому слід керуватися вимогами відповідних стандартів.

Експериментальні зразки отримують після порушення кримінальної справи в процесі проведення спеціальної слідчої дії, яка передбачена кримінально-процесуальним законом або під час експертного дослідження. Як правило, отримання об'єктів-зразків, що пов'язані безпосередньо з певною особою, власне життєдіяльністю її організму (почерку, відтисків пальців рук, зліпків зубів, зразків волосся, крові, слини тощо), оформляють відповідною постановою слідчого, судді, прокурора. Усі зазначені зразки можуть бути отримані у підозрюваних, обвинувачених, свідків і потерпілих. Правовою основою для отримання експериментальних зразків є постанова.

Процес отримання зразків, відповідно до вимог кримінально-процесуального закону, фіксується у протоколі дослівно. У ньому поряд із загальними реквізитами зазначаються: паспортні дані про особу; привід для отримання зразків; перелік отриманих зразків; їх кількість, тобто конкретно які у кого зразки були взяті; а також технічні засоби, що застосовувалися під час процедури отримання зразків та ін.

Умовно-вільні – це зразки, отримані після порушення кримінальної справи. Як правило, їх отримують із матеріалів кримінальної справи (протоколів допиту, пояснювальних записок, доручень та ін.).

Спеціальні – це зразки, що відображають ознаку конкретного виду експертизи. Наприклад, необхідно провести дослідження «друкованого» почерку. Для отримання зразка підозрюваному пропонують написати текст (бажано окремі слова із документу, що досліджується) буквами друкованого варіанту. Або інший приклад: експерт отримує експериментально відстріляні кулі та гільзи за допомогою спеціального пристрою – кулеуловлювача, для порівняльного дослідження об'єктів – речових доказів. Таке отримання спеціальних зразків входить у процес експертного дослідження.

У разі потреби отримання зразків може фіксуватися за допомогою фотозйомки або відеозапису. Отримані фото та відеодокументи є додатком до протоколу про отримання зразків. Таким чином експерт може самостійно отримувати зразки для порівняльного дослідження, що відображають ознаки досліджуваних об'єктів речових доказів, оскільки це не тільки входить у процес експертного дослідження, а й відповідає процесуальній формі дослідження об'єктів.

§4. Стадії (процес) експертного дослідження

При всьому різноманітті експертних методик, що застосовуються при проведенні різних видів експертиз, експерти в своїй більшості, спираються на загальні принципи та підходи. Так, при вирішенні ідентифікаційних завдань процес експертного дослідження складається з наступних основних стадій:

- попереднє дослідження об'єктів (експертний огляд);
- роздільне дослідження об'єктів (аналіз);
- експериментальне дослідження об'єктів;
- порівняльне дослідження об'єктів експертизи (синтез);
- оцінка результатів дослідження;
- формування висновку експерта;
- складання висновку експерта і фототаблиці.

Попереднє дослідження, як правило, починається з вивчення постанови про призначення експертизи. Далі експерт звіряє наявність отриманих для дослідження об'єктів, що вказані в постанові про призначення експертизи; з'ясовує питання, що поставлені перед експертом; потім переходить до ознайомлення з обставинами справи (фабулою), що викладені в постанові та експертному огляду представлених об'єктів. Якщо матеріалів недостатньо або

вони не придатні для ідентифікації, експерт оповіщає про це слідчого (суддю) і зазначає, які додаткові матеріали необхідно надати. Попередня стадія завершується складанням плану дослідження.

Роздільне дослідження. На цій стадії об'єкти-оригінали та об'єкти-сліди вивчаються нарізно. Сукупність ознак на кожному з них окремо вивчають, фіксують і після встановлення аналізують. Головне завдання на цій стадії – виявити максимальну кількість ідентифікаційних ознак, притаманних для кожного об'єкту, правильно проаналізувати сліди-відображення та з'ясувати закономірність механізму їх слідоутворення.

Експериментальне дослідження. Експериментальне дослідження спрямоване на виявлення і отримання стійких індивідуальних властивостей та ознак на об'єкті пошуку, які згодом засвідчать процес позитивного чи негативного порівняльного дослідження. Наприклад, при провадженні судово-балістичної експертизи, експеримент передбачає дві мети: встановити придатність досліджуваної вогнепальної зброї для здійснення пострілів; отримати експериментальні зразки (куль, гільзи) для порівняльного дослідження.

Втім у ході експериментального дослідження важливо не лише отримати порівняльні зразки, але й виявити, зафіксувати індивідуальні ознаки, що дають можливість експерту внутрішнього упевнитися в їх стійкому відображенні, їх придатності для порівняльного дослідження.

Порівняльне дослідження. На цій стадії зіставляють одноіменні ідентифікаційні ознаки об'єктів – виявляють їх збіги чи розбіжності. Порівняльне дослідження повинно бути всебічним і детальним. Отож, зіставляються в деталях не лише помітні, найбільш характерні, а й всі виявлені на стадії роздільного дослідження ідентифікаційні ознаки. При цьому використовують різні вимірювальні прилади: лупи, лінійки, штангенциркулі, мікрометри, порівняльні пристрої та інші технічні засоби.

Порівняння здійснюється трьома способами:

- 1) зіставленням;
- 2) сполученням;
- 3) накладанням.

Зіставлення – це розташування об'єктів (або фотозображень), що порівнюються, поряд один з одним так, щоб можна було одночасно спостерігати та відмічати їх ознаки.

Сполучення – це розташування в полі мікроскопа об'єктів, що порівнюються, таким чином, щоб ознаки одного складали продовження ознак іншого. З цією метою використовують спеціальні прилади – порівняльні мікроскопи (МС-51, МСК-1, МС-1, ТЕД-34 тощо) або фотографують обидва об'єкти в одному масштабі.

Накладання – це приведення об’єктів порівняння в контакт один з одним таким чином, щоб можна було їх спостерігати при проходженні світла, тобто на просвіт. Для накладання в експертній практиці використовують спеціальні прилади оптичного накладання. Для цього загальне зображення об’єктів переносять на прозорий матеріал (скло, плівку) і розташовують один з них над іншим, досліджуючи їх форму, розміри та розташування ознак за допомогою проходження світла.

Оцінка результатів дослідження. На цій стадії відбувається аналіз результатів вивчення ідентифікаційних ознак, виявлених під час порівняння досліджуваних об’єктів або слідів на них.

Оцінка виявленої сукупності спільних чи розбіжних ознак – чи не найвідповідальніша стадія всієї роботи. Від правильної оцінки будуть залежати висновки експерта, тобто підсумок усієї виконаної роботи.

Виявлену сукупність чи розбіжність ознак потрібно оцінювати з погляду їх закономірності чи випадковості. Збіги ознак оцінюється як окремо, так і у своїй сукупності з врахуванням того, чи достатні вони для категоричного встановлення тотожності.

Слід порівнювати кількість та якість спільних чи розбіжних ознак та пояснювати їх походження. Якщо сукупність спільних ознак закономірна, то висновок експерта про тотожність буде позитивний, а сформована закономірна сукупність розбіжних ознак є підстави для негативного висновку.

На стадії оцінки результатів дослідження експерти найчастіше припускаються помилкових висновків. Причина цього –неправильна оцінка ознак інформативності, зумовлена в основному недостатнім і неякісним збором речових доказів та об’єктів-зразків для порівняльного дослідження. Крім того, правильне рішення залежить не лише від якості поданих на експертизу об’єктів і ретельно проведеного дослідження, а й від ряду інших факторів: професійної підготовки, кваліфікації та досвіду експерта, його уважності, зосередженості тощо.

Формування висновку експерта. Ця стадія є синтезуючою в методиці експертного дослідження. Висновок – це головний, обдуманий, коротко і логічно викладений результат проведеного дослідження, до якого дійшов експерт і в якому він внутрішньо переконаний.

Підставою для висновку про тотожність, як вже було вище нами зазначено, є індивідуальна (неповторна) сукупність ідентифікаційних ознак. Висновок експерта про тотожність може бути:

- позитивним;
- негативним;
- ймовірним;

- вирішити питання виявилось неможливо – фактична відмова від вирішення питання. Але у цьому випадку вказується причина, яка призвела до такого висновку.

Складання висновку експерта і фототаблиці. Це – заключна стадія, що підбиває підсумки всього процесу експертного дослідження. Вона має технічний характер – оформлення результатів отриманих матеріалів і складання фототаблиці, що є додатком до висновку експерта.

На цій стадії весь матеріал, отриманий в процесі експертного дослідження, узагальнюється, що дозволяє видати один вихідний документ як джерело доказів – висновок експерта.

Висновок експерта складається з трьох основних частин:

- 1) вступної частини;
- 2) дослідної частини;
- 3) висновків.

У вступній частині містяться відомості загального характеру: назва експертної установи; прізвище, ім'я, по батькові експерта; його спеціальність; експертний стаж; посада; підписка про відповідальність перед законом; підстава для проведення експертизи; короткий опис обставин справи (фабула); відомості про отримані на експертизу матеріали; перераховуються поставлені перед експертом питання тощо.

У дослідницькій частині описують вид і стан об'єктів, що надійшли на експертизу; методику роздільного та порівняльного дослідження; результати порівняння об'єктів за їх загальними та індивідуальними ознаками; відзначають встановлені збіги та розбіжності ознак. При цьому опис дослідження повинен логічно підводити до висновків. Укінці викладається експертна оцінка результатів порівняння, що лягла в основу висновків експерта.

В останній частині цим документом викладаються висновки – дають чіткі відповіді на питання, що були поставлені перед експертом.

Висновки експерта можуть бути:

- **достовірними** (категоричними) – позитивними або негативними;
- **ймовірними** – позитивними або негативними. Часом експерт не має можливості дати категоричний висновок, а лише висуває версію. Як правило, ймовірні висновки бувають у тих випадках, коли сліди виражені нечітко або відсутні достатні за якістю і кількістю порівняльні матеріали.

Якщо категоричний висновок експерта є джерелом доказів, а фактичні дані, викладені у ньому, – доказами по справі, то ймовірний висновок – це припущення, яке не має доказової сили. Ймовірний висновок лише визначає подальший напрям розслідування, свідчить про необхідність проведення додаткових слідчих дій та оперативних заходів для виявлення нових доказових фактів, отож, має оперативно-тактичне значення.

У разі, якщо експерт зробив ймовірний висновок про неможливість вирішення питання по суті – він повинен детально викласти причини, що призвели до такого висновку. Отож, ймовірний висновок має лише оперативнотактичне значення і може бути використаний при висуненні різних версій, гіпотез, припущень тощо.

Якщо при проведенні експертизи були встановлені обставини, що мають значення для справи, але з приводу них не сформувався питання, експерт має право вказати на них у своєму висновку.

До свого висновку експерт може додати фотознімки, схеми, креслення тощо. Вони не тільки допомагають при дослідженні, але й наочно демонструють матеріали, на основі яких експерт зробив ті або інші висновки.

Висновок експерта та додатки до нього підписує і скріплює відбитком печатки експерт, який провів дослідження, оскільки тільки він особисто несе відповідальність (у тому числі й кримінальну) за їх автентичність.

§5. Оцінка і використання експертного висновку ініціатором експертизи

Висновок експерта, як вже було зазначено вище, є одним із джерел доказової інформації. Він не має заздалегідь встановленої переваги над іншими доказами по кримінальній справі – його повинні оцінити слідчий, суд, керуючись внутрішнім переконанням та наявністю тих всіх матеріалів, які у сукупності з висновком експерта дають можливість прийняти єдине правильне рішення по справі. Їхня оцінка експертного висновку заснована на всебічному та об'єктивному вивченні всіх матеріалів і обставин справи. Оцінка слідчим висновку експерта постає з аналізу, зіставлення з іншими доказами, що були зібрані по справі, перевірки достовірності об'єктів дослідження й адекватності висновків, що містяться у висновку експерта. При цьому слідчий зобов'язаний встановити:

- достатність об'єктів і матеріалів, що були направлені на експертизу;
- достовірність і наукову обґрунтованість методів, що використовував експерт при проведенні експертизи;
- повноту проведених експертом досліджень;
- ясність тлумачення;
- обґрунтованість висновку;
- наявність усіх відповідей на поставлені питання та їх відповідність експертному завданню.

Ініціатор експертизи, який оцінює висновок експерта і не погоджується з ним, повинен обґрунтовано мотивувати свою незгоду письмовим повідом-

ленням. У цьому випадку може бути призначена нова експертиза – додаткова чи повторна.

Висновок експерта пред'являється для ознайомлення підозрюваному, обвинуваченому, іншим зацікавленим учасникам процесу. Їх заяви або клопотання, мотивовані непогодження і протести з приводу заключення експерта теж можуть призвести до повторної або додаткової експертизи.

Результати дослідження експерта дають ініціатору експертизи підставу для формування версій, планів проведення додаткових слідчих дій, спрямованих на пошук і закріплення встановлених даних. Вони також сприяють спростуванню неправди, пред'явленню обвинувачення винним, реабілітації невинних осіб і вирішенню інших завдань.

Ознайомившись із висновком, слідчий може допитати експерта з окремих питань, що пов'язані з проведенням експертизи та її результатами.

Однією з функцій судово-експертних установ і підрозділів є профілактика правопорушень. Досліджуючи речові докази, експерти у низці випадків виявляють обставини, що сприяють скоєнню злочину. Даючи відповіді на поставленні перед ними питання або за власною ініціативою, експерти розробляють науково обґрунтовані рекомендації щодо усунення таких обставин і направляють їх особі, яка призначила експертизу.

В умовах формування правової держави і демократизації судочинства Генеральна прокуратура, МВС та Міністерство юстиції України вимагають від співробітників правоохоронних і судових органів активного використання криміналістичної науки і техніки, сучасних можливостей судових експертиз, які останнім часом відіграють важливу роль у забезпеченні об'єктивності у слідчій практиці та попередженні злочинів. Саме тому експертні дослідження мають стати обов'язковою складовою частиною тих заходів, що провадяться органами прокуратури, внутрішніх справ та юстиції з попередження злочинів.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Обґрунтуйте роль спеціальних знань у розслідуванні і розкритті злочинів.
- Назвіть види допомоги спеціалістів правоохоронними органами.
- Які бувають форми застосування спеціальних знань? Охарактеризуйте кожен з них.
- Дайте визначення судової експертизи.
- Які Ви знаєте класи і види експертиз? Розкажіть про них детальніше.
- Поясніть різницю між комісійною і комплексною судовою експертизою?

- Які Ви знаєте тактичні правила і прийоми підготовки до призначення судових експертиз?
- Що таке зразки для порівняльного дослідження? Назвіть і охарактеризуйте види зразків.
- Назвіть і охарактеризуйте стадії експертного дослідження.
- Як відбувається оцінка експертного висновку слідчим, ініціатором експертизи?

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п./№ (1, 2, 3, 9, 18, 23, 24, 29, 33, 37, 42, 43, 48, 49).

ТЕМА 16

ТАКТИКА ПРЕД'ЯВЛЕННЯ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ

§ 1. Поняття, види і підготовка до пред'явлення для впізнання.

§ 2. Тактичні прийоми окремих видів впізнання:

2.1 пред'явлення для впізнання людей;

2.2 пред'явлення для впізнання трупа;

2.3 пред'явлення для впізнання предметів, документів та тварин;

2.4 пред'явлення для впізнання ділянки місцевості і приміщень;

2.5 впізнання за знімками на фотокартках.

§ 3. Фіксація ходу і результатів пред'явлення для впізнання.

§1. Поняття, види і підготовка до пред'явлення для впізнання

Однією із слідчих дій, що часто застосовується в слідчій практиці, є пред'явлення для впізнання різноманітних об'єктів. Необхідність у впізнанні того чи іншого об'єкту може виникнути при розслідуванні будь-якого злочину, але частіше за все воно проводиться при розслідуванні вбивств, розбійних нападів, крадіжок, вчиненні статевих злочинів та шахрайства.

Пред'явлення для впізнання є самостійною слідчою дією, хоч і має деяку схожість з такими слідчими діями, як підготовка і проведення допиту, підготовка, призначення та проведення судових експертиз і тактика слідчого огляду.

Доказом як при допиті, так і при пред'явленні для впізнання є фактичні дані, що містяться в свідченнях. Проте при допиті свідок дає свідчення про факти незалежно від того, чи сприймав він ці факти особисто, чи знає про них від інших осіб. При впізнанні той, хто особисто впізнає, повідомляє лише про той об'єкт, який він сам сприймав. На відміну від допиту, той, хто впізнає, здійснює процес ототожнення шляхом розпізнання раніше баченого ним об'єкта серед об'єктів, які пред'являються йому для впізнання.

Відомо, що криміналістична експертиза використовується при вирішенні багатьох питань зі встановлення тотожності. Тому між упізнанням і експертним дослідженням є деяка схожість, оскільки в обох випадках вирішується питання про тотожність. Але експертиза вирішує його за ознаками, зафіксованими на матеріальних об'єктах, тоді як при проведенні впізнання об'єкт ототожнюється за ознаками зафіксованими в свідомості того, хто впізнає.

Процес ототожнення, що здійснюється експертом, базується на науково-розроблених прийомах і способах вивчення об'єктів, що досліджуються, тоді як ототожнення при впізнанні базується на суб'єктивному уявленні ознак об'єкта, що ідентифікується. Експертиза відрізняється від впізнання також і за процесуальною природою.

При впізнанні той, хто впізнає, проводить огляд пред'явлених йому об'єктів. Проте такий огляд не є видом слідчого огляду, бо при впізнанні встановлюється лише наявність або відсутність заздалегідь відомих упізнавачу розпізнавальних ознак на об'єкті впізнання, тоді як слідчим оглядом виявляються раніше не відомі ознаки об'єкта, який оглядається. Слідчий огляд здійснюється слідчим, а при впізнанні – тим, хто впізнає (свідком, потерпілим чи обвинуваченим). Вся суть впізнання ґрунтується на встановленні тотожності об'єкта за допомогою ознак, які зафіксовані в пам'яті того, хто впізнає –впізнавача.

Слідчій практиці відомі наступні види впізнання:

- 1) впізнання людей;
- 2) впізнання трупа;
- 3) впізнання речей;
- 4) знарядь злочину;
- 5) документів;
- 6) тварин;
- 7) впізнання ділянки місцевості;
- 8) житла та інших приміщень.

Ефективність пред'явлення для впізнання і доказове значення його результатів у значній мірі залежить від підготовки конкретного виду впізнання.

Пред'явлення для впізнання – це самостійна слідча дія, якою передбачено встановлення суб'єктом впізнання певних об'єктів, які він спостерігав раніше у зв'язку зі скоєним злочином. Ця слідча дія регламентована відповідними статтями КПК України, згідно з якими слідчий може пред'явити для впізнання особу чи предмет як підозрюваному чи обвинуваченому, так і свідку чи потерпілому. Крім того, допитати їх про зовнішній вигляд і прикмети особи (об'єкта), а також про обставини, за яких він бачив цей об'єкт.

Отже, встановлення чи заперечення тотожності безпосередньо пов'язане із психологічною діяльністю людини, тобто здібністю не тільки фіксувати,

а й зберігати в пам'яті особливі ознаки об'єктів, які довелося спостерігати у зв'язку із скоєним злочином. Завдяки цим ознакам, що збереглися в пам'яті людини, відбулося сприйняття та запам'ятання об'єктів впізнання. У процесі пред'явлення цих об'єктів для впізнання впізнавач співставляє ознаки, що збереглися в його пам'яті із ознаками на пред'явленому об'єкті. На основі встановлених ознак у нього формується вирішення питання по суті та відповідний висновок щодо тотожності чи групової належності пред'явлених об'єктів. Тобто, таким чином встановлюють тотожність або виділяють певні об'єкти з групи подібних. Отож, відбувається те, що називають *суб'єктивним ототожненням*.

У процесі підготовки вирішуються питання про необхідність і доцільність проведення впізнання, створюються відповідні умови і обстановка, вивчаються об'єкти впізнання, допитується той, хто впізнає, тобто впізнавач.

Впізнання недоцільно проводити в тих випадках, коли особа, якій будуть пред'явлені об'єкти для впізнання (впізнавач), в силу своїх фізичних недоліків чи стану здоров'я не може впізнати ці об'єкти; коли об'єкти, що впізнаються, не мають чітко виражених індивідуальних ознак, які дозволяють вирішити питання про тотожність, або коли об'єкти були піддані змінам, що позбавило їх колишніх індивідуальних ознак, а також у випадку, коли особа, яка впізнається і той, хто впізнає, знайомі між собою і факт їх знайомства не викликає сумніву.

Не доцільно проводити впізнання і у випадку, коли той, хто впізнає (впізнавач), на допиті заявляє, що він у силу своїх об'єктивних причин не в змозі впізнати той чи інший об'єкт. Проте коли особі, яка проводить розслідування, достовірно відомо, що той, хто впізнає, може впізнати певний (конкретний) об'єкт, але відмовляється зробити це, впізнання потрібно проводити, оскільки навіть негативний результат впізнання у цьому випадку має певне значення.

Якщо той, хто впізнає (впізнавач), на допиті не може з впевненістю сказати, зуміє він упізнати пред'явлений йому об'єкт чи ні, питання про доцільність пред'явлення для впізнання слід вирішувати з урахуванням матеріалів справи.

Найважливішим елементом підготовки до пред'явлення для впізнання є допит впізнавача, в процесі якого слід встановити міру повноти сприйняття ним об'єкта впізнання, отримати максимально повний опис цього об'єкта, а також з'ясувати шляхи перевірки результатів упізнання.

Обставини, які підлягають з'ясуванню при допиті впізнавача.

1. Коли, в яких умовах і яким чином впізнавач сприймав об'єкт упізнання?

2. Чи сприймав він цей об'єкт раніше?

3. Чи не має він яких-небудь дефектів органів чуття і психіки, які можуть зашкодити повноті сприйняття об'єкта впізнання?

4. Чи може він впізнати відповідний об'єкт у випадку його пред'явлення?

5. Які індивідуальні ознаки об'єкта, його прикмети і особливості?

6. Чим можуть бути підтверджені свідчення про індивідуальні ознаки об'єкта, що впізнається тощо?

Встановлюючи вказані обставини, необхідно враховувати, в якій мірі могли вплинути на сприйняття впізнавача об'єкта такі фактори, як час сприйняття, хвилювання, страх та ін.

Повнота сприйняття та запам'ятовування ознак об'єкта, як відомо, залежать від відношення спостерігаючого до цього об'єкта, а саме:

а) тривалості і давності спостереження;

б) стану психіки;

в) стану органів чуття;

г) його професії;

г) зовнішнього вигляду об'єкта, за яким ведеться спостереження та ін.

Так, люди, у яких робота пов'язана з професійним спостереженням, набагато швидше, повніше і детальніше зафіксують у своїй свідомості явища або об'єкти і їх окремі ознаки, ніж ті особи, які не мають ніякого відношення до такої професії. Слід також мати на увазі, що деякі особи при передачі ознак об'єкта, за яким спостерігали, можуть свої прогалини доповнювати вигаданими деталями, які уявляються їм справжніми. Тому перевірка таких свідчень має важливе значення. Якщо з моменту допиту минув значний проміжок часу, необхідно повторити допит безпосередньо перед впізнанням, щоб перевірити, наскільки повно збереглися в пам'яті впізнавача ознаки цього об'єкта, і остаточно вирішити питання про доцільність пред'явлення об'єкта для впізнання. З'ясувавши шляхом допиту впізнавача, в яких умовах він сприймав об'єкт впізнання, потрібно по можливості провести впізнання цього об'єкта в таких самих умовах, в яких він спостерігався, оскільки погіршення умов впізнання може призвести до того, що воно виявиться безрезультатним.

Об'єкт, що впізнається, пред'являється впізнавачу обов'язково в присутності понятих та у групі однорідних об'єктів (крім трупа). Це забезпечує об'єктивність свідчень впізнавача і одночасно дозволяє в певній мірі перевірити, наскільки повно впізнавач уявляє собі раніше сприйнятий ним об'єкт. Підбір об'єктів, серед яких буде пред'являтися об'єкт впізнання, є одним з елементів підготовки до проведення впізнання.

§ 2. Тактичні прийоми окремих видів впізнання

2.1. Пред'явлення для впізнання людей

Є одним з найбільш розповсюджених видів впізнання. Важливими тактичними прийомами проведення вказаного виду впізнання є наступні:

1) той, кого впізнають, пред'являється в групі, що складається не менш, ніж з 3-х осіб. Пред'явлення для впізнання групи осіб, серед яких знаходиться той, кого впізнають, необхідне для того, щоб не навести (не наштовхнути) того, хто впізнає, на думку про те, що особа, яка йому пред'являється і є та, яку він повинен впізнати.

Практиці відомі випадки пред'явлення для впізнання одночасно декількох осіб, що впізнаються, одному, хто впізнає. Такий прийом не можна вважати правильним. Неправильним є і пред'явлення одночасно кільком особам, що впізнають. У даному випадку свідчення одного впізнавача можуть вплинути на інших осіб;

2) той, кого впізнають по можливості повинен бути вдягнутий у такий самий одяг, в якому спостерігав його впізнавач. Особи, серед яких пред'являється підозрюваний для впізнання, також повинні бути одягнені в одяг, схожий з одягом того, кого впізнають; їх зовнішність по можливості повина бути схожа з зовнішністю того, кого впізнають. Якщо той, кого впізнають, за своєю зовнішності буде різко виділятися серед осіб, в числі яких він пред'являється для впізнання, результати впізнання можуть бути визнані судом недійсними;

3) той, хто впізнає (впізнавач), до пред'явлення для впізнання не повинен зустрічатися в приміщенні, де проводиться впізнання, ні з особою, яка підлягає впізнанню, ні з запрошеними особами, серед яких той, хто впізнається, буде пред'являтися. Всі запрошені особи повині бути незнайомі тому, хто впізнає (впізнавачу).

Пред'явлення для впізнання повинно проводитися в сприятливих умовах для того, хто впізнає. Потрібно забезпечити впізнавачу всі необхідні можливості для уважного огляду пред'явлених йому для впізнання осіб.

До таких умов належать:

1) надання впізнавачу достатнього часу для ретельного огляду того, кого впізнають у групі;

2) розміщення тих, кого впізнають, у певних позах і положеннях за вимогою впізнавача;

3) максимальна схожість умов і обстановки впізнання з тими умовами і обстановкою, які були в момент сприйняття особи, яка впізнається;

4) відповідне місце, час, освітлення тощо.

Тому, кого впізнають, має бути надана можливість самому вибрати місце серед інших осіб, що пред'являються разом з ним для впізнання.

Якщо свідок говорить, що він не бачив того, хто впізнається, але чув та запам'ятав його мову та голос і може впізнати його за цими ознаками, проводиться впізнання за голосом.

Разом з тим, кого впізнають, повинні знаходитися декілька сторонніх для справи осіб. Кожному з них пропонується вимовляти фрази, складені особою, яка проводить впізнання, або слідчий говорить з кожним із них. Після цього перед упізнавачем ставиться питання: чий голос він розпізнав.

Впізнанню за мовленням і голосом також передують допит, у ході якого з'ясовується, за якими ознаками голосу і мовлення свідок може впізнати цю особу. До таких ознак відносять: лексику, тембр, сила, акцент, заїкання, шепелявість, швидкість чи повільність мовлення та ін.

2.2. Пред'явлення для впізнання трупа

Для встановлення особи потерпілого (труп, якої виявлений на місці події), пред'являється для впізнання особам, які за припущенням слідчого (оперативного співробітника), знали потерпілого за життя.

Якщо коло осіб, яким потрібно буде пред'явити труп для впізнання, невелике, то ті, хто впізнають, допитуються у звичайному порядку. Але нерідко при виявленні трупа бувають присутні невідомі особи, які можуть впізнати його. У таких випадках потрібно пред'являти труп для впізнання значній кількості людей.

Наприклад, при виявленні трупа в лісі він пред'являється мешканцям навколишніх сіл і селищ. При цьому допити тих, хто впізнає, не проводяться, але особа, яка впізнала труп, потім ретельно допитується, при цьому з'ясовуються прикмети трупа або речі, що стали основою для висновку про впізнання.

При виявленні спотвореного трупа перед пред'явленням його для впізнання необхідно провести так званий "туалет трупа", тобто за допомогою судового медика надати трупу прижиттєвий вигляд.

Якщо через ті чи інші причини не вдається здійснити впізнання трупа, то до його поховання слід зробити наступне:

- 1) звичайну фотозйомку трупа на місці події;
- 2) сигналітичну (впізнавальну) фотозйомку;
- 3) сфотографувати особливі прикмети на тілі трупа;
- 4) сфотографувати одяг і предмети, що знаходяться на трупі і на місці його виявлення;
- 5) дактилоскопіювання.

Іноді практикується зняття з обличчя трупа посмертної маски. Все це згодом може слугувати доброю базою даних для впізнання трупа.

2.3. Пред'явлення для впізнання предметів, документів та тварин

Шляхом впізнання різноманітних предметів, наприклад: знарядь злочину, різних речей, документів, а також тварин – можуть бути встановлені їх власники, при цьому як злочинці, так і потерпілі та свідки.

На практиці зустрічаються випадки неправдивого впізнання пред'явлених предметів або навмисно неправдивої заяви впізнавача про те, що він не впізнає пред'явлені йому знаряддя злочину чи об'єкти. Звичайно це буває тоді, коли той, хто впізнає, зацікавлений в спрямуванні розслідування хибним шляхом або коли він побоюється помсти з боку злочинця чи його спільників за їх викриття. Тому результати впізнання підлягають обов'язковій перевірці. Одним із способів перевірки є пред'явлення тих самих предметів для впізнання іншим особам.

При пред'явленні для впізнання різноманітних речей застосовуються загальні тактичні прийоми проведення цієї слідчої дії. Впізнавач детально допитується про всі індивідуальні ознаки об'єкта, що встановлюється (його назва, призначення, час виготовлення та використання, якість, матеріал, колір, стан і характер поверхні, дефекти, клейма, написи тощо).

Предмет пред'являється в групі однорідних предметів, за винятком унікальних речей, які завжди будуть виділятися з будь-якої групи предметів (наприклад, оригінальна картина, стародавня ікона, антикварні речі та ін.).

У процесі розслідування нерідко виникає необхідність впізнання документів як речових доказів. Документ впізнається за його зовнішнім виглядом, графікою і загальним зовнішнім наочним розміщенням тексту.

На допиті перед впізнанням з'ясовуються колір чорнил, розташування кутового або круглого штампа, відтиску печатки, виправлення, розташування підпису, випадкові особливості в написанні того чи іншого графічного елемента, літери чи цифри тощо, тобто встановлюються характерні індивідуальні ознаки документу.

Загальні і власні ознаки письма і почерку не можуть бути основою для впізнання документа, оскільки аналіз і оцінка цих ознак можуть проводитися лише за допомогою судово-почеркознавчої експертизи.

Документи пред'являються для впізнання серед інших схожих документів. У тих випадках, коли документ має такі розпізнавальні ознаки, що роблять несуттєвим, безглуздим пред'явлення його для впізнання разом з іншими до-

кументами, то тому, хто впізнає, пред'являють лише один документ, що впізнається.

Тактика пред'явлення для впізнання тварин суттєво не відрізняється від тактики пред'явлення для впізнання предметів. Впізнання проводиться за такими ознаками як порода, масть, вік, тавро, за речами, що знаходяться на тваринах, особливостями підковки, фізичними особливостями та дефектами, особливостями дресирування, в тому числі реакції тварин на ті чи інші сигнали або інші подразники.

2.4. Пред'явлення для впізнання ділянки місцевості і приміщень

У процесі досудового розслідування може виникнути необхідність у впізнанні свідком чи обвинуваченим тієї чи іншої ділянки місцевості чи якого-небудь приміщення. Його іноді помилково називають слідчим експериментом, хоч при цьому не проводиться відтворення обстановки чи обставин події.

При пред'явленні для впізнання приміщення необхідно дотримуватися тих же тактичних правил, що й при пред'явленні для впізнання інших об'єктів. Впізнавач детально допитується про всі ознаки того приміщення, яке він буде впізнавати, тобто про його планування, розмір і форму приміщення, кількість, форму і розташування вікон та дверей, про особливості підлоги і стелі, стін і опалювальних пристроїв, про те, які меблі знаходяться в приміщенні, як вони розташовані тощо. Потім впізнавачу надається можливість відвідати декілька приміщень і серед них те, що впізнається. При впізнанні ділянки місцевості застосовуються ті ж самі тактичні правила і прийоми впізнання.

2.5. Впізнання за знімками на фотокартках

Не завжди тому, хто впізнає, може бути пред'явлена для безпосереднього впізнання людина, труп, предмет, тварина та ін. У цьому випадку впізнання об'єктів може бути проведено за їх фотографічними знімками, а іноді за відеозаписом. Впізнавачу пред'являють або фотознімок, на якому об'єкт, що впізнається, зафіксований серед інших схожих об'єктів (чисельністю не менше трьох), або фотознімок об'єкта, що впізнається, разом з іншими фотознімками подібних об'єктів, виготовлених в однакових умовах зйомки і в одному масштабі. Впізнання за фотознімками проводиться з дотриманням тих самих процесуальних та криміналістичних вимог, що й впізнання в натурі.

Пред'явлення для впізнання за фотознімками живих осіб проводиться у випадках:

1) коли той, кого впізнають, і той, хто впізнає, знаходяться в різних місцях і доставка одного з них до місця знаходження іншого неможлива чи недоцільна;

- 2) коли безпосереднє пред'явлення для впізнання того, кого впізнають, недоцільне, виходячи з інтересів розслідування;
- 3) у випадку смерті того, кого впізнають;
- 4) якщо відсутні відомості про місце знаходження особи, яка підлягає впізнанню.

Результати впізнання за фотознімками мають силу доказів. У зв'язку з цим виникає питання про доцільність пред'явлення особи для впізнання в натурі після того, як проведено її впізнання за фотознімками.

Фотознімок відображає не всі ознаки об'єкта і не дозволяє тому, хто впізнає, здійснювати всебічний огляд останнього. Тому якщо той, хто впізнає, зумів впізнати ту чи іншу особу навіть за фотознімком, немає необхідності повторювати впізнання в натурі. По-іншому вирішується питання у випадку, коли той, хто впізнає, заявляє, що нікого з людей, чиї фотокартки йому пред'явлені, він не впізнає. Враховуючи неповноту відтворення об'єкта впізнання на фотознімку, слідчий чи оперативний працівник по можливості повинен в такому випадку пред'явити для впізнання безпосередньо людину, яка впізнається. Впізнавач при цьому може впізнати його за ознаками, які не відображені на фотознімку.

При підготовці до пред'явлення для впізнання фотознімків людей, необхідно з'ясувати, в який період впізнавач знав, бачив чи спостерігав того, хто підлягає впізнанню, для того, щоб пред'явити для впізнання його знімок, який належить саме до цього періоду. Пред'явлення для впізнання фотознімків трупа в тактичному відношенні майже не відрізняється від пред'явлення для впізнання фотознімків живих осіб.

Впізнання предметів за фотознімками проводиться у випадках, якщо предмет втрачений, але є його фотознімок чи той, хто впізнає, знаходиться далеко від місця проведення розслідування, а надсилати йому предмет для впізнання чи викликати його, неможливо або недоцільно. Щоб забезпечити максимальну ефективність впізнання конкретного предмета за фотознімком, рекомендовано фотографувати цей предмет за правилами масштабної фотозйомки із застосуванням кольорових фотоматеріалів.

Необхідно пам'ятати, що тільки об'єктивна, чітка, точна фотофіксація ознак об'єкта може забезпечити достовірність пред'явлення для впізнання.

§3. Фіксація ходу і результатів пред'явлення для впізнання

Основним засобом фіксації умов, ходу і результатів пред'явлення для впізнання є протокол. У протоколі пред'явлення для впізнання, крім звичайних даних про місце і час слідчої дії, осіб, які приймали участь в його проведенні, вказується:

1) як було організоване пред'явлення для впізнання і в якому порядку воно проходило;

2) на якому місці і серед яких однорідних об'єктів знаходився об'єкт, який пред'являвся для впізнання;

3) які запитання були поставлені впізнавачу;

4) свідчення впізнавача про впізнання об'єкта, включаючи його пояснення, за якими прикметами чи особливостями він впізнав цей об'єкт.

Протокол підписується всіма учасниками пред'явлення для впізнання.

В якості допоміжного засобу фіксації при пред'явленні для впізнання використовується фотозйомка. Фотографічним способом можуть бути зафіксовані об'єкти, пред'явлені для впізнання, їх прикмети і особливості, про що повинна бути зроблена відмітка в протоколі пред'явлення для впізнання. Застосування відеозапису дозволяє зафіксувати весь процес пред'явлення для впізнання в динаміці. При проведенні впізнання за фотознімками або відеозаписом до справи повинні бути приєднані фототаблиця з наочною демонстрацією послідовності ходу пред'явлення фотознімків або відеокасета.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Розкрийте поняття тактики пред'явлення для впізнання.
- Назвіть види впізнання. Дайте їм характеристики.
- Які обставини необхідно з'ясувати при допиті перед пред'явленням для впізнання?
 - Які вимоги Закону до тактики пред'явлення для впізнання?
 - Дайте характеристику тактичному прийому при пред'явленні для впізнання людей.
 - Дайте характеристику тактичному прийому при пред'явленні для впізнання трупа.
 - Дайте характеристику тактичному прийому при пред'явленні для впізнання предметів, документів і тварин.
 - Дайте характеристику тактичному прийому при пред'явленні для впізнання ділянки місцевості і приміщень.
 - Дайте характеристику тактичному прийому при пред'явленні для впізнання за фотознімками.
 - Що Ви розумієте під фіксацією ходу і результатів пред'явлення для впізнання?

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п./№ (1, 3, 9, 18, 24, 29, 31, 33, 34, 37, 41, 42, 48, 49).

ТЕМА 17

КРИМІНАЛІСТИЧНА ТАКТИКА ПІДГОТОВКИ І ПРОВЕДЕННЯ ДОПИТУ

- § 1. *Поняття про допит, його види і значення.*
- § 2. *Підготовка до допиту.*
- § 3. *Загальні положення тактики допиту свідків і потерпілих, підозрюваних та обвинувачених.*
- § 4. *Тактика допиту при виявленні неправдивих свідчень.*
- § 5. *Особливості тактики допиту неповнолітніх.*
- § 6. *Тактика інших видів допиту.*
- § 7. *Фіксація ходу та результатів допиту.*

§ 1. Поняття про допит, його види і значення

У системі правоохоронних органів, зокрема в слідчій практиці, найпоширенішим способом отримання інформації є допит.

Допит при розслідуванні – це процес отримання показань від особи, яка володіє певною інформацією, що має значення для розслідуваної справи. Проведення цієї складної слідчої дії, вимагає від слідчого високої загальної та професійної культури, глибокого знання людей, їх психології, майстерного володіння тактико-криміналістичними прийомами. Мета допиту – отримати повні та об'єктивно відображаючі дійсність показання, що є джерелом доказів, а наявні в них фактичні дані – доказами. Для підозрюваного та обвинуваченого показання є ще й засобом захисту від підозр, що виникли проти них, або пред'явленого обвинувачення.

Складність допиту полягає, по-перше, в тому, що слідчому здебільшого протистоїть людина, яка не бажає говорити правду чи навіть не хоче давати жодних показань, або навпаки, у показаннях людини, яка щиро прагне повідомити слідчому все відоме їй по справі, можуть бути помилки, перекру-

чення, домисли, які при допиті належить своєчасно виявити і взяти до уваги при оцінці та використанні свідчень.

У ході допиту допитуваний передає слідчому інформацію про розслідувану подію, її обставини та пов'язаних з нею осіб. Процес формування цих показань – від відтворення до передачі інформації – носить психологічний характер. При цьому на психіку людини впливають численні об'єктивні та суб'єктивні фактори, дія яких неминуче позначається на повноті та об'єктивності свідчень. Такими об'єктивними факторами, що перешкоджають відтворенню розслідуваної події є несприятливі погодні умови спостереження, віддаленість очевидця від місця події, швидкоплинність цієї події тощо. Існують сприятливі для спостереження фактори – задовільна освітленість, близькість до об'єкту, тривалість спостереження та ін., вони дають можливість отримати більш точну інформацію про подію.

Суттєво впливають на відтворення події і суб'єктивні фактори: перебування людини у стані сильного збудження, страху, втоми чи в нормальному стані; зосередженість, розсіяність, відсутність чи наявність зацікавленості очевидця до спостереження тощо. Дію об'єктивних і суб'єктивних факторів досліджує судова психологія. Слідчий повинен добре засвоїти основні положення цієї науки.

Запорукою успішного допиту є чітке усвідомлення того, яку інформацію, за допомогою яких прийомів і засобів слід отримати від допитуваного. Коло тих обставин, які слідчий планує з'ясувати шляхом допиту, складає *предмет допиту*. До предмету допиту належать: обставини, пов'язані з власне подією злочину (спосіб, місце скоєння, час, наслідки та ін.); обставини, які встановлюють або заперечують вину окремих осіб; обставини характеру і розміру збитків, заподіяних злочином. До предмету допиту також можуть входити обставини, що сприяли скоєнню злочину. Взагалі предметом допиту можуть виступати всі обставини, що мають значення для з'ясування істини у розслідуваній справі.

Предмет допиту залежить як від процесуального статусу допитуваного, так і від того, якою інформацією він володіє. Залежно від процесуального статусу допитуваного розрізняють такі види допиту:

- свідка;
- потерпілого;
- підозрюваного;
- обвинуваченого;
- експерта;
- неповнолітнього.

Особливим видом допиту є допит на очній ставці. Кожен вид допиту має свою процесуальну регламентацію і специфічну тактику. Однак, існує й низ-

ка загальних положень процесуального й тактичного характеру, що застосовуються при здійсненні допитів різних видів.

Загальні положення процесуального характеру. Процесуальний порядок здійснення допиту визначає, що цю слідчу дію проводять за місцем слідства чи за місцем знаходження допитуваного і, як правило, в денний час.

Допитувані дають показання наодинці зі слідчим. Однак закон передбачає випадки, коли конче необхідна присутність захисника, педагога, законних представників чи близьких родичів неповнолітнього допитуваного.

Перед допитом слідчий повинен пересвідчитись в особі допитуваного; з'ясувати відомості анкетного характеру, розтлумачити його права, обов'язки.

Допит розпочинається з пропозиції допитуваному розповісти **все**, що відоме йому по справі, після чого слідчий починає ставити запитання.

Показання допитуваного заносять до протоколу від першої особи і якомога дослівніше. У разі необхідності у протоколі фіксують не тільки відповіді допитуваного, а й поставлені запитання.

Після дачі показань допитуваному, надають можливість написати свої свідчення власноручно; втім, він може і не скористатись цією можливістю. По закінченню допиту протокол пред'являється допитуваному для прочитання чи на його прохання зачитується слідчим. Правильність запису свідчень засвідчують підписами допитуваного та слідчого.

Загальні положення тактики допиту. До загальних положень тактики допиту належать активність; цілеспрямованість; об'єктивність і повнота; а також при допиті необхідно враховувати особисті індивідуальні особливості допитуваного та наявність (відсутність) ведення криміналістичного обліку. Розглянемо їх детальніше.

Активність допиту. Слідчий повинен утримувати ініціативу на допиті, вміло використовувати для досягнення мети необхідні тактичні прийоми, чітко дотримуючись при цьому вимог закону. Він не звичайний реєстратор повідомлених йому відомостей, а й керівник слідчої дії. Допит осіб, що ухиляються від дачі правдивих свідчень, повинен носити наступальний характер: за допомогою законних засобів і можливостей слідчий повинен прагнути до отримання правдивих свідчень.

Цілеспрямованість допиту. Допит проводять за попередньо продуманою концепцією, для отримання конкретної, а не будь-якої різноманітної інформації. Цілеспрямованість забезпечується наявністю у слідчого чіткого уявлення про предмет допиту і прагненням досягнути поставленої мети.

Об'єктивність і повнота допиту. Полягає в тому, що слідчий не має права за власним бажанням скоротити отримані свідчення; змінювати їх відповідно до власних уявлень про хід подій; нав'язувати допитуваному ці уявлення.

Об'єктивність допиту гарантується тим, що закон забороняє ставити допитуваному навідні питання. А гарантія повноти – у вимозі якомога точнішого, дослівного викладу свідчень допитуваного. Успіх допиту залежить від того, наскільки повно слідчий візьме до уваги і використає при допиті індивідуальні та особисті особливості допитуваного: його темперамент, звички, культурно-освітній рівень, професійні установки, світогляд та ін. Без такого врахування неможливо встановити психологічний контакт з допитуваним, а це –неодмінна умова процедури.

Під психологічним контактом розуміють створення такої атмосфери допиту, при якій допитуваний проймається повагою до слідчого, розумінням його завдань, усвідомлює власний обов'язок сприяти своїми свідченнями з'ясуванню істини.

Враховувати психологічні особливості допитуваного потрібно і при виборі тактичних прийомів допиту. Допит певної особи може відбуватися один або кілька разів, з метою здобути основні показання або уточнити, доповнити уже наявні. Залежно від цього розрізняють такі допити:

- початковий;
- повторний;
- додатковий.

На *початковому допиті* предмет, як правило, з'ясовують цілком. Однак є випадки, коли з тактичних міркувань слідчий навмисне не торкається тих чи інших обставин, оскільки їх з'ясування пов'язане з попереднім проведенням інших слідчих дій.

Повторний допит проводять для з'ясування всіх або певних обставин, з приводу яких допитуваний вже давав свідчення на попередньому допиті. Повторний допит має на меті:

- деталізувати, уточнити раніше отримані свідчення;
- отримати повторні свідчення для порівняння їх із початковими;
- виявити у них можливі протиріччя;
- схилити допитуваного до зміни зайнятої ним неправильної позиції – отримати від нього правдиві свідчення.

На відміну від повторного, *додатковий допит* – це процес отримання свідчень про ті обставини справи, що не обговорювались на попередніх допитах. Його головне завдання – поповнити додатковою інформацією уже отримані свідчення. Тому додатковий допит може будуватися за схемою: запитання – відповідь, тобто без вільної розповіді допитуваного.

§ 2. Підготовка до допиту

Як і будь-яка інша слідча дія, допит потребує ретельної підготовки, до якої входять три основні складові етапи:

- інформаційне забезпечення допиту (збір початкових даних для допиту);
- тактичне забезпечення допиту;
- технічне забезпечення допиту.

Розглянемо перелічені вище складові етапи підготовки до допиту. **Інформаційне забезпечення допиту** – це неодмінний елемент підготовки до допиту, що великою мірою визначає його успіх і ефективність. Інформація для допиту за своїм змістом і джерелом неоднорідна. Серед неї, перш за все, необхідно виділити ту, що стосується предмета допиту.

При підготовці до допиту слідчий повинен визначити коло обставин, по відношенню до яких потрібно отримати свідчення допитуваного. Якщо уявлення про це не буде сформоване, допит втратить цілеспрямованість: у свідченнях з'являться як прогалини, так і зайві дані, не дотичні до справи.

Слідчий вивчає матеріали справи з оглядом на запланований допит. При цьому робить виписки з матеріалів чи замітки про те, на яких сторінках містяться потрібні для допиту відомості, систематизує їх відповідно до питань, що виносяться на допит. Особливо старанно опрацьовують дані, що стосуються питання про обвинувачення особи у скоєному злочині (при підготовці до допиту обвинуваченого), а також інформацію про особу обвинуваченого (при підготовці до допиту потерпілих і свідків).

Інформацію, що стосується предмету допиту, можна отримати і з оперативних джерел. Але використовувати її на допиті слід з дотриманням спеціальних правил, адже вони мають не доказове, а лише орієнтуюче значення.

Обсяг даних про особу допитуваного залежить від процесуального статусу особи, обставин справи, предмету запланованого допиту, значення свідчень конкретної особи. Особливої уваги потребує вивчення особи обвинуваченого, оскільки це необхідно не тільки для проведення успішного його допиту, а й для розслідування в цілому, а також для правильного вирішення справи в суді, подальшої роботи з виправлення та перевиховання засудженого.

Знання особи допитуваного допомагає слідчому передбачити, якою буде лінія його поведінки на допиті та виробити адекватну тактику допиту. Якщо допит передбачається складний, пов'язаний із з'ясуванням широкого кола обставин, складається письмовий його план.

Однак підкреслимо, що неможливо завчасно передбачити всі питання, що можуть виникнути на допиті – завчасно плануються тільки найпосутніші

питання, а також ті, для яких важливе значення має словесне формулювання, якщо вони, приміром, впливають з оперативних даних, що повинні залишитися невідомими для допитуваного.

Розробка питань, що можуть бути поставлені допитуваному, є важливою проблемою тактики допиту. Ці питання різноманітні за характером, психологічною природою, обсягом тощо, тому для них розроблена спеціальна класифікація. Отож розрізняють такі *різновиди питань, що виносяться на допит*:

1) доповнюючі;	4) контрольні;
2) уточнюючі;	5) викриваючі;
3) нагадувальні;	6) навідні.

Доповнюючі. Мета цих питань – поповнити вже отримані показання, ліквідувати прогалини по цій справі. Вони можуть бути спрямовані на деталізацію обставин, наприклад: «Ви сказали, що були в кіно. Який фільм Ви дивилися? Чи були Ви у кінозалі до кінця сеансу?»

Нагадувальні. Ці питання відновлюють спогади допитуваного, викликають певні асоціації, що допомагає йому згадати, оживити ті факти, що цікавлять слідчого, важливі для слідства. Нагадувальних питань ставлять кілька – так, щоб вони сприяли процесу послідовного пригадування забутого.

Уточнюючі. За допомогою цих питань деталізують свідчення, але найчастіше – конкретизують і уточнюють наявні відомості. Наприклад: «Ви показали, що ніж лежав біля трупа. Уточніть, з якого боку і на якій відстані від трупа лежав ніж?»

Навідні. Ці питання володіють великою впливовою силою. Вони нав'язують допитуваному думку слідчого – зорієнтовують на конкретні потрібні відповіді, які хотів би слідчий. У формулюванні навідних питань уже міститься відповідь, тому вони заборонені законом, оскільки сама постановка таких питань заважає з'ясувати істину при розслідуванні справи. Наприклад, питання, в якому міститься відповідь: «Чи був на Коваленку в той вечір сірий плащ із блискучими металевими гудзиками?».

Викриваючі. Питання мають на меті виявити й викрити у свідченнях допитуваного очевидної для слідчого неправди. Їх постановка пов'язана з пред'явленням допитуваному достовірних, незаперечних доказів, які суперечать його свідченням і не викликають жодних сумнівів.

Контрольні. Такі питання служать для перевірки наявних свідчень або отримання даних для такої перевірки. Наприклад: «На підставі чого Ви стверджуєте, що всі розказані Вами події трапилися 3 листопада 2004р.?»

Формулювання контрольних питань повинні бути такими, щоб виключалася можливість односкладної відповіді (типу «так» і «ні»).

Усі питання, незалежно від їхнього типу, повинні бути чіткими, конкретними, зрозумілими для допитуваного і стосуватися предмету допиту. При цьому, велике значення має їх логічна послідовність і обґрунтованість.

Тактичне забезпечення допиту.

Отримання необхідних свідчень на допиті великою мірою зумовлюється його тактичним забезпеченням, що передбачає:

- планування допиту;
- вибір тактичних прийомів;
- підготовку доказів, які, можливо, треба буде пред'явити допитуваному;
- вирішення питання, в який момент допиту і які докази можуть знадобитися;
 - підбір доказів у потрібному порядку;
 - завчасне обдумування заходів, спрямованих на забезпечення збереження доказів при пред'явленні;
 - вибір місця для їх зберігання до пред'явлення;
 - вибір моменту та місця допиту;
 - визначення способу виклику на допит;
 - технічне забезпечення допиту.

До одного з найбільш важливих тактичних прийомів належить вибір моменту та місця допиту. Момент допиту вибирають, зважаючи на такі реалії: важливість відомостей, якими, за припущенням слідчого, володіє допитуваний; процесуальний статус цієї особи, її роль у розслідуваному злочині; зв'язки з іншими особами, що підлягають допиту по справі та ін. Стосовно деяких категорій допитуваних момент допиту визначається законом: затриманого чи арештованого підозрюваного слід допитати протягом 24 год. з моменту затримання чи арешту, а звинуваченого — відразу з пред'явленням обвинувачення.

На вибір моменту допиту впливають і вибрана слідчим послідовність допиту певних осіб, і інтереси збереження слідчої таємниці, і сила та характер переживань, що зазнали допитувані в момент події. Так, не рекомендується допитувати осіб, що знаходяться в стані сильного хвилювання, незібраності, пригніченості, крім виключних випадків, коли відкладення допитування неможливе. Наприклад, важко травмований, якому лікарі приписали летальний кінець, прийшов до пам'яті.

Вагомою у тактиці допиту є й проблема його місця. Її розв'язання у кожному конкретному випадку залежить від слідчої ситуації. Та слідчий завжди повинен керуватися вимогами, що висувуються до обстановки допиту: обране місце повинно бути зручним для проведення цієї слідчої дії; сприяти встановленню необхідного психологічного контакту з концентрацією уваги на предметі допиту; забезпечувати збереження слідчої таємниці. Бажано, щоб

у кімнаті, де проходить допит, у цей час не знаходилися зайняті своїми справами інші слідчі, а тим паче – сторонні особи. На столі у слідчого не повинні лежати ніякі зайві предмети; телефон слід відключити, якщо його використання не передбачено планом допиту.

Для визначення способу виклику на допит, Законом передбачена певна низка способів такого виклику: телефоном, телеграмою, повісткою, приведенням. Слідчий вибирає той спосіб, який у певній ситуації найбільш сприятиме встановленню психологічного контакту з допитуваним, збереженню в таємниці від інших осіб самого факту виклику та проведенню допиту в потрібний час і в потрібному місці.

Технічне забезпечення допиту. Перед допитом слід підготувати приміщення, де він проводитиметься, бланки протоколів, папір, письмове приладдя; забезпечити присутність стенографіста, якщо передбачено стенографування. Також перевіряють на справність комп'ютер, засоби магнітного запису, диктофони. Якщо у слідчому апараті є диктофонний центр, пересвідчуються у його готовності приймати інформацію. І нарешті, забезпечують необхідні транспортні засоби та охорону у разі доставки допитуваного на місце допиту.

§ 3. Загальні положення тактики допиту свідків і потерпілих, підозрюваних та обвинувачених

Найпоширенішим серед видів допиту є допит свідків: без перебільшень можна твердити, що при розслідуванні будь-якого злочину виникає необхідність у ньому. Предметом допиту свідків є обставини, що підлягають з'ясуванню по справі, в тому числі й ті, що стосуються осіб обвинуваченого та потерпілого, взаємин свідків із ними.

Свідком може виступати: будь-яка особа, яка здатна адекватно сприймати обставини, що мають значення для справи, і дати про них правдиві свідчення. Це може бути як безпосередній очевидець події злочину, так і той, хто знає про неї зі слів інших осіб чи з документів.

Виняток складає лише захисник обвинуваченого, якого не можна допитувати за обставинами справи, що стали відомими йому в зв'язку з виконанням обов'язків захисника.

Вік, з досягненням якого особа може бути допитана як свідок, законом не встановлений. Однак доводиться зважати на те, що здатність малолітнього чи неповнолітнього свідка сприймати і свідчити про подію залежить (окрім вищезгаданих загальних факторів) від ступеня його розвитку, часом своєрідного розуміння ним подій. І це необхідно враховувати при оцінці свідчень дитини чи підлітка.

Потерпілий – особа, якій завдано моральної, фізичної чи майнової шкоди.

Отож, потерпілий зацікавлений у результаті (наслідку) розслідування, адже злочином були порушені його законні права та інтереси. Його як свідка можна допитати про будь-які обставини, що підлягають доведенню по справі, у тому числі й про взаємини з обвинуваченим. Однак при цьому слід пам'ятати про згадану вище зацікавленість потерпілого, а також про можливість його помилкового сприймання фактів (через пережиту небезпеку тощо). І на це доводиться зважати при оцінці свідчень потерпілого.

До речі, зазначені вище тактичні підходи відрізняють допит потерпілого від допиту свідка. У решті ж їхні тактичні підходи настільки близькі, що дають підстави для єдиного розгляду.

Допит свідків і потерпілих поділяється на чотири етапи:

- 1) встановлення психологічного контакту з допитуваним;
- 2) вільна розповідь допитуваного;
- 3) постановка питань допитуваному;
- 4) ознайомлення допитуваного з протоколом допиту і фонограмою.

Встановлення слідчим контакту з допитуваним, як вже зауважувалося, є необхідною передумовою досягнення мети допиту. На встановлення такого контакту впливають обстановка допиту, поведінка слідчого, вміння володіти собою, його тон, навіть зовнішній вигляд.

Велике значення має також форма попередження допитуваного про відповідальність за відмову від дачі свідчень і за дачу неправдивих свідчень. До виконання цієї вимоги закону не можна підходити шаблонно. Попередньо вивчивши особу допитуваного, прогнозуючи його поведінку, слідчий вибирає форму попередження: від суворо офіційного, з акцентом на можливу відповідальність перед законом, до обережного роз'яснення вимог закону, з підкресленням того, що вони стосуються до всіх свідків і потерпілих, а попередження не обумовлене недовірою до допитуваного.

Щоб встановити контакт з допитуваним, можна використати бесіду, яку проводить слідчий при заповненні анкетної частини протоколу допиту. При цьому слідчий може виходити за межі протоколу – цікавитися не тільки анкетними, а й іншими даними про допитуваного: його оточенням, умовами життя і роботи, психофізичними якостями тощо. Таким чином, у процесі встановлення контакту слідчий отримує і додаткову інформацію про особистість допитуваного.

Далі слідчий пропонує допитуваному розповісти **все**, що відомо йому по цій справі. З цього моменту починається наступний, другий етап допиту.

Вільна розповідь. Це виклад допитуваного відомих йому фактів у тій послідовності, яку він обрав особисто або яка рекомендована слідчим. Цей етап допиту є необхідним з таких причин:

а) слідчий не завжди точно уявляє, якими даними і в якому обсязі володіє свідок чи потерпілий. При вільній розповіді допитуваний може повідомити слідчому таку інформацію, яку слідчий і не передбачав здобути;

б) виклад може відбуватися у зручній для допитуваного послідовності, що полегшує пригадування фактів, сприяє їх повному відтворенню.

Втім, слідчий може рекомендувати допитуваному певну послідовність викладу, але до цього вдаються в основному тоді, коли передбачаються свідчення по великій кількості епізодів чи обставин і сам допитуваний вагається у виборі послідовності розповіді;

в) вільна розповідь допомагає слідчому скласти комплексне уявлення про стосунки допитуваного з іншими особами, що проходять по справі, передбачити поведінку допитуваного на розслідуванні, визначити ступінь його фактичної обізнаності в обставинах розслідуваної події.

При вільній розповіді, слідчий не повинен перебивати допитуваного репліками чи запитаннями. Подібні втручання можуть збити допитуваного, порушити хід його думки, і як наслідок – заплутати показання, спричинити пропуски найважливіших для справи даних. Тільки тоді, коли слідчий впевнений, що допитуваний дуже відхилився від предмету допиту і таке відхилення не потрібне для пригадування справді суттєвих фактів, що цікавлять розслідування, він може запропонувати триматися ближче до суті справи.

Під час вільної розповіді не рекомендується фіксувати показання допитуваного протоколом: це неминуче призводить до перерв у розповіді, відволікає його, послаблює зусилля пригадати ті чи інші реалії, порушує виниклі асоціативні зв'язки. Натомість слідчому варто робити певні нотатки: міркування, що виникли у нього під час вільної розповіді; вловлені пропуски у ній; питання, що потрібно поставити допитуваному та ін.

Допитуваний повинен постійно відчувати уважність, з якою слідчий слухає його розповідь, зацікавленість у цих свідченнях. Це закріпить у його свідомості важливість виконаного ним громадянського обов'язку, наданої допомоги розслідуванню і стане додатковим стимулом до дачі правдивих свідчень.

Після закінчення вільної розповіді, яка зазвичай не вичерпує предмета допиту, слідчий переходить до третього етапу – **постановки питань допитуваному**. На цьому етапі допиту він поповнює та уточнює отримані свідчення, допомагає свідку чи потерпілому згадати забуті обставини, виявляє нові факти, що не згадувалися у вільній розповіді, здобуває контрольні дані, необхідні для перевірки свідчень.

Якщо отримані показання, за оцінками слідчого, є неправдивими, то на цьому етапі він повинен: або допомогти виправити допущені помилки (при ненавмисному введенні в оману), або виявити та викрити його навмисно неправдиві свідчення, або спонукати до чесного співробітництва зі слідством і дати правдиві показання.

З метою поживити пам'ять свідка чи потерпілого (ці прийоми можуть використовувати також при допиті підозрюваного чи обвинуваченого, який широк прагне згадати певні обставини), застосовують такі тактичні прийоми допиту:

- допит з використання асоціативних зв'язків;
- допит на місці;
- повторний допит.

В основі цього прийому – використання психологічного механізму асоціації. Йдеться про виникаючий у досвіді індивіда закономірний зв'язок між двома відчуттями, уявленнями, думками тощо, коли поява у свідомості одного з них, що добре зберігся, викликає появу іншого – об'єкта пошуку. Щоб встановити такий асоціативний зв'язок і відновити у пам'яті допитуваного сприйняту подію, слідчий ставить йому питання. Вони стосуються не безпосередньо об'єкта пошуку, а суміжних з ним фактів – асоціацій, що виникли, виводять на встановлення об'єкта пошуку.

Допит на місці – це різновид допиту з використанням асоціативних зв'язків. Але їх виникненню сприяє не поставлене слідчим питання, а повторне сприймання допитуваним обстановки, в якій проходила розслідувана подія. Допит на місці не слід плутати з іншою слідчою дією – перевіркою та уточненням свідчень на місці, про яке йтиметься далі. Допит на місці – це, власне, звичайний допит, але проводиться він не в кабінеті слідчого і не за місцезнаходженням свідка, а на місці події. Місце допиту слідчим при цьому не оглядається, зіставлення свідчень з обстановкою на місці не проводиться.

Схожим з допитом на місці є прийом поживлення асоціативних зв'язків: допитуваному пред'являють для повторного сприймання ті чи інші предмети, пов'язані з обставинами, що цікавлять слідство. Такі предмети можуть стимулювати пригадування забутого: їх вигляд викликає у свідомості допитуваного потрібні асоціації, що згодом приведуть до пригадування об'єкта пошуку.

Повторний допит. При повторному допиті допитуваний може пригадати пропущені чи забуті ним при першому допиті факти. Це пояснюється психологічним явищем *ремінісценції*, під яким розуміють посилення в пам'яті смислових зв'язків при повторному відтворенні.

Таким чином, *ремінісценція* – це відтворення того, що спершу було тимчасово забуто, тобто це відтворення при повторному допиті упушення (провалу) в пам'яті якогось епізоду. Наприклад, пригадування певних епізодів події, які відбувалися раніше.

Як показали досліди, приблизно 40 % випадків повторного відтворення було повнішими перших, тобто спостерігалось явище ремінісценції. Однак це не означає, що практика повторних допитів повинна стати суворим пра-

вилом. Зі сказаного випливає, що, по-перше, повторний допит може послужити цілям пригадування забутого, по-друге, не слід підозрювати допитуваного в неправдивості свідчень, якщо при повторному допиті він розповість факти, що раніше не були викладені.

На повторному допиті варто вдаватися до прийому допиту з використанням асоціативних зв'язків. Крім того, можна проводити ознайомлення допитуваного зі свідченнями інших осіб, але в необхідному обсязі про ті ж обставини, а іноді – й очну ставку, але до неї слід добре готуватися.

Допит підозрюваного чи обвинуваченого має не лише особливе значення, але й надзвичайну відповідальність, оскільки він є не тільки джерелом доказів, а й одночасно способом захисту від пред'явленого обвинувачення. Сам зміст їх свідчень визначає оцінку скоєного, яку необхідно всебічно усвідомити для подальшого ефективного здійснення заходів з виправлення та перевиховання злочинця.

Підготовка до допиту обвинуваченого і раніше засудженого за інші злочини має певні особливості. Зрозуміло, що обвинувачений уже заздалегідь знає процесуальну процедуру допиту та свої права; йому можуть бути відомі і деякі прийоми тактики допиту. Все це необхідно враховувати при підготовці запланованого допиту. Надійним орієнтиром для слідчого при цьому можуть стати дані, взяті з архівних кримінальних справ: про поведінку обвинуваченого на допитах при розслідуванні попередніх злочинів; особистість і зв'язки; реакцію на пред'явлення викривальних доказів; хитрощів, до яких удавався він для дезорганізації слідства, маскуванню скоєного, зменшення міри вини та ін.

Як і допит свідків чи потерпілого, допит підозрюваного чи обвинуваченого, окрім специфіки підготовки до нього, включає у себе тіж самі етапи, але з деякими особливостями, розглянемо їх.

1-й етап. *Встановлення психологічного контакту з допитуваним.* Специфіка цього етапу полягає в тому, що людина, яка вперше скоїла злочин, нерідко розкаюється в ньому і ще до допиту відчуває докори совісті, почуття сорому, каяття. Вбачаючи у особі слідчого людину, сповнену співпереживанням і готову неупереджено з'ясувати істину, обвинувачений проймається довірою до нього, усвідомлює, що щире визнання своєї вини та правдива розповідь про неї стане пом'якшуючою обставиною. Ідея двосторонньої зацікавленості в дачі обвинуваченим правдивих свідчень є основою встановлення контакту між слідчим і допитуваним у таких випадках.

Важливу роль у встановленні контакту з обвинуваченим відіграє й емоційний стан слідчого, його настрій, вибраний тон допиту. Неупередженість, якою повинен керуватися слідчий, не тотожна байдужості. Криміналістика твердить: гнів і зневага, які відчуває слідчий при допиті злочинця, – закономірні почуття. Отож, постає питання про форму їх прояву – неприпу-

стимість принижень обвинуваченого, грубості, образ. Рівний, спокійний тон – один з тактичних прийомів, який застосовують найчастіше тоді, коли обвинувачений намагається спеціально загострити обстановку допиту, створити конфліктну ситуацію.

В інших випадках слідчий має право, в певних межах, користуватися всією гамою інтонацій, а в разі необхідності – й підвищеним тоном. Прояви слідчим свого власного ставлення до обвинуваченого та його злочину у жодному разі не заважають встановити потрібний контакт, більше того – активно сприяють їх взаєморозумінню. Адже допитуваний спілкується не із сухим чиновником, а живою людиною, яка не лише глибоко реагує на службові проблеми, але й спроможна зрозуміти обвинуваченого.

Більш складним (утрудненим) може бути встановлення контакту з обвинуваченим, налаштованим давати свідомо неправдиві свідчення, до того ще й раніше засудженим. Інколи в такій конфліктній ситуації контакт встановити так і не вдається – допит набуває характеру протиборства. У цьому разі психологічне завдання слідчого – нав'язати обвинуваченому повагу до суперника, почуття безнадійності обманути слідство. І це вже буде перший крок до встановлення контакту і спонукання обвинуваченого до дачі правдивих свідчень.

2-й етап. *Вільна розповідь допитуваного.* Вільній розповіді обвинуваченого передуює поставлене слідчим питання про те, **чи визнає він себе винним** у пред'явленому йому обвинуваченні. Вільна розповідь, по суті, і починається з відповіді обвинуваченого на це питання.

Обвинувачений може визнати себе винним цілком, частково або взагалі не взяти на себе вину, що не є абсолютним критерієм для оцінки його подальших свідчень. Визнання вини не означає правдивість свідчень, як і невізнання вини – їх неправдивість.

Допит обвинуваченого, який цілком визнав свою вину, зазвичай носить безконфліктний характер, за винятком випадків навмисної самообмови чи спроби приховати від слідства чи применшити вину когось зі співучасників.

Однак така безконфліктність не означає, що роль слідчого зводиться при цьому лише до фіксації викладених обвинуваченим свідчень. Адже обвинувачений повинен дати детальні свідчення про всі обставини, що підлягають доказуванню по справі, а не про загальні заяви про винність і характер скоєного злочину. Активно ведучи безконфліктний допит, слідчий повинен отримати детальні відомості не тільки про сам злочин, а й про його причини, мотиви, підготовку, обставини, що сприяли скоєнню злочину, способи укриття слідів тощо.

Послідовність вільної розповіді підозрюваного чи обвинуваченого може бути різноманітною. При хронологічній послідовності викладення, вона по-

чинається з обставин, що передували злочину, і ведеться до настання злочинного результату й подальших дій допитуваного. Якщо вибрана логічна послідовність викладу обставин, то спершу розглядають причини скоєння тих чи інших дій, а далі – їх наслідки (за фактами чи епізодами). Зрештою, слідчий може обрати для вільної розповіді тактичну послідовність: він пропонує обвинуваченому спочатку розповісти про факт, який, на думку слідчого, тактично слід висвітлити першим. А вже потім йтиме річ про інші факти.

Спрямовуюча роль слідчого на цьому етапі допиту має за мету не лише логічну послідовність викладу, яка є зручною для допитуваного, але й разом із тим – корисна для з'ясування обставин злочину. Без особливої необхідності слідчий не повинен перебивати допитуваного, підганяти його, висловлювати свою думку про свідчення; потрібно надати йому можливість повністю закінчити свою розповідь.

3-й етап. Постановка питань допитуваному. Після закінчення вільної розповіді слідчий ставить питання допитуваному. Вони повинні бути добре продуманими, адже відповіді на них не тільки поповнюють і уточнюють отримані свідчення, й перевіряють, підтверджують і закріплюють незаперечні докази. Це вкрай важливо тому, що зізнання обвинуваченого, не підтвержене іншими доказами, не може бути підставою для винесення обвинувального вироку. Такими контрольними відомостями можуть бути:

- посилення на осіб, свідчення яких можуть підтвердитися свідченнями обвинуваченого;
- зазначення місць, де приховані засоби вчинення злочину, викрадені цінності, документи чи інші об'єкти, а їх виявлення – переконливе підтвердження особистого зізнання;
- пригадування таких обставин, які об'єктивно підтверджують свідчення (наприклад, скандал у кінотеатрі, при якому був присутній обвинувачений; аварія на транспорті тощо), оскільки ці факти могли бути відомі допитуваному лише в тому випадку, коли він справді знаходився в цьому місці.

Питання, які ставлять обвинуваченому, формулюють так, щоб уникнути передбачуваної відповіді чи простого підтвердження, заперечення. Також з великою увагою слід поставитись і до визначення порядку послідовності поставлених питань, оскільки вони повинні розкривати логічний хід послідовності цих питань.

Закон не зобов'язує обвинуваченого давати свідчення, як і не забороняє йому давати неправдиві свідчення. Цим підкреслюється рядова роль свідчень обвинуваченого як джерела доказів. Натомість на слідчого покладається обов'язок з'ясувати істину незалежно від свідчень обвинуваченого, не відкидаючи можливість неправдивості цих свідчень. Однак слід пам'ятати, що обвинувачений, зрозуміло, найкраще знає обставини підготовки, скоєння та

приховання злочину, його мету і мотиви. Докази, що містяться у свідченнях обвинуваченого, можуть стати незамінними, а їх відсутність може позначитися на повноті розслідування. Крім того, отримання вичерпних і правдивих свідчень обвинуваченого суттєво прискорює розслідування, бо з них слідчий дізнається про існування інших джерел доказів і, таким чином, не витрачає на їх розшук сили і час. Все це в своїй сукупності визначає завдання, яким є не тільки виявити неправду як спосіб протидії слідчому, а й побороти відмову допитуваного від дачі свідчень.

4-й етап. *Ознайомлення допитуваного з протоколом допиту і фонограмою* є завершальним етапом допиту, який за своєю структурою, формою ведення, метою та завданням, такий же, як для свідків і потерпілих (див. § 7. Фіксація ходу та результатів допиту).

Під час допиту обвинуваченого та підозрюваного слідчому доводиться з'ясовувати ряд складних питань, що пов'язані з відмовою давати свідчення. Для цього криміналістичною тактикою допиту спеціально розроблені прийоми подолання відмови від дачі свідчень, до яких належать:

- переконання обвинуваченого у помилковості його позиції;
- використання факту дачі свідчень іншими співучасниками злочину;
- використання суперечностей (протиріч) між інтересами співучасників.

Щоб переконати обвинуваченого у помилковості його позиції та змусити змінити її, слідчий повинен роз'яснити йому, до яких наслідків приведе його відмова давати свідчення. А вони такі: затримання розслідування; ускладнення визначення реальної міри вини співучасників; неможливість встановити обставини, що пом'якшують вину або звільняють від покарання.

Крім того, спонукати обвинуваченого дати свідчення може бути повідомлення про те, що співучасники вже дали свідчення. Однак цей факт може виявитися маловпливовим. Тоді варто повідомити обвинуваченому (зрозуміло, якщо це правда), що співучасники викрили його у скоєному злочині. Але знайомити допитуваного зі змістом свідчень співучасників до дачі ним своїх дійсних свідчень не потрібно.

Нарешті, поштовхом до зміни обвинуваченим зайнятої позиції може стати побоювання запізнитися із зізнанням: слідчий повинен його переконати, що вигідніше дати свідчення швидше, ніж решта співучасників, принаймні не останнім.

Вище ми більшою мірою акцентували увагу на тактиці допиту обвинуваченого. Щодо тактики допиту підозрюваного, то вона особливо не відрізняється від тактики допиту обвинуваченого, хоч і має деяку специфіку. Це пояснюється тим, що наявні у слідчого відомості про особу підозрюваного, зазвичай менші, ніж про особу обвинуваченого. Також при допиті підозрюваного, у слідчого бракує вагомих доказів. Однак слідчому сприяє (особливо при пер-

шому допиті підозрюваного) фактор раптовості: допитуваного можна захопити зненацька, коли він ще не встиг продумати лінію захисту, зовсім не уявляє, якими доказами його вини володіє слідчий.

На допиті підозрюваного чи обвинуваченого не лише отримують свідчення про обставини розслідуваного злочину та про інші злочини, скоєні допитуваним, а й виконують ще одне завдання – зібрати відомості про злочини, скоєні або ж задумані іншими особами. Виконання цього завдання, яке можна назвати розвідувальним, є дуже важливим як для розкриття злочинів минулих років, так і для проведення попереджувальної роботи за матеріалами розслідування.

§ 4. Тактика допиту при виявленні неправдивих свідчень

У процесі розслідування перед слідчим нерідко постає завдання викрити неправду в показаннях як свідка чи потерпілого, так і підозрюваного чи обвинуваченого. Неправдиві показання пов'язують з різноманітними обставинами справи. Їх може давати допитуваний, розраховуючи на підтвердження фальсифікованими доказами, а також особи, яка зацікавлена в результатах розслідування справи. Допитуваний може дати неправдиві свідчення як у своїх інтересах, так і всупереч їм, наприклад, у випадку самообмови.

Мотиви для неправдивих свідчень неоднакові: вони відрізняються залежно від численних об'єктивних і суб'єктивних факторів, статусу учасника процесу тощо. Свідок, потерпілий, підозрюваний чи обвинувачений обманюють слідство з різних причин, і це питання цікаве не тільки для судової психології, а й для криміналістики. Тактика допиту окремо студіює це питання, адже розуміння природи обману сприяє його подолання.

Мотиви дачі неправдивих свідчень свідком:

- страх зіпсувати стосунки з іншими особами, які проходять по справі;
- страх помсти з боку підозрюваного, обвинуваченого, їх знайомих і родичів;
- намагання приховати свої вчинки, аморальну поведінку, боягузтво;
- бажання вигородити чи пом'якшити вину підозрюваного чи обвинуваченого в силу родинних, сімейних, дружніх стосунків чи з корисних міркувань або ж, навпаки, збільшити ступінь вини цих осіб через помсту, ревнощі тощо;
- помилкова оцінка своїх дій як злочинних – відтак прагнення приховати їх цілком або описати їх принципово інакше;
- небажання в подальшому виступати свідком, впізнавачем або учасником іншої слідчої дії, бути викликаним до суду та ін.

Мотиви дачі неправдивих свідчень потерпілим:

- страх помсти з боку злочинця, його рідних, знайомих;
- родинні, сімейні зв'язки зі злочинцем, дружні стосунки з ним в минулому;
- злочинний зв'язок з підозрюваним чи обвинуваченим, наприклад, спільне скоєння злочинів, що залишилися нерозкритими;
- прагнення перебільшити завдані йому злочином збитки як з почуття помсти, злості, ревнощів, так і з корисливих міркувань тощо;
- бажання применшити завдані йому злочином матеріальні збитки, щоб приховати джерело придбання втрачених цінностей;
- спроба приховати власну негідну поведінку (подружню зраду, здирництво, страх та ін.);
- скептичне ставлення до можливостей органів дізнання та слідства розкривати злочини, забезпечувати відшкодування матеріальної шкоди, особистої безпеки потерпілого.

Мотиви дачі неправдивих свідчень підозрюваним і обвинуваченим:

- бажання зменшити свою провину, понести покарання не за скоєне, а за менш тяжкий злочин або ж взагалі уникнути карної відповідальності;
- корисливі міркування: видача співучасників через помсту або з метою забезпечити власну безпеку в майбутньому;
- вигородження співучасників, пом'якшення їх вини у силу дружніх, родинних та ін. зв'язків;
- сімейні, службові та інші обставини;
- самообмова з метою приховати негідну або злочинну поведінку близької людини;
- самообмова у силу хворобливого стану психіки, через бажання потрапити в екстремальні умови життя тощо.

Сумніви в достовірності свідчень можуть виникнути у слідчого як під час, так і вже після допиту. У процесі допиту такі сумніви породжуються суперечливістю свідчень, їх зміною, відсутністю внутрішньої логіки, очевидною невідповідністю відомим обставинам справи, що є в розпорядженні слідчого.

Після допиту неправдивість отриманих свідчень може бути виявлена при їх перевірці іншими слідчими діями: шляхом перевірки та уточнення свідчень на місці, проведенням слідчого експерименту, очної ставки та ін. Підстави для визнання певних свідчень неправдивими можуть дати допити інших осіб, виявлені нові речові докази, висновки експертів.

Дача неправдивих свідчень зумовлює конфліктний характер перебігу допиту. Встановлення психологічного контакту з допитуваним під час викриття неправди важке або й неможливе. Адже допитуваний і слідчий, законно-мірно, знаходяться у стані емоційної напруженості, їх реакція загострюється,

при цьому можливі психологічні зриви з боку допитуваного та провокації слідчого.

Тактичні прийоми виявлення неправди у свідченнях допитуваного за характером і спрямованістю поділяють на три групи:

- 1) прийоми емоційного впливу;
- 2) прийоми логічного впливу;
- 3) тактичні комбінації.

Звісно, цей поділ умовний, оскільки певний прийом в одній ситуації може стати ефективним завдяки емоційному впливу на допитуваного, а інший – стати засобом логічного переконання.

Прийоми емоційного впливу. Вони спрямовані на афективну (лат. affectus – душевне хвилювання, пристрасть) сферу особистості.

При виявленні неправди у свідченнях свідка чи потерпілого використовують такі прийоми емоційного впливу:

- переконання у помилковості зайнятої допитуваним позиції, її антигромадському характері;
- роз'яснення правових наслідків дачі неправдивих свідчень;
- увиразнення негативних наслідків поведінки допитуваного для потерпілих, підозрюваних, обвинувачених, серед яких можуть бути близькі особи;
- вплив на моральну сферу особистості – апелювання до гідності, інтелігентності, ідейності та інших рис допитуваного.

Емоційний вплив на підозрюваного чи обвинуваченого аж ніяк не тотожний переліченим вище прийомам. Адже статус цих осіб у ході розслідування відмінний і зумовлює відмінні, специфічні емоційні реакції. Отож, при викритті неправди у свідченнях підозрюваного та обвинуваченого вдаються до таких прийомів емоційного впливу:

- спонукання до каяття та щирого зізнання (шляхом роз'яснення як негативних наслідків мовчання і неправди, так і позитивних у разі визнання провини та активного сприяння розслідуванню цього злочину, а також розкриттю злочинів минулих років);
- вплив на моральну сферу особистості (апелюванням до його захоплень, порядності, турботи про сім'ю та ін.);
- використання антипатії допитуваного до співучасників, його залежності від них, обтяжливої та принизливої для нього;
- використання фактору раптовості (шляхом постановки несподіваних для допитуваного питань).

Останній прийом часом називають використанням «будь-якого» питання. Його дієвість викликана тим, що слідчий ставить питання допитуваному в момент, коли він цього найменше чекає. А допитуваний, заспокоєний без-

печним ходом допиту, не може швидко зібратися з думками. Цей прийом може бути елементом тактичної комбінації.

Прийоми логічного впливу. Їх застосування пов'язане із впливом на сферу раціонального – логічного (лат. ratio – розум; гр. logos – мислення). Такий вплив заснований на послідовному, беззаперечному переконуванні допитуваного та доведення хибності його свідчень на зайнятій позиції.

До прийомів логічного впливу відносять:

- пред'явлення доказів, що суперечать свідченням допитуваного. Вибір прийому пред'явлення доказів залежить від особи допитуваного та характеру доказів. Існує два порядки пред'явлення доказів допитуваному:

а) послідовний, за висхідною доказовою силою – від менш до більш вагомим;

б) пред'явлення найбільш вагомим доказу відразу.

- пред'явлення доказів, що змушують допитуваного деталізувати свідчення, а це викликає суперечності між його свідченнями та свідченнями співучасників;

- логічний аналіз суперечностей, наявних у свідченнях допитуваного;

- логічний аналіз суперечностей, що виникли між інтересами допитуваного та співучасниками;

- доказування того, що зайнята позиція є не тільки хибною, а й безглуздою, і врешті-решт не перешкодить з'ясуванню істини.

Прийоми логічного впливу особливо ефективні при викритті неправдивої заяви підозрюваного чи обвинуваченого про алібі: буцімто він у певний момент знаходився в іншому, не пов'язаному з розслідуваною подією, місці. Крім того, ці прийоми з успіхом використовують у випадках так званої «пасивної неправди», коли допитуваний приховує правду, твердячи на питання слідчого: «не знаю», «не пам'ятаю», «не бачив» та ін.

Тактичні комбінації. Під тактичною комбінацією при допиті розуміється утворення ситуації, розрахованої на неправильну оцінку її самим допитуваним.

Зокрема, при допиті нерідко доводиться створювати ситуації, розраховані на неправильне їх сприймання допитуваним. Така навмисна омана (але не обман!) допомагають викрити неправду у свідченнях допитуваного.

Для створення подібних ситуацій використовують *тактичні комбінації* – взаємопов'язані тактичні прийоми або комплексно проведені слідчі дії, які можуть бути двояко (правильно, неправильно) розтлумачені самим допитуваним.

Тактичні комбінації проводять на основі істинних фактів, тому вони ні в якому разі не передбачають власне обман допитуваного (обман – це неправ-

диві дії, вчинки, твердження, що не відповідають істині). Отож, йдеться, по суті, про маневрування у межах права та в інтересах розслідування.

При тактичних комбінаціях застосовуються наступні прийоми:

- приховування від допитуваного поінформованості слідчого про ті чи інші обставини справи;

- метод побічного допиту: постановка питань, другорядних на думку допитуваного, а насправді маскуючих головне питання про причетність допитуваного до злочину. Наприклад, якщо на місці події виявлені сліди пальців рук обвинуваченого, то спочатку ставлять питання, відповіді на які не дозволяють йому потім стверджувати, що ці сліди залишені не в момент злочину, а раніше чи пізніше;

- створення ситуації, в якій допитуваний обмовляється. Йдеться про спонукання допитуваного до хаотичного викладу події – серед недостовірної інформації внаслідок плутанини при дачі показань з'являються правдиві відомості;

- внесення пропозицій допитуваному, який дає неправдиві свідчення і стверджує при цьому, «що він говорить правду», сказати співучаснику чи пов'язаному з ним змовою свідку, фразу приблизно такого змісту: «Я розповів всю правду, розкажи правду і ти». Допитуваний при цьому потрапляє у складну ситуацію: відмова від такої фрази буде означати визнання неправдивості свідчень, а згода призведе до викриття правдивих свідчень тієї особи, якій ця фраза адресована.

Тактичні комбінації, що здійснюються у процесі допиту, бувають трьох видів:

- 1) рефлексивні;
- 2) забезпечувальні;
- 3) контрольні.

Рефлексивні комбінації здебільшого переслідують мету отримати інформацію від допитуваного або створити такі умови, у яких допитуваний починає неправильно оцінювати міру поінформованості слідчого в обставинах розслідуваної справи. Рефлексивні комбінації проводяться при допиті недобросовісних свідків і потерпілих, а також підозрюваних і обвинувачених, які дають неправдиві свідчення. Забезпечувальні та контрольні тактичні комбінації можуть бути здійснені при допиті будь-якої особи.

Мета забезпечувальної комбінації – забезпечити збереження факту допиту в таємниці (наприклад, замаскований виклик на допит), допомогти добросовісному допитуваному пригадати суттєві для справи факти тощо.

Вдаючись до *контрольних комбінацій*, у процесі допиту отримують відомості для оцінки свідчень чи орієнтуючої інформації, що дозволяє слідчому зважити правильність власної поведінки, спрямування лінії допиту та ін.

§ 5. Особливості тактики допиту неповнолітніх

При проведенні допиту обов'язково слід враховувати вікові особливості допитуваного. Ця вимога особливо актуальна у випадку допиту неповнолітніх. *Неповнолітніми вважаються особи, що не досягли 18-річного віку.* У віковій психології виділяють шість вікових груп неповнолітніх:

Перша – це вік немовляти, тобто період від народження до одного року.

Друга – раннє дитинство, від 1 до 3 років нами не розглядається. Ми ж коротко перерахуємо та розглянемо інші 4 вікові групи:

- від 3 до 6–7 років – дошкільне дитинство;
- від 6–7 до 11–12 років – молодший шкільний вік;
- від 11–12 до 14–15 років – підлітковий вік;
- від 14–15 до 18 років – рання юність.

Дошкільне дитинство. Провідною особливістю мислення дитини у цьому віці є егоцентризм – неможливість сприймати події з чужої точки зору та розцінювання власної як єдино можливої. Це поєднується з увагою до найдрібніших деталей та здатністю зосереджуватися лише на одному параметрі об'єкта чи ситуації.

Молодший шкільний вік. Дитина ще не здатна до абстрактного мислення. У своєму мисленні вона оперує лише тими об'єктами, з якими можна здійснювати реальні фізичні дії.

Підлітковий вік. Психологічні особливості підлітка опосередковані гормональним вибухом, який відбувається у цьому віці. Дитина стає дратівливою, некерованою, виявляє негативізм до батьків, учителів та соціальних інститутів. Підвищена агресивність супроводжується негідними вчинками, низькою самооцінкою та відкритістю перед зовнішніми впливами.

Рання юність. Надзвичайно велику роль у житті особи юнацького віку відіграють компанії ровесників. Паралельно з цим у неї розвивається схильність до мрійливості та романтичних переживань. Активно відбуваються пошуки друга, подруги тощо.

Тактику допиту неповнолітнього вибудовують відповідно до описаних вище психологічних особливостей вікових груп.

Саме тому, особливості допиту неповнолітніх значною мірою зумовлені особливостями їхньої психіки, якій властиві: підвищена значимість і самозначимість, схильність до фантазування, висока емоційність, швидка втомлюваність, нестійка поведінка, незначний чи зовсім відсутній життєвий досвід, що нерідко призводить до неправильної оцінки ними розслідуваної події в цілому чи окремих його елементів та ін. Слідчий, готуючись до допиту неповнолітнього, повинен з'ясувати ступінь розвитку дитини, міру різноманітних впливів на неї дорослих, особливості її характеру. Від цього передовсім

залежить вибір місця допиту. Дітей дошкільного і молодшого віку слід допитувати у звичних для них умовах: у дитсадку, школі, навіть вдома: офіційна обстановка кабінету слідчого не повинна сковувати і лякати їх. Враховуючи швидку втомлюваність дитини, її неспроможність тривалий час зосереджуватися на певному об'єкті, слідчий не повинен затягувати допит. Якщо допит все ж таки виявився затяжним, то слід зробити перерву, під час якої дитина може відволіктися, відпочити за грою, заспокоїтися.

На підлітків і юнаків офіційна обстановка місця допиту має позитивний вплив: пройнявшись почуттям відповідальності, вони швидше дають правдиві свідчення.

Неправдиві свідчення неповнолітніх у віці до 14 років, окрім свідомого небажання говорити правду, можуть пояснюватися переконаністю у власних словах, впливом дорослих, який неповнолітні незавжди пам'ятають, фантазуванням чи немотивованим бажанням обманути. При фантазуванні та немотивованому обмані у свідченнях неповнолітнього обман перемішується з правдою, а також з нелогічними подробицями.

При виявленні неправди у свідченнях неповнолітнього найефективнішими виявляються прийоми емоційного впливу. Логічне переконання не діє через нерозуміння допитуваним самого факту викриття, а також непереборного духу протиріччя, що призводить до впертого повторювання очевидної брехні. Ефективним може стати повторний допит, але з урахуванням наступних моментів.

Якщо на повторному допиті неповнолітній слово у слово повторює раніше дані свідчення, вживаючи при цьому вирази, окремі слова, не характерні для його віку, слідчий може запідозрити, що це є результатом навіювання з боку дорослих. Суттєві відмінності в деталях між початковими та повторними свідченнями вказують на фантазію дитини: вигадані деталі заздалегідь погано утримуються у пам'яті, а відтак, замінюються новими.

Однак слідчий на допиті неповнолітнього повинен враховувати і переконливий вплив власних питань, тому надзвичайно важливо правильно формулювати свої питання і визначати їх послідовність.

При цьому слід триматися спокійно та приязно, і водночас достатньо напористо, впевнено, твердо. Така манера поведінки сприяє встановленню необхідного контакту з підлітком, викликає довіру та повагу до слідчого. Нервовість і зриви з боку слідчого швидше, ніж при допиті дорослих, призведуть до того, що допитуваний стане жорстокішим, замкнеться або від переляку та хвилювання почне плутатися, плакати, говорити неправду. Страх перед слідчим може підштовхнути допитуваного до самообмови.

Неповнолітньому допитуваному слід полегшити перехід від неправдивих до правдивих свідчень. Для цього встановлюють причини неправди,

роз'яснюють можливості й необхідність змінити свою хибну позицію як в інтересах слідства, так і для полегшення наслідків для самого допитуваного.

§6. Тактика інших видів допиту

Допит експерта. Якщо у слідчого при ознайомленні з висновком експерта виникають питання, що не вимагають додаткових досліджень, він може з'ясувати, допитавши автора цього висновку.

Отже, мета допиту експерта – пояснити або доповнити поданий ним висновок. Предметом допиту можуть бути окремі формулювання, використана експертом спеціальна термінологія; технологія проведеного дослідження його методами, обґрунтування висновків, компетентність, причини розходження з твердженнями інших експертів, якщо експертиза була комісійною або повторною та ін.

Особливістю допиту експерта є відсутність етапу вільної розповіді допитуваного – обставини, що цікавлять слідчого, з'ясовують безпосередньо шляхом постановки експерту відповідних питань. Невипадково щодо цього закон надає експерту право власноруч викласти не взагалі свідчення, а лише відповіді на конкретні питання. У результаті допиту експерта слідчий може дійти одного із висновків:

- про відсутність підстав для призначення додаткової чи повторної експертизи, якщо всі сумнівні питання були вирішені в ході допиту;
- про призначення додаткової експертизи, якщо прогалини у висновку експерта не вдалося ліквідувати шляхом допиту експерта;
- призначення повторної експертизи, якщо допит підтвердив сумнів слідчого у компетентності експерта та обґрунтованості його висновку.

При цьому слід враховувати, що відповіді експерта можуть носити вірогідний характер, як і його висновок.

Допит на очній ставці. Ця слідча дія проводиться, якщо у свідченнях раніше допитуваних осіб є суттєві суперечності.

Отже, *очна ставка* – це одночасний допит у присутності один одного двох раніше допитаних осіб, які дали суперечливі свідчення про обставини розслідуваної справи.

Порівняно зі звичайним допитом психологічна атмосфера очної ставки є дуже складною. Це обумовлено вже самим фактом участі в допиті допитуваних «опонентів». Таким чином, емоційне напруження є неминучим. Допитуваний потерпає від очікування можливого викриття його неправди, відчуває страх за свої правдиві свідчення або незручність і сором за неправду. Практично завжди очна ставка проходить у конфліктній ситуації, хоча заго-

стреність конфлікту може бути різноманітною – від одвертої ворожості до звичайної суперечки з приводу правильності того чи іншого твердження.

Очна ставка покликана ліквідувати суперечності в свідченнях допитуваних. Однак не всіляка ліквідація протиріч бажана з погляду встановлення істини по справі. Адже мета очної ставки досягнута лише в тому випадку, коли суперечності ліквідовані на підставі правдивих свідчень, що відображають істинне положення речей, наприклад, на основі свідчень того учасника очної ставки, відомості якого про подію не тільки суб'єктивно правдиві, але і об'єктивно істинні. Але цей допит може мати й негативні результати: один з учасників очної ставки, що раніше дав правдиві свідчення, змінює їх на неправдиві навмисно чи під впливом іншого допитуваного. Також можливою є зміна свідчень обома учасниками очної ставки і дача ними нових неправдивих свідчень, що не суперечать один одному.

Очна ставка може бути проведена між свідками, потерпілими, обвинуваченими, причому в будь-якому поєднанні: між свідком і потерпілим, між потерпілим і обвинуваченим. Залежно від того, який процесуальний статус має учасник очної ставки, закон визначає його права та обов'язки під час проведення цього різновиду допиту.

Так, якщо на очній ставці допитують свідка чи потерпілого, то його у звичайному порядку попереджають про кримінальну відповідальність за відмову свідчити та за дачу неправдивих свідчень.

Вирішуючи питання про проведення очної ставки, слідчий повинен враховувати суттєвість суперечностей у свідченнях допитуваних, а також можливі негативні наслідки очної ставки. Якщо ці суперечності можна ліквідувати іншими способами, з меншим тактичним ризиком, то від очної ставки бажано відмовитися.

Щоб запобігти негативним наслідкам очної ставки та провести її з найбільшими результатами, її потрібно ретельно готувати. Підготовка до проведення очної ставки передбачає:

- вибір моменту проведення очної ставки. Очну ставку краще проводити тоді, коли слідчий володіє відомостями, що дозволяють об'єктивно оцінити свідчення її учасників і визначити, які з них, власне, відповідають дійсності. Від цього залежить тактична лінія слідчої дії, послідовність постановки питань тощо. Однак затягування з проведенням очної ставки може привести до того, що вона втратить характер раптовості, який певною мірою також сприяє її успішності;
- вивчення взаємовідносин учасників майбутньої очної ставки. Це необхідно для прогнозування їх поведінки на очній ставці, взаємовпливів, можливості змін даних свідчень тощо;

- визначення предмета очної ставки, тобто кола спірних обставин, що потребують з'ясування;
- формулювання питань до допитуваних;
- продумування послідовності питань;
- підготовку доказів та інших матеріалів, що можуть стати потрібними в ході очної ставки.

Очна ставка розпочинається із з'ясування, знають чи ні її учасники один одного і в яких стосунках вони перебувають. Це необхідно, щоб оцінити можливий вплив на правдивість їх свідчень. Тому дуже важливо не обмежуватися фіксацією загальних відповідей про характер взаємин, а й визначитися, на чому заснована така характеристика, в чому конкретно виявляється, наприклад, неприязнь, ворожість, упередженість тощо.

Далі слідчий пропонує по черзі кожному з учасників дати свідчення по суті спірних обставин.

Практика показує, що доцільніше надавати слово спершу тому з допитуваних, який, на думку слідчого, говорить правду. Це ще доцільніше у тих випадках, коли немає впевненості, що особа не змінить своїх свідчень під впливом протилежних тверджень іншого учасника. Цього порядку можна не дотримуватися, якщо слідчий вважає, що правдивий учасник твердо стоятиме на своєму і вислухавши неправдиві свідчення недобросовісного учасника, зможе дати ще більш аргументовані свідчення.

Такий порядок допиту (коли першим свідчить недобросовісний учасник) виправданий також тоді, коли передбачається бурхлива реакція на обман іншого, правдивого учасника – він може при цьому повідомити додаткові відомості, викрити неправду, навіть підтвердити провину свого опонента.

З метою усунення протиріч у свідченнях на очній ставці, як і назвичайному допиті, її учасникам можна пред'являти речові докази, в тому числі можуть бути використані раніше дані свідчення. Однак закон допускає розголошення свідчень учасників очної ставки, що містяться в протоколах попередніх допитів, а також відтворення звукозапису цих свідчень лише після дачі ними свідчень на очній ставці та запису їх у протоколі.

Учасники очної ставки зі згоди слідчого можуть ставити питання один одному. Однак не слід допускати, щоб допитувані скористалися цим для суперечки, взаємних образ і докорів.

Допит за участю другого слідчого. Закон не містить положень, що перешкоджають, у разі необхідності, проводити допит не одному, а двом слідчим. Необхідність у цьому може виникнути у таких ситуаціях. По-перше, для безперервного нагляду за поведінкою та емоціями допитуваного; пришвидшення темпу допиту, внаслідок чого допитуваному важче вигадувати нові неправдиві

пояснення. По-друге, тоді, коли предмет допиту цікавить й іншого слідчого з тієї ж бригади слідчих – при розслідуванні злочину групою слідчих.

Допит, що проводиться двома слідчими, відкриває великі можливості для здійснення різноманітних психологічних комбінацій. Наприклад, один слідчий свідомо загострює обстановку допиту і тим самим викликає до себе неприязне ставлення допитуваного, а другий своїми запереченнями першому в потрібний момент розряджає обстановку і легко вступає в контакт з допитуваним, спонукаючи його дати правдиві свідчення.

§7. Фіксація ходу та результатів допиту

Основним засобом фіксації ходу та результатів допиту, в тому числі й допиту на очній ставці, є протокол. Він складається з чотирьох частин:

- 1) анкетної, в якій зазначають необхідні відомості про особу допитуваного (прізвище, ім'я, по батькові; рік і місце народження; національність; освіта та ін.);
- 2) викладення вільної розповіді допитуваного;
- 3) запису поставлених допитуваному питань і його відповідей на них;
- 4) засвідчувальної (заключної), в якій містяться відмітки про ознайомлення допитуваного із записом свідчень в протоколі та його засвідчення з особистим підписом правильності протоколу на кожній сторінці.

Закон вимагає занесення у протокол свідчень у першій особі і якомога дослівніше. Останнє особливо важливо при фіксації свідчень неповнолітніх, адже сама мова свідчень може зорієнтувати слідчого щодо їх неправдивості чи правдивості.

Допитуваний повинен підписати кожен сторінку протоколу, а особа що здійснювала допит – увесь протокол. На вимогу допитуваного, у протокол можуть бути внесені необхідні, з його погляду, поправки й доповнення. Всі доповнення і поправки в допиті повинні бути підтверджені підписами допитуваного і слідчого.

Крім викладеного, протокол допиту повинен включати:

- при допиті свідка і потерпілого – відмітку про попередження допитуваного про кримінальну відповідальність за відмову від дачі свідчень і за дачу неправдивих свідчень, що підтверджується підписом допитуваного;
- при першому допиті підозрюваного – відмітку про роз'яснення йому, в скоєні якого злочину він підозрюється;
- при першому допиті обвинуваченого – його заява, чи визнає він себе винним;

- при участі в допиті перекладача, експерта, захисника, педагога, батьків чи законних представників неповнолітнього – їх прізвища, інші необхідні дані про них, а також підписи всіх учасників допиту.

У ході допиту допитуваний може, за власним бажанням чи за пропозицією слідчого, виконати те чи інше креслення, схему, план, малюнок, що пояснюють його свідчення. Ці документи, засвідчують підписами допитуваного та слідчого, після чого їх додають до протоколу допиту.

За рішенням слідчого чи на прохання допитуваного при допиті може бути застосований звукозапис. Звукозапис не виключає протоколювання допиту, а є лише додатковим засобом фіксації свідчень.

Про здійснення звукозапису допитуваного повідомляють до початку допиту. Не дозволяється здійснювати звукозапис вибірково або частинами певних свідчень, спеціально повторених для звукозапису. Після закінчення допиту допитуваному надають можливість прослухати всю фонограму, після чого він своєю заявою засвідчує правильність. Якщо ж допитуваний не згоден з окремими фрагментами прослуханого, у фонограму вносять необхідні доповнення та поправки до свідчень.

У протоколі допиту при застосуванні звукозапису, відповідно до закону, повинні міститися:

- відмітка про застосування звукозапису та повідомлення про це допитуваного;
- відомості про технічні засоби й умови звукозапису;
- заява допитуваного (про згоду чи ні) щодо застосування звукозапису;
- відмітка про озвучення звукозапису допитуваному;
- засвідчення правильності протоколу і звукозапису допитуваним і слідчим.

Свідчення допитуваних на очній ставці заносяться у протокол у тій послідовності, в якій вони давалися. У протоколі очної ставки обов'язково роблять запис про стосунки між допитуваними.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Дайте визначення та поняття допиту.
- Які Ви знаєте види допиту? Охарактеризуйте кожен із них.
- Що входить до загальних положень процесуального характеру тактики допиту?
- Опишіть підготовку до проведення допиту.
- Які Ви знаєте різновиди питань, що ставлять допитуваному?
- Що Ви розумієте під тактичним забезпеченням допиту?

- Розкрийте загальні положення тактики допиту свідків і потерпілих.
- Назвіть етапи допиту свідків і потерпілих. Розкрийте значення кожного із них.
- Розкрийте загальні положення тактики допиту підозрюваних та обвинувачених. Чим відрізняється тактика цього допиту від тактики допиту свідків та потерпілих?
- Які Ви знаєте етапи допиту підозрюваних та обвинувачених? Розкрийте їх особливості.
- Які Ви знаєте мотиви дачі неправдивих свідчень свідком і потерпілим?
- Назвіть мотиви дачі неправдивих свідчень підозрюваним і обвинуваченим.
- Які бувають прийоми емоційного впливу на підозрюваного і обвинуваченого при викритті їх в неправдивих свідченнях?
- Що таке тактична комбінація? Дайте характеристику прийомам її застосування.
- Назвіть прийоми допиту при дачі свідомо неправдивих свідчень.
- У яких випадках допит проводять двоє слідчих?
- Дайте характеристику тактики допиту неповнолітніх. Розкрийте її особливості.
- У чому полягають особливості допиту експерта і неповнолітніх?
- Охарактеризуйте особливості допиту експерта.
- Що таке очна ставка? У якій послідовності свідчать на ній допитувані?
- Які Ви знаєте способи фіксації ходу і результатів допиту?

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п./№ (1, 2, 3, 9, 18, 24, 29, 33, 36, 37, 48, 49).

**ЧАСТИНА
ЧЕТВЕРТА**

**КРИМІНАЛІСТИЧНА
МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ
ОКРЕМИХ ВИДІВ ЗЛОЧИНІВ**

ТЕМА 18

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ЗЛОЧИНІВ

§ 1. Поняття криміналістичної методики, її системи і завдання.

§ 2. Основні частини, принципи і структура криміналістичної методики.

§ 3. Поняття криміналістичної характеристики злочинів.

§ 1. Поняття криміналістичної методики, її системи і завдання

Заключним розділом системи криміналістичної науки і навчального курсу криміналістики є криміналістична методика чи, як її називають, методика розслідування і попередження окремих видів злочинів – вбивств, грабежів, розбоїв, крадіжок, підпалів тощо. Це, по суті, «передній край» криміналістики – та сума її рекомендацій, яка необхідна для практики боротьби зі злочинністю.

Методика розслідування злочинів – це самостійний розділ науки криміналістики. Розслідування злочинів – це специфічна діяльність, пізнавальна і організаційно-тактична, суть якої обумовлена особливостями формування доказової інформації в установленому законом порядку її отримання і використання.

Методика розслідування окремих видів злочинів тісно пов'язана з криміналістичною технікою і криміналістичною тактикою, з яких вона черпає певні дані, способи і прийоми формування методів розслідування, розкриття і попередження злочинів.

Методика – це сукупність способів, методів, правил, прийомів для систематичного, послідовного, найбільш ефективного проведення будь-якого конкретного дослідження. Методика розробляє порядок проведення слідчих дій,

рекомендує необхідні технічні засоби і прийоми для досягнення необхідних результатів, організаційні заходи, вказує специфіку слідчих дій.

Під методом у широкому розумінні розуміють впорядкований рух пізнання до наміченої мети, тобто шлях дослідження. **Метод** – це спосіб підходу до пізнання в дослідженні різноманітних явищ по встановленню фактів при досягненні якої-небудь мети, у вирішенні конкретно поставленого завдання. Це заздалегідь обраний шлях до поставленої мети.

В експертно-криміналістичній практиці під методом розуміють об'єктивну закономірність підходу в дослідженні з вивчення і застосування одного із конкретних прийомів, який дозволяє в процесі дослідження об'єктів пізнавати як його внутрішні, так і зовнішні якості, з метою вирішення питань, поставлених перед експертом.

Вивчення особливостей, пов'язаних зі скоєнням і розслідуванням різних видів злочинів, розробка науково обґрунтованих рекомендацій і найбільш раціональної організації проведення розслідування складають **предмет і завдання** методики розслідування злочинів.

Як відомо, об'єктом дослідження криміналістики є злочин та його процес розслідування. **Об'єктом** дослідження методики розслідування більшістю авторів прийнято вважати всі етапи та форми боротьби зі злочинністю – це їх виявлення, вивчення, розслідування, розкриття та попередження.

Кожний злочин, як і будь-яке інше явище об'єктивної дійсності, індивідуальний і неповторний. Тому його пізнання (розслідування) також відрізняється специфічними ознаками. У силу цього, незважаючи на багатогранність кримінальних справ, кожному з них притаманні свої індивідуальні особливості – розслідування не терпить шаблонів.

Методика нерозривно пов'язана з криміналістичною технікою. Наприклад, судова фотографія вивчає методи і види фотозйомки, які застосовуються при розслідуванні злочинів, а методика показує, які з них повинні застосовуватися при розслідуванні конкретного злочину чи конкретної слідчої дії.

Методика розслідування тісно пов'язана зі слідчою тактикою, що вивчає систему прийомів планування і організацію розслідування, підготовки і проведення огляду місця події, обшуку, допиту та інших слідчих дій, а також тактичних операцій, комбінацій. Так, наприклад, у криміналістичній тактиці розглядаються прийоми допиту свідків, але в них не містяться відповіді на запитання, в чому полягають особливості допиту свідків по справах, скажімо з ДТП чи по справах про підпали тощо. Тому, виявлення саме таких особливостей – це задача криміналістичної методики.

Ці особливості містяться у окремих (спеціальних) методиках розслідування злочинів як найбільш ефективні засоби і рекомендації та методи використання і планування цього процесу; в слідчих версіях і у використанні кон-

кретних спеціальних знань; у співпраці населення і засобів масової інформації та ін. Зміст конкретних спеціальних криміналістичних методик є особливий тим, що заради їх розробки введений цей розділ криміналістичної науки.

Правовою основою методики розслідування злочинів є кримінальне і кримінально-процесуальне право. При порушенні норм права рекомендації методики втрачають своє значення.

Таким чином, виходячи з предмету і завдань методики розслідування, можна зробити наступне визначення: **криміналістична методика** — це розділ науки криміналістики, який представляє собою сукупність технічних засобів, тактичних прийомів, методичних рекомендацій (правил) і наукових положень (закономірностей, принципів), розроблених на їх основі практичних рекомендацій (алгоритмів, програм), які повинні забезпечити оптимальну організацію розслідування і попередження окремих видів злочинів із суворим дотриманням вимог законності.

Поряд з визначенням методики розслідування злочинів не менш актуальним є обговорення уніфікованої структури, що рекомендована криміналістикою для побудови системи методики розкриття і розслідування окремих видів злочинів, яка включає цілий ряд актуальних положень.

Система методики розслідування злочинів відповідає побудові особливих частин наук кримінального права та кримінального процесу. Така однотипність систем визначається спільністю об'єктів, що вивчаються ними, єдністю завдань кримінально-правової боротьби зі злочинністю та впливом міждисциплінарних зв'язків.

Структура побудови системи криміналістичної методики розслідування включає такі проблеми:

1. Методичне значення кримінально-правового поняття складу злочину і криміналістичної характеристики злочину.
2. Методичне значення кримінально-процесуального поняття предмету доказування і криміналістичного поняття обставин, що мають значення для справи.
3. Відображення поетапності розслідування при конструюванні методики.
4. Методичне значення питань організації розслідування.
5. Побудову версій і планування розслідування в діяльності правоохоронних органів з розкриття (розслідування) злочинів.
6. Використання спеціальних знань у рамках методики розкриття (розслідування) злочинів.
7. Зв'язок методики розкриття (розслідування) злочинів і методики їх попередження.

З цієї системи методики розслідування випливають наступні основні завдання методики.

1. Вивчення способів, які застосовуються злочинцями при скоєнні окремих видів злочинів.
2. Вивчення і узагальнення версій, що зустрічаються в розшуковій і слідчій практиці.
3. Визначення початкових слідчих дій і послідовності їх проведення (розслідування по «гарячих слідах»).
4. Встановлення кола осіб, що скоїли злочин.
5. Встановлення свідків злочину.
6. Встановлення оптимального зв'язку між слідчою і оперативно-розшуковою роботою з розкриття злочинів.
7. Виявлення загальних закономірностей розслідування злочинів і розробка на їх основі методичних рекомендацій з розкриття злочинів.
8. Розробка нових, найбільш ефективних методів і засобів розслідування і розкриття злочинів та вдосконалення тих, що застосовуються.
9. Розробка криміналістичних аспектів з проблеми латентності і розкриття злочинів (ряд злочинів виявляється через певний, іноді тривалий час, а деякі взагалі не виявляються).
10. Розробка методик з розслідування злочинів, що вчиняються організованими групами у сфері виробництва, торгівлі, обслуговування, банківській та іншій економічній діяльності.

Однак основне завдання методики розслідування (як і всієї криміналістики) згідно з кримінально-процесуальним законом – це сприяння найбільш успішному здійсненню конституційних положень та завдань кримінального судочинства. Тому розробка методики, оцінка її рекомендацій визначається тим, наскільки вони сприяють швидкому і повному розкриттю злочинів і їх попередженню.

До завдань, що сформульовані у кримінально-процесуальному законі належать: охорона прав та законних інтересів фізичних та юридичних осіб у кримінальному судочинстві, швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних. Всі ці завдання конкретизуються іншими законами, що регулюють діяльність відповідних правоохоронних органів у сфері боротьби зі злочинністю, що впливають з їх компетенції, повноважень та функціональних обов'язків.

Істотна роль у формуванні системи і змісту методики належить кримінальному праву, яке визначає діяння, що носить назву злочину (ст. 11 КК України), і водночас загальні межі методики.

Положення кримінального права обумовлюють загальну направленість методики – точне з'ясування, чи є в події, що розслідується, або в діях певної

особи конкретний склад злочину. Необхідність уточнення класифікації злочинів викликана тим, що їх групування на основі об'єктів злочину не відображає специфіки, обумовленої способами скоєння злочинів, характеристикою особи злочинця та іншими обставинами, що складають зміст криміналістичної характеристики злочинів.

Тому поряд з удосконаленням видових методик розслідування (крадіжок, вбивств, хуліганств та ін.), необхідна розробка методик розслідування злочинів, яка б застосовувалась і до інших видів груп та їх ознак – неповнолітніх, нерозкритих злочинів минулих років, у сфері комп'ютерної злочинності тощо.

Важлива роль у вдосконаленні методичних рекомендацій належить криміналістичній характеристиці злочинів, що являє собою сукупність даних, які відображають криміналістичні аспекти злочинів певного виду чи групи.

Джерелами криміналістичної методики розслідування злочинів є законодавство, теоретичні положення криміналістики, слідча практика і положення природничих, технічних і суспільних наук. При цьому головна і визначальна роль належить кримінальному і кримінально-процесуальному праву.

Практика є основою пізнання і критерієм істини. Взаємозв'язок слідчої практики з криміналістичною методикою реалізується в наступних основних напрямках:

- потреби слідчої практики служать основою для визначення завдань з розробки і вдосконалення конкретних методик розслідування;
- розроблені наукою рекомендації отримують підтвердження своєї істинності або неповноти і необґрунтованості при перевірці їх на практиці;
- нові засоби, прийоми і методи, що виникли на практиці, набувають методологічної і процедурної завершеності в ході наукового узагальнення і дослідження.

Виключно важливим елементом, що здійснює істотний вплив на конкретний зміст спеціальних методик розслідування, є спосіб скоєння злочинів. Виявлення нових способів у досягненні злочинних результатів здійснюється практичним шляхом і викликає необхідність розробки нових методичних рекомендацій, які повинні забезпечувати повноту розслідування в умовах використання нових способів скоєння злочинів.

§ 2. Основні частини, принципи і структура криміналістичної методики

Криміналістична методика як розділ науки складається з двох основних частин:

- 1) загальних положень методики розслідування злочинів;

2) окремих (спеціальних) методик розслідування.

Перша частина включає дані вивчення загальних закономірностей організації і проведення розслідування, об'єкт дослідження, завдання і принципи криміналістичної методики, місце у системі криміналістики, загальну характеристику структури окремих методик розслідування, які застосовуються відносно спеціальних груп злочинів, а також їх наукову обґрунтованість і взаємозв'язок з іншими галузями знань.

Другу частину розділу складають спеціальні (окремі) методики розслідування окремих видів злочинів, які розробляють відповідно до потреб практики, необхідні методичні рекомендації, вироблені на основі загальних положень криміналістичної методики. Окремі криміналістичні методики вивчають криміналістичну класифікацію злочинів, методику їх розслідування, структуру окремих методик розслідування, визначають те типове, що характерне для розслідування злочинів визначеного виду чи групи, але вони не містять і не можуть містити всіх рекомендацій з розслідування кожного посягання, що належить до цього виду чи групи.

Вибір власної методики слідчим – це перший етап реалізації відповідних криміналістичних рекомендацій. Другий і головний етап – це творче, нешаблонне застосування обраної методики для розслідування конкретного злочину відповідно до його індивідуальних особливостей.

Методика як система взаємозв'язаних і взаємообумовлених слідчих дій будується згідно з визначеними принципами. Слово «принцип» походить від латинського *principium*, що означає початок, початкове положення теорії, вчення, науки чи внутрішнє переконання людини, її поглядів на речі.

Принципи методики будуються на:

- 1) суворій відповідності вимогам закону;
- 2) науковій обґрунтованості;
- 3) обумовленості її характеру і змісту колом обставин, що належать встановленню;
- 4) етапності розслідування, що відображають особливості виявлення і збирання доказової інформації на стадії порушення кримінальної справи, і проведення першопочаткових слідчих дій;
- 5) залежності від слідчих ситуацій, що створюються;
- 6) забезпеченні оптимальної послідовності проведення необхідних слідчих дій, що гарантують повноту і всебічність розслідування;
- 7) принципі об'єктивності, що передбачає забезпечення обвинуваченому права на захист;
- 8) комплексному використанні засобів і можливостей для швидкого, повного і економічного вирішення загальних і спеціальних завдань розслідування.

Структура окремих (спеціальних) методик розслідування різних видів злочинів включає:

- криміналістичну характеристику цього виду злочину;
- обставини, що належить з'ясувати (доказати);
- особливості порушення кримінальної справи;
- першопочаткові слідчі дії і оперативно-розшукові заходи;
- описання типових слідчих ситуацій на стадії виявлення злочину та етапах його розслідування;
- побудову слідчих версій;
- організацію планування розслідування;
- профілактичні дії слідчого при розслідуванні конкретного злочину.

При цьому практичне значення методичних рекомендацій визначається не простим вказуванням кола типових дій, а рівнем їх систематизації – взаємозв'язку і раціональної послідовності. Особливо важливо застосовувати це на початковому етапі розслідування, де правильне визначення і проведення комплексу необхідних слідчих дій та інших заходів, забезпечують базу і успіх розслідування. Практичне значення рекомендацій про коло і послідовність слідчих дій тим вища, чим конкретніша їх прив'язка до типових слідчих ситуацій.

На цьому рівні можлива розробка програм (алгоритмів) розслідування, що містять рекомендації типового рішення завдань, що застосовуються до достатньо чітко визначених умов розслідування тієї чи іншої категорії справ.

Розкриття особливостей тактики найбільш характерних слідчих дій, на рівні типових слідчих ситуацій, тобто з урахуванням багатоваріантності існуючих обставин розслідування, підвищує практичну цінність методичних рекомендацій, розробок, які повинні відображати завдання розслідування, що наближаються до конкретного рішення.

Аналогічним чином вирішується в методиці питання про коло і особливості тактики послідовності слідчих дій, оперативно-розшукових і організаційних заходів, направлених на збирання, перевірку і оцінку доказової інформації.

Методичні рекомендації відображають дані і містять рішення найбільш оптимальних шляхів розшуку певних категорій злочинців, пошуку їх слідів і знарядь вчинення злочину, подолання типових викривлень (хитрощів) підозрюваних тощо.

Для кожного виду злочинів характерні не лише його особливості вчинення, але і причини та умови, які сприяють їх скоєнню. Тому завданням спеціальних методик є не тільки вивчення і відображення особливостей збирання інформації про обставини, які сприяли вчиненню злочинів конкретного виду, але й дача слідчим відповідної характеристики профілактичній діяль-

ності, яка повинна здійснюватись на підставі рекомендацій кримінології та криміналістики.

§ 3. Поняття криміналістичної характеристики злочинів

Розвиток методики розслідування злочинів нерозривно пов'язаний з узагальненням і аналізом матеріалів слідчої практики – основного джерела розробки методичних положень і рекомендацій. Вивчення практики розслідування окремих видів злочинів ще у період виникнення науки криміналістики дозволило встановити ряд загальних і важливих для їх розкриття ознак.

З розвитком теоретичних основ методики розслідування окремих видів злочину, поглибленням аналізу слідчої практики і розробки сучасних прийомів та засобів дослідження стало можливим розслідування злочинів (певного виду) завдяки встановленню сукупності загальних положень і їх ознак. Такий підхід до теоретичних положень методики розкриття злочинів набуває впевненого системного характеру. А подальше вивчення і розробка в цьому напрямку привели до формування поняття «криміналістичної характеристики злочинів».

Для правильного розуміння поняття криміналістичної характеристики необхідно виходити з того, що в ній відображаються особливості певного виду злочинів, які мають значення для їх виявлення і розкриття. Вся суть криміналістичної характеристики полягає в тому, що вона розглядається як система, яка складається з окремих елементів, що містять закономірні зв'язки слідів з ознаками складу злочину. А тому, як і будь-яка система, криміналістична характеристика не тільки складається, але й пов'язана з елементами злочину. Виходячи з цього, криміналістична характеристика злочинів розглядається як система, що складається з наступних елементів:

- суб'єкта (особи) злочину;
- способу скоєння злочину;
- об'єкта (предмета) посягання;
- слідової картини (обстановки) вчинення злочину;
- особи потерпілого.

До криміналістичної характеристики можуть входити і інші елементи складу злочину, але їх зміст повинен повністю впливати з конкретних груп (видів) злочинів.

У загальнотеоретичному плані під криміналістичною характеристикою потрібно розуміти систему відомостей про криміналістично значимі ознаки злочинів якогось конкретного виду, що відображають закономірні зв'язки між

ними і служать для побудови і перевірки слідчих версій з метою вирішення основних завдань з розслідування та розкриття злочинів.

Криміналістична характеристика – це інформативно-абстрактна система відомостей про відображення окремих особливостей певного виду злочину, який містить сліди, окремі елементи та ознаки складу злочину, що мають значення для виявлення і розкриття таких діянь криміналістичними засобами, прийомами та методами.

Ознаки, які мають загальний характер для всіх однорідних злочинів, об'єднують у групи (різноманітні за об'ємом), наприклад, всі крадіжки, чи лише квартирні крадіжки, чи крадіжки з камер схову, чи кишенькові крадіжки тощо. Такі загальні, об'єднані в конкретні групи ознаки, відповідним чином систематизують і типізують, і в кінцевому результаті вони складають криміналістичну характеристику цього роду, виду злочину.

Це своєрідний типовий «портрет» злочину, наукова абстракція, що спирається на те загальне, що об'єднує велику кількість конкретних злочинів. Її можна вважати інформаційною моделлю типового злочину конкретного виду чи роду.

А оскільки криміналістична характеристика злочину являє собою відображення типового, то не має і не може бути характеристики окремого, конкретного злочину. Опис одного окремого злочину – це не криміналістична характеристика, оскільки він не може бути спроектований на всі подібні злочини саме в силу своєї індивідуальності. На основі таких описів значної кількості злочинів розробляється *абстрактна модель*, що відображає лише типове для всього масиву описаних ситуацій.

Криміналістична характеристика злочину – це ймовірна модель події злочину, що може бути основою для правдоподібних висновків, тобто слідчих версій.

Криміналістична характеристика при цьому грає роль своєрідної матриці: вона ніби «накладається» (примірюється) на конкретний випадок і дозволяє побудувати його ймовірну модель. У цьому й полягає її практичне значення, яке не слід перебільшувати, оскільки знання, які містяться в криміналістичній характеристиці носять не достовірний, а ймовірний характер. Але на початковому етапі розслідування будь-яке знання, навіть імовірне, має високу ціну, оскільки дозволяє слідчому знизити інформаційну невідомість.

До істотних ознак і елементів криміналістичної характеристики прийнято відносити:

1. Виділення окремих відомостей криміналістично значущих ознак конкретного виду злочину. Тобто, щоб одні з них – це були ознаки, що мають

значення для кримінально-правової кваліфікації злочинів та правильного вирішення кримінальної справи; інші – для прийняття кримінально-процесуальних рішень (наприклад, для вибору запобіжних заходів); треті – для розслідування; четверті – для їх попередження та ін.

Виявлення і виділення ознак, які мають значення для обрання ефективних слідчих дій і оперативно-розшукових заходів у розслідуванні, обумовлено в основному двома обставинами:

а) необхідністю встановлення ознак, що мають лише криміналістичне значення (наприклад, різноманітні хитрощі злочинця, свій «почерк» скоєння злочину тощо);

б) необхідністю відбору і використання інших криміногенних ознак, що мають різне значення, але які можуть бути застосовані для успішного вирішення завдань, що забезпечують швидке, повне і багатостороннє розслідування.

2. Встановлення системи відомостей про відображення окремих особливостей певного виду злочинів.

Це ознаки, що складають зміст криміналістичної характеристики, які стосуються як обставин скоєння і приховування злочину, так і попередніх, супровідних ознак і тих, що послідували за злочином.

Останні відіграють важливу роль у виявленні прихованих злочинів особи, що переховується, а також невідомих злочинців.

Проте криміналістична характеристика злочинів ширша за їх кримінально-правову та кримінально-процесуальну характеристики, оскільки вона містить не тільки систему обставин, які мають кримінально-правове значення, а й низку допоміжних чинників, що розглядаються як система, що складається з окремих елементів складу злочину.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Розкрийте поняття криміналістичної методики.
- Що таке метод і методика? Дайте характеристику цим поняттям.
- Дайте визначення криміналістичній методиці розслідування злочинів.
- Які проблеми включає структура системи криміналістичної методики?
- Назвіть основні завдання криміналістичної методики.
- Які Ви знаєте джерела криміналістичної методики?
- Назвіть основні напрямки реалізації взаємозв'язку слідчої практики з криміналістичною методикою.
- Яка структура криміналістичної методики?

Частина четверта. Криміналістична методика розслідування окремих видів злочинів

- Назвіть основні принципи криміналістичної методики?
- Що таке криміналістична характеристика злочину? Розкрийте це поняття.

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п./№ (2, 3, 9, 18, 24, 33, 37, 42, 48, 49).

РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, СКОЄНИХ ПРОТИ ЖИТТЯ І ЗДОРОВ'Я. МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ ВБИВСТВ

- § 1. *Поняття і криміналістична характеристика вбивств.*
- § 2. *Початкові та наступні слідчі дії при розслідуванні вбивств.*
- § 3. *Особливості розслідування деяких видів вбивств:*
 - 3.1. *Розслідування без трупа (зниклого);*
 - 3.2. *Розслідування з невпізнаним трупом;*
 - 3.3. *Розслідування з частинами розчленованого трупа;*
 - 3.4. *Розслідування дітовбивства.*
- § 4. *Розслідування заподіяної шкоди здоров'ю:*
 - 4.1. *Криміналістична характеристика;*
 - 4.2. *Початкові слідчі дії;*
 - 4.3. *Наступні дії і розслідування при виключних обставинах.*
- § 5. *Розслідування вбивств на замовлення:*
 - 5.1. *Загальна криміналістична характеристика вбивств на замовлення;*
 - 5.2. *Проведення окремих слідчих дій по збору доказів при розслідуванні вбивств на замовлення;*
 - 5.3. *Використання «психологічного портрету» потенційних виконавців вбивств на замовлення;*
 - 5.4. *Використання криміналістичної техніки й можливостей експертно-криміналістичних досліджень.*

§1. Поняття і криміналістична характеристика вбивств

Вбивство, згідно зі ст. 115 Кримінального кодексу України, належить до злочинів проти життя та здоров'я особи. У диспозиції цієї статті викладено, що **вбивство** – це умисне заподіяння смерті іншій людині.

Із літератури відомо, що вбивство належить до одного із найдавніших видів злочину. Згідно із законом, воно є найтяжчим злочином проти особи.

Розслідування вбивства, звичайно, являє собою значну складність, оскільки злочинці застосовують багато способів скоєння, маскування та приховування злочину, використовують різноманітні заходи протидії встановленню істини.

При вчиненні вбивства злочинець може діяти відкрито, в присутності оточуючих, і таємно, приховуючи чи намагаючись приховати як самі злочинні дії, так і їх результати.

Криміналістичною характеристикою вбивств визначено, що до найбільш поширених підстав для відкриття кримінальної справи належать:

- а) повідомлення про виявлений труп;
- б) заяви очевидців та потерпілих про вбивство;
- в) заяви осіб, що залишилися живими, чи від їх близьких;
- г) заяви про зниклих людей.

Вирішити питання про відкриття кримінальної справи в перерахованих випадках (крім зникнення) не являє собою особливої складності, хоча слід враховувати можливість смерті від нещасного випадку чи природних причин (хвороби, старості тощо, що з'ясовується під час огляду трупа).

Відкриттю ж кримінальної справи по факту зникнення людини повинна передувати детальна перевірка, в ході якої вживаються заходи по розшуку зниклого, і тільки після отримання даних про можливе вбивство відкривається кримінальна справа.

До криміналістичної характеристики вбивств входять типові дані про склад злочину, що визначають коло тих обставин, які необхідно довести в процесі розслідування. Отже, криміналістичною характеристикою складу вбивств необхідно встановити:

а) **об'єкт злочину** – хто жертва вбивства чи проти кого був спрямований злочинний намір; чи настала смерть потерпілого (якщо труп вбитого не знайдений); що стало причиною смерті – вбивство, самогубство, нещасний випадок, смерть з природних причин та ін.;

б) **об'єктивну сторону** – де було вчинено вбивство, чи виявлені його сліди; коли, яким способом і за допомогою яких засобів вчинено злочин; спосіб приховування вбивства; які кваліфікуючі обставини і обставини, що сприяли вчиненню злочину, та який збиток від злочину;

в) **суб'єкт** – хто вчинив вбивство; якщо вбивць декілька, то яка роль кожного з них; чи не володіє злочинець кваліфікуючими ознаками; чи досяг він 14-літнього віку;

г) **суб'єктивну сторону** – які мотиви і мета злочину, форма вини (прямий чи непрямої намір).

Частина друга статті 115 КК містить перелік кваліфікуючих ознак умисного вбивства, а саме:

- 1) двох або більше осіб;
- 2) малолітньої дитини або жінки, яка завідомо для винного перебувала у стані вагітності;
- 3) заручника;
- 4) вчинене з особливою жорстокістю;
- 5) вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб;
- 6) з корисливих мотивів;
- 7) з хуліганських мотивів;
- 8) особи чи її близького родича у зв'язку з виконанням цією особою службового або громадського обов'язку;
- 9) з метою приховати інший злочин або полегшити його виконання;
- 10) поєднане із згвалтуванням або насильницьким задоволенням статевої пристрасті неприродним способом;
- 11) вчинене на замовлення;
- 12) вчинене за попередньою змовою групою осіб;
- 13) вчинене особою, яка раніше вчинила умисне вбивство, за винятком вбивства передбаченого ст. 116–118 цього Кодексу.

Статті 116, 117, 118 ККУ закон виводить із переліку кваліфікуючих ознак і відносить їх до винятку при скоєнні вбивства. Тому стаття 116 КК має описову диспозицію, уже з описом основних ознак злочину, і викладена як умисне вбивство, вчинене в стані сильного душевного хвилювання, що раптово виникло внаслідок протизаконної дії, знущання або образи з боку потерпілого.

Стаття 117 ККУ виділена окремо як умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини під час пологів або відразу після пологів.

У статті 118 ККУ вказано про умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця.

Стаття 119 ККУ має коротку, просту диспозицію, в ній немає складу необережного вбивства – закон говорить про вчинене вбивство через необережність і одразу санкція – карається обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк.

Планування розслідування. На початковому етапі план розслідування вбивства нерідко складається тільки з переліку слідчих дій і оперативно-розшукових заходів. З числа типових обираються і конструюються найбільш вірогідні загальні версії. Розгорнутий план розслідування складається на базі вже отриманих доказів на наступному етапі. Після притягнення підозрілого в якості обвинувачуваного і його допиту у плані мають бути відображені дії з перевірки його свідчень і всебічного вивчення його особи.

§2. Початкові та наступні слідчі дії при розслідуванні вбивств

До початкових слідчих дій належать:

- а) огляд місця події (злочину);
- б) допит очевидців та інших свідків;
- в) проведення судово-медичної експертизи.

Їх можуть супроводжувати такі оперативно-розшукові заходи, як поквартирний чи побудинковий обхід, який організовується оперативним співробітником з метою виявлення свідків, переслідування злочинця, «прочісування» місцевості для виявлення важливих об'єктів, а також використання джерел оперативних даних та ін.

Частіше за все розслідування розпочинається з огляду місця події та трупа. Ця слідча дія дозволяє певною мірою з'ясувати наступні питання: яка подія відбулася і чи є вона злочином; чи є місце виявлення трупа місцем вбивства; якщо ні, то за якими ознаками можна судити про те, де було вчинено злочин; хто вбитий і коли; скільки було злочинців; яким шляхом вони проникли; яким шляхом залишили місце злочину; яким способом і з застосуванням яких засобів вчинено вбивство; яких заходів вжито для його приховання; що залишив злочинець на місці події; що забрав з собою; які сліди могли залишитися на його тілі, одязі, взутті, на знарядді злочину, транспортних засобах; які дані свідчать про особу злочинця, його мотиви; звідки можна було побачити чи почути те, що відбувалося на місці злочину та ін.

Зовнішній огляд трупа, який проводиться за участю судмедексперта, дозволяє судити про час смерті, місце вбивства, про те, чи перемішували труп, про спосіб і засоби спричинення смерті. Ці відомості частіше всього носять ймовірний характер, оскільки правильну відповідь на ці питання можна отримати лише за результатами судово-медичного дослідження трупа.

Неменш важливо вивчити обстановку і при відсутності трупа на місці виявлення слідів події. У цьому випадку дослідження обстановки повинно допомогти знайти відповіді на питання: що сталося насправді – вбивство, самогубство чи нещасний випадок; як ця подія проходила і чи немає в цьому випадку інсценування самогубства; які зміни в обстановці та сліди вказують на місцезнаходження трупа; коли сталася подія та ін.

Для з'ясування мотивів вчиненого вбивства дуже важливо виявити спроби інсценування способів маскування слідів злочину та спотворення картини події. Практиці відомі два види інсценувань події і мотивів вчинення злочину. У першому – інсценується самогубство, нещасний випадок чи смерть від природних причин. У другому – вбивство за такими мотивами, що можуть привести слідство на хибний шлях: імітується вбивство при згвалтуванні, з корисливих мотивів, з помсти тощо, чим приховується справжній мотив злочину.

Особа вбитого встановлюється: за документами; пред'явленням трупа для впізнання; перевіркою за обліком зниклих безвісті; за наявними в одязі трупа квитанціями; мітках на білизні та одязі тощо. Зовнішність невідомого трупа обов'язково описується за правилами словесного портрету, труп фотографується і дактилоскопіюється.

Огляд дозволяє отримати і деякі відомості про кількість та особи злочинців, зокрема за слідами рук і ніг, залишках куріння, за слідами від знарядь злочину. Іноді можна отримати інформацію і про професійні навички вбивці та його окремі звички.

На тілі підозрюваного, його одязі та взутті, предметах, що знаходяться при ньому, можуть залишитися сліди з місця *події*: сліди крові потерпілого, сліди сперми, частинки ґрунту, фарби, волокна деревини, тканин, волосся, інші мікрооб'єкти. Аналогічні сліди можуть бути на знаряддях злочину, використаних злочинцем, транспортних засобах. Тому до числа початкових слідчих дій відноситься освідчування затриманого, підозрюваного – як слідче, так і за необхідності судово-медичне, залежно від питань, що виникли у слідчого.

Судово-медична експертиза вирішує наступні *питання*: яка причина і час настання смерті; які є пошкодження на тілі трупа, життєвого і посмертного походження; в якій послідовності вони завдавалися; яким знаряддям заподіяні пошкодження; чи може воно бути тим, що надане експерту; в якому стані знаходився потерпілий в момент нанесення йому пошкоджень; чи вживав потерпілий перед смертю алкоголь чи наркотики, що саме, в якій кількості, за який час до настання смерті. Зрозуміло, що перед експертом можуть бути поставлені й інші питання.

Якщо потерпілому, який залишився живим, заподіяні тілесні пошкодження, то він піддається судово-медичній експертизі з наміром визначення характеру і ступеня їх тяжкості, давності, типу знаряддя, яким вони вчинені, небезпеки пошкоджень для життя та наслідків для здоров'я.

Всі очевидці та інші свідки повинні бути по можливості негайно допитані. При допиті очевидців слід з'ясувати: хто вчинив вбивство, чи відома ця особа йому; за яких обставин було вчинено вбивство; яким способом; куди зник злочинець; де знаходився та що робив у момент вбивства очевидець; чи помітив його злочинець; чи знайомий очевидець з потерпілим; в яких відносинах з ним знаходився; як був одягнений потерпілий; які при ньому були предмети і чи не взяв злочинець що-небудь з них; що залишив злочинець на місці вбивства; де могли залишитися його сліди та ін.

При допиті інших свідків, які встановлюються безпосередньо на місці події, необхідно перш за все з'ясувати обставини скоєння вбивства та все те, що відбувалося потім *на місці злочину*: ким та за яких обставин був виявлений труп; чи змінювалася поза трупа, чи переміщували його; чи вносилися зміни

в обстановку місця події; ким та які саме; кого бачили на місці події до чи одразу ж після вбивства; де та за яких обставин бачили востаннє потерпілого живим; кого та на яких підставах підозрюють у вбивстві та ін.

Якщо потерпілий залишився живим, то за першої ж можливості він повинен бути допитаний. При цьому з *’ясовується*: коли та за яких обставин він став жертвою злочину; у зв’язку з чим він опинився на місці злочину; хто робив замах на нього; хто зацікавлений в його смерті та за якими мотивами; чи чинив він опір злочинцю, в чому він виражався та які сліди опору могли залишитися на тілі та одязі злочинця; хто міг бачити чи чути те, що відбулося та ін.

У тих випадках, коли доводиться допитувати помираючого, слід використовувати магнітофонний запис, проводити допит у присутності медичних працівників, разом із якими потім і оформляють протокол допиту. Особливо переконливий буде мати вигляд відеоманітофонний запис такого допиту.

Але до найбільш поширених слідчих дій відносять допит свідків, затримання та допит підозрюваного та обвинуваченого, обшук місць, з якими він пов’язаний, призначення різноманітних експертиз. Зрозуміло, можуть бути проведені і пред’явлення для впізнання, слідчий експеримент, арешт та виїмка кореспонденції та ін.

Коло свідків визначається особою потерпілого, версіями про мотиви і способи вбивства і про особу злочинця. Якщо припускається вбивство з корисних мотивів, слідчий повинен шляхом допиту родичів та друзів вбитого з’ясувати, чи мав потерпілий які-небудь цінності, які саме, хто міг знати про їх наявність, місце зберігання, з ким та в яких майнових відносинах знаходився вбитий, чи говорив про заповіт, на користь кого, хто претендує на спадщину тощо. При цьому слід встановити, чи не виконувалися в квартирі чи в будинку потерпілого незадовго перед вбивством які-небудь роботи, хто відвідував вбитого, як він відносився до людей (довірко, був насторожі, був товаришким або, навпаки, замкнутим). Якщо мотив вбивства незрозумілий, має бути встановлено, хто міг бути зацікавлений у смерті потерпілого, з ким у нього були неприязні або ворожі стосунки.

Допит обвинуваченого — одна з головних слідчих дій. До неї треба готуватися особливо ретельно, бажано скласти письмовий план допиту, систематизувати матеріали кримінальної справи, які мають до цього відношення.

Свідчення обвинуваченого у всіх випадках піддаються ретельній перевірці. Засобами такої перевірки служать зібрані по справі докази, очні ставки зі співучасниками, свідками, потерпілими, перевірка та уточнення свідчень на місці, проведення слідчих експериментів. Слід ретельно перевірити свідчення обвинуваченого, який зізнався у вбивстві. Відомі випадки, коли звинувачений бере усю вину на себе, применшуючи роль співучасників або взагалі приховує їх.

Нерідко головну роль для встановлення істини відіграє проведення судових експертиз, а саме: судово-медичних, біологічних, судово-психіатричних, судово-балістичних та ін.

§3. Особливості розслідування деяких видів вбивств

3.1. Розслідування без трупа (зниклого)

Розслідування по справі, відкритій у зв'язку зі зникненням потерпілого (без трупа) починається з ретельної перевірки цього факту. Вирішується питання, чи справді немає серед живих людини, про яку гадають, що її вже вбито. З цією метою проводяться відповідні оперативно-розшукові заходи та, в першу чергу, детально допитується заявник, у якого з'ясовується, коли востаннє бачили зниклого, де, з ким, за яких обставинах; як він був одягнений; які предмети, документи, цінні речі були при ньому на роботі, вдома; як він поведився останнім часом, чи не мав наміру виїхати і куди; його родинні та приятельські зв'язки; його прикмети та найважливіші анкетні дані; наявність та характер особливих прикмет, чи є у заявника його фотокартки, які підстави є у заявника припускати, що його немає серед живих, хто міг бути зацікавлений в його смерті та ін.

Після допиту заявника проводиться огляд житла зниклого, можуть бути обшукані квартири підозрюваних у вбивстві. Допитуються люди з оточення зниклого, вживаються інші заходи по виявленню трупа, що впливають з кримінальної справи.

3.2. Розслідування з невпізнаним трупом

При виявленні *невпізаного трупа* зусилля слідчого і органів дізнання на початковому етапі спрямовані на встановлення особи потерпілого, — в цьому головна складність розслідування подібних випадків. Особа потерпілого може бути встановлена *наступними способами*: дактилоскопуванням та перевіркою за криміналістичними обліками МВС; оглядом одягу трупа з метою виявити ознаки, які б свідчили про його власника; пред'явленням трупа та його одягу для впізнання особам, які можливо знали потерпілого за життя; перевіркою за картотекою осіб, які зникли безвісті, та зіставленням прикмет трупа з прикметами цих осіб; оглядом предметів, виявлених при трупі чи поряд з ним; експертним порівнянням рентгенограми осіб, які зникли безвісті; реконструкцією обличчя за черепом виявленого скелета для порівняння з фотознімками зниклого безвісті; публікацією фотознімка обличчя трупа в засобах масової інформації та ін.

3.3. Розслідування з частинами розчленованого трупа

При виявленні *частин розчленованого трупа* перш за все вживаються заходи з виявлення частин тіла, яких не вистачає. Потім проводиться судово-медична експертиза, на вирішення якої ставляться питання про належність цих частин одному трупу, як і коли було проведено розчленування, чи володіла особа, що розчленувала труп, навичками в анатомуванні трупів чи іншими специфічними професійними навиками.

Уважно оглядається пакувальний матеріал, в якому знаходилися частини трупа, детально допитуються особи, які їх виявили. Після встановлення особи загиблого подальше розслідування здійснюється в уже описаному порядку.

3.4. Розслідування дітовбивства

Трупи новонароджених зазвичай знаходять на пустирях, у лісі, у підвалах, на сміттєзвалищах, виявляють закопаними в землю, сніг, дістають з туалетів, водоймищ та в інших місцях. Мати дитини в подібних випадках, як правило, невідома і тому виникає підозра на насильницьку смерть немовляти. Насильницька смерть новонароджених нерідко пов'язана з так званим дітовбивством. Під *дітовбивством* (ст. 117 КК) розуміють вбивство матір'ю свого новонародженого немовляти одразу ж або невдовзі після пологів. Підставою для відкриття кримінальної справи про дітовбивство служить заява про виявлений труп новонародженого, про зникнення у матері новонародженої дитини. Новонародженим, з судово-медичного погляду вважається дитина, яка прожила не більше доби після народження. Під доношеністю розуміють нормальний стан вагітності – 9 місяців чи 280 днів.

При огляді трупа і місця його виявлення встановлюється, чи є сліди насильницької смерті, прикмети дитини та предметів, в яких знаходився труп.

Всі матеріали упаковки, одяг трупа та ті предмети, що знаходяться разом з ним, є речовими доказами, які підлягають вилученню.

Судово-медична експертиза трупа новонародженого вирішує, чи була дитина при народженні жива чи мертва, доношена чи недоношена і не життєздатна, скільки часу після пологів жила дитина та ін. При освідуванні підозрюваної встановлюється чи народжувала вона та як давно.

Її допитом з'ясовуються всі обставини вбивства, його мотиви, час та місце вчинення злочину.

§4. Розслідування заподіяної шкоди здоров'ю

Заподіяння шкоди здоров'ю – поняття, яке об'єднує ряд злочинів, які потрібно розрізнити між собою як за формою вини, так і за обставинами, а також за ступенем тяжкості наслідків, які настали. Згідно з Кримінальним кодексом до злочинів, які спричиняють шкоду здоров'ю, відносять: умисне тяжке тілесне ушкодження (ст. 121); умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 122); умисне тяжке тілесне ушкодження, заподіяне в стані сильного душевного хвилювання (ст. 123); умисне заподіяння тяжких тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони або у разі перевищення заходів необхідних для затримання злочинця (ст. 124); умисне легке тілесне ушкодження (ст. 125); побої і мордування (ст. 126); катування (ст. 127); і необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 128).

4.1. Криміналістична характеристика

Криміналістична характеристика злочинів цього роду відмічає, що кримінальна справа відкривається зазвичай за заявою потерпілих, їх родичів і знайомих, рідше – свідків-очевидців та повідомленням страхових організацій, куди потерпілий може з часом звернутись за страховою винагородою.

Справи про навмисне нанесення легкої шкоди здоров'ю відкриваються тільки за скаргою потерпілого, якому роз'яснюється, що справа може бути закрыта за перемир'ям сторін (ст. 125). У виключних випадках такі справи можуть бути відкриті прокурором, і тоді вже вони закриття за примиренням сторін не підлягають, а розглядаються в загальному порядку судом.

У ст. 121 та 122 КК міститься перелік обставин, що обтяжують відповідальність за умисне нанесення тяжкої та середньої тяжкості шкоди здоров'ю, в тому числі за вчинення цих посягань групою осіб, з метою залякування потерпілого або інших осіб, або вчинене на замовлення.

Найпоширенішими мотивами вчинення злочинів, що розглядаються, є хуліганські мотиви, національна, расова чи релігійна ненависть чи ворожнеча з корисливих мотивів або коли злочин вчиняється на замовлення чи через помсту.

Ознаки, які дають підстави відкрити справу, поряд з заявою потерпілого, можуть впливати з наданих ним медичних (історія хвороби, довідка лікаря), інших викриваючих винного документів, у тому числі магнітофонних записів, телефонних переговорів, що здійснювалися потерпілим за власною ініціативою.

По справам цієї категорії повинні бути встановлені:

1) *суб'єкт* – хто вчинив злочин, його співучасники та помічники у вчиненні злочину. За умисне нанесення тяжкої чи середньої тяжкості шкоди здоров'ю відповідальність настає з 14 років;

2) *суб'єктивна сторона* – мотиви і ціль злочину, форми вини, зокрема характер умислу – прямий чи непрямий;

3) *об'єкт злочину* – хто є потерпілим, у яких відносинах він знаходився з винним, чи відомо було йому про намір винного нанести шкоду його здоров'ю;

4) *об'єктивна сторона* – як, яким способом, коли та де була нанесена шкода здоров'ю потерпілому; які наслідки злочину; який ступінь нанесеної шкоди здоров'ю. У ст. 121 у загальній формі перераховуються ці наслідки: шкода, небезпечна для життя чи яка спричинила втрату будь-якого органу чи втрату органом його функцій, або переривання вагітності чи непоправне знівечення обличчя та ін. Тяжка шкода здоров'ю може бути заподіяна не тільки фізичним, але й психічним впливом на жертву. Ступінь його тяжкості визначається відповідно до Правил судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень. Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження, – говориться у ст. 122, – не є небезпечним для життя людини і не має за собою тяжких наслідків передбачених ст. 121, але таке, що спричинило тривалий розлад здоров'я або значну стійку втрату працездатності менш як на 1/3 (одну третину).

Практика свідчить, що розглянуті злочини дуже часто вчиняються на побутовому ґрунті і частіше в стані алкогольного сп'яніння, часто з особливою жорстокістю та знущанням над потерпілим. Великий процент вчинення таких злочинів належить молодим людям у віці 16–20 років з хуліганських мотивів.

Планування розслідування на початковому етапі повинно передбачати обов'язкове проведення таких слідчих дій, як допит та судово-медичне освідчування потерпілого, за необхідності – огляд місця події; затримання, освідчування та огляд одягу підозрюваного; можливе проведення обшуку його житла, огляд знарядь злочинів, якщо вони виявлені; детальний допит підозрюваного. Особливу увагу потрібно приділяти висуванню версії про суб'єктивну сторону злочину та виведенню із неї усіх наслідків.

4.2. Початкові слідчі дії

Розслідування починається, як правило, з допиту потерпілого, якщо він може дати свідчення. При допиті з'ясовується: за яких обставин та ким було нанесено йому шкоду, чи знайомий він з винним, якщо так, то в яких відносинах з ним знаходився, що могло бути приводом для нанесення шкоди здоров'ю, якими мотивами, на думку потерпілого, міг керуватися винний; чи були у нього співучасники, хто саме. Якщо винний не відомий потерпілому, то які ознаки його зовнішності та одягу, в чому була роль інших учасників злочинної групи, як вони зверталися один до одного тощо.

Якщо про надходження потерпілого повідомили з медичної установи, слідчий після прибуття туди з'ясовує у медичного персоналу обставини доставки потерпілого, допитує їх. Допитом того, хто чергував у приймальному відділенні та лікаря, який лікує, з'ясовує стан потерпілого.

На початковому етапі призначається судово-медична експертиза потерпілого.

На вирішення експерта ставляться питання:

- 1) яка ступінь тяжкості нанесених потерпілому пошкоджень та заподіяна шкода його здоров'ю;
- 2) яка давність пошкоджень та яким знаряддям вони могли бути нанесені;
- 3) чи є ознаки неодноразового нанесення шкоди та які часові інтервали поміж ними;
- 4) чи небезпечний спосіб нанесення шкоди для інших (багатьох) осіб;
- 5) чи не знаходився потерпілий у момент посягання в безпорадному стані та чи міг він чинити опір та ін.

Якщо особа винного відома потерпілому або якщо він затриманий з речовим доказом на місці злочину, то проводиться його допит, у процесі якого з'ясовуються обставини нанесення шкоди та детально досліджуються мотиви злочину. Одразу ж після цього проводиться огляд одягу підозрюваного та його судово-медичне освідчення з метою виявити ознаки злочину, сліди опору потерпілого; оглядаються наявні знаряддя злочину.

Якщо виникає необхідність, проводиться обшук житла підозрюваного. Основна мета – виявити знаряддя злочину та дані, що дозволяють з'ясувати мотиви (щоденники, листи та ін.). При огляді місця події слід шукати предмети, які служили знаряддям злочину, сліди боротьби, наслідки нанесених потерпілому пошкоджень – плями крові, шматки одягу, частини предметів, що належать потерпілому (шматки парасольок, відірвані ручки сумок тощо).

На цьому етапі допитуються наявні свідки. Їх можна розділити на дві категорії: очевидці, які допитуються переважно про обставини злочину, та особи, які свідчать про взаємовідносини потерпілого та підозрюваного, що можуть дати свідчення про розвиток та хід конфлікту поміж ними, про висловлені в адресу потерпілого погрози, про можливі мотиви злочину та про особу винного, якщо він не встановлений.

Основна мета оперативно-розшукових заходів на цьому етапі – встановити та затримати підозрюваного, якщо його особа невідома, встановити мотиви злочину.

4.3. Наступні дії і розслідування при виключних обставинах

Наступні дії проводяться залежно від того, чи встановлена особа винного за свідченням самого потерпілого або в процесі цього етапу розслідування.

У першому випадку продовжується пошук і допит свідків, з'ясування обставин та мотивів злочину; в другому – здійснюються ті слідчі дії з підозрюваним, які уже називались вище.

Від того, чи відомий потерпілому винний, залежить і коло свідків і характер допиту. При вчиненні посягання групою осіб у свідків слід з'ясувати все, що може характеризувати цю групу, а саме: розподілення ролей поміж учасниками злочинної події, їх прикмети, одяг, особливості спілкування один з одним та потерпілим та ін. Далі перед слідчим постає завдання з'ясувати, чи мала місце попередня змова співучасників, чи не є група організованим злочинним угрупованням, чи не вчинялися нею схожі чи інші злочини раніше. З цією метою разом з допитом затриманих слід провести перевірку за обліком органів внутрішніх справ, ознайомитися з орієнтуваннями про нерозкриті злочини аналогічного чи подібного характеру, а також з припиненими чи призупиненими кримінальними справами.

Розслідування нанесення шкоди здоров'ю при *виключних обставинах*:

- 1) у стані сильного душевного хвилювання (афекту);
- 2) при перевищенні меж необхідної оборони;
- 3) при перевищенні заходів, необхідних для затримання злочинця.

Основне завдання розслідування в першому випадку – встановити момент стану сильного душевного хвилювання при вчиненні злочину. Раптове сильне душевне хвилювання, згідно зі ст. 123 КК, може виникнути внаслідок насильства, знущання, тяжкої образи зі сторони потерпілого, інших його протиправних чи аморальних дій (бездій) чи створюваної ним тривалої психотравмуючої ситуації.

Встановлюють ці обставини лише шляхом ретельного допиту особи, що нанесла шкоду, свідків та потерпілого. Для визначення появи цього стану призначається судово-психіатрична експертиза.

Коли розслідується нанесення шкоди здоров'ю при перевищенні меж необхідної оборони, до основних завдань слідчого, крім перерахованих, також належать:

- 1) реальність та інтенсивність нападу;
- 2) допустимі межі необхідної оборони, чи достатні вони, щоб відбити напад;
- 3) у чому полягало перевищення меж необхідної оборони, чи розумів, усвідомлював той, хто оборонявся, про те, що перевищує ці межі, тобто діяв він умисно чи необережно.

Якщо мова йде про перевищення заходів необхідних для затримання злочинця, то з'ясовується:

- 1) особа злочинця, його спроможність та можливість чинити опір;

2) у чому виявився опір з боку злочинця, чи був він озброєний та чим саме, що свідчить про його намір застосувати засоби, які б перешкодили його затриманню;

3) у чому виражались дії по затриманню злочинця, чим вони були викликані, чи можна їх вважати відповідними діям злочинця;

4) чи можна було затримати злочинця, не перевищуючи необхідних для цього заходів.

У всіх трьох випадках обов'язково проводиться судово-медичне освідчення потерпілого; крім того, в першому випадку може бути проведена судово-психіатрична чи судово-психологічна експертизи підозрюваного. В основному перед експертом ставлять питання: чи є відхилення в його психіці; чи схильний до насильства, сексуальних збочень та ін. При наявності обґрунтованих припущень перед психіатричною експертизою може бути поставлене питання про *осудність* підозрюваного.

§5. Розслідування вбивств на замовлення

5.1. Загальна криміналістична характеристика вбивств на замовлення

На стан криміногенної ситуації у державі негативно впливають умисні вбивства на замовлення та злочини, вчинені на ґрунті протистоянь між організованими злочинними угрупованнями, які у переважній більшості скоюються загальнонебезпечним способом з використанням вогнепальної зброї та вибухівки.

До розкриття вбивства на замовлення залучається значна кількість особового складу працівників органів внутрішніх справ, СБУ, прокуратури, оскільки ці злочини є найбільш резонансними, бо їх жертвами стають державні посадові особи, депутати різних рівнів, інші посадові особи, журналісти, бізнесмени та ін.

Занепокоєння викликає той факт, що практично у всіх випадках при вчиненні вбивств використовується вогнепальна стрілецька зброя та вибухові пристрої.

Появу в Україні цих злочинів зумовили економічна криза, безладдя з приватизацією майна, недосконалість чинного законодавства, насамперед у фінансово-кредитній, банківській і комерційній діяльності, перекося у встановленні ринкових відносин, зрощення криміналітету з підприємцями, органами влади й управління, розповсюдження рекету, отримання великих прибутків від кримінальної діяльності, безконтрольність за відмиванням бруд-

них грошей та ін. Ці та інші причини зумовили активізацію боротьби організованих злочинних угруповань за розподіл сфер впливу прибутків, що призвело до розповсюдження такого явища, як вбивства на замовлення.

Відомо, що при розслідуванні злочину будь-якого виду, в тому числі і вбивства на замовлення, перш за все необхідно встановити і довести всі обставини, без яких неможливо здійснити точну юридичну кваліфікацію скоєного та визначити справедливе покарання.

Щодо питання вбивства на замовлення, то тут потрібно найперше з'ясувати предмет доказування по кримінальній справі, а потім низку суттєвих обставин. Зокрема, це, перш за все, факт насильницької смерті певної людини, яка заподіяна іншою особою. При цьому, матеріали справи повинні переконувати в тому, що смерть не є наслідком хвороби, старості, нещасного випадку або самогубства та ін.

З матеріалів кримінальних справ, порушених за фактами вчинення вбивств на замовлення та вбивств на ґрунті протистоянь між організованими злочинними угрупованнями випливає, що більшість із них вчинялась у ранковий (з 6:00 до 10:00) та у вечірній (з 18:00 до 22:00) періоди доби. У першому випадку жертвами найманих вбивць ставали переважно бізнесмени, підприємці, представники органів влади, що було пов'язане, перш за все, з чіткою регламентацією робочого дня і системою часових інтервалів по виходу на роботу. У другому ж випадку жертвами вбивств на замовлення частіше були представники злочинного світу (лідери та члени організованих злочинних угруповань, кримінальні авторитети, представники тіньового бізнесу тощо). Вважається, що саме вечірній період доби для вказаних осіб був, так би мовити, «робочим», тому всі «розбірки» проходили саме тоді.

Місцем вчинення цих злочинів, як правило, були громадські місця або місця проживання потерпілого (під'їзди житлових будинків, двори, квартири потерпілих). Значна кількість злочинів визначеної категорії вчинялась також на автомобільних шляхах або на стоянках біля власних автомобілів потерпілих.

Цим злочинам притаманний відкритий зухвалий напад на жертву. Спосіб вчинення злочину частіше характеризується як небезпечний для життя інших людей. Це відкритий напад на потерпілого з використанням автоматичної або ручної зброї (гранатометів, автоматів, гвинтівок, пістолетів, револьверів, ручних гранат тощо) в громадських місцях; використання в якості знаряддя злочину потужних вибухових пристроїв або речовин. Мали місце випадки ведення стрільби по жертві на ураження з великої відстані або використання короткоствольної стрілецької зброї з приладами безшумної стрільби тощо. У всіх випадках знаряддя злочину використовувались вбивцями з максимальним ефек-

том щодо заподіяння смерті потерпілому. Отож, у більшості випадків стрілянина велась в життєво важливі органи (голову, черево, груди), інколи з застосуванням так званих «контрольних» пострілів.

Часто спостерігається зв'язок між метою, яку переслідували злочинці при вчиненні вбивства, та вибором місця нападу. Наприклад, якщо злочин було вчинено у громадському місці при наявності великої кількості людей (очевидців злочину), з використанням автоматичної вогнепальної зброї, то ймовірно, що це вбивство було замовлене та організоване особою, яка мала великі матеріальні кошти. Додатковою ж метою заміру на цей злочин було прагнення його замовника залякати інших конкурентів, помститися потерпілим, довести в злочинному середовищі своє право на лідерство.

Зазначене є суттєвим для організації планування початкових та подальших слідчих дій тому, що вказує не тільки на спосіб вбивства, але й на бажання замовника здійснити вплив на громадську свідомість, тобто бажання залякати не тільки своїх конкурентів, а й інших громадян, довести своє зневажливе ставлення до правоохоронних органів. А таке може дозволити собі лише впливова фігура в кримінальному середовищі, або в середовищі тіншової економіки. На кожній адміністративній ділянці такі особи відомі. Отже, є можливість завдяки способу вбивства вже на початковому етапі розслідування цього злочину визначитись із колом найбільш ймовірних його замовників або ініціаторів. Саме такі способи вчинення вбивств на замовлення спостерігалися в період активного перерозподілу злочинних сфер впливу в середині та в кінці 90-х років XX століття.

Виконавцями таких злочинів, як правило, були члени організованих злочинних угруповань, які мали хороші навички володіння стрілецькою автоматичною зброєю.

У випадку, коли злочин вчинявся без очевидців з використанням злочинцями пристроїв безшумної стрільби, можна вважати, що вбивство було вчинене лише з метою фізичного усунення неугодної людини. Резонанс при цьому ініціатор злочину вважав непотрібним. Частіше за все такі злочини вчинялися в комерційних колах, виконавцями яких виступали наймані вбивці із злочинних угруповань, які надавали замовникам так звану кримінальну «кришу».

Окрім зазначених способів вчинення вбивств на замовлення, такі злочини могли вчинятися і з метою підкорення своїй злочинній волі незговірливих конкурентів. У такому разі об'єктом злочину ставало не життя небажаної особи, а будь-кого із його близького оточення (родичі, діти, друзі тощо). Такі вбивства частіше вчинялися з особливою жорстокістю або із зникненням безвісти особи.

5.2. Проведення окремих слідчих дій по збору доказів при розслідуванні вбивств на замовлення

Приведена вище характеристика предмету доказування вбивств на замовлення дозволяє сформулювати і деякі пріоритетні напрямки щодо збирання, дослідження та оцінки доказів, а також профілактики зазначених злочинів.

Як свідчить практика, якість розслідування зростає, якщо створити на початковому етапі розслідування вбивства на замовлення не одну, а декілька слідчо-оперативних груп за кількістю місць, де до вбивства перебував потерпілий (місце його мешкання, роботи, тимчасового перебування тощо). Далі ці групи потрібно одночасно направити на вказані місця, де потерпілий міг залишити інформацію, яка б могла становити слідчий інтерес. Огляд місця події та зазначених місць треба по можливості проводити в один час, що дозволяє в мінімальний термін зібрати максимальну кількість даних.

Досвід розслідування кримінальних справ, пов'язаний із вбивствами на замовлення, свідчить, що при виявленні джерел ідеальної інформації (очевидців та свідків вбивств) особливу увагу слід звертати на неповнолітніх свідків або очевидців (12-16 років). Завдяки властивостям психіки людини в цьому віці, вони більш ніж дорослі, схильні вступати до контакту з правоохоронними органами, особливо при розгляді злочинів, які мають великий резонанс.

Особливої уваги під час пошуку доказів у ході доказування вбивств на замовлення потребує застосування нетрадиційних методів, а саме використання в ході оцінки доказів так званих знакових властивостей слідів (тобто не самих слідів як доказів, а тієї інформації, яку вони несуть про об'єкт слідотворення), що знаходяться на місці злочину. Ці властивості здібні виступати засобом відокремлення події, що розслідується, від інших подій. Тобто інформація, що несе на собі сліди злочину, спроможна без застосування будь-яких спеціальних знань, з перших кроків роботи на місці події слідчо-інформативної групи, вказати спеціалістам на характер вбивства (замовне вбивство чи ні). Наприклад, у багатьох методиках розслідування вбивств на замовлення вказані основні ознаки цього злочину. Так, Б. П. Тимошенко, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та інші автори вказують на такі ознаки вбивства, як використання автоматичної ручної стрілецької зброї та вибухових пристроїв, залишення знарядь злочину на місці його вчинення, велику кількість ушкоджень у життєвоважливі органи потерпілого, відкритий характер злочину, зневажливе ставлення до правоохоронних органів (знакові властивості інформації) тощо. Приходячи до такого висновку, вони не спиралися на висновок експертів або на результати інших слідчих дій, а зробили висновок про замовний характер вбивства саме виходячи із інформації, яку містять в собі ознаки місця події, спосіб скоєного вбивства тощо. Тобто, важлива інформація може

бути отримана завдяки знаковим властивостям слідів (особа потерпілого, знаряддя злочину, спосіб нападу та приховання слідів) і особистому досвіду слідчого в обізнаності механізму вчинення саме таких злочинів. Слідчі на місці події, завдяки своїй досвідченості щодо основних ознак вбивств на замовлення, можуть швидко встановити характер події, що сталася, і визначити основні заходи по проведенню початкових слідчих дій, кваліфікації злочину та побудові версій. Такий підхід може суттєво скоротити значний відрізок часу, який необхідний для розкриття та розслідування злочину.

5.3. Використання «психологічного портрету» потенційних виконавців вбивств на замовлення

Доказування по справі може відбуватися також і за допомогою розробленого «психологічного портрету» як виконавця вбивства на замовлення, так і самого замовника вбивства. Нині цей вид криміналістичної моделі прийнято відносити до одного з різновидів криміналістично-розумових моделей. Під «психологічним портретом» злочинця, який розшукується, необхідно розуміти складну, багатогранну інформаційну систему відомостей як про психологічні, правові, соціально-демографічні, так і про криміналістичні ознаки, які згодом матимуть особливо важливе значення при виявленні та ідентифікації особи. На відміну від словесного портрету опису зовнішніх ознак людини, психологічний «портрет» відбиває внутрішні психологічні ознаки та ознаки її поведінки під час підготовки та вчинення злочину і після закінчення скоєного злочину. Ознаки, які підлягають встановленню відносно потерпілого є дуже важливими також і для встановлення особи обвинуваченого. Звертаючись до *психологічного портрету виконавця вбивства на замовлення* слід відзначити, що для нього притаманна *обов'язкова належність до членів ОЗУ (організованого злочинного угруповання)*, рідше – осіб, визнаних особливо небезпечними рецидивістами або кілерів-одинаків. Частіше вік виконавців цих злочинів становить від 20 до 30 років і більшість з них раніше до кримінальної відповідальності не притягувались. У кримінальних угрупованнях вони займають особливе становище, частіше ніж інші мають справу з вогнепальною зброєю, мають хорошу фізичну форму. За характером – стримані, сміливі, не зловживають алкогольними напоями та наркотиками. Багато з них в минулому були спортсменами.

Особливу увагу привертає до себе і портрет замовника вбивства. Як правило, такі особи належать до керівного складу тіньової економіки, корумповані чиновники, злодії «в законі», лідери ОЗУ та інші авторитети злочинного середовища. Зовнішньо ці люди визначаються високою амбіційністю, прагненням до влади, аморальною поведінкою, жадібністю та боязливістю. Як

правило, вони мають великі матеріальні кошти і спроможні оплатити організацію вбивства на замовлення.

При надходженні до правоохоронних органів інформації про розв'язання конфлікту між ОЗУ або представниками тіньової економіки слід негайно активізувати роботу з попередження інциденту. Такі заходи здійснюються, наприклад, шляхом затримання членів ОЗУ на стадії приготування до вбивства (спробі придбання вогнепальної зброї або за зберігання зброї чи боєприпасів). Інколи доцільно накладати арешти на рахунки потенційних замовників зазначених вбивств.

У разі затримання злочинців, слід ретельно ознайомитись з їх документами, здійснити їх визнання, визначити їхні особисті зв'язки тощо.

За допомогою вивчення характеристики обвинувачених, свідчень свідків, потерпілих визначають кримінологічні риси затриманих співучасників злочину (агресивність, жорстокість тощо).

Важливим завданням слідчого є доказування вини обвинуваченого та наявності прямого наміру на вбивство. Тому в справі повинна бути достатня кількість доказів.

Крім всіх названих вище обставин, які підлягають доказуванню по справі, треба з'ясувати ті, що пом'якшують або обтяжують вину співучасників вбивства на замовлення. Потрібно відзначити, що за даною категорією справ обставини, які пом'якшують вину співучасників, зустрічаються досить рідко, хоча при цьому залучається активна допомога обвинуваченого до розслідування і викриття інших співучасників злочину. Обтяжуючі вину обставини передбачені статтею 67 КК України.

З предметом доказування тісно пов'язане завдання щодо встановлення причин та умов, які сприяли вчиненню злочинів даної категорії. Слідча практика свідчить, що їм сприяє низка суттєвих обставин: надходження кримінальної зброї до України з країн близького та дальнього зарубіжжя, слабка охорона об'єктів дозвільної системи та недостатня охорона посадових та приватних осіб. Але наявність охорони у потерпілого не сприяє ефективному відбиттю нападу і його захисту. Вірогідність вбивства жертви залишається дуже високою тому, що злочинці також адекватно реагують на посилення охорони об'єкту і все ж таки досягають поставленої злочинної мети. Так, із матеріалів кримінальних справ випливає, що смертельним фіналом закінчується 60% замахів, поранення різного ступеня отримують близько 7%, в 14 % випадків особи, які охоронялися, залишилися непошкодженими.

5.4. Використання криміналістичної техніки й можливостей експертно-криміналістичних досліджень

Недостатній рівень розкриття вбивств політичних діячів, посадових осіб, бізнесменів у значній мірі пов'язаний з дефіцитом пошукової інформації, неповнотою обліків оперативно-розшукового призначення за справами цієї категорії та певною недосконалістю чинного кримінально-процесуального законодавства, а саме, відсутністю в ньому норми, яка б регламентувала використання в якості доказів даних, отриманих непроцесуальним шляхом, наприклад, із використанням технічних засобів.

Вбивство на замовлення завжди готувалось та скоювалось таємно, що виступало для співучасників злочину однією із головних форм приховування слідів. Тому виявити ініціатора вбивства на замовлення, доказати його вину в процесі здійснення слідчих дій дуже важко. Для фіксації злочинних дій співучасників цього злочину необхідно активніше застосовувати всі наявні можливості по збиранню, закріпленню та дослідженню інформації криміналістичними та іншими спеціальними засобами, які перераховано у ст. 8 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність».

Постає питання про використання результатів застосування технічних засобів фіксації інформації в якості доказів за порушеними пізніше кримінальними справами.

У науковій літературі з цього приводу висловлюються різні точки зору. В. М. Тертишник, С. В. Слінько на підставі п.1 ст. 10 зазначеного закону наполягають, що це неможливо, тому що в КПК України досі відсутня норма, яка передбачала б використання в якості доказів непроцесуальні джерела. Т.М. Мірошниченко з цього приводу наголошує, що процесуальною є тільки та інформація, яка одержана в ході проведення слідчих дій. Що ж до інформації про злочин, одержаної органами дізнання в ході оперативно-розшукових дій або одержаної громадянами, установами і організаціями (результати застосування фотозйомки, відео і звукозапису), то вона не може бути процесуальною.

Принципово інакше вирішують цю проблему в розвинутих країнах Заходу. Наприклад, в США за законом «Щодо контролю за діяльністю іноземних розвідок» від 25 жовтня 1973 року, статутом ФБР, затвердженим в 1908 році, а також Правилами кримінального судочинства Пенсільванії копії та записи відомостей, отримані в результаті використання підслуховуючих електронних пристроїв, залучаються до справи.

Про необхідність використання в боротьбі із злочинністю технічних засобів зазначених і в ст. 10 Керівних принципів щодо попередження організованої злочинності і боротьбі з нею, прийнятих на Восьмому конгресі ООН, де

мова йде про те, що надійним та ефективним засобом є перехоплення повідомлень з телекомунікаційного зв'язку та використання електронного спостереження, але за умов додержання прав людини.

Із Закону «Про боротьбу із організованою злочинністю» в Австрії впливає, що на його підставі в австрійському КПК впроваджуються норми, які дозволяють застосування «особливих заходів розслідування організованих злочинів». Це стосується особливо таких заходів як «оптичне спостереження за помешканнями», «спостереження та широкомасштабне прослуховування», «растровий розшук» (використання широкої мережі інформаційних даних). Але для всіх випадків здійснення спостереження за особою, яка підозрюється у вчиненні тяжкого злочину, повинна мати місце обґрунтована підозра. Для застосування іншого оперативного заходу спостереження за особою, що підозрюється у вчиненні злочину, тобто встановлення в громадських місцях так званих «відеопасток», надається спеціальний дозвіл за клопотанням прокурора, слідчого, судді. Дані, які були оперативно отримані за допомогою таких засобів, є в суді доказами.

Пленум Верховного Суду України у п. 22 постанови від 1 листопада 1996 року «Про застосування Конституції при здійсненні правосуддя» звертає увагу на необхідність розширення повноважень органів дізнання по збиранню доказів. Листом № 16-1-96 від 19 листопада 1996 року ВС запровадив «Тимчасовий порядок розгляду матеріалів про дачу дозволу на проникнення до житла чи до іншого володіння особи, накладання арешту на кореспонденцію і вилучення її в поштово-телеграфних установах та зняття інформації з каналів зв'язку (телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції)». У схожих випадках результати ОРД можуть розглядатись в суді як докази. Доречі, Пленум Верховного Суду Російської Федерації у постанові №8 від жовтня 1995 року дав з приводу цього пряму вказівку.

М. В. Салтевський, розглядаючи перспективу використання криміналістичної техніки у боротьбі із корупцією вказує на те, що фотозйомка, відеозапис, звукозапис є об'єктивними засобами фіксації інформації, які констатують факти незаконних угод, змови сторін, фактичного передавання, переказування грошей, надання послуг тощо. Автор пише: «необхідність розширення доказової бази засобами використання оперативних джерел цілком обґрунтована і процесуально виправдана, оскільки вона ставить його в один ряд з процесуальними джерелами доказів, якими є свідки, потерпілі, обвинувачені та інші учасники процесу.

Відео-, кіно-, фото- та аудіозаписи – це джерела, сформовані матеріальним відображенням і є об'єктивними, оскільки вони виникають внаслідок безпосередньої (механічної, фізичної, технічної або біологічної) взаємодії. Така інформація доступна для стороннього сприйняття суб'єктом і може бути

відтворена технічними засобами на матеріальних носіях у вигляді відеограм, фотознімків, фонограм, дискет тощо.

Т. М. Москальова з цього приводу зазначає, що немає різниці, як знімок потрапив до слідчого (шляхом обшуку, в ході слідчого огляду або був висланий анонімно чи органом, який здійснює законну оперативно-розшукову діяльність). Такий фотознімок при виникненні питання щодо його правдивості може підлягати огляду, служити об'єктом впізнання або експертного дослідження. Використання такого матеріального об'єкта, в якості речового доказу не може мати ні юридичних, ні моральних перепон.

Необхідно, щоб суб'єкту кримінально-процесуального доказування було відомо, за допомогою яких технічних засобів, коли, в якому порядку та за яких умов отримувались результати оперативно-розшукової діяльності, що використовуються в процесі доказування.

Отже, є підстави стверджувати, що джерела інформації, на яких технічними засобами зафіксовано факти реальної дійсності, є достовірними, тому що вони відображаються об'єктивними засобами. Для введення їх у процес доказування слідчий повинен зафіксувати надання матеріальних джерел, оглянути їх, призначити необхідні експертизи і прийняти рішення для визнання їх речовими доказами.

Відомість про характеристики технічних засобів, порядок та умови їх застосування в ході оперативно-розшукових заходів надає гарантію встановлення об'єктивного зв'язку фотознімків, копій, зліпків тощо з обставинами та фактами, які підлягають доказуванню. Відсутність зазначених даних не дозволяє перевірити в процесі доказування походження предметів, отже, встановити відповідність речових доказів.

Практикою напрацьований багатий досвід використання можливостей експертиз з метою перевірки достовірності доказової інформації, отриманої за допомогою технічних засобів. Відсутність ознак фальсифікації запису на магнітній стрічці, ідентифікацію засобів відео- та звукозапису, дослівний зміст фонограм, ідентифікацію особи за голосом проводить відео-фоноскопічна експертиза. Факт фотомонтажу при отриманні фотознімків, тип фотоапаратури й фотоматеріалів, конкретний фотоапарат та засіб фотодруку встановлюються фототехнічною експертизою. Ідентифікація особи за її фотозображеннями проводиться криміналістичною портретною експертизою. Почеркознавчі експертизи, експертизи технічного дослідження документів надають додаткову інформацію, яка зафіксована в рукописах, бланкових документах, підірваних паперових грошах тощо.

Такий підхід щодо вирішення проблеми отримання додаткових джерел доказової інформації обґрунтовується наступними перевагами: по-перше, перспективою поліпшення реальної безпеки свідків, потерпілих і інших учас-

ників процесу доказування вбивств на замовлення; по-друге, перспективою розширення спілкування правоохоронних органів з громадськістю (коли кіно-, відео-, фото- та аудіозаписи, які містять фактичні дані про підготовку або вчинення вбивств на замовлення, можна буде використовувати в якості доказів, навіть якщо вони надійшли до правоохоронного органу анонімно або іншим конфіденційним шляхом); по-третє, перспективою надання правоохоронним органам ефективного засобу боротьби з особливо небезпечними злочинами проти особи та держави.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Розкрийте поняття і дайте криміналістичну характеристику вбивства.
- Дайте характеристику початковим слідчим діям.
- Що потрібно розуміти під поняттям «наступні слідчі дії»?
- Обґрунтуйте особливості розслідування по справам, відкритим у зв'язку:
 - із зникненням потерпілого (без трупа);
 - з виявленням невпізаного трупа;
 - з виявленням частин розчленованого трупа;
 - дітовбивством.
- Дайте криміналістичну характеристику розслідуванню у зв'язку із спричиненням шкоди здоров'ю.
- Дайте загальну криміналістичну характеристику вбивства на замовлення.

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п./№ (1, 2, 3, 9, 18, 23, 24, 31, 33, 34, 35, 37, 42, 48, 49).

ТЕМА 20

КРИМІНАЛІСТИЧНА МЕТОДИКА РОЗСЛІДУВАННЯ КРАДІЖОК, ГРАБЕЖІВ ТА РОЗБІЙНИХ НАПАДІВ

§ 1. Криміналістична характеристика крадіжок, грабежів та розбійних нападів.

§ 2. Типові слідчі ситуації та шляхи їх вирішення. Особливості початкового та наступного етапів розслідування.

§ 3. Організаційні і тактичні питання, що вирішуються при огляді місця події у справах про крадіжки, грабежі та розбійні напади.

§ 1. Криміналістична характеристика крадіжок, грабежів та розбійних нападів

Одними із найбільш небезпечних і поширених посягань на особисте майно громадян є крадіжки, грабежі та розбійні напади. Найчастіше ці злочини вчиняються в умовах великих промислових міст, про що неодноразово повідомляють звітні аналізи правоохоронних і судових органів.

Саме тому проблеми розслідування та розкриття злочинів, що розглядаються в умовах великих промислових міст і населених пунктів, заслуговують у вчених і практиків особливої уваги.

Під *криміналістичною характеристикою* окремої групи (виду) злочинів у теорії криміналістики потрібно розуміти інформативно-абстрактну модель, яка має загальні ознаки певної групи чи виду злочинів, що складається з виявлення і встановлення окремих елементів скоєного злочину та носить не достовірний, а ймовірний, тобто правдоподібний характер.

До основних елементів криміналістичної характеристики крадіжок, грабежів та розбійних нападів належать:

1. Спосіб скоєння злочину (його структура розглядається у трьох стадіях), а саме:

- а) підготовка до скоєння злочину;

- б) безпосереднє скоєння злочину;
- в) приховування слідів скоєного злочину.

2. Слідова картина скоєння злочину(матеріально фіксована на місці події обстановка). Основним змістом цього елементу є сліди у їх широкому розумінні. У криміналістиці вони розглядаються у двох формах, а саме:

- а) матеріальна;
- б) ідеальна.

3. Об'єкт (предмет) безпосереднього посягання, тобто посягання, яке становить суспільно небезпечне, винне діяння і містить усі ознаки складу злочину (закінчений злочин) або готування до злочину чи замах на злочин (незакінчений злочин).

Основним змістом цього елементу є речі матеріального світу і предмети індивідуальної власності, які мають грошову оцінку, або матеріальні чи інші вигоди.

4. Суб'єкт (особа) передбачуваного злочинця. Цей елемент містить інформацію про особу (осіб), яка скоїла злочин, а саме:

- а) про кількість осіб;
- б) стать, вік, зріст, фізичну силу, професіоналізм, злочинні навички тощо;
- в) наявність знаряддя скоєння злочину та вміння ним користуватись;
- г) цілеспрямованість інтересу при виборі конкретних речей чи предметів, вилучених злочинним шляхом.

5. Особа потерпілого. Цей елемент повинен містити *найменші подробиці* про особу, стосовно якої скоєно злочин, а саме:

- а) паспортні дані;
- б) біографічні дані;
- в) рід занять;
- г) спосіб життя;
- г) соціальна характеристика;
- д) криміногенність особи або законслухняність (відношення до права чи закону);
- е) основне і додаткове джерело доходів – залежно від злочину;
- ж) взаємовідносини з підозрюваним або з іншими особами з числа його оточення та ін.

У криміналістичній літературі можна зустріти твердження, що до криміналістичної характеристики входять й інші елементи. Безумовно, це так, але їх зміст повинен повністю впливати з конкретних злочинів, тобто вони не можуть мати ознаки універсальності для великих груп і різновидів злочинів, а лише характеризують здебільшого конкретний вид злочину, наприклад, всі крадіжки – крадіжки вантажів з вантажних потягів на залізниці, морському чи річковому транспорті, крадіжки з приміщень, кишенькові крадіжки тощо.

Наведена вище *n* 'ятиелементна структура криміналістичної характеристики має ознаки універсальності та відносної стійкості лише до конкретного виду злочину, бо, який би злочин скоєно не було щодо нього, без будь-яких виключень, *необхідно зібрати інформацію:*

- про спосіб скоєння злочину;
- про сліди скоєння злочину;
- про предмет злочинного посягання;
- про осіб, які скоїли злочин;
- про особу потерпілого.

На цій п'ятиелементній структурі криміналістичної характеристики злочинів більш докладно зупинимось і розглянемо нижче.

Види розкрадання майна:

1. Крадіжки із приміщень, тобто посягання на:

- гроші;
- речі із дорогоцінних металів;
- предмети, що коштують дорого чи користуються підвищеним попитом (фото-, аудіо-, відеотехніка);
- твори мистецтва, антикваріат;
- вироби з кристалю, хутра;
- книги;
- продукти споживання;
- промислові товари;

2. Авто-мото-велокрадіжки:

- автомобілі, мотоцикли, мопеди, велосипеди в зборі;
- комплекти різноманітних агрегатів і деталей (колеса, скло, акумулятори, радіомагнітоли та ін.);

3. Кишенькові крадіжки:

- гроші;
- цінності;
- документи;

4. Грабежі;

5. Розбійні напади.

Таким чином, в силу наявності відповідної соціально-економічної обстановки, яка нині склалася в Україні, предметом злочинних посягань може бути все, що своїм кінцевим результатом приводить до незаконного збагачення.

Елементи криміналістичної характеристики

1. Способи скоєння крадіжок

Вони являють собою різновиди способів заволодінням чужим майном.

Способи, звичайно, обумовлюються характером і видом майна, на заволодіння яким вони спрямовані та обстановкою, в якій скоюється злочин,

а також особистістю злочинця, його віком, фізичною силою, професійними та іншими навичками. Способи скоєння цих злочинів дуже різноманітні, оскільки багато в чому залежать від конкретних обставин, за яких вони скоюються.

Отже, способи скоєння крадіжок:

1. Крадіжки шляхом довіри:
 - а) з проникненням у приміщення;
 - б) без проникнення у приміщення.
2. Крадіжки, не пов'язані з проникненням в приміщення:
 - а) всі кишенькові;
 - б) із портфелів, сумок, поліетиленових пакетів;
 - в) чемоданів, корзин, велосипедів, різних предметів без достатнього догляду або під відкритим небом.
3. Крадіжки автомобілів і з автомобілів.
4. Крадіжки з автоматичних камер схову.
5. Крадіжки з проникненням у житло чи інше сховище. Вони поділяються на дві основні групи:
 - а) крадіжки, які скоєні з подоланням перешкод — із зламуванням;
 - б) крадіжки, скоєні шляхом вільного проникнення в житло чи сховище — без зламування.

У першому випадку злочинці підбирають ключі, використовують відмички або зламують замикаючі пристрої і перепони (в основному, це бувають замки, двері, стіни, вікна, підлога, дах та ін.).

У другому випадку злочинці потрапляють у житло чи сховище:

- а) через залишені відкритими вікна, квартирки або двері;
- б) використовуючи родинні, товариські чи інші зв'язки і відносини з потерпілими, наприклад, шахрайство;
- в) використовуючи спільне проживання з потерпілим;

Як свідчить статистика, найбільша кількість крадіжок з житла громадян чи сховищ скоюється з подоланням перешкод, що виникають на шляху злочинця, вони складають 65–70%.

1а. Способи скоєння грабежів і розбійних нападів:

- напади на відкритій місцевості, скоєні з використанням фактора раптовості і без застосування насильства (зривання шапок, виривання сумок та інших речей на «ривок»);
- напади на відкритій місцевості, скоєні із застосуванням чи під загрозою насильства (фізичного, психічного);
- напади на громадян з проникненням у житлові приміщення під будь-яким приводом;

- напади на громадян у під'їздах, ліфтах, сходиноквих клітках;
- напади на об'єкти з різноманітними видами власності (державна, колективна, приватна), банки, магазини, бази, склади, кіоски, пункти обміну валют та ін.;
- напади на громадян у залізничному, повітряному, водному та міському громадському транспорті з метою заволодіння їх майном або транспортним засобом;
- напади на водіїв, які керують особистим чи іншими видами транспорту, з метою заволодіння транспортом або майном та ін.

До наступного елементу криміналістичної характеристики відноситься:

2. Слідова картина (обстановка) скоєння злочину.

Характер слідів, що залишаються при крадіжках, грабежах і розбійних нападах, багато в чому залежить від способу і місця їх скоєння, об'єкту злочинного посягання та інших обставин, що характеризують дії злочинців у момент протиправного діяння.

Механізм слідоутворення при грабежах і розбоях має ряд особливостей.

На місці події (грабежу, розбою) звичайно залишається не так багато слідів злочину та інших речових доказів, як наприклад, при крадіжці.

Свідки-очевидці, як правило, не можуть спостерігати всю картину грабежу чи розбійного нападу, тому частіше за все у своїх свідченнях вони повідомляють лише окремі епізоди події.

Нерідкісні випадки, коли саме за цим видом злочину свідків чи очевидців взагалі не буває. Розраховувати на отримання об'єктивної інформації від потерпілих нерідко безперспективно, оскільки останні, в силу нервового потрясіння, викликаного злочинном, сприймають картину події суб'єктивно, несвідомо викривляють дуже потрібні та важливі факти злочинних діянь.

Тому необхідно критично ставитись до інформації, отриманої від свідків і потерпілих при скоєнні грабежу, розбою, уважно перевірити її, зіставляючи з іншими джерелами доказів.

Крадіжки з житла чи сховищ, якщо вони скоюються з подоланням перешкод (тобто зі зламванням) і порушенням матеріальної обстановки на місці їх скоєння, після себе залишають значно більший ступінь інформативності, і при вмілому використанні виявлених і вилучених слідів, як німих свідків злочину, вони дозволяють не тільки встановити конкретних злочинців, а й всебічно розслідувати і розкрити скоєний злочин. Саме тому в основу криміналістики покладено думку про те, що скоїти злочин і не залишити слідів неможливо.

Згідно з вченням криміналістики, людина від природи уже наділена індивідуальними анатомо-фізіологічними ознаками до яких належать:

1. сліди рук;
2. сліди ніг (взуття);

3. сліди зубів;
4. сліди губ;
5. особливості будови вушних раковин;
6. анатомічні ознаки (зовнішність), що присутні від природи;
7. виділення людського організму (фізичні, фізіологічні);
8. функціональні ознаки: міміка, погляд, голос, звички, постава, хода та ін;
9. особливі прикмети: рідкісні ознаки, ознаки, що впадають в очі (родимі плями, заїкання, родимки, бородавки, косоокість та ін.).

Вся виявлена та з'ясована інформація про матеріальні та ідеальні сліди скоєння злочину, отримана під час огляду місця події, повинна бути обов'язково використана суб'єктами правоохоронного органу в процесі розслідування та розкриття злочину.

3. Об'єкт (предмет) посягання.

Об'єктом безпосереднього посягання є все те, на що посягає (спрямований) злочин – це різноманітні речі матеріального світу, гроші, предмети інтелектуальної власності, а в силу соціально-економічної обстановки в Україні, предметом злочинних посягань є практично все, що може привести до незаконного збагачення.

4. Суб'єкт (особа) передбачуваного злочину.

Характеризуючи особи злочинців, які скоюють грабежі і розбійні напади, треба відмітити, що ці злочини скоюються в основному особами чоловічої статі. Згідно із даними статистики, ця цифра становить близько 95% від загальної кількості їх скоєння. Серед цих осіб мешканці міст становлять близько 90%.

За віком ці особи розподілені таким чином:

16–17 років – 31%;

18–25 років – 49%;

26–30 років – 13% і далі за віком з відповідним зниженням у процентній відповідності.

Статистичні дані, що характеризують особи злочинців, які скоюють крадіжки з житла громадян, показують, що в основному – це особи зрілого віку від 25 до 40 років (приблизно 75%). Із них найбільша кількість крадіжок припадає на осіб у віці 25–30 років (близько 30%). Серед квартирних злодіїв, на відміну від інших категорій кримінальних злочинців, значна кількість жінок – більше 25%, які, як правило, організовують «наводки» на квартири і реалізують викрадене. Вони рідко скоюють крадіжки одноосібно або в групах, які складаються виключно з жінок. У більшості жінки є співниками в чоловічих злочинних формуваннях.

5. Особа потерпілого.

При грабежах і розбійних нападах *потерпілими* в основному стають:

- неповнолітні;

- жінки;
- особи, які знаходяться у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння;
- особи, зовнішній вигляд і особиста поведінка яких (розкішний одяг, дорогоцінні прикраси, демонстрування наявності великих сум грошей – особливо валюти) привертають до себе увагу і провокують виникнення злочинних задумів у осіб з криміногенними нахилами.

При крадіжках потерпілими можуть бути всі перераховані вище особи без врахування віку. Скоюються вони в основному «по наводці» іншою особою або із корисливих мотивів; провокацією самих потерпілих; особами раніше судимими за крадіжки або так званими «зальотними» (з інших місць проживання) та ін.

§2. Типові слідчі ситуації та шляхи їх вирішення.

Особливості початкового та наступного етапів розслідування

Для порушення кримінальної справи про крадіжку необхідно, щоб в первинних матеріалах містились дані про характер і обставини події, наявність виявлених, зафіксованих і вилучених слідів, а також настання певних наслідків. Якщо цих відомостей недостатньо або вони викликають сумніви, проводиться попередня перевірка, тобто з'ясовується спосіб скоєння крадіжки, об'єкт злочинного посягання, момент протиправного діяння, слідова картина і закономірність її виникнення на місці події.

Крім того, відповідно до КПК, можливе відібрання пояснень і витребування необхідних документів, проведення повторного огляду місця події, отримання довідок про вартість викраденого та інших матеріалів.

Після встановлення факту крадіжки майна, тобто складу злочину, з'ясовують інші обставини, що підлягають з'ясуванню:

- 1) факт таємного викрадення майна;
- 2) предмет крадіжки, його ознаки, ціна, особа, якій він належить;
- 3) місце і час крадіжки;
- 4) спосіб проникнення до майна, використання технічних засобів злочинцем;
- 5) тривалість перебування і конкретні дії злочинця на місці крадіжки;
- 6) кількість осіб, які скоїли крадіжку, дані (відомості) про кожного з них;
- 7) спосіб, час і місце збування краденого та інші питання.

Однозначно в ситуації, коли факт скоєння крадіжки встановлений беззаперечно, слідчий порушує кримінальну справу і приступає до розслідування безпосередньо на місці події. Як правило, його помічниками, учасниками слідчо-оперативної групи, є:

- працівники ВКР (відділення карного розшуку);
- дільничний інспектор;
- експерт-криміналіст, судмедексперт – при наявності трупа(ів);
- кінолог зі службово-розшуковою собакою;
- двоє понятих;
- господар об'єкту (матеріально-відповідальна особа).

Якщо об'єкт знаходиться під охороною, викликається представник державної (приватної) служби охорони.

Дії слідчого:

- 1) керує слідчо-оперативною групою на місці події, організовує роботу з розкриття злочину;
- 2) проводить огляд місця події, здійснює інші слідчі дії;
- 3) інформує оперативних працівників і чергову частину про здобуту інформацію з метою її використання у роботі з розкриття злочину по «гарячих слідах»;
- 4) дає співробітникам органів дізнання доручення і вказівки про проведення невідкладних оперативно-розшукових заходів;
- 5) приймає рішення і вносить пропозиції про залучення додаткових сил і засобів, запрошує потрібних фахівців;
- 6) досліджує і закріплює виявлені сліди на місці події, організовує перевірку за криміналістичними обліками;
- 7) з урахуванням зібраної первинної інформації розробляє спільний план слідчих дій і оперативно-розшукових заходів.

Дії експерта-криміналіста:

- 1) бере участь в огляді місця події з метою виявлення, вивчення, закріплення і вилучення слідів злочину, предметів і документів, що можуть виступати доказами;
- 2) проводить на місці події експрес-аналізи і попередньо інформує про дослідження виявлених слідів, знарядь злочину, предметів і документів, робить попередній (діагностичний) висновок про закономірність механізму слідоутворення і придатність слідів для ідентифікації та можливість встановлення факту події, що вже настала;
- 3) проводить фото-, аудіо-, відеозйомки (записи) місця події і окремих об'єктів огляду;
- 4) допомагає слідчому в оформленні результатів по виявленим і вилученим речовим доказам, їх правильному і зрозумілому описанні в протоколі огляду місця події;
- 5) допомагає в пакуванні вилучених речових доказів;
- 6) забезпечує швидке і якісне проведення призначених слідчим експертиз;
- 7) консультує про необхідність дослідження інших об'єктів фахівцями з інших галузей знань та інші питання.

Типові слідчі ситуації у справах про крадіжки і шляхи їх вирішення

При виникненні слідчої ситуації, коли:

1. Факт крадіжки встановлено, але відсутні відомості про винну особу. Для цього необхідно:

- а) огляд місця події з метою встановлення слідів злочину;
- б) допит свідків і потерпілого;
- в) призначення і проведення необхідних експертиз за виявленими і вилученими слідами;
- г) перевірка слідів за криміналістичними обліками;
- г) доручення органам дізнання проведення комплексу заходів по встановленню особи, яка скоїла злочин.

2. Коли факт крадіжки встановлено, є свідчення про підозрюваних злочинців. Слідчим проводяться наступні дії:

- а) уточнюється особа злочинця (його прізвище, ім'я, по батькові, місце проживання) з метою його затримання, обшуку і вилучення викраденого майна;
- б) завданням огляду місця події в цій ситуації є виявлення, фіксація і вилучення слідів злочину з метою уточнення даних, які є в розпорядженні слідчого про особу, яка скоїла крадіжку;
- в) допит потерпілого, що спрямований на встановлення предмету крадіжки і визначення розміру завданого збитку;
- г) допит свідків, пред'явлення для впізнання, очна ставка.

3. Коли факт крадіжки встановлено і підозрюваного затримано з речовим доказом. Слідчим проводиться:

- а) огляд місця події;
- б) особистий обшук;
- в) обшук за місцем проживання;
- г) допит потерпілого і свідків;
- г) пред'явлення для впізнання викрадених речей потерпілому;
- д) спрямування слідчих дій на перевірку можливого алібі;
- е) призначення і проведення необхідних експертиз.

**Шляхи встановлення негативних обставин (інсценування)
при розслідуванні крадіжок**

До шляхів встановлення інсценувань належать:

- 1) наявність на замках (замикаючих пристроях) слідів, що вказують на те, що зламування замка проведено в іншому місці і тоді, коли замок був незакритий, тобто відкритий;
- 2) відсутність на підлозі (на землі) під замком з перепиляною дужкою металевих опилків;

- 3) наявність на місці проламу слідів знарядь зламу, що вказують на те, що злам проведено з внутрішньої сторони (зсередини) приміщення;
- 3) зайві, нічим не пояснювані, численні пошкодження на перепонах;
- 4) невинуваті порушення обстановки (безлад) всередині приміщення (розкидані речі, розбиті вітрини, зламані предмети та ін.);
- 5) відсутність слідів у тих місцях, де вони повинні бути у тому випадку, якби злочинець скоїв крадіжку, або наявність периферійних слідів від об'єктів;
- 6) відсутність лише особливо цінних предметів, місцезнаходження яких було відомо лише обмеженому колу осіб;
- 7) невідповідність розміру викрадених предметів розмірам проламу. Наприклад, пролам вітринного скла і викраденого предмета, тобто відсутня закономірність у слідоутворенні.

Перелік слідчих дій, які дозволяють встановити інсценування:

- а) шляхом огляду місця події;
- б) шляхом встановлення протиріч на допиті заявника, його родичів, сусідів та знайомих;
- в) шляхом відтворення обстановки і обставин події;
- г) шляхом проведення обшуку і вилучення;
- г) шляхом призначення і проведення судових експертиз та ін.

Наступний етап розслідування крадіжок

Головне завдання зводиться до визначення достатніх підстав для пред'явлення звинувачень підозрюваній особі, уточнення обстановки і встановлення мотиву скоєного злочину. Тут можливі такі ситуації:

- 1) подія злочину відсутня;
- 2) в діях підозрюваного відсутній склад злочину. У таких випадках кримінальне розслідування припиняється;
- 3) факт крадіжки встановлено і особа визнала свою вину повністю, її свідчення не суперечать зібраним доказам, викрадене майно вилучено. Відповідно, слідчий приймає рішення про достатність зібраних доказів для закінчення досудового слідства;
- 4) особа визнала вину частково. Слідчий продовжує комплекс необхідних слідчих дій (допит, очна ставка, відтворення обстановки), спрямованих на перевірку висунутих версій;
- 5) особа не визнає своєї вини, висуваючи захисні версії. У цій ситуації продовжується провадження слідчих дій, необхідних для створення об'єктивної картини події (пред'явлення для впізнання обвинувачуваному або його родичам виявлених при ньому речей, призначення і проведення експертиз, додаткові допити, очні ставки та ін.).

Розслідування грабежів та розбійних нападів

Грабежі і розбійні напади відрізняються від крадіжок відкритістю скоєних дій, а методика їх розслідування в своїй основі суттєво не відрізняється, тому при грабежі і розбійному нападі необхідно встановити наступні обставини:

- мав місце грабіж чи розбій або інший злочин;
- спосіб скоєння;
- час, місце, обставини скоєння злочину;
- особу учасника грабежу чи розбою;
- характер і наслідки насильницьких дій;
- характер і розмір матеріального збитку (шкоди).

На місце події у справах цієї категорії виїжджають:

- слідчий;
- працівник ВКР (відділу карного розшуку);
- дільничний інспектор;
- експерт-криміналіст;
- кінолог із службово-розшуковою собакою;
- поняті (не менше двох осіб).

А у справах про розбої – керівник РУВС (районного управління внутрішніх справ).

Слідчі ситуації при скоєні грабежів та розбійних нападів і шляхи їх вирішення

Про елементи криміналістичної характеристики грабежів і розбоїв ми вже говорили, зупинимось тепер на типових слідчих ситуаціях і шляхах їх вирішення.

1. Коли про злочинця немає або майже немає ніяких даних (відомостей), вживаються наступні заходи:

- а) допит потерпілого з метою встановлення обставин;
- б) огляд місця події з урахуванням допиту;
- в) заходи, спрямовані на встановлення очевидців (свідків).

2. Коли грабіжник чи розбійник затриманий з речовими доказами, слідчому необхідно провести:

- а) особистий обшук затриманого і вилучення викраденого майна;
- б) допит потерпілого;
- в) огляд місця події;
- г) допит свідків-очевидців;
- г) огляд затриманого (в тому числі медичний, освідкування);
- д) судові експертизи;
- е) обшук за місцем проживання затриманого;

- є) пред'явлення для впізнання;
- ж) очні ставки та інші слідчі дії.

У справах про крадіжки, грабежі і розбійні напади проводяться наступні експертизи:

- 1) дактилоскопічні (сліди папілярних узорів пальців і долонь рук);
- 2) трасологічні – губи, зуби, вуха, предмети зламу, замки, пломби, куски скла, куски дроту, гіпсові зліпки зі слідами босих ніг, взуття та ін.;
- 3) балістичні (вогнепальна зброя, сліди на кулях і гільзах, сліди і продукти пострілу на перепонах та ін.);
- 4) холодної зброї (колючо-ріжучі, ударно-роздроблюючі та інші предмети);
- 5) почеркознавчі (дослідження почерку, підписів);
- 6) СТЕД (судово-технічна експертиза документів);
- 7) матеріалів і речовин (фарби, лаки, паливно-мастильні матеріали, наркотичні речовини, скло, кераміка, метал, волокна, пластмаси та ін.);
- 8) товарознавчі (промислові та продовольчі товари, сировину, напівфабрикати; ґатунок, артикул, ціну, пакувальні засоби та ін.);
- 9) судово-медичні експертизи (потерпілих, підозрюваних, речових доказів);
- 10) фізико-технічні експертизи (досліджують окремі частини органів і тканин трупа, знаряддя злочину, пошкоджений і забруднений одяг; холодну й вогнепальну зброю спільно з експертами-балістами тощо) ;
- 11) судово-психіатричні і психологічні експертизи (для визначення психічного стану обвинуваченого, психічні відхилення, сприйняття того чи іншого факту та ін.);
- 12) біологічні експертизи (досліджують об'єкти рослинного та тваринного походження, деревину, листя дерев та рослин, стебла, квіти, різне насіння, тютюн, мак, лікарські засоби, зерно, кров, слину, сперму, волосся тощо).

Наступний етап розслідування грабежів і розбоїв

Для нього характерні такі ситуації. Припустимо, що:

1. Обвинувачений повністю визнав факт скоєння злочину. У такому разі слідчим проводяться наступні дії:

- а) його свідчення аналізуються за кожним пунктом обвинувачення і співставляються з іншими джерелами доказів;
- б) особлива увага приділяється інформації, яка б могла стати відомою тільки особі, яка скоїла злочин;
- в) з'ясовуються правдиві мотиви, підстави й умови, які сприяли скоєнню злочину.

2. Якщо обвинувачений не визнає себе винним у пред'явленому обвинуваченні, тоді необхідно провести такі дії:

а) його заперечення уточнюються відповідно до посилань на джерела і співставляються з іншими зібраними доказами з метою підтвердження чи спростування;

б) аналіз може проводитися за допомогою слідчих дій і оперативно-розшукових заходів (очні ставки з потерпілим і свідком, розшук осіб, на яких посилався обвинувачений і їх допит; відтворення обстановки і обставин подій; повторний допит обвинуваченого з представленням окремих доказів та ін.).

Аналогічно повинен діяти слідчий і у випадку, коли обвинувачений частково визнає пред'явлене обвинувачення, але висуває заперечення з окремих обставин справи або звинувачує інших осіб.

У випадку відмови обвинуваченого від надання свідчень застосовуються тактичні прийоми, засновані на методі переконання, що спрямовані на з'ясування дійсних причин такої поведінки.

Такими причинами можуть бути:

- страх;
- побоювання помсти;
- намагання взяти вину на себе;
- хибні товариські почуття;
- зухвалість та ін.

Особливості допиту потерпілого по справі з грабежу і розбою

При допиті потерпілого необхідно встановити:

- чи міг бачити злочинця і чи згодом може його впізнати;
- чи знає прикмети викраденого і чи зможе їх впізнати;
- сприйняття погрози (реальна чи уявна);
- можливість проведення експертиз (судово-медичної, психологічної, психіатричної);
- чи може пояснити механізм скоєння злочину і його слідоутворення та ін., згідно з розслідуванням справи.

§3. Організаційні і тактичні питання, що вирішуються при огляді місця події у справах про крадіжки, грабежі та розбійні напади

Головну сторону складного і динамічного процесу розкриття і розслідування злочинів, що розглядаються, складає провадження слідчих дій, процесуальний порядок виконання яких суворо регламентований відповідними кримінально-процесуальними нормами. Змістова сторона діяльності слідчого під час виконання конкретних дій по збиранню і дослідженню інформації, яка слугує доказом, зводиться до вміння чітко визначити – у якій послідов-

ності здійснювати огляд місця події або ставити запитання підозрюваному (обвинуваченому) на допиті. Які при цьому застосовуються тактичні прийоми і технічні засоби для отримання об'єктивної інформації, яка згодом буде процесуально оформлена і набуде статусу доказу.

Вибір слідчим того чи іншого арсеналу тактико-криміналістичних засобів для отримання доказів залежить від ряду конкретних обставин, пов'язаних з подією злочину.

Оскільки огляд місця події у справах про крадіжки, грабежі і розбійні напади є однією з найбільш важливих первинних слідчих дій, то зупинимось на його змісті більш докладно.

Підготовчі заходи до виїзду на місце події

До приїзду на місце події слідчому потрібно провести наступні дії:

- з'ясувати по можливості обставини події;
- дати вказівки про охорону місця події;
- викликати потрібних фахівців, якщо вони не сповіщені про необхідність виїзду на місце події;
 - попередньо запросити понятих, якщо передбачається, що на місці події запросити їх буде неможливо або це буде пов'язано з труднощами;
 - уточнити склад оперативно-слідчої групи і, якщо необхідно, внести корективи у склад її учасників;
 - вирішити питання про можливість використання службово-розшукової собаки;
 - підготувати засоби фіксації, пакувальний матеріал та необхідні технічні засоби для збирання речових доказів;
 - уточнити маршрут руху і засобів пересування до місця події.

Підготовчі заходи з прибуттям на місце події

Після прибуття на місце події слідчому необхідно:

- вжити заходів по усуненню з місця події сторонніх осіб;
- якщо є можливість – опитати потерпілого, очевидців чи осіб, які першими виявили або побували на місці події;
 - з'ясувати, які зміни внесено в обстановку, в тому числі виявити сліди, залишені на місці події очевидцями чи іншими громадянами, які не причетні до події;
 - провести попередній огляд місця події, щоб визначити його межі;
 - вирішити питання про можливість застосування службово-розшукової собаки;
 - обговорити з учасниками слідчо-оперативної групи план невідкладних початкових слідчих дій і оперативно-розшукових заходів, визначити шляхи їх реалізації;

Тема 20. Криміналістична методика розслідування крадіжок, грабежів та розбійних...

- визначити безпосередній порядок і послідовність проведення огляду місця події і приступити до його проведення.

Безпосереднє проведення і фіксація результатів огляду місця події

Під час огляду місця події необхідно виявити, дослідити, зафіксувати і вилучити сліди та ознаки предметів і інших об'єктів, що вказують:

1) на дії особи злочинця, що передували скоєнню злочину (прибуття на місце злочину, шляхи підходу, безпосередня підготовка та скоєння злочину тощо);

2) на дії особи, пов'язані зі скоєнням злочину (наприклад, спосіб, засоби, механізм заподіяння пошкоджень потерпілому та ін.);

3) дії після скоєння злочину (прийоми і способи приховування слідів злочину, шляхи відходу з місця події та ін.);

4) предмет (об'єкт) злочинного посягання;

5) фізіологічні, психологічні та інші відомості про особу злочинця, які були встановлені під час огляду місця події, а саме:

а) сліди ніг, рук, нігтів, зубів та інших частин тіла;

б) сліди крові, слюни, поту, сперми, волосся, частин епідермісу;

в) сліди, що свідчать про спеціальні навички, рід занять, злочинне минуле, вік, фізіологічний і психологічний стан злочинця в момент скоєння злочину;

г) відомості (дані), що вказують на характер одягу злочинця, предметів, які були при ньому;

г) сліди, що залишились з місця події на особі, яка скоїла злочин (на взутті, одязі, тілі, на знарядді, яке було при ньому, предметах, інструментах та іншому, а це можуть бути: волокна тканин, волосся, кров, фарба та інше).

Залежно від характеру огляду місця події, необхідно зробити правильний вибір методу дослідження матеріальної обстановки на місці події (суцільний, вузловий, лінійний, вибірковий, фронтальний, секторний, змішаний).

Але, незалежно від методу дослідження місця події, завжди в обов'язковому порядку необхідно дотримуватись двох загальноприйнятих стадій:

1) статичної стадії огляду;

2) динамічної стадії огляду.

Вони обидві між собою нерозривно взаємопов'язані та доповнюють одна одну.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Дайте криміналістичну характеристику крадіжкам, грабежам та розбійним нападам. Назвіть основні елементи криміналістичної характеристики.
- Які Ви знаєте види посягань (розкрадання) майна?

- Назвіть основні способи скоєння грабежів і розбійних нападів.
- Що Ви розумієте під особливостями початкового етапу розслідування майнових злочинів?
 - З якою метою запрошують експерта-криміналіста для огляду місця події?
 - Дайте характеристику слідчим ситуаціям, які виникають по справам крадіжок.
 - Дайте характеристику слідчим ситуаціям, які виникають при скоєнні грабежів і розбійних нападів.
 - Розкрийте організацію підготовчих заходів до виїзду на місце події у справах про крадіжки, грабежі та розбійні напади.
 - Розкрийте організацію підготовчих заходів з прибуттям на місце події у справах про майнові злочини.
 - Назвіть дії слідчого при безпосередньому проведенні і фіксації результатів огляду місця події у справах про майнові злочини.

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п./№ (1, 2, 3, 6, 7, 9, 18, 23, 24, 29, 33, 34, 37, 42, 48, 49).

ТЕМА 21

ОСОБЛИВОСТІ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, СКОЄНИХ ЗАСУДЖЕНИМИ В УСТАНОВАХ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ

§ 1. Криміналістична характеристика злочинів, скоєних засудженими, які відбувають покарання в УВП (установах виконання покарань).

§ 2. Невідкладні початкові слідчі дії та їх взаємодія з режимними й оперативно-розшуковими заходами.

§ 3. Особливості методики розслідування окремих видів злочинів, скоєних в УВП.

§ 4. Попередження скоєння злочинів в УВП.

§ 1. Криміналістична характеристика злочинів, скоєних засудженими, які відбувають покарання в УВП (установах виконання покарань)

Розпочатий в Україні процес реформування і оновлення суспільства передбачає заміну старих і створення нових соціальних відносин, способу життя та розбудову економіки на ринкових засадах.

У зв'язку з цим зростає необхідність у науковому поясненні та практичній можливості впливу на прогресивний процес розвитку суспільства. Наповнення права новим змістом, із висвітленням різних, в тому числі і негативних сторін цих процесів, необхідне для того, щоб питання правової діяльності не викликали сумніву на шляху побудови правової держави.

Спад виробництва, скорочення штатів на підприємствах, організаціях і установах викликали збільшення безробіття та зростання злочинності: крадіжок, грабежів, розбійних нападів, вбивств, майнових злочинів та ін.

Поява таких факторів, як хабарництво, шахрайство, зростання корупції, тенденції до злиття кримінальної і організованої злочинності, стали адекватною причиною прийняття «Державної програми боротьби зі злочинністю», в якій акцентовано, що гострота криміногенної обстановки вимагає ведення

великомасштабних, комплексних заходів з боку держави, де пріоритетна увага повинна бути віддана питанням правового забезпечення правоохоронної діяльності, удосконаленню системи профілактики правопорушень. До першочергових завдань необхідно віднести удосконалення кримінально-виконавчої системи, яка згідно з діючим законодавством та поряд з іншими державними органами покликана виконувати завдання загального і індивідуального попередження злочинів, а також попередження інших негативних явищ у місцях позбавлення волі.

Процес виконання покарання у вигляді позбавлення волі в УВП достатньо повно регламентується кримінально-виконавчим кодексом України від 11.07.2003р. Ним, зокрема, визначені загальні принципи, порядок і умови виконання покарань, режим у місцях позбавлення волі, застосування інших заходів виправно-трудового впливу.

Так, установи виконання покарань відповідно до КВК призначені для виконання вироків судів. Але, крім того, УВП покликані надавати допомогу слідчим органам у розкритті як раніше скоєних злочинів, так і злочинів, скоєних під час відбування покарання.

Практика виробила декілька форм взаємодії слідчих органів і адміністрації УВП.

1. Надання співробітниками УВП допомоги слідчим органам у розслідуванні та вивченні особи засудженого у випадку скоєння ним нового злочину в місцях позбавлення волі або після звільнення.

2. Здійснення спільних заходів з виявлення серед засуджених нерозкритих злочинів (в основному здійснюється оперативно-розшуковими заходами).

3. Організація спільної роботи у зв'язку з явкою засуджених з повинною.

Відповідно до КПК начальники кримінально-виконавчих установ (виправних центрів, виправних колоній), виховних колоній, СІЗО, ЛТП¹ є органами дізнання у справах про злочини проти встановленого порядку несення служби, вчинені працівниками цих установ, а також у справах про злочини, вчинені на території зазначених установ. У цих установах, у випадку скоєння злочину, дізнання проводиться за наказом начальника установи однією з осіб начальницького складу, як правило, особою зі складу оперативних служб.

¹ ЛТП (лікувально-трудова профілакторія) реорганізовано. Нині, за змістом ч. 2 ст. 96 Кримінального кодексу примусове лікування здійснюється за місцем відбування покарання, при умові, якщо особа засуджена до позбавлення волі чи обмеження волі.

Без позбавлення волі й обмеження волі, примусове лікування здійснюється за вироком суду в спеціальних лікувальних закладах Міністерства охорони здоров'я України, а саме: стаціонарних спеціалізованих наркологічних диспансерах, наркологічних відділеннях при психіатричних лікарнях, поліклініках, амбулаторних наркологічних кабінетах при наркологічних та психоневрологічних диспансерах.

За наявності ознак злочину, що не є тяжким згідно з КПК, орган дізнання порушує кримінальну справу і, дотримуючись вимог КПК, проводить слідчі дії для встановлення особи, яка вчинила злочин. У таких справах дізнання проводиться у строк не більше 10 днів, починаючи з моменту встановлення особи, яка його вчинила, після чого справа передається слідчому.

У справі про тяжкий злочин дізнання проводиться у строк не більше 10 днів з моменту порушення справи, після чого справа також передається слідчому. Але, якщо особу (злочинця) не встановлено, а також в інших необхідних випадках, дізнавач продовжує здійснювати оперативно-розшукові та інші заходи для встановлення особи злочинця.

Типи злочинної поведінки засуджених:

- насильницька злочинна поведінка, що включає в себе фізичне насилля (навмисне вбивство, спричинення тяжких тілесних ушкоджень, хуліганство, втеча, поєднана з насильством над вартою та ін.), поєднана з психічним впливом (погроза, образа, наклеп тощо);
- корислива злочинна поведінка, яка включає в себе різні види розкрадань з установ і органів виконання кримінальних покарань;
- статеві ексцеси засуджених, що виражаються у сексуальних злочинах, статевих збоченнях, мужолозтві тощо;
- поведіння з наркотичними та іншими забороненими речами і предметами;
- злочинна поведінка співробітників органів виконання покарань (авто-транспортні злочини, крадіжки, отримання хабарів, зловживання службовим становищем тощо);
- ухилення від відбування покарання, яке, залежно від юридичної регламентації, можна поділити на втечу з місць позбавлення волі або з-під варти і ухилення від відбування покарання у вигляді позбавлення волі.

Злочини, скоєні в місцях позбавлення волі, мають свої особливості, які детермінуються своєрідністю умов, в яких здійснюється виконання кримінальних покарань. До таких особливостей відносять:

- наявність обмеженого кола осіб (засуджених);
- наявність своєрідної системи норм і правил – «злочинських традицій»;
- наявність своєрідної ієрархії в середовищі засуджених;
- наявність більш широкого кола осіб, які володіють оперативно-правовою інформацією та схильністю до скоєння різних злочинів.

При визначенні загальної тактики розслідування злочинів, скоєних в УВП, треба враховувати, що кожен із злочинів має індивідуальні, властиві тільки йому риси. Разом з тим індивідуальність і своєрідність злочину не виключає наявності багатьох загальних ознак злочинів, що належать до одного

виду. Перш за все, це сварки, бійки, образи, акти мужолозтва та інші непропорційні дії.

Вивчення архівних кримінальних справ і аналіз обстановки кримінально-виконавчої системи підтверджує, що намір скоїти злочин в'язень демонстрував у кожному третьому випадку, частіше за все погрожуючи в адресу потерпілого, нерідко розв'язуючи бійки, сварки та ін. Близько половини потерпілих з числа засуджених, хоч і не відрізнялись за своїм правовим статусом в УВП від тих засуджених, які скоїли злочин, все ж характеризувались негативно. Близько третини з них були майстрами, бригадирами, нарядчиками, днювальними, частина з них зловживала своїм положенням.

Злочини частіше за все скоюються засудженими молодшого віку, які не мають сім'ї, судимими 2–3 рази (переважно за скоєння насильницьких злочинів) та мають негативну характеристику в УВП (ними скоюється близько третини від усіх скоєних злочинів в УВП).

Найбільш розповсюдженими мотивами для скоєння засудженими злочинів в УВП є мотиви помсти за непропорційні дії з боку інших засуджених (близько 59% скоєних злочинів), мотиви помсти за пропорційні дії з боку інших засуджених (близько 17 % скоєних злочинів), а також з хуліганських спонукань.

До найбільш розповсюджених умов, що сприяють скоєнню злочинів засудженими, належать:

- відсутність необхідної ізоляції і постійного нагляду (у 60 % випадків);
- вживання спиртних напоїв і наркотичних речовин (у 35% випадків);
- незнання оперативними працівниками внутрішніх процесів, що відбуваються у середовищі засуджених;
- відсутність контролю працівників виробництва, що призводить до виготовлення різних заготовок, заточок, ножів та інших пристосувань для скоєння злочинів.

Більшість випадків скоєння злочинів відбувається в житловій зоні. При цьому щодо часу скоєння злочинів, то вони переважно скоюються в нічний час (в інтервалі від 22:00 до 6:00).

Більшість насильницьких злочинів скоюється з застосуванням саморобних ножів і заточок або робочим інструментом. При цьому досить часто вбивства інсценуються під нещасні випадки.

§2. Невідкладні початкові слідчі дії та їх взаємодія з режимними й оперативно-розшуковими заходами

Основним завданням невідкладних слідчих дій при розслідуванні злочинів, вчинених в УВП, має бути вживання необхідних слідчих заходів для

розкриття злочину і розшуку особи, що вчинила злочин, а при її виявленні – затримання винного. Водночас, вони спрямовані на встановлення і закріплення слідів злочину як основних речових доказів.

Затримка з проведенням слідчих і оперативно-розшукових заходів з розкриття злочинів, вчинених в УВП не допускається. Злочинці, залишаючись невстановленими і неізолюваними, чинять протидію оперативному, слідчому апарату (заякують свідків, знищують або фальсифікують речові докази тощо).

Крім цього, з часом втрачаються сліди злочину і речові докази, свідки забувають деталі відомих їм епізодів скоєного злочину, злочинці можуть звільнитись з УВП і виїхати в невідомому напрямку, в тому числі і за межі України.

Тому, отримавши повідомлення про скоєння злочину, адміністрація УВП повинна вжити всіх заходів, що залежать від неї для того, щоб по «гарячих слідах» розкрити злочин або встановити місцезнаходження особи, що зникла. Для забезпечення комплексу заходів з розкриття злочинів поряд з діями слідчого, оперативного складу повинні залучатися й інші служби УВП (ЧПНУ (черговий помічник нагляду установи), молодші інспектори з нагляду, начальники відділень та ін.). Вмілий розподіл між ними обов'язків з розкриття злочинів (по встановленню місцезнаходження засудженого), а також тісна взаємодія частин і служб УВП з підрозділами внутрішніх військ, ГУВС (головного управління внутрішніх справ) і, зокрема, залучення спеціалістів Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру (НДЕКЦ) в період проведення відповідних слідчих і оперативно-розшукових заходів значно полегшує проведення цих заходів, які спрямовані на розкриття злочину.

Організація і тактика розкриття злочинів у кримінально-виконавчій системі, особливо в період першочергових слідчих і оперативно-розшукових заходів, залежить від багатьох обставин.

Обставини, від яких залежить розкриття злочинів:

- спосіб скоєння злочину;
- місце скоєння злочину (господарчий двір, промислова зона, адміністративний корпус тощо);
- наявність засобів скоєння злочину (холодної, вогнепальної зброї, знарядь злочину та їх заготовок тощо);
- причини і умови, що сприяли скоєнню злочину.

У тих випадках, коли злочин вчинено в умовах очевидності, а також, коли потерпілий живий і може назвати злочинця, особливих труднощів у розкритті злочинів не виникає. При правильній організації дій чергових частин, що перші отримують повідомлення про скоєння злочину, нерідко вдається до прибуття оперативно-слідчої групи встановити особу потерпілого, обставини події, затримати та ізолювати злочинця.

Труднощі в основному виникають лише при з'ясуванні істинних мотивів скоєння злочину, так як злочинці заявляють, що злочин скоєно в результаті необхідної оборони або відбиття спроби потерпілого вчинити акт мужолозтва і т. ін. У таких випадках істинні мотиви з'ясовуються шляхом аналізу обстановки на місці події, допиту свідків, збору даних, що характеризують потерпілого і злочинця, а також проведенням оперативних заходів.

Іншу методику необхідно застосовувати при розкритті злочинів в УВП, скоєних в умовах неочевидності або зникнення засудженого, коли є підстави підозрювати, що злочин скоєно групою засуджених.

Зважаючи на це, коло першочергових слідчих дій, а також їх послідовність мають бути індивідуальними до кожної справи і зумовлені обставинами конкретного злочину, які стали відомі із повідомлення і матеріалів, отриманих органом розслідування (дівнання) на момент вирішення питання про порушення кримінальної справи.

Найбільш типові першочергові слідчі дії:

- огляд місця події;
- огляд засобів вчинення злочину;
- допит свідків і потерпілого;
- призначення судово-медичної експертизи;
- допит підозрюваного;
- огляд одягу, предметів і документів підозрюваного;
- проведення обшуку, виїмки;
- проведення очної ставки.

Послідовність проведення вказаних слідчих дій в УВП може бути різною, порівняно з послідовністю проведення слідчих дій не в УВП .

Так в УВП, після отримання повідомлення про скоєння злочину поряд з наданням допомоги потерпілим можуть бути вжиті заходи і для їх ізоляції від інших засуджених. Проводиться невідкладний огляд місця події саме тому, щоб виключити можливість внесення будь-яких навмисних змін у слідову картину і в обстановку зі сторони засуджених.

По факту скоєння злочину в УВП, як правило, вже на початковій стадії розслідування відома особа, яка скоїла злочин. Із практики відомо, що у більш ніж 80% вивчених кримінальних справ підозрюваний був уже відомий на момент порушення кримінальної справи. Тому в числі першочергових, поряд з перерахованими вище, проводяться і такі слідчі дії, як затримання і допит підозрюваного, огляд його одягу і спального місця на виробничій зоні та ін.

Розглянемо більш детально особливості тактики першочергових слідчих дій при розслідуванні злочинів, скоєних в УВП.

1. Огляд місця скоєння злочину

Метою огляду місця скоєння злочину є вивчення обстановки, виявлення, фіксація і вилучення слідів злочину, злочинців й інших осіб, які були свідками чи очевидцями, отримання бездоганних фактів, щоб все це в своїй сукупності дало можливість пізнати механізм вчинення злочину, виявити осіб, що причетні до скоєння злочину і успішно розкрити його.

При огляді місця події звертається увага на:

- місцезнаходження осередку місця злочину (у житловій чи промисловій зоні, в житловій секції гуртожитку, підсобному приміщенні, в цеху та ін.);
- стан обстановки на місці події, характер внесених у неї змін;
- наявність слідів і речових доказів (взуття, предметів, одягу і його частин, інструменту тощо), їх особливостей, що вказують на перебування тут певних осіб, а також положення різних предметів у момент скоєння злочину;
- виявлення, фіксацію і вилучення слідів боротьби, крові, сторонніх предметів, що залишились на місці події.

Для нанесення ушкоджень нерідко використовуються предмети, що випадково опинились на території УВП, або які застосовувались для ремонтних і інших робіт, але не були прибрані своєчасно, це насамперед сокири, молотки, викрутки та інший робочий інструмент. Із практики відомо, що близько 4 % таких засобів ще до вчинення злочину були викрадені засудженими у представників адміністрації.

2. Огляд засобів скоєння злочину

При огляді названих вище предметів звертається увага на наступне:

- назва предмета;
- характер предмета та його призначення;
- загальні ознаки (розмір, форма, колір, спосіб виготовлення);
- індивідуальні особливості, що вказують на їх належність і джерела походження;
- наявність слідів (крові, ніг, рук, зубів, знарядь злочину, частин одягу та інші), що залежно від обставин справи, можуть мати значення для виявлення особи, яка вчинила злочин.

3. Допит свідків і потерпілого

Допит свідків та потерпілого проводиться за загальними правилами проведення цієї слідчої дії, яка закріплена відповідними нормами КПК України. У якості свідків, перш за все, допитуються очевидці скоєного злочину, тобто особи, які знаходились на місці події або були в безпосередній близькості від неї в момент скоєння злочину. Приблизно половина з них (46 %), виходячи з аналізу свідчень за вивченими кримінальними справами, у названій ситуації вели себе пасивно.

При оцінці свідчень слід враховувати, що допитувані намагаються в названих ситуаціях показати себе в більш вигідному стані, але все ж у процесі розслідування свідки в більшості випадків (82 % вивчених кримінальних справ) давали свідчення, які в тій чи іншій мірі могли бути використані для викриття обвинувачених, а по 19 % справ давали суперечливі або нейтральні свідчення.

Водночас, приблизно у 43 % вивчених справ тілесні ушкодження були спричинені при відсутності свідків-очевидців. У таких випадках необхідно допитувати осіб, що перші виявили потерпілого або тих, які були встановлені в ході огляду місця скоєного злочину. У якості свідків слід також допитувати засуджених, яким відомо про взаємовідносини потерпілого і особи, яка скоїла злочин, або яким потерпілий розповідав про обставини скоєння злочину.

У ході допиту свідків обов'язково повинні вживатися заходи для з'ясування характеру дій кожної особи, яка знаходилась на місці злочину в момент, що безпосередньо йому передує. Заслужує на увагу встановлення факту сварки, бійки між засудженими, приводу, що послужив до їх початку, поведінки самого потерпілого в цей момент. Нерідко сам потерпілий був ініціатором бійки або спровокував її своєю неправомірною поведінкою.

Під час організації і проведення допиту перш за все слід звернути увагу на визначення послідовності допиту тих з них, хто, з одного боку, виходячи з матеріалів справи, найбільш обізнаний про обставини спричинення тілесних ушкоджень, з іншого боку – хто з урахуванням своєї характеристики, поведінки в УВП, взаємовідносин з іншими засудженими та інших обставин зміг би правдиво розповісти про це.

Перед допитом свідків необхідно передбачити можливі випадки їх відмови від дачі свідчень, або дачі таких свідчень, які не відповідають дійсності.

Для визначення тактики допиту таких свідків необхідно зібрати хоча б мінімум відомостей про їх особу, поведінку, ставлення до праці та ін. Допомогу слідчому в цій частині можуть надати начальники відділень та оперуповноважені оперативних відділів. З цією ж метою необхідно ширше використовувати і наявні в УВП на кожного засудженого документи: особова справа, картки індивідуальної виховної роботи та інші документи залежно від конкретних обставин.

Допит потерпілого проводиться одразу ж після прийняття рішення про порушення кримінальної справи. Результати такої слідчої дії здебільшого служать основою для визначення спрямованості розслідування.

Якщо ж провести допит з потерпілим неможливо, то не слід відмовлятися хоча б від бесіди з ним, після надання йому необхідної медичної допомоги.

Свідчення потерпілого зі справ цієї категорії нерідко можуть бути єдиним джерелом, яке дає можливість отримати з достатньою повнотою фактичні

дані щодо всіх обставин (або у переважній більшості) розслідуваної події. Слід враховувати, що потерпілий, інколи будучи учасником яких-небудь неправомірних дій, які передують скоєнню злочину, або, сподіваючись у подальшому самостійно розправитись з «кривдником» – відмовляється від свідчень. Особливо, коли до проведення допиту на нього чинився будь-який вплив з боку підозрюваного або інших засуджених з числа його оточення.

Рекомендується не відкладати проведення допиту потерпілого, використовуючи цей прийом для отримання більш повних свідчень безпосередньо після скоєння злочину. У цей період він, як правило, ще не оцінив значення своїх свідчень для справи, на нього ще не встигли вплинути інші особи.

Для переконання допитуваного в необхідності дачі свідчень можуть бути використані тактичні прийоми, засновані на роз'ясненні значення успішної боротьби зі злочинністю та небезпеки для самого потерпілого в разі несвоєчасного викриття злочинця, який може скоїти новий злочин.

При допиті потерпілого необхідно з'ясувати: хто і коли скоїв щодо нього злочинне посягання, при яких обставинах воно мало місце, якими засобами воно скоєно, хто з засуджених був присутній у момент скоєння злочину або міг спостерігати його, чи чинив потерпілий опір і які сліди могли залишитися на тілі чи одязі злочинця. Якщо в скоєнні злочину брало участь декілька осіб, що спричинили різні за тяжкістю тілесні ушкодження, при допиті потерпілого необхідно з'ясувати, які з них нанесені з самого початку, хто їх здійснив, обставини появи інших поранень, яким чи якими знаряддями вони наносились.

4. Призначення судово-медичної експертизи

Призначення експертизи має певну специфіку. Остання обумовлена тим, що у згідно з КПК України ця процесуальна дія є обов'язковою для встановлення характеру тілесних ушкоджень. Для проведення експертизи направляється сам потерпілий і його історія хвороби. Якщо потерпілий знаходиться в лікарні, то експертизу краще провести там.

З погляду методики неправильною є практика, коли проведення експертизи відкладається до повного одужання потерпілого, а також проведення її на підставі поданих медичних документів.

Безпосередньо оглядаючи потерпілого, звичайний лікар може не звернути увагу на незначні ушкодження, які не впливають на хід лікування і тому він їх не описав в історії хвороби. У той же час для слідчого вони можуть мати безсумнівний інтерес, оскільки невеликі подряпини, гематоми, незначні поверхневі рани можуть вказувати на окремі обставини спричинення тілесних ушкоджень (вчинення опору, захисту, відбивання) тощо.

Зазвичай на вирішення судово-медичної експертизи виносять наступні питання:

- який ступінь тяжкості тілесних ушкоджень;
- яким знаряддям спричинені тілесні ушкодження, його особливості, чи не нанесені вони потерпілому конкретним знаряддям, наприклад, вилученим у підозрюваного;
 - механізм утворення ушкоджень (взаєморозташування потерпілого і нападника в момент нанесення ушкоджень, яке з них було нанесено першим, тяжкість кожного з них, чи здійснені ушкодження за обставин, на які вказував потерпілий, чи не є певні з них слідами боротьби чи самооборони);
 - давність нанесення тілесних ушкоджень, чи відповідає давність нанесення тілесних ушкоджень терміну, що вказав потерпілий;
 - чи не міг потерпілий сам спричинити собі наявні ушкодження.

Серед ознак, що свідчать про тяжкість тілесних ушкоджень, особливе місце займає «непоправне спотворення обличчя». Питання про те, чи є ушкодження такими, що спотворюють обличчя (нівечать зовнішність) потерпілого, зрештою вирішується судом.

5. Допит підозрюваного

Допит підозрюваного – одна з невідкладних слідчих дій, проводиться одразу ж після затримання підозрюваного.

Загальний порядок його проведення регламентується кримінально-процесуальним законодавством України. На початку допиту підозрюваному повідомляється, у скоєнні якого злочину він підозрюється, роз'яснюються його права, а потім йому пропонується дати свідчення по суті виниклої підозри, про що робиться запис у протоколі допиту.

Одночасно з проведенням слідчих дій для з'ясування обставин злочину на цій стадії вживаються і заходи оперативно-розшукового характеру.

Оперативно-розшукові заходи проводяться з метою встановлення:

- засуджених, причетних до скоєння злочину;
- передбачених знарядь скоєння злочину, місць їх зберігання і джерел отримання;
- мотивів скоєння злочину;
- дій, що передували скоєнню злочину як з боку потерпілого, так і з боку підозрюваного;
- характер взаємовідносин потерпілого і підозрюваного;
- кола осіб, які можуть бути допитані в якості свідків;
- обсяг свідчень, які вони можуть надати та ін.

6. Огляд одягу, предметів і документів підозрюваного

Характер подальших слідчих дій зумовлений, як правило, вихідними даними, отриманими у результаті початкових слідчих дій. Якщо підозрюваний не був встановлений на початковому етапі розслідування, то подальші слідчі дії направлені на вирішення цього завдання. Якщо у результаті проведення

слідчих дій особу, яка скоїла злочин, встановлено, то метою подальшого розслідування є встановлення форми його вини, причетності до скоєння злочину інших осіб та ін.

На цій же стадії розслідування повинна бути закінчена робота з перевірки усіх висунутих раніше версій.

Для встановлення окремих обставин можливе призначення трасологічних, дактилоскопічних, почеркознавчих, балістичних та інших видів криміналістичних експертиз.

Саме на цій стадії розслідування проводиться огляд одягу, предметів і документів. Під час таких оглядів можуть бути додатково виявлені предмети, а нерідко різноманітні документи, що мають відношення до скоєного злочину підозрюваним (обвинуваченим). Частіше це записки, які пишуть особи, що скоїли злочин, потерпілим, свідкам, іншим учасникам процесу. Усі подібні об'єкти підлягають огляду, дослідженню і долученню до кримінальної справи.

7. Проведення обшуків, вїмок може проводитись за необхідності виявлення, вилучення і дослідження додаткових доказів, які можуть бути отримані і долучені до матеріалів кримінальної справи.

8. Очна ставка проводиться для встановлення протиріч у свідченнях раніше допитаних осіб. Причому, згідно з КПК України, метою її є усунення не будь-яких, а істотних протиріч. Вирішуючи питання про проведення цієї слідчої дії, необхідно враховувати всі обставини, наявні в розпорядженні слідчого, особливо звертати увагу на особистості засуджених, між якими планується провести очну ставку, їх характеристику, поведінку в УВП та інші обставини.

§3. Особливості методики розслідування окремих видів злочинів, скоєних в УВП

Необхідною умовою ефективної боротьби зі злочинами, скоєними в УВП, є швидке та повне їх розкриття. Несвоєчасне проведення слідчих і оперативно-розшукових заходів з розкриття цих злочинів неприпустиме, тому що злочинці, залишаючись невстановленими і неізолюваними, будуть протидіяти оперативно-слідчим групам (залякувати свідків, знищувати, фальсифікувати докази тощо). Крім того, з часом втрачаються сліди злочину і речові докази, злочинці за цей час можуть звільнитися з УВП, свідки – забути деякі деталі події злочину тощо.

Особливості розслідування вбивств.

Вбивство – це умисне або необережне заподіяння смерті іншій людині. Або вбивство – це протиправне позбавлення життя людини, яке є одним з найбільш

тяжких злочинів проти особи. Швидке і повне його розслідування, виявлення і усунення причин і умов, що сприяли скоєнню вбивства, є одним з найважливіших завдань оперативно-розшукових і слідчих органів. Навмисні вбивства нерідко ретельно і довго готуються, скоюються хитромудрими способами.

Кримінальним кодексом України передбачена відповідальність за декілька видів складів вбивств:

- умисне вбивство при обтяжуючих обставинах (ст. 115 КК);
- умисне вбивство, скоєне в стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК);
- умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони (ст. 118 КК);
- вбивство через необережність (ст. 119 КК);
- умисне вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК).

Залежно від способу скоєння вбивств на основі характеру злочинних дій вбивства поділяються на:

- відкриті вбивства (скоєні особою в присутності свідків або ж за відсутності свідків, але з наступним визнанням своєї вини (явка з повинною));
- таємні вбивства (скоєні за відсутності свідків з тим, щоб приховати свою вину, так звані неочевидні злочини).

Найбільш частими приводами для порушення кримінальних справ про вбивства є повідомлення про виявлення трупа, які надійшли від засуджених, молодших інспекторів з нагляду або повідомлення медичних працівників, до яких був доставлений поранений або труп вбитого.

Організація і тактика розкриття навмисних вбивств, особливо в період здійснення початкових слідчих і оперативно-розшукових заходів, залежить від способу скоєння злочину, стану потерпілого, наявності очевидців тощо.

На початковому етапі розкриття цього виду злочину виникає, як правило, декілька версій. Наприклад, вбивство скоєно з мотивів помсти особами, які ворогували з потерпілим; вбивство скоєно з метою покриття іншого злочину; потерпілий став жертвою нещасного випадку та ін.

При побудові версій слідчі, оперативні працівники виходять з тих даних, які у них наявні. Перевіряти всі версії вони зобов'язані одночасно.

Водночас начальники відділень соціально-психологічної служби й інші працівники адміністрації проводять з засудженими бесіди, в ході яких виявляють дані про скоєний злочин, про що інформують слідчих, оперативних працівників, членів слідчо-оперативної групи.

Результати вивчення свідчать, що на практиці розслідування таких злочинів зустрічаються ситуації, коли засуджені визнають свою провину, з більшою чи з меншою повнотою розкривають обставини вчиненого діяння. Але залежно від обставин справи, особи винного, не слід виключати і такий стан, коли допитуваний не визнає себе винним. Тактика допиту в цьому випадку

базується на використанні різних прийомів, що мають на меті доказування того, що ця особа скоїла злочин: проведення очної ставки, впізнання, пред'явлення речових доказів, відтворення обстановки і обставин скоєного злочину та ін.

В ході розслідування вбивств повинні бути встановлені наступні обставини:

- факт смерті, де і коли вона настала;
- чи мав місце факт насильницької смерті;
- чи не настала смерть від природних причин;
- чи не мав місце нещасний випадок або самогубство;
- де було скоєно злочин і де були знайдені сліди злочину;
- якщо місце скоєння вбивства не співпадає з місцем виявлення трупа,

то чим викликана ця розбіжність;

- яким способом і з допомогою яких знарядь скоєно вбивство;
- який спосіб приховання злочину;
- який характер і розмір шкоди, спричиненої вбивством;
- які кваліфікуючі обставини, що сприяли скоєнню злочину;
- хто є жертвою вбивства, або проти кого був спрямований злочинний

намір;

- хто скоїв вбивство;
- якщо вбивство скоєне групою засуджених, то роль кожного з них;
- які мотиви і мета злочину;
- форми вини злочинця;
- причинний зв'язок між діями чи бездіяльністю винного і смертю по-

терпілого.

Першочерговими слідчими діями є огляд місця події і трупа, допит очевидців, свідків, допит потерпілого (якщо потерпілий залишився живим), проведення судово-медичної експертизи.

Особливості розслідування тілесних ушкоджень.

Розслідування справ про спричинення тяжких і середньої тяжкості тілесних ушкоджень віднесено до компетенції слідчих органів МВС та прокуратури (ст.ст. 121–124 КК).

Підставою для порушення цих справ є:

- заяви потерпілих, їх родичів, знайомих;
- повідомлення посадових осіб;
- безпосереднє виявлення слідів злочину засудженими і молодшими

інспекторами з нагляду;

- повідомлення медичних працівників.

На медперсонал покладено обов'язок повідомляти в оперативно-режимні апарати про всі випадки звернення за медичною допомогою осіб з ножовими

пораненнями, іншими тілесними ушкодженнями, якщо є підстави вважати, що ці ушкодження пов'язані зі скоєнням злочину. Більшість цих злочинів стають відомими в результаті отримання повідомлень з медчастини.

У багатьох випадках підозрюваний, визнаючи факт спричинення тілесних ушкоджень потерпілому, дає свідчення про свої дії в момент спричинення цих ушкоджень і не намагається приховувати намір скоєння цього злочину, особливо, якщо він викликаний неправомірними діями самого потерпілого, у випадку його смерті або коли перевірка його свідчень в цій частині неможлива.

Такі свідчення повинні детально фіксуватися з максимальною їх деталізацією при допиті. Тим більше, що в окремих випадках сама локалізація ушкоджень на тілі потерпілого дає уявлення про застосування засобів, способів і прийомів їх нанесення, які в своїй сукупності з іншими обставинами дозволяють зробити висновок і про характер психічного відношення підозрюваного до смерті потерпілого, а в кінцевому рахунку – про форму провини.

Встановлення самого факту нанесення ушкоджень потерпілому, в тому числі і тих, що спричинили його смерть, труднощів, як правило, не викликають. Набагато важче встановити обставини, які дозволяють визначити роль кожного з учасників та індивідуалізувати їхню провину, а також обставини, які передували і нерідко послужили приводом до скоєння злочину.

У процесі розслідування нанесених тілесних ушкоджень підлягають доказуванню наступні обставини:

- наявність, характер і ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, зокрема, які тілесні ушкодження спричинено, чи є вони небезпечними для життя;
- який спосіб спричинення ушкодження;
- яким знаряддям злочину спричинено ушкодження;
- чи не скоєно це діяння в стані необхідної оборони, або при перевищенні її меж, або при крайній необхідності;
- кому спричинено ушкодження і який розмір шкоди, спричиненої потерпілому;
- час, місце, спосіб спричинення тілесних ушкоджень;
- хто спричинив тілесні ушкодження, спричинені вони навмисно чи з необережності;
- які мотиви і мета скоєння злочину;
- чи не скоєне тілесне ушкодження в стані сильного душевного хвилювання та ін.

З'ясовуються також обставини, які пом'якшують або обтяжують відповідальність обвинуваченого. Для визначення ступеня тяжкості ушкоджень і розміру шкоди, спричиненої злочинцем, необхідно в процесі розслідування

встановити, чи не є тілесні ушкодження небезпечними для життя або такими, що спричинили втрату зору, слуху або будь-якого органу, або втрату органом його функцій, душевної хвороби, розладу здоров'я, поєднаного зі стійкою втратою працездатності, переривання вагітності, непоправне знівечення обличчя та ін.

Встановлюється тривалість розладу здоров'я, а також матеріальна шкода, яку поніс потерпілий в результаті злочину. Підлягають доказуванню також обставини, які сприяли скоєнню злочину.

Особливості розслідування зґвалтувань та інших статевих злочинів.

Зґвалтування, примушення жінки до вступу в статевий зв'язок, розбещення неповнолітніх, мужолозтво належать до злочинів, які спрямовані проти статевої недоторканості особи. Кваліфікуюча ознака злочинів – фізичне або психічне насильство над людиною з метою задовольнити своє сексуальне бажання. У зв'язку з цим, а також залежно від виду злочину, визначається коло обставин, які підлягають з'ясуванню і доказуванню в процесі розслідування.

До обставин, які необхідно встановити належать :

- факт статевого злочину, чи скоєний він у дійсності, чи має місце інсценування;
- у чому виразилось насильство по відношенню до жертви, чи застосовувались які-небудь засоби для приведення жертви в безпорадний стан – спиртні напої, наркотики, сильнодіючі медпрепарати та ін.;
- де, коли, за яких обставин скоєно статевий злочин;
- наслідки насильства, чи спричинена і яка саме матеріальна шкода;
- характеристика жертви статевого злочину (стать, вік, стан здоров'я, досягнення статевої зрілості, розумовий розвиток та інші дані);
- характеристика злочинця (відношення до жертви, вік, спосіб життя, наявність судимості, стан здоров'я, психіки);
- скільки осіб брало участь у скоєнні злочину, роль кожного з них, наявність попередньої змови;
- обставини виникнення наміру, підготовки і приховання слідів злочину;
- кому відомо про статевий злочин;
- які обставини сприяли скоєнню статевого злочину та деякі інші.

Планування початкового етапу розслідування багато в чому залежить від змісту первинної інформації і результатів її перевірки. При цьому можливі наступні ситуації:

- гвалтівник невідомий жертві і після скоєння злочину втік;
- гвалтівник невідомий жертві, але затриманий відразу ж після скоєння злочину;
- гвалтівник відомий жертві та ін.

Огляд місця події проводиться залежно від стану потерпілої і її свідчень. Завдання огляду полягає у встановленні наступного:

- чи відповідає це місце свідченням потерпілої або особи, яка заявила про злочин, і якщо ні, то в чому розбіжність;
- які сліди та інші наслідки вказують на скоєння статевого злочину;
- чи є ознаки, що свідчать про інсценування статевого злочину;
- які речові докази можна використати для розшуку і викриття злочинця;
- які особливості місця події можуть бути використані для встановлення свідків та ін.

У справах про статеві злочини частіше за все призначаються криміналістичні, судово-медичні, судово-психіатричні експертизи та деякі інші.

Судово-медичною експертизою встановлюється:

- характер і тяжкість тілесних ушкоджень;
- механізм їх утворення;
- порушення цнотливої плівки;
- можливість скоєння статевого акту без її порушення;
- групова приналежність сперми, крові, слини;
- наслідки зґвалтування.

Кримінальні справи щодо розбещення неповнолітніх порушуються на основі заяв потерпілих, їх родичів, адміністрації шкіл і лікувальних закладів.

Розслідуючи їх, необхідно з'ясувати:

- у чому полягає розбещення;
- де і коли вони мали місце;
- який соціальний образ злочинця;
- чи був намір на розбещення потерпілих;
- чи не пов'язані такі дії з іншими злочинами та ін.

У таких справах, як правило, призначається судово-медична експертиза, на вирішення якої виносяться питання про досягнення статевої зрілості потерпілим, наявність слідів статевих зносин, тілесних ушкоджень та ін.

§4. Попередження скоєння злочинів в УВП

Профілактика скоєння злочинів в УВП починається з цілеспрямованої діяльності всіх структурних підрозділів установи під керівництвом режимних апаратів з виявлення обставин, які сприяють скоєнню злочинів, і вживання відповідних заходів щодо їх усунення.

Важливим завданням розслідування злочинів, скоєних в УВП, є виявлення причин і умов, що сприяли скоєнню злочинів. Необхідність виявлення

причин і умов скоєння злочину витікає з вимоги норм Кримінально-процесуального кодексу України.

Під причинами злочину слід розуміти сукупність антисуспільних поглядів, навичок, традицій правопорушника, а також несприятливі умови розвитку особи, які їх сформували. Антисуспільні погляди особи і зовнішні обставини, які зумовили їх виникнення (з подальшим негативним розвитком), виступають в якості основної причини скоєння злочинів, в тому числі і в УВП.

Причини злочину та умови, які сприяли його вчиненню, входять до предмета доказування в кожній кримінальній справі. Дослідження обставин справи не є всебічним і повним, якщо не виявлені причини та умови вчинення злочину. Така прогалина може бути підставою для повернення справи на додаткове розслідування або новий судовий розгляд.

Діяльність слідчого щодо попередження злочинів в УВП у процесі досудового розслідування кримінальної справи здійснюється в двох напрямках:

- 1) швидке і повне розслідування самого факту злочину;
- 2) виявлення обставин, причин і умов, що сприяли скоєнню злочину, і вживання необхідних заходів щодо їх усунення.

Швидке і повне розслідування злочинів – важливий напрямок профілактики їх скоєння. Адже необґрунтоване затягування строків провадження у справах про злочини, скоєні в УВП, може призвести в окремих випадках і до втрати доказів. При цьому необхідно враховувати контингент потерпілих, свідків, очевидців у справі, оскільки основну масу їх складають засуджені. Нерідко під тиском (психічним, а то і фізичним) найближчого оточення обвинуваченого засудженого свідки скоєного злочину змінюють свої свідчення на його (обвинуваченого) користь або зовсім відмовляються від них. Тому слідчий, крім прискорення дізнання і слідства, повинен вжити необхідних заходів і до нейтралізації негативного впливу, який здійснюється на свідків злочину.

Крім того, важко забезпечити виховний і профілактичний ефект покарання, якщо він настає через півроку, рік або й більше після скоєного, а часто вже й забутого злочину.

Відмічений недолік, що пов'язаний з недотриманням кримінально-процесуальних строків провадження справ, можна пояснити двома причинами:

- незнання окремими співробітниками УВП, що проводять дізнання на початковому етапі, норм КПК України;
- неналежна організація взаємодії слідчих з оперативно-режимними апаратами УВП.

Таким чином, своєчасне проведення необхідних слідчих дій і передача справи за підслідністю в найкоротші строки могли б здійснити суттєвий вплив на попередження злочинів в УВП.

Щодо другого напрямку профілактики злочинів в УВП – виявлення обставин, причин і умов, що сприяли скоєнню злочину, і вживання необхідних заходів щодо їх усунення – то в цьому напрямку діяльності слідчих відмічається недостатній вплив на профілактику злочинів в УВП. Але разом з тим, відповідно до КПК України, слідчі органи визнаються особливим суб'єктом попереджувальної діяльності і виконують самостійну профілактичну функцію з виявлення і усунення причин і умов, що сприяли скоєнню злочинів.

У процесі дізнання або досудового слідства слідчому необхідно встановити всю сукупність обставин, що сприяли скоєнню злочину, не обмежуючись лише деякими з них, а також уточнити, в якій конкретній формі вони проявились і з чиєї вини не були своєчасно усунені.

В предмет доказування обов'язково включаються:

- встановлення мотивів скоєного та зв'язків учасників злочину;
- обставини формування злочинної групи (якщо така мала місце), місця її збору;
- способи скоєння і приховання злочину;
- джерела надходження зброї або знарядь злочину;
- обставини, які призвели учасників злочину перед його скоєнням в стан сп'яніння (якщо таке мало місце);
- причини, через які відповідні органи не змогли попередити або припинити скоєння злочину.

Встановлення і з'ясування цих питань є обов'язком слідчого та особи, яка проводить дізнання чи досудове слідство. При цьому необхідно відмітити, що для виявлення обставин, які сприяли скоєнню злочину, як правило, не потрібне проведення яких-небудь додаткових слідчих дій. Вони встановлюються одночасно з отриманням фактичних даних, які характеризують сам злочин шляхом проведення допитів потерпілих, свідків, обвинуваченого та інших слідчих дій.

Водночас розслідування злочинів, скоєних в УВП, має свої особливості, які вимагають від слідчого знання специфіки діяльності цих установ, психології засуджених і процесів, що проходять у середовищі засуджених. Тільки при дотриманні цих вимог діяльність слідчого з виявлення причин і умов скоєння злочину дасть позитивний ефект.

Встановивши причини і умови, що сприяли скоєнню злочину, орган дізнання, прокурор чи слідчий, відповідно до КПК України вносить подання до начальника УВП про вживання заходів для усунення цих причин і умов. Цей документ є застереженням для адміністрації і повинен бути ефективним засобом запобігання злочинам і зміцнення законності в УВП.

Подання, як правило, вноситься після закінчення досудового слідства, але в невідкладних випадках це може бути зроблено в ході розслідування справи. Не пізніше, як у місячний термін після подання, має бути вжито необхідних заходів і про результати повідомлено особу, яка надіслала подання.

Аналіз архівних кримінальних справ дозволяє зробити висновок, що на виникнення криміногенних ситуацій у середовищі засуджених, які закінчуються скоєнням злочину, прямо впливають наступні обставини:

- погана ізоляція і нагляд за засудженими, що робить можливим проникнення до них спиртних напоїв (стан сп'яніння різко підвищує конфліктність цих осіб тощо), дозволяє їм виготовляти і зберігати різноманітні заготовки, заточки, ножі та ін., які полегшують скоєння злочину;
- негативні соціально-психологічні явища, що полягають в існуванні у середовищі засуджених традицій і неформальних норм поведінки (розв'язання бійки через образу словами, що мають принизливе значення в субкультурі засуджених);
- низька етична культура і свідомість засуджених, що тягне за собою численні конфліктні ситуації.

Практика розслідування злочинів, скоєних в УВП, виробила цілий ряд заходів, проведення або втілення в життя яких буде позитивно впливати на рівень злочинності в УВП. До таких заходів належать:

- 1) належне проведення індивідуальної і масової виховної роботи (роз'яснення засудженим норм чинного законодавства, проведення правової культури і пропаганди, проведення тематичних вечорів на теми про недопущення скоєння злочинів та ін.);
- 2) організація показових виїзних засідань судів з розгляду кримінальних справ про злочини, скоєні в УВП;
- 3) всіх порушників (без виключення), які зловживають вимогами режиму утримання, притягувати до дисциплінарної відповідальності;
- 4) виключення можливості користування засудженими без виробничої необхідності гострим (заточеним) обладнанням, що дозволить виключити можливість виготовлення засудженими різного роду штирів, пик, холодної зброї тощо;
- 5) підвищення стану обшукової роботи, яка проводиться в УВП, що надасть змогу виявляти приготування засудженими до скоєння злочину;
- 6) усунення недоліків у сфері ізоляції і нагляду за засуджених, що виключить можливість проникнення до засуджених заборонених речей та ін.

Втілення в життя цих та інших заходів, безумовно позитивно позначиться на оперативній обстановці в колонії і дозволить суттєво знизити рівень злочинності в установах виконання покарань.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Дайте криміналістичну характеристику злочинам, що скоюються за-судженими в установах виконання покарань.
- Які Ви знаєте основні типи злочинної поведінки?
- Розкрийте основні завдання, що стосуються невідкладних початкових слідчих дій.
 - Назвіть найбільш типові першочергові слідчі дії.
 - Дайте характеристику особливостям методики розслідування вбивств.
 - Які обставини повинні бути встановлені в ході розслідування вбивств?
 - Які обставини повинні бути встановлені в ході розслідування нанесення тілесних ушкоджень?
 - Які обставини необхідно встановити в ході розслідування зґвалтувань та інших статевих злочинів?
 - Які признаються експертизи та вирішуються питання у справах про статеві злочини?
 - Розкрийте діяльність слідчого щодо профілактики скоєння злочинів в установах виконання покарань.

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п./№ (1, 2, 3, 5, 9, 10, 18, 19, 23, 24, 29, 33, 37, 42, 48, 49, 50).

ТЕМА 22

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, СКОЄНИХ У СФЕРІ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

§ 1. Поняття підприємства, його кредитування та фінансово-господарської діяльності.

§ 2. Поняття ознак складу злочину за незаконно отриманий кредит і способи його скоєння.

§ 3. Підстави для порушення кримінальної справи за незаконне отримання кредиту та її розслідування.

§ 4. Початкові слідчі дії при розслідуванні злочинів у сфері економічної діяльності.

§ 5. Поняття фіктивного підприємництва та його розслідування.

§ 1. Поняття підприємства, його кредитування та фінансово-господарської діяльності

У період корінної переміни економіки в Україні і досягнення вагомих успіхів у ній наше суспільство зіткнулось зі спалахом як нових, так і раніше відомих злочинів у сфері економічної діяльності. Розслідування цих злочинів є достатньо складним завданням і перш за все тому, що ці злочини належать до категорії так званої «білокомірцевої» злочинності, іншими словами, вони скоюються професійно підготовленими людьми, з достатньо високим інтелектом, які володіють необхідними засобами і можливостями для реалізації своїх злочинних намірів.

Складність розслідування визначається і тим, що наші працівники не мають достатніх навичок і накопиченого досвіду роботи з проявами цієї злочинності. Практично відсутня профілактика боротьби з цим явищем, надійні методи і способи розслідування, а також відчувається недостатня підготовка слідчих кадрів для цієї галузі – все це, безумовно, негативно відображається

на повсякденній практичній роботі правоохоронних органів. Тому розслідування злочинів цієї категорії вимагає від правоохоронних органів знання економіки, фінансово-кредитної справи, бухгалтерського обліку, банківської діяльності та нових методик, знань і можливостей у сфері економічної діяльності та під час провадження судочинства.

Стаття 42 Господарського кодексу України від 16 січня 2003 року визначає, що підприємництво – це самостійна, ініціативна, систематична, на власний ризик господарська діяльність, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку.

Матеріальну основу підприємницької діяльності становить власність.

Власність як економічна категорія – це відносини між людьми з приводу речей (матеріальних благ), що присвоєні або належать одним особам і відповідно відчужені від інших осіб. Власник має право використовувати належне йому майно (будівлі, споруди, гроші, цінні папери тощо) для підприємницької діяльності. При цьому всім власникам забезпечуються рівні умови здійснення своїх прав.

Відповідно до законодавства України суб'єктами підприємницької діяльності (підприємцями) можуть бути:

- громадяни України, іноземці, особи без громадянства, які не обмежені законом у правоздатності і дієздатності;
- юридичні особи всіх форм власності встановлених Законом України «Про власність» від 07.02.1992р.

Не допускаються до заняття підприємницькою діяльністю такі категорії громадян:

- військовослужбовці;
- службові особи органів прокуратури;
- службові особи суду;
- державної безпеки;
- внутрішніх справ;
- арбітражного суду;
- державного нотаріату;
- органів державної влади і управління, які покликані здійснювати контроль за діяльністю підприємств;
- особи, яким суд заборонив займатись певною діяльністю до закінчення терміну, встановленого вироком суду.

Суб'єкти підприємницької діяльності мають право без обмежень приймати рішення і здійснювати самостійно будь-яку діяльність, що не суперечить чинному законодавству. Проте в деяких випадках діяльності у зв'язку з підвищеними вимогами до безпеки робіт та необхідністю централізації

функцій управління підприємництво застосовуватися не може. Перелік таких видів діяльності встановлює Верховна Рада за поданням Кабінету Міністрів України і спеціального дозволу (ліцензії).

Суб'єкти господарської діяльності можуть використовувати такі форми кредиту:

- 1) банківський;
- 2) комерційний;
- 3) лізинговий;
- 4) іпотечний;
- 5) бланковий;
- 6) консорціумний;
- 7) державний.

Згідно з положенням «Про кредитування», затвердженим постановою правління Національного банку України від 28 вересня 1995 року, *кредит* визначається як позиковий капітал банку у грошовій формі, що передається у тимчасове користування на умовах забезпеченості, повернення, строковості, плановості та цільового характеру використання. Банківський кредит надається суб'єктам кредитування усіх форм власності у тимчасове користування на умовах, передбачених кредитним договором. Кредити, які надаються банками, поділяються за строками використання:

- 1) короткострокові – до 1 року;
- 2) середньострокові – до 3 років;
- 3) довгострокові – понад 3 роки.

Або *кредит* – це надання грошей або товарів у борг на певний термін і на умовах їх повернення, звичайно, зі сплатою відсотків. Форми кредиту за своєю структурою поділяються на:

- банківський кредит – це кредит, який надається банком функціонуючим підприємствам (клієнтам) у вигляді грошових позик з обов'язковим поверненням і сплатою відсотків;

- комерційний кредит – це кредит, який надається функціонуючими підприємствами один одному у вигляді продажу товарів з відстрочкою платежу у двох формах: а) товарній; б) грошовій;

- лізинговий кредит – це відносини між юридичними особами, які виникають у разі оренди майна (технічних засобів) і супроводжуються укладанням лізингової угоди;

- іпотечний кредит – це особливий вид відносин з приводу надання кредитів під заставу нерухомого майна, тобто – це довгострокова позика під заставу нерухомості. В основному це купівля житла в кредит;

- консорціумний кредит – це форма кредиту, що надається банківським консорціумом. Консорціум – це тимчасове об'єднання, яке створюється

підприємствами і банками для спільної реалізації конкретних великомасштабних кредитних проектів;

- бланковий кредит – це кредит без забезпечення цінними паперами або матеріальними цінностями. Ним користуються клієнти, які мають довгострокові ділові довірчі відносини з банком та високу платіжну спроможність.

- державний кредит – це кредит, що надається юридичними і фізичними особами держави, яка є позичальником, для мобілізації державою коштів, для фінансування державних видатків, особливо коли державний бюджет є дефіцитним. Державний кредит виступає у різних формах: натуральної позики, випуск державою облігацій, казначейських зобов'язань та інших кредитних документів.

Згідно із законодавством на території України всі юридичні особи усіх форм власності, а також фізичні особи – громадяни України, особи без громадянства, які є суб'єктами підприємницької діяльності, можуть здійснювати між собою розрахунки як у безготівковому, так і у готівковому порядку, але у встановлених законодавством формах.

З метою удосконалення організації банками розрахунково-касового обслуговування народного господарства, правління Національного банку України постановою від 30 червня 1995 року за №166 затвердило відповідний порядок організації розрахункового обслуговування банками клієнтів і взаємовідносин з цього питання між установами Національного банку України та комерційними банками.

Положення про безготівкові розрахунки ґрунтується на принципах вільного вибору суб'єктами форм розрахунків. Вони можуть здійснюватися у таких формах:

- платіжних доручень – безготівкових розрахунків, які застосовуються для здійснення попередньої оплати за отримання поставлених товарів або наданих послуг;

- платіжних вимог-доручень – постачальник заповнює вимогу про сплату коштів і безпосередньо надсилає її покупцеві (платникові);

- чеків – письмових розпоряджень власника рахунку (чекодавця) для банку, де відкрито його рахунок, про оплату вказаної у чекові суми;

- акредитивів – розрахунків, коли банк покупця доручає банку постачальника провести аналіз рахунків постачальника на умовах, вказаних у кредиті й угоді. Тобто, це цінний папір, який посвідчує право кредитора на отримання в банку певної суми та у вказаний термін;

- векселів – розрахунків, відповідно до яких боржник зобов'язаний виплатити кредитором певну грошову суму у вказаний термін.

§2. Поняття ознак складу злочину за незаконно отриманий кредит і способи його скоєння

Кримінальна відповідальність за незаконне отримання кредиту складається з двох частин і передбачена статтею 222 Кримінального кодексу України. Перша частина містить кваліфікацію про отримання фізичною чи юридичною особою кредитів, субсидій, субвенцій, дотацій, податкових пільг шляхом надання свідомо неправдивої інформації державним органам, банкам або іншим кредиторам про свою фінансово-господарську діяльність. Друга частина статті 222 ККУ вказує на ті ж дії, вчинені повторно або які завдали великої матеріальної шкоди державі чи кредиторові.

Кредити, дотації, субсидії, субвенції – це види, як правило, грошової допомоги, яка надається державою в особі її центральних чи місцевих органів влади за рахунок коштів державного чи місцевих бюджетів, а також допомога, що надається суб'єктами підприємницької діяльності, різними фондами, в тому числі благодійними, і окремими громадянами за рахунок власних коштів суб'єктам підприємницької діяльності, громадським організаціям, об'єднанням громадян чи окремим громадянам. Дотації, субсидії, субвенції можуть надаватись і в натуральній формі.

Дотації – вид грошової допомоги, яка надається, як правило, збитковим підприємствам з боку держави з метою покриття затрат, що не покриваються виручкою від реалізації виробленої продукції, тобто підприємствам, в яких планові затрати на виробництво продукції чи надання послуг перевищують доходи від реалізації виробленої продукції і наданих послуг.

Субсидії – підтримка, допомога переважно у грошовій формі, що надається без будь-яких конкретних умов і незалежно від фінансового стану суб'єктів, яким вони надаються. Як правило, субсидії надаються для стимулювання певної діяльності чи виробництва певної продукції, підтримання підприємницької діяльності взагалі.

Субвенції – допомога, що надається для фінансування певних конкретних програм, проектів, що схвалюються суб'єктами, які надають допомогу. На відміну від дотації і субсидії, субвенція підлягає поверненню у разі використання разової допомоги не за її цільовим призначенням.

Кредит – надання кредитором позички в грошовій чи товарній формі на умовах повернення в певний строк і, як правило, зі сплатою відсотків.

В якості родового об'єкта злочину виступає фінансова система учасників економічного обороту. Сферою їх застосування і скоєння злочину є банки, кредитні установи, кредити різних видів, тобто весь економічний оборот. Предметом злочину є недостовірна інформація з метою одержання субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів чи пільг щодо податків.

Така інформація є предметом злочину лише у тому випадку, якщо вона є завідомо неправдивою, тобто особа достеменно наперед знає, що вона містить недостовірні дані щодо наявності підстав на одержання субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів чи пільг щодо податків.

Пільги щодо податків – це повне чи часткове звільнення від сплати всіх чи окремих податків залежно від виду суб'єкта підприємницької діяльності.

З об'єктивної сторони злочин характеризується активними діями – поданням державним органам, різним фондам, підприємствам, банкам та іншим кредиторам завідомо неправдивої інформації з метою одержання субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів чи пільг щодо податків. Злочин, передбачений ч. 1 ст. 222 ККУ, відноситься до формального складу злочинів і вважається закінченим з моменту надання винною особою завідомо неправдивої інформації, незалежно від того, чи одержані в результаті субсидії, субвенції, дотації, кредити чи пільги щодо податків.

Якщо винна особа, подаючи завідомо неправдиву інформацію, мала намір привласнити кошти, одержані як субсидія, субвенція, дотація, кредити чи пільги щодо податків, її дії слід кваліфікувати, як замах на розкрадання державного або індивідуального майна, а у разі фактичного обернення одержаних коштів на свою користь чи на користь інших осіб – як закінчене розкрадання.

Підrobка документів і подання таких документів державним органам, банкам й іншим кредиторам є способом вчинення злочину, передбаченого ст. 222 і додаткової кваліфікації за підrobку документів за ст. 358 чи ст. 366 («Службове підrobлення») не потребує.

Суб'єктивна сторона злочину характеризується провиною у формі прямого наміру зі спеціальною метою – незаконним одержанням дотацій, субсидій, субвенцій, кредитів чи пільг щодо податків. Мотиви вчинення злочину можуть бути різні (як правило, корисливі) і на кваліфікацію не впливають, але повинні враховуватись при призначенні покарання.

Суб'єктами злочину можуть бути особи, які досягли 16 річного віку:

- громадяни, які займаються підприємницькою діяльністю без утворення юридичної особи;
- громадяни–засновники чи власники суб'єктів підприємницької діяльності (юридичних осіб);
- службові особи юридичних осіб – суб'єктів підприємницької діяльності.

Частиною 2 статті 222 ККУ передбачена відповідальність за два кваліфікованих види злочину, що розглядається:

1) надання вказаними в ч. 1 ст.222 особами завідомо неправдивої інформації державним органам, банкам, іншим кредиторам з метою одержання дотацій, субсидій, субвенцій, кредитів чи пільг щодо податків, вчинених повторно;

2) заподіянням такими діями великої матеріальної шкоди державі чи кредитору.

Для кваліфікації дій за ч. 2 ст. 222 ККУ за ознакою вчинення їх повторно необхідно встановити, що особа раніше вчинила дії передбачені ч. 1 цієї статті і не збігли строки давності притягнення до кримінальної відповідальності за раніше вчинені дії, якщо особа не була осуджена за них або ж з особи не знята чи не погашена судимість за злочин, передбачений ч. 1 ст. 222 ККУ.

Великою матеріальною шкодою державі чи кредиторів (юридичній особі), згідно з приміткою до ст. 205 ККУ «Фіктивне підприємництво», слід вважати шкоду, якщо вона у 1000 і більше разів перевищує неоподаткований мінімум доходів громадян. Матеріальна шкода державі чи кредиторів може бути заподіяна в результаті використання дотацій, субсидій, субвенцій не за цільовим призначенням, неповернення кредитів, ухилення від сплати податків. Одержання пільг щодо податків у результаті надання службовою особою суб'єктам підприємницької діяльності завідомо неправдивої інформації податковим органам є одночасно і ухиленням від сплати податків, відповідальність за яке передбачено ст. 212 ККУ «Ухилення від сплати податків». Під значним розміром коштів слід розуміти суму несплаченого податку, яка в 1000 і більше разів перевищує неоподаткований мінімум доходів громадян.

Способи скоєння злочинів

Способи скоєння злочинів цього роду досить різноманітні. На першому етапі підприємці (керівники організацій) можуть діяти за однією або декількома схемами, які наведені нижче:

а) заснування фіктивних фірм. Частіше за все такі фірми реєструються на підставних осіб, інколи за краденим паспортом. Мета заснування таких «одиночок» – отримати кредит, присвоїти його, ліквідувати «фірму»;

б) виготовлення фіктивних документів і подання їх для укладання кредитних договорів. Це може здійснювати як фіктивна фірма, так і реально існуюче підприємство (організація), підприємець. Мета виготовлення фіктивних документів – зробити видимість фінансової спроможності;

в) фабрикація документів про нібито укладення договорів, підрядних робіт, які надаються в банк у якості обґрунтування кредитів;

г) надання фіктивних або отриманих шляхом обману гарантійних листів або доручень від державних або комерційних структур;

г) надання кредитору застави, якої нема у власності підприємця чи яка вже знаходиться під заставою, або майна, яке не має тієї цінності, під яке заставляється;

д) підкуп банківських робітників для отримання кредитів з порушенням економічних нормативів, вимог забезпечення повернення кредитів, відсут-

ність у договорі строків і форми контролю за діяльністю організації, яка отримала кредити.

Важливим елементом скоєння злочинів у цій сфері є такий фактор, як наявність в організації, яка бере в кредит, декількох рахунків у банку. Це дає можливість господарській структурі проводити операції за різними розрахунками, перераховувати кредит, уникаючи головного рахунку, вводити в оману кредитора при наявності претензій до головного рахунку.

§3. Підстави для порушення кримінальної справи за незаконне отримання кредиту та її розслідування

Типовою вихідною інформацією для порушення кримінальної справи по злочинах, пов'язаних з кредитуванням, є:

1) повідомлення банку або іншої кредитної установи, яка надала кредит, про неповернення кредиту і зникнення фірми;

2) повідомлення податкової міліції про наявність комерційної організації, яка не займається ніяким видом діяльності, але акумулює гроші на своїх рахунках.

Вихідною (початковою) інформацією для порушення кримінальної справи про неправомірне кредитування або злісне ухиляння від погашення кредитної заборгованості частіше за все є:

а) матеріали органів дізнання, які містять у собі результати оперативних розробок;

б) матеріали, які надходять від контрольних органів (податкової міліції, податкової інспекції, аудиторських фірм, ревізійних органів);

в) матеріали, виділені з інших кримінальних справ, а також які надійшли від арбітражних судів;

г) повідомлення засобів масової інформації;

г) заяви або повідомлення громадян.

Аналізуючи матеріали, які надійшли, перш за все потрібно встановити, чи мають місце в діях особи (організації) ознаки складу злочину (ст. 205, 218, 219, 222 КК) або справу потрібно відправити для вирішення до господарського чи цивільного судочинства.

У ході попередньої перевірки виявляють правовий статус організації (підприємства), яка отримала і не повернула кредит, наявність юридичної особи, форму власності. Вказані обставини можуть бути встановлені шляхом ознайомлення зі статутом підприємства і угодами, які були підписані, а також за запитом про реєстрацію юридичної особи в установленому законом порядку. Може бути здійснена фінансово-економічна перевірка

підприємства (аудиторська, податкова) з вивченням актів попередніх перевірок.

При порушенні кримінальної справи слідчий повинен володіти такими матеріалами:

- повною офіційною назвою підприємства (організації підприємця), хто отримав кредит, їх юридична адреса, хто засновник підприємства, коли і ким воно зареєстроване, номер рахунку і назва банку;

- відомостями про те, чи є порушення закону і в чому вони виразились;

- відомостями про результати проведених фінансово-економічних перевірок, ревізій, наявністю таких документів, які підтверджують скоєння правопорушення;

- поясненням осіб, причетних до скоєння злочину;

- наявністю виписок з нормативних актів, які були порушені і при перевірці виявлені.

При порушенні кримінальної справи повинна враховуватися повнота зібраних документів і наявність в них ознак скоєного злочину, а також обставини, що в цьому випадку не потребують згоди власника майна, стосовно об'єкта посягання. Після порушення кримінальної справи залежно від характеру злочину (незаконне отримання кредиту, субсидії, субвенції тощо) *підлягають встановленню*:

- 1) обставини, за яких заснована фірма, що отримала кредит; на скільки законна її діяльність; документи, які вона подала для реєстрації. Такими документами мають бути статут і договір. Юридична особа, яка не є комерційною організацією, може діяти на основі загального положення про організації цього виду (фонди цього виду, спортивно-оздоровчі організації тощо). При заснуванні юридичної особи в документах зазначається найменування юридичної особи, місце її знаходження, порядок управління, інші відомості, передбачені законом;

- 2) обставини підписання кредитного договору, його відповідність нормативним актам, рух отриманого кредиту, його відповідність договору;

- 3) оригінальність чи фіктивність документів на отримання кредитів;

- 4) обставини вилучення кредитних платежів, з'ясування чи був переказ їх на інший рахунок цієї організації або іншої; які угоди були здійснені під цей кредит, які господарські операції здійснені і які матеріальні цінності отримані, де і в кого вони знаходяться;

- 5) встановлення всіх учасників незаконного отримання кредиту, наявність підставних осіб, на яких була зареєстрована фіктивна фірма, розмір прибутку, який отримала комерційна організація від угоди;

- 6) роль робітників банку при заключенні договору і видачі кредиту;

- 7) обставини злісного ухилення організації (громадянина) від погашення кредитної заборгованості;

8) місце знаходження особи (юридичної, фізичної), наявність у неї власності та конкретно якої та ін.

§4. Початкові слідчі дії при розслідуванні злочинів у сфері економічної діяльності

До числа невідкладних початкових дій слід віднести виїмку або виявлення і вилучення (обшук) документів. Від того, наскільки своєчасно і повно будуть вилучені документи, залежить успіх будь-якого розслідування злочинів у сфері економічної діяльності. До документів, які підлягають огляду і вилученню належать документи, які безпосередньо пов'язані з отриманням кредиту або відображають фінансово-господарську діяльність підприємства (організації). Це можуть бути як первинні документи, наприклад, накладна на придбану продукцію (матеріали), так і документи звітних обліків. Для їх вивчення (а інколи огляду і виїмки) доцільно запросити спеціаліста в області фінансово-економічної справи.

Мета вивчення документів – отримати дійсні дані про фінансово-господарську діяльність організації, її платоспроможність, цільове використання засобів, які є у її розпорядженні. Справа в тому, що розслідування будь-якого злочину в цій сфері охоплює цілий комплекс питань, пов'язаних з діяльністю юридичної особи, яку перевіряють. Оптимальним варіантом для отримання достатньо повної і об'єктивної картини такої діяльності є проведення фінансово-економічної експертизи. Предмет судової фінансово-економічної експертизи складає комплекс обставин справи, які встановлюються у відношенні фінансових операцій і фінансових показників діяльності підприємства (в організації), а також фактичні дані, що характеризують утворення, розподіл і використання на підприємстві (організації) доходів і грошових фондів; негативні відхилення в цих процесах, що вплинули на показники господарської діяльності і сприяли здійсненню правопорушень, пов'язаних з недотриманням фінансової дисципліни. Найчастіше фінансово-економічні дослідження проводяться або для аналізу фінансових результатів і визначення фінансового стану підприємства (організації), або для визначення розміру неправомірно отриманих доходів, а також недотримання правил здійснення фінансових операцій, прихованого від держави прибутку, необґрунтованих відрахувань у грошові фонди, необґрунтованого одержання кредитів.

За допомогою фінансово-економічної експертизи встановлюють:

- реальність і економічну обґрунтованість фінансових показників підприємства (організації) у випадках перекручування даних про доходи і витрати;

- фінансовий стан і платоспроможність підприємства (організації);
 - структуру і динаміку доходів і витрат підприємства (організації) з метою визначення в них диспропорцій, що вплинули на величину балансового прибутку і пов'язаних з нею показників;
 - диспропорції у співвідношенні між собівартістю продукції і динамікою застосованих цін з метою встановлення фактів перекручування звітних даних про прибуток підприємства (організації);
 - негативні відхилення в розподілі і використанні прибутку, які призвели до необґрунтованого завищення суми коштів, що залишаються в розпорядженні підприємства (організації);
 - розрахункові операції, пов'язані з утворенням і використанням доходів і грошових фондів підприємства (організації) з метою встановити негативні відхилення (недоплати, переплати) за окремими статтями доходів і напрямками витрат коштів;
 - необґрунтоване надання кредиту іншій організації;
 - неповернення кредиту цієї організації;
 - ступінь забезпечення підприємства оборотними коштами, причину утворення дебіторської і кредиторської заборгованості. Потреба в організації фінансово-економічних експертиз може виникати також за необхідності дослідження фінансової ситуації, пов'язаної з одержанням кредиту, із завищенням чи заниженням закупівельних цін, перевищенням граничного рівня рентабельності й одержанням надприбутку підприємствами-монополістами.
- Найчастіше при призначенні фінансово-економічної експертизи, у тому числі й у справах про кредитування, перед експертами ставляться такі питання:
- а) чи відповідають звітні дані підприємства його фінансовому стану, а якщо ні, то які економічні фактори привели його до неплатоспроможності;
 - б) чи дозволяв фінансовий стан підприємства давати кредит (позику) іншому підприємству і якщо так, то за рахунок яких джерел;
 - в) чи відповідає собівартість продукції (робіт, послуг) підприємства здійсненим витратам, якщо так, то чи не спричинило це перекручення даних про прибуток підприємства;
 - г) чи не свідчать фінансові операції підприємства про відволікання засобів з господарського обороту і їхнє нецільове використання та ін.

Проведенню судової фінансово-економічної експертизи може передувати ревізія. Ревізії призначені слідчими, доручаються ревізорам окремих відомств у системі Кабінету Міністрів України. Важливим моментом початкових слідчих дій є накладання арешту на матеріальні цінності і на кошти, що зберігаються на рахунках організації (підприємця)- боржника. Арешт накладається, в першу чергу, для відшкодування заподіяного матеріального збитку. Однак можуть бути й інші варіанти. Наприклад, накладення арешту на

майно, надане раніше у вигляді застави для його справжньої оцінки, встановлення його відповідності тим зведенням, що були зафіксовані в договорі кредитування, в оціночному заключенні експертів тощо.

З метою відшукати документи, що мають значення для справи, а також знайти майно, на яке може бути накладено арешт, на початковій стадії розслідування проводиться обшук. Обшуки здійснюються в офісі фірми, за місцем проживання керівника (підприємця), головного (старшого) бухгалтера, на дачах, у гаражах, в автомобілях тощо. Разом з офіційними документами під час обшуку вилучають чорнові записи, заготовки підроблених документів, штампи, печатки, що використовувались для їхнього виготовлення, друкарські машинки, комп'ютери та інші засоби оргтехніки, використані для виготовлення підроблених документів. Ці матеріали можуть дати уявлення про фінансово-господарську діяльність організації, про підготовчі дії для отримання кредиту, про способи його приховування.

До числа початкових слідчих дій у справах цієї категорії може бути віднесений і огляд виробничих, складських приміщень, офісу фірми. Метою подібних оглядів є:

- а) встановити їх цільове призначення і відповідність заявленій діяльності;
- б) визначити, чи дійсно є такі складські приміщення для збереження матеріалів, товарів, іншої продукції, тобто відповідно до укладеного договору; чи можна в цьому приміщенні розмістити заявлені товари (продукцію, матеріали); чи немає залишків цих товарів (матеріалів, продукції);
- в) встановити відповідність виробничих приміщень заявленій діяльності, а також, чи могли в них виготовляти невраховану продукцію;
- г) чи можуть в офісах бути розміщені співробітники апарату в тій кількості, як це значиться у документах (у тому числі у відомості на видачу зарплати); чи є в цьому офісі інші організації, де в офісі можуть зберігатися (бути заховані) документи, які цікавлять слідство та ін.

У ході подібних оглядів доцільна допомога фахівців. За необхідності може бути призначена, наприклад, судово-товарознавча експертиза.

Важливе значення мають допити підозрюваних і свідків. При розслідуванні економічних злочинів, у тому числі й в області кредитування, типовими поясненнями зацікавлених осіб у прихованні злочину є посилання на господарський прорахунок: невиправданий ризик, несумлінні дії партнерів, несприятлива кон'юнктура тощо. Спростувати подібні пояснення можуть тільки встановлені перед допитом факти (одиночні чи в комплексі), що піддаються сумніву в об'єктивності обставин, які привели до неповернення кредиту або його незаконного одержання (у тому числі пільгового кредиту).

До числа таких фактів, що виявляють справжні наміри кредитоотримувача та фактичне положення справ в організації, можна віднести:

1. Створення фірми за підробленими документами; надзвичайно малий розмір статутного капіталу; відсутність площ для виконання зазначених у статуті робіт або надання послуг; відсутність у штаті організації осіб, здатних виконувати ці роботи (послуги);

2. Вимога стовідсоткової попередньої оплати робіт (послуг) як неодмінна умова угоди, що укладається. Розрахунок будується на отриманні 100% прибутку і ліквідації «фірми-одноденки»;

3. Нереально великі розміри доходу, що фірма обіцяє своїм кредиторам, високі відсотки по вкладах. Ця ознака найчастіше фігурує у справах про операції, що пов'язані з цінними паперами; залученням засобів населення; одержанням кредитів одночасно від декількох організацій (фірм, банків);

4. Несприятлива ситуація на момент одержання кредиту. Це може бути наявність великого числа боргів, прострочених зобов'язань з виплат, зроблених робіт, з надання послуг тощо. Це можуть бути обставини, що поставили організацію (підприємця) на межу банкрутства (руйнування): знищення майна (пожежа, стихійне лихо), вимагання з боку злочинних структур та ін.;

5. Обставини, що свідчать про відсутність реальних можливостей виконати умови, під які брався кредит. Це може бути непрофесіоналізм підприємця чи відсутність необхідних професіоналів в організації; невиконання організацією (підприємцем) необхідних підготовчих дій (дача реклами, завезення матеріалів, оренда приміщень та ін.);

6. Підроблені документи, «гарантійні», тобто фіктивні листи, неналежна застава, що пропонувалась при укладанні угоди;

7. При заключенні договору кредитування під угоди, пов'язані з придбанням матеріалів за кордоном, коли наявним є факт відсутності валютного рахунку (валютних засобів) у кредитотримувача;

8. Витрата засобів, отриманих як цільовий кредит, не за призначенням (повернення боргу, ремонт офісу, придбання дачі, квартири, транспортного засобу тощо).

Поряд із проведенням початкових слідчих дій органам дізнання даються завдання: прослуховування і запис телефонних розмов, виявлення епізодів, подібних розслідуваному, або скоєних раніше у сусідніх регіонах та ін. Доручення слідчого можуть стосуватися і дій оперативних працівників особливо з виявлення грошей і цінностей, нерухомості, нажитих злочинним шляхом; фактів вкладання засобів у нелегальний бізнес (зі зброєю, наркотиками, проституцією, азартними іграми); встановлення конкретних учасників події, їх розшук і затримання.

На наступному етапі відбувається, як правило, перевірка пояснень, що дали звинувачені (підозрювані), і закріплення доказів, отриманих на початку слідства.

§5. Поняття фіктивного підприємництва та його розслідування

Під фіктивним підприємництвом (ст. 205 ККУ) слід розуміти створення комерційної організації без наміру здійснювати підприємницьку чи банківську діяльність, що має за мету одержання кредитів, звільнення від податків, іншої майнової вигоди чи прикриття забороненої діяльності, чим заподіяний великий збиток громадянам, організаціям чи державі.

Фіктивне підприємництво — самостійний злочин, що посягає на сферу економічної (підприємницької) діяльності з усіма властивими йому ознаками.

За змістом ст.205 ККУ «Фіктивне підприємництво» є кримінально караним, що передбачає створення комерційної структури з метою прикриття незаконної діяльності, тобто без наміру здійснювати підприємницьку діяльність. Однак подібне трактування приховує в собі небезпеку притягнення до кримінальної відповідальності за думки, за намір, що суперечить принципам українського кримінального права. До того ж такий намір у момент, коли комерційна організація тільки створена, може бути встановлено тільки визнанням самого винного, що нереально і не є надійним доказом. Тому було б неправильно трактувати фіктивне підприємництво як бездіяльність після створення комерційної структури.

Фіктивне підприємництво — це діяльність, яка хоч і здійснюється законно зареєстрованою комерційною організацією, але не пов'язана з підприємництвом (тобто з користуванням майном чи виробництвом, продажем товарів, виконанням робіт чи наданням послуг), а лише імітує один з видів підприємництва для прикриття злочинної діяльності. При будь-якому з наведених вище варіантів метою такої діяльності є отримання свідомо незаконної матеріальної вигоди.

Суб'єктивна сторона розглянутого злочину характеризується тільки навмисною провиною, тобто прямим наміром відносно створення комерційної організації і прямим чи непрямим наміром стосовно наслідків. Особа усвідомлює, що створює фіктивну комерційну організацію з метою:

- 1) одержання кредитів;
- 2) звільнення від податків;
- 3) одержання іншої майнової вигоди;
- 4) прикриття забороненої діяльності.

На практиці найчастіше фіктивні комерційні організації створюються для неправомірного отримання кредитів чи прикриття забороненої діяльності. Під забороненою діяльністю необхідно розуміти види діяльності:

- 1) які перераховані в Кримінальному кодексі як злочини;
- 2) здійснення яких дозволено винятково визначеними органами;
- 3) для здійснення яких потрібний спеціальний дозвіл (ліцензія).

Фіктивне підприємництво може бути і способом здійснення податкових злочинів, коли суб'єкт оподаткування перераховує фіктивно комерційній організації частину своїх доходів, занижуючи тим самим величину оподаткованого об'єкта.

Фіктивне підприємництво необхідно відрізнити від шахрайства (ст. 190 ККУ) як способу заволодіння чужим майном чи придбання права на чуже майно шляхом обману чи зловживання довірою.

Фіктивне підприємництво – це свого роду «кваліфікований» спосіб обману, коли законно зареєстрована підприємницька структура, яка має дозвіл на здійснення відповідної діяльності, всі реквізити (самостійна назва юридичної особи, установчі документи, розрахунковий рахунок у банку, юридична адреса, бланки, штампи, печатки тощо), власне кажучи все, що необхідно, – навмисно обманює громадян, юридичних осіб, суб'єктів, що ведуть господарську діяльність, державу, займаючись не підприємництвом, а різного роду незаконною діяльністю, яка насправді є відверто злочинною. Фіктивне підприємництво, по суті, є свого роду «інструментом» здійснення інших злочинів чи прикриттям заборонених видів діяльності.

Фіктивне підприємництво становить підвищену небезпеку, оскільки така діяльність «підприємницьких» структур завдає великої шкоди здійсненню економічних реформ у побудові цивілізованого ринку, оскільки такі структури ще на початку свого існування мають ознаки організованої злочинності, а їх реєстрація – це лише офіційне прикриття.

Під прикриттям фіктивних підприємницьких структур можуть відбуватися, поряд з перерахованими, і такі злочини, як контрабанда, торгівля людьми, залучення до заняття проституцією і багато інших.

У зв'язку з цим ст. 205 КК України повинна застосовуватися в сукупності з іншими статтями КК, які забороняють під страхом кримінального покарання певні види діяльності. Для прикладу розглянемо розслідування фіктивного підприємництва, здійснюваного з метою незаконного отримання кредиту. Предметом перевірки фіктивного підприємництва будуть:

а) створення фірми (фіктивно-комерційної організації), що одержала кредит;

б) реальність господарської угоди, під яку отриманий кредит;

в) рух отриманих кредитів;

г) вилучення кредиту;

г) встановлення всіх учасників фіктивно-комерційної організації, а також банківських працівників, що сприяли їх діяльності.

Для перевірки цих обставин необхідно провести дії, спрямовані на доведення факту створення фіктивного підприємства без мети заняття підприємницькою діяльністю. Для цього потрібно встановити:

- розмір статутного капіталу і його формування; не виправдано малий розмір статутного капіталу може свідчити про відсутність намірів здійснювати підприємницьку діяльність, заявлену в установчих документах;
- факт відсутності приміщень (власних, орендованих), придатних для заявленої діяльності;
- відсутність необхідних матеріалів, сировини, товарів, готової продукції, які б підтверджували про здійснення підприємницької діяльності, що визначена в документах;
- наявність декількох рахунків у різних банках, у тому числі і на підставних осіб (філії, дочірні організації), що дозволяють переадресовувати кошти з одного банку в інший і знімати наявні суми з рахунків;
- якщо отримані кредити використовувалися для заняття забороненою діяльністю, то необхідно встановити, за якою угодою здійснювалось фіктивне прикриття цієї діяльності, в чому воно виражалось.

При розслідуванні подібної ситуації необхідно, в першу чергу, враховувати, що всі члени організованого злочинного співтовариства зв'язані круговою порукою. Тому початковою інформацією, здатною послужити підставою для порушення кримінальної справи, можуть бути тільки відомості, що надійшли ззовні, але ніяк не із самого злочинного співтовариства.

Джерелом таких повідомлень можуть бути:

- а) негласна інформація і результати оперативної перевірки, отримані оперативним шляхом;
- б) інформація, що надходить з державних контрольних органів (податкової інспекції, контрольно-ревізійних органів та ін.);
- в) повідомлення громадян у засобах масової інформації про відсутність легальної діяльності комерційної організації чи заняття нею забороненою діяльністю в тісному зв'язку з банком (банками).

Незалежно від джерела інформації, перевірки підлягають як дії фіктивно-комерційної організації, так і окремі види діяльності банку при підозрі на його активну роль у створенні фіктивного підприємства і злочинне співробітництво з ним. Такими обставинами, що підлягають встановленню, можуть бути:

- а) кількаразовий переказ коштів у різні організації на різні рахунки;
- б) вкладення коштів у рухоме і нерухоме майно, що потім реалізується;
- в) скупка ювелірних виробів, антикваріату, стародавніх картин тощо;
- г) маскування розкрадених коштів шляхом оформлення документів за понесені збитки (перерахування коштів організаціям, що нещодавно припинили своє існування, виплата значних штрафних санкцій з вини несумлінних партнерів тощо).

При активній участі співробітників банку в діяльності фіктивного підприємства по розкраданню грошових засобів використовується такий

спосіб приховання як перекручування (викривлення) комп'ютерної інформації, що відображає фінансово-кредитну діяльність банку. Для цього інформація може бути знищена або в самому комп'ютері, або на магнітних, оптичних носіях (дискетах і дисках) інформації. Так, магнітні носії використовуються повторно з одночасним знищенням попередніх записів. Можливе маскування розкрадань під виглядом збійних ситуацій, коли нібито через помилки в програмі відбувся збій комп'ютера, який привів до втрати частини інформації.

На початковому етапі розслідування можуть мати місце дві принципово відмінні одна від одної слідчі ситуації:

1) невідома особа (особи), з числа банківських працівників, здійснює розкрадання за змовою з членами фіктивно комерційної організації;

2) злочинець затриманий на місці вчинення злочину з речовими доказами.

У першій ситуації алгоритм розслідування буде складатися з наступних дій:

- вилучення і вивчення платіжних банківських документів, а також документації, що супроводжує ці документи (договори, доручення, контракти, реєстри тощо);

- вилучення документації за рухом банківських засобів на рахунках як фіктивного підприємства, так і інших установ та організацій при сумніві в законності їхніх дій;

- накладення арешту на грошові суми, зараховані за підробленими банківськими документами в установи банків, і на грошові суми, зараховані за платіжними дорученнями на фіктивно-комерційні організації;

- вилучення та вивчення нормативних матеріалів, що регламентують діяльність банківських установ;

- допит керівників і співробітників банківських установ, де були виявлені і вилучені підроблені документи, звідки перераховувалися незаконні кредити. У ході допитів підлягають з'ясуванню обставини кредитування фіктивно-комерційної організації, причини відступу від встановлених правил (якщо були такі відступи), хто зі співробітників банку брав участь в оформленні цих документів;

- чи здійснював банк контроль за діяльністю фіктивно-комерційної організації і якщо ні, то чому, та інші обставини;

- проведення експертиз (судово-бухгалтерських, судово-почеркознавчих та ін).

У другій ситуації, коли хто-небудь із членів злочинного співтовариства затриманий на місці скоєння злочину (виготовлення чи подання інших документів, незаконне одержання наявних засобів (грошей), заняття незаконною діяльністю), алгоритм розслідування буде таким:

- затримання і особистий обшук затриманого як підозрюваної особи в здійсненні злочину. У ході особистого обшуку, а відносно банківського працівника – і обшуку на робочому місці, підлягають вилученню всі банківські документи, чорнетки, бланки документів, дискети, записні книжки, квитанції для оплати міжміських переговорів, транспортні документи тощо;

- допит затриманого, з'ясування обставин здійснення злочину, виявлення співучасників;

- обшук за місцем проживання підозрюваного (для виявлення об'єктів, зазначених раніше, а також грошей і цінностей, нажитих злочинним шляхом);

- допит свідків, які можуть дати відомості, що доповнять інформацію про злочинну діяльність.

При розслідуванні банківських розкрадань, в тому числі і шляхом «перекачування» грошей у фіктивну структуру, необхідно, в першу чергу, вилучити і проаналізувати комп'ютерну інформацію – головне джерело відомостей про розкрадання і способи його приховування.

При проведенні обшуку за місцем роботи та місцем проживання підозрюваного здійснюється обшук і вилучення носіїв інформації (дискет, дисків, магнітофонних стрічок тощо), що містять відомості, які належать до розрахункових операцій підрозділів банку про місцеві здійснення розкрадань, до носіїв функціонуючого програмного забезпечення по банківським операціям за конкретний період часу, а також графічні роздруковки комп'ютерного тексту (лістинги) та інші документи; журнали обліку збійних ситуацій обчислювальної техніки (журнали ведуться в банку і в організації, що обслуговує обчислювальний центр банку); протоколи вечірнього рішення, у яких зафіксовані дії оператора з обробки інформації після операційного дня; журнали робочого часу комп'ютерних систем; журнали передачі змін, додаткові інструкції, зведення про контрольні числа, дані обліку технічних несправностей комп'ютера та ін.

При виїмки комп'ютерної інформації бажано використовувати допомогу фахівця в галузі комп'ютерних технологій. У ході допитів необхідно з'ясувати:

- 1) у працівників банків: порядок організації й особливості бухгалтерського обліку з використанням комп'ютера і комп'ютерних систем, про взаємодію з обчислювальним центром конкретного банку у процесі банківських операцій;

- 2) в осіб, які виконували відомчу ревізію: яким чином було виявлене розкрадання, як воно було замасковано, хто з числа банківських працівників мав відношення до операцій, що супроводжувалися розкраданням;

- 3) у посадових осіб обчислювального центра банку: хто розробляв програмне забезпечення, які зміни і з чийої ініціативи в нього вносилися, наскільки

надійний функціонуючий програмний комплекс, наскільки він захищений від несанкціонованого проникнення;

4) у спеціалістів відділу технічного забезпечення обчислювального центру банку: коли і який проводився ремонт обчислювальної техніки, чим він був викликаний; яка організація та особливості роботи структурних підрозділів банку в комп'ютерній мережі по забезпеченню операцій банку, особливо тих, котрі пов'язані з розкраданням коштів.

Якщо викрадені кошти були перераховані фіктивно-комерційній структурі, то поряд із зазначеними слідчими діями здійснюється:

- виїмка в установах банку документів на неіснуючі комерційні структури;
- допит осіб, зазначених у протоколі загальних зборів і в установчому договорі, з питання створення цієї структури, що брали участь в зазначених заходах, чи підписували протокол та інші документи;
- допит осіб, що зареєстрували цю комерційну організацію: хто готував документи, хто їх подавав, які обставини супроводжували реєстрацію.

На наступних етапах важливу роль відіграють судові експертизи. Це може бути техніко-криміналістична і судово-почеркознавча експертизи (підробки в документах, дослідження почерку, підписів, підчистки, дописки, травлення тощо); судово-бухгалтерська і фінансово-економічна – для аналізу діяльності господарчих суб'єктів (у тому числі і фіктивних організацій). Однак найбільші труднощі викликає проведення комп'ютерно-технічної експертизи. У якості експертів повинні бути запрошені фахівці в галузі обчислювальної техніки, програмування, засобів захисту інформаційних комп'ютерних систем.

Для вирішення комп'ютерно-технічної експертизи можуть бути поставлені наступні питання:

- чи можливий несанкціонований доступ до програмного забезпечення з метою внести в нього зміни, що впливають на кінцеві результати при складанні балансу у всіх структурних підрозділах банку;
- який механізм внесення змін, які зміни і куди були внесені, які наслідки цього;
- хто з працівників обчислювального центру банку, що обслуговує і експлуатує кошти обчислювальної техніки, має можливість внести такі технічні зміни та ін.

Отримані відповіді можуть бути використані на наступних стадіях розслідування, особливо при проведенні допитів підозрюваних (обвинувачуваних) під час повторних обшуків у них та при здійсненні інших слідчих дій.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Розкрийте поняття підприємницької діяльності згідно з ГКУ від 16.01.2003р.
- Які Ви знаєте форми кредиту? Дайте кожній із них характеристику.
- Розкрийте поняття складу злочину за незаконно отриманий кредит.
- Способи скоєння злочинів у сфері економічної діяльності.
- Назвіть основні підстави для порушення кримінальної справи за незаконне отримання кредиту.
- Які обставини підлягають встановленню після порушення кримінальної справи?
- Дайте характеристику початковим слідчим діям при розслідуванні злочинів у сфері економічної діяльності.
- Що складає предмет судово-фінансової економічної експертизи?
- Які найчастіше питання ставлять перед експертом при призначенні фінансово-економічної експертизи?
- Розкрийте поняття фіктивного підприємництва згідно із чинним законодавством.
- Що може бути предметом перевірки фіктивного підприємництва?
- Які питання необхідно з'ясувати слідчому при допиті спеціалістів у галузі комп'ютерної технології?

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п./№ (1, 2, 3, 5, 6, 7, 9, 12, 13, 16, 18, 20, 23, 24, 27, 33, 37, 48, 49).

ТЕМА 23

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, СКОЄНИХ У СФЕРІ КОМП'ЮТЕРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

§ 1. Поняття і розвиток комп'ютерної інформації та характеристика злочинних груп у цій сфері. Основні комплектуючі частини комп'ютера і їх призначення.

§ 2. Основи комп'ютерної злочинності, види комп'ютерних злочинів і основні напрямки комп'ютерних посягань.

§ 3. Криміналістична характеристика комп'ютерних злочинців.

§ 4. Особливості методики слідчих дій при розслідуванні комп'ютерних злочинів.

§ 5. Сучасні можливості використання мобільних комплектуючих науково-технічних засобів при розслідуванні та розкритті злочинів.

§1. Поняття і розвиток комп'ютерної інформації та характеристика злочинних груп у цій сфері. Основні комплектуючі частини комп'ютера і їх призначення

На сучасному етапі розвитку цивілізації інформація відіграє ключову роль у функціонуванні суспільних і державних інститутів і в житті кожної людини. Водночас з активною інформатизацією усіх сторін життєдіяльності суспільства, розширенням сфери застосування інформаційних технологій, входженням до світового інформаційного простору набувають поширення і правопорушення в цій сфері, зокрема злочини, пов'язані з використанням технічних засобів проникнення і вилучення інформації та впливу на неї.

В Україні комп'ютерна злочинність лише починає набирати силу і потребує наукового дослідження. Стосовно дослідження окремих галузей, що відносяться до юридичної науки, то тут пріоритетними напрямками є: для науки кримінального права — деякі особливості кваліфікації злочинів, що

мають комп'ютерні аспекти; для криміналістики – засоби, методи, способи і прийоми розкриття, розслідування і попередження злочинів; для судової психіатрії – діагностування комп'ютерних фобій та їх зв'язок з проблемами неосудності. Тому саме зараз в Україні ми можемо і повинні говорити про актуальність цієї теми, адже процес комп'ютеризації в нашій державі набув дуже широкого розмаху. Це вимагає забезпечення належного рівня інформаційної безпеки, яка становить підсистему в системі національної безпеки України. Комп'ютерні системи містять у собі нові, дуже досконалі можливості для невідомих раніше правопорушень, а також для скоєння традиційних злочинів, але нетрадиційними засобами. Безумовно, найбільше від комп'ютерних злочинів страждають розвинуті в технологічному відношенні країни, однак і в інших країнах з початком процесу масової комп'ютеризації з'явилося те ж саме міжнародне явище, пов'язане з криміналізацією у сфері обороту комп'ютерної інформації, назва якого – комп'ютерні злочини.

Масова комп'ютеризація в Україні почалася в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ (набагато пізніше, ніж в США та Західній Європі). Це призвело до розвитку ринку комп'ютерів та програмного забезпечення. Саме розвиток цієї сфери діяльності в Україні проходив не так швидко, як в деяких цивілізованих країнах, оскільки до комп'ютера ставились з недовірою і взагалі всю цю сферу діяльності вважали «лженаукою». Але згодом суспільство почало розуміти, що це дуже корисна річ, яка нині впевнено увійшла в інтер'єр офісів та кабінетів. «Безпаперова» технологія активно впроваджується в автоматизовану обробку бухгалтерської та іншої виробничої документації. У процесі розвитку виникла комп'ютерна мережа, до якої почали під'єднуватися майже всі компанії, організації, фірми, різного роду товариства тощо.

Звісно, коли з'явилася нова сфера діяльності – почали з'являтися правопорушники правил експлуатації ЕОМ (електронно-обчислювальних машин), тобто суб'єкти злочину в цій сфері діяльності. Саме тому в ККУ з'явився новий розділ ХVІ «Злочини у сфері використання ЕОМ (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж». Для того, щоб характеризувати таких порушників потрібно знати, що собою являє комп'ютер та вміти користуватися ним.

Комп'ютер призначений для сприймання, обробки, зберігання та видачі необхідної інформації за командою людини. Він складається з основних та допоміжних частин. До основних частин комп'ютера належать:

- системний блок;
- монітор (дисплей);
- клавіатура.

Системний блок складається з різних електронних компонентів, таких як мікропроцесор, материнська плата, вінчестер, CD-ROM, дисковод та інші складові. Він виконує роботу по прийому, обробці, збереженню, виводу не-

обхідної інформації на екран монітора, або на друкуючі пристрої, такі як принтер. Системний блок – це головна частина, яка регулює всю роботу комп'ютера.

Монітор (дисплей) є другим важливим компонентом комп'ютера. Він являє собою пристрій, призначений для виведення інформації у візуальному режимі у вигляді тексту, графіків чи малюнків на екрані.

Клавіатура є стандартним пристроєм вводу інформації або команд в комп'ютер. Тобто, за допомогою клавіатури відбувається спілкування між людиною та комп'ютером.

Комп'ютер також може мати допоміжні компоненти, такі як:

- маніпулятор – «миша»;
- принтер;
- сканер;
- модем;
- зовнішні чи внутрішні динаміки.

Маніпулятор («миша») призначений для виділення, переміщення об'єктів на екрані монітора, та здійснення підтверджень на запити комп'ютера.

Принтер відтворює відображення інформації на екрані монітора в друкованій копії з виведенням її на папір.

Сканер утворює в комп'ютері (на екрані монітору) електронну копію зображення тексту, малюнка, фотографій, які були відображені на папері, тобто зчитує інформацію.

Модем – це пристрій, призначений для вводу, виводу та передачі інформації на далекій відстані за допомогою телефонної мережі. Модем використовується для «спілкування» в електронній мережі Інтернет.

Динаміки (зовнішні чи внутрішні) призначені для відтворення звуку.

Так, з появою ЕОМ, знайшлися «умільці», які почали використовувати комп'ютери в злочинних цілях (підробка цінних паперів, підробка грошей, незаконне копіювання секретної інформації, незаконне проникнення в комп'ютерну мережу та безліч злочинів, пов'язаних з Інтернетом).

Злочинці комп'ютерної мережі умовно поділяються на декілька груп: хакери, крєкери, фріки, колекціонери та кіберплути. Всіх їх єднає те, що вони працюють з інформацією незаконними методами, які нині віднесені до злочинних посягань (див. ККУ ст.ст. 361–363). Незаконне втручання в роботу автоматизованих ЕОМ призводить до перекручення, викрадання або знищення комп'ютерної інформації чи носіїв такої інформації, а отже, є суспільно небезпечним діянням, тобто злочином. Зупинимось на характеристиці кожної із цих груп.

Хакери характеризуються тим, що вони здійснюють злочини «заради інтересу», тобто з метою показати іншим свої «супернавички» в цьому напрямку.

Хакери отримують задоволення від вторгнення та вивчення великих ЕОМ за допомогою телефонних ліній та комп'ютерних мереж. Це комп'ютерні хулігани, електронні корсари, які без дозволу проникають у чужі інформаційні мережі для забави. У значній мірі їх тягне до себе подолання труднощів. Чим складніша система, тим привабливіша вона для хакера. Вони чудові знавці інформаційної техніки. За допомогою телефонних ліній і персональних комп'ютерів вони підключаються до мереж, які пов'язані з державними та банківськими установами, науково-дослідницькими та університетськими центрами, військовими об'єктами. Хакери, як правило, не роблять шкоди системі та, заволодівши інформацією, вони отримують лише насолоду від почуття своєї влади над комп'ютерною системою. Наприклад, був зламаний сайт в Інтернеті Оксфордської бібліотеки хакером лише для того, щоб показати, що захисна система недосконала, тобто з часом її потрібно вдосконалювати. Вони у змозі розробити вірус, який негативно може вплинути на всі комп'ютерні системи, що підключені до мережі та ін.

Крекери, на відміну від хакерів, характеризуються тим, що вони працюють з комп'ютерами не просто в особистих інтересах, а заради наживи. Для їх дій характерні фальсифікація цінних паперів та документів, кредитних карток, зламу кодів банку та переведення грошових рахунків на свій фіктивний рахунок, встановлення жучків у комп'ютерах для отримання секретної інформації та використання її в особистих цілях. Крекери – це більш серйозні порушники, здатні спричинити будь-яку шкоду системі. Вони викрадають інформацію, викачуючи за допомогою комп'ютера інформаційні блоки даних, змінюють та псують файли. З технічного боку їх злочинна діяльність набагато складніша від того, що роблять хакери. Це може бути викликано помстою, психічним захворюванням або іншими причинами і виконуватись шляхом закладання вибухівки, залиття фарбою, або підпаленням комп'ютерів. Наприклад, методом зламу та таємного проникнення в інший комп'ютер крекер оволодіває секретною інформацією та продає її за значну суму людям, які її потребують. За допомогою комп'ютерної мережі можна отримати програму будівництва ядерного реактора чи спричинити аварійну ситуацію на АЕС і, таким чином (методом шантажу), заробити велику суму грошей.

Фріки спеціалізуються на використанні телефонних систем з метою уникнення від оплати телекомунікаційних послуг. Вони також отримують насолоду від подолання труднощів технічного плану. У своїй діяльності фріки використовують спеціальне обладнання («чорні» та «блакитні» ящики), яке генерує та посилає змінені спеціальні тони виклику до телефонних мереж.

Нині фріки в основному орієнтуються на отримання кодів доступу, крадіжках телефонних карток та номерів доступу з метою уникнути платні за те-

лефонні розмови за рахунок іншого абонента. Досить часто вони займаються прослуховуванням телефонних розмов.

Колекціонери – колекціонують та використовують програми, які мають цінну інформацію, перехоплюють різні паролі, а також коди телефонного виклику та номери приватних телефонних компаній, які мають вихід до загальної мережі. Вони в основному обмінюються паролями, програмним забезпеченням, номерами, але не торгують ними.

Кіберплути – це злочинці, які спеціалізуються на розрахункових рахунках. Вони використовують комп'ютери для крадіжки грошей, отримання номерів кредитних карток та іншої цінної інформації. Цю закодовану інформацію потім продають іншим особам, при цьому досить часто контактують з організованою злочинністю, отримуючи за це досить великі грошові суми. Популярним товаром є кредитна інформація, інформаційні бази правоохоронних органів та інших державних установ.

Великі організації, компанії, фірми чи товариства, які потерпіли від такого злочину, не особливо поспішають розголошувати інформацію про скоєння злочину відносно них, оскільки це може призвести до повторного злочину іншими злочинцями такого роду або ж падіння авторитету серед конкуруючих організацій, компаній, фірм та товариств. Наприклад, якщо з певного авторитетного банку була вкрадена важлива інформація або велика кількість грошей, цінні папери, то внаслідок злочину клієнти банку втрачають довіру до нього і звертаються за послугами до інших банків з більш надійною охоронною системою комп'ютерної мережі.

Для зменшення ризику бути потерпілим від комп'ютерного злочину, потрібно приділяти певну увагу системі захисту комп'ютерних мереж та вміти попереджувати злочини такого роду. З такими злочинцями потрібно не конкурувати, а вести постійну і наполегливу боротьбу, удосконалювати свої методи і способи з виявлення і розкриття злочинів у сфері комп'ютерної техніки.

Як відомо, особа злочинця досліджується різними науками: психологією, психіатрією, судовою медициною, кримінологією та іншими науками, в тому числі і криміналістикою, але криміналістика, в першу чергу, звертає увагу на так звані «професійні» звички та «почерк» злочинців, тобто на характерні сліди злочину, які і є джерелом інформації про скоєний злочин, про це буде сказано нижче.

§2. Основи комп'ютерної злочинності, види комп'ютерних злочинів і основні напрямки комп'ютерних посягань

Тенденція росту комп'ютерних злочинів у сфері застосування електронно-обчислювальної техніки, про що свідчить аналіз вітчизняної і особливо зарубіжної практики, вивчення наукової літератури дозволяє звернути увагу громадськості і, зокрема, юристів на те, що в світовій практиці з'явилися як-існо нові, юридично і психологічно оригінальні технічні види злочинів (див. ст. 361–363 ККУ). З подібним явищем суспільство раніше не мало справи.

Протягом 1990–1997 років науковцями вивчались проблеми, пов'язані з бурхливим розвитком феномена, відомого в усьому світі під назвою «**комп'ютерна злочинність**». На сьогоднішній день це поняття включає всі протизаконні дії, при яких електронне опрацювання інформації було знаряддям їх учинення або їх об'єктом. Таким чином, у це коло проблем потрапили не лише злочини, безпосередньо пов'язані з комп'ютерами, але й такі як шахрайство з магнітними кредитними картками, злочини у галузі телекомунікацій (шахрайство з оплатою міжнародних телефонних переговорів), незаконне використання банківської мережі електронних платежів, програмне «піратство», шахрайство з використанням ігрових автоматів та багато інших злочинів.

Характерні риси комп'ютерної злочинності:

- має міжнародний характер злочину (виходить за рамки кордону однієї держави);
- труднощі у визначенні «місцезнаходження злочину»;
- слабкість зв'язку між ланками в системі доказів;
- неможливість спостерігати і фіксувати докази візуально;
- широке використання злочинцями засобів шифрованої інформації.

У нашій країні комп'ютерна злочинність – поняття досить маловідоме і маловивчене. Але світовій практиці (кримінальній статистиці) це явище знайоме вже близько 50 років. Практично із застосуванням комп'ютерної техніки в різних сферах діяльності людини з'явилась фальсифікація даних, які вводились в ЕОМ. За даними американського криміналіста О. Б. Паркера злочинність, «пов'язана з системою електронної обробки даних, виникла одночасно з появою комп'ютерної техніки близько 1940 року». Поки що не має єдиної згоди у визначенні цього нового міжнародного явища, назва якого – комп'ютерна злочинність.

У системі кримінальної поліції ФРН за декілька останніх років було запропоновано ряд кримінально-правових визначень комп'ютерної злочинності. Наприклад, деякі фахівці вважають, що комп'ютерні злочини – це всі злочинні дії, при яких комп'ютер є знаряддям, засобом чи метою їх здійснення. Друге визначення об'єднує під цим терміном всі протизаконні дії, які завда-

ють збитки майну і пов'язані з електронним опрацюванням даних. Третє визначення комп'ютерної злочинності окреслює три основні види протизаконних дій:

1. Комп'ютерні майнові злочини (наприклад, комп'ютерне шахрайство, саботаж, промисловий шпіонаж);
2. Комп'ютерні злочини проти прав особи;
3. Правопорушення проти громадських і суспільних-правових цінностей (наприклад, проти національної безпеки).

Під комп'ютерною злочинністю більшість криміналістів розуміють суспільно небезпечну діяльність чи бездіяльність, яка здійснюється з використанням сучасних інформаційних технологій і засобів комп'ютерної техніки з метою спричинити збитки майновим або суспільним інтересам держави, підприємствам, відомствам, організаціям, кооперативам і громадянам, а також правам окремої особи.

Сформульоване визначення комп'ютерної злочинності дозволяє зробити висновок, що це складне нове явище в кримінально-правовій практиці, яке потребує більш досконалого спеціального і систематичного вивчення.

Комп'ютерні злочини – це якісно новий вид злочинності в нашій країні, їх діапазон у світовій практиці надзвичайно широкий. Практично навіть злочинці-дилетанти, як і досвідчені злочинці, сьогодні можуть проникати в різноманітні комп'ютерні системи і автоматизовані банки даних. Цей вид суспільно небезпечного діяння поки що залишається недостатньо вивченим. Тому попереду велика науково-дослідна робота з вивчення цього явища і розробка на цьому ґрунті відповідних законодавчих положень.

Аналізуючи цей вид злочинів, дослідники зробили висновок, що **основними видами комп'ютерних злочинів є:**

- крадіжка або маніпуляція даними машинної інформації (крадіжка, зміна або знищення даних з метою вчинення злочину);
- крадіжка машинного часу;
- несанкціоноване використання системи;
- крадіжка речей;
- шпіонаж (політичний та промисловий);
- саботаж;
- вандалізм;
- руйнування устаткування ЕОМ;
- введення в ЕОМ неправдивих відомостей;
- продовження виплат після смерті клієнта;
- зміна введеної програми;
- введення і виведення даних ЕОМ та ін.

Найпоширенішим злочином є крадіжка грошей, особливо в місцях, де погано налагоджена система комп'ютерної безпеки (ст. 362–363 ККУ). На другому місці стоїть крадіжка речей (приладів, електронного устаткування, товарів) та ін. Крадіжка машинної інформації існує двох видів:

- крадіжка інформації (ділової, фінансової, результатів наукових досліджень, конструкторських робіт тощо), що зберігається в пам'яті ЕОМ;
- крадіжка комп'ютерних програм.

Крадіжка машинного часу не у всіх країнах розглядається як злочин. Деякі відомства навіть заохочують сторонні заняття своїх співробітників з комп'ютерною службою, вважаючи, що саме цим вони стимулюють науковий пошук.

Ще одна категорія комп'ютерних злочинів – несанкціоноване використання системи, куди входить також крадіжка різних послуг (ст. 361 ККУ).

Що стосується саботажу, то він в основному викликаний економічною конкуренцією, рідше політичними міркуваннями.

Відносно вандалізму, то він зазвичай набуває форм фізичного руйнування або знищення комп'ютерних систем та їх складових. Ці дії, як правило, вчиняють «крекери» – це комп'ютерні злочинці, які є різновидом хакерів. Але якщо **хакери** отримують задоволення від вторгнення та вивчення великих ЕОМ за допомогою телефонних ліній та комп'ютерних мереж, то крекери – це більш серйозні порушники, здатні спричинити будь-яку шкоду системі.

Згідно з дослідженнями, що проводились у США, переважна більшість комп'ютерних посягань спрямована на несанкціоновану передачу та зміну комп'ютерних даних. Аналізуючи таке становище, слід зауважити, що для того, щоб запобігти цим посяганням необхідно переглянути, а можливо й розробити відповідні законопроекти, які б регламентували діяльність правоохоронних органів у цій області. Наприклад, на думку американських вчених, незаконне копіювання інформації з автоматизованих банків даних та інших компонентів програмних засобів ЕОМ, як відзначалося в журналі «Мінімікр Системс», щорічно обходиться видавцям і торгівельним фірмам в декілька мільярдів доларів.

Збитки, що виникають внаслідок комп'ютерних злочинів, приводять до наступних наслідків:

1. Порушення функціонування комп'ютерної системи (часові порушення, що ведуть до плутанини в графіках роботи, розкладах тих чи інших дій; недоступності системи для користувачів, пошкодження апаратури (такі, що можуть бути усунуті і такі, що не можна усунути; пошкодження програмного забезпечення (що можуть бути усунуті, і такі, що не можна усунути);

2. Втрати значних ресурсів (грошей, речей, устаткування, послуг, інформації);

3. Втрати монопольного використання (закупівельних цін, потенційних покупців тощо);

4. Порушення прав через стандартні комп'ютерні технології.

До категорії злочинів, пов'язаних з втручанням в роботу комп'ютерів і комп'ютерних мереж, належать:

- 1) несанкціонований доступ до інформації, що зберігається в комп'ютері;
- 2) розробка і розведення комп'ютерних вірусів;
- 3) введення в програмне забезпечення комп'ютерних вірусів, які частково або повністю виводять з ладу комп'ютерну систему;
- 4) злочинна необережність при розробці, виготовленні і експлуатації програмно-обчислювальних комплексів, що призводить до тяжких наслідків;
- 5) підробка комп'ютерної інформації;
- 6) викрадення комп'ютерної інформації та ін.

Так, наприклад, нині ЕОМ використовують з метою присвоєння власності, крадіжок програм і математичного забезпечення із автоматизованих систем проектування, фінансування, шантажу, великих вимагань (електронний рекет) та ін. Статистика США свідчить про бурхливе зростання так званих «електронних пограбувань», що здійснюються «електронними злочинцями».

Наприклад, за допомогою електронного рекету, електронного грабежу було здійснено найбільше за всю історію Америки пограбування банку. Так, фахівець, що обслуговував ЕОМ (електронний злодій) розшифрував код, за допомогою якого здійснювалось управління електронною системою банку «Сек'юріті Песіфік Нейшнл Банк» у Лос-Анджелесі, дав команду ЕОМ про перерахування 10 мільйонів доларів на його поточний рахунок. Оскільки щоденно цей банк проводить більше 1500 операцій на суму біля 4 мільярдів доларів, то така «невелика» сума як 10 мільйонів доларів виявилась непомітною. Цей електронний злочинець був затриманий лише тому, що спекулював алмазами, які придбав на викрадені гроші.

Необхідно відзначити також, що звичайні гангстери не можуть зрівнятися з грабіжниками, що мають електронні відмички. Доходи тривіальних гангстерів значно менші, ніж електронних злодіїв. Крім того, статистика свідчить, що «левова частка» комп'ютерних злочинів в основному скоюється вдень (на роботі), під час виконання електронними злодіями їх безпосередньої службової професійної діяльності, тому затримати їх в цей час практично неможливо, а імовірність пошуку і встановлення злочинця надзвичайно мала. Згідно з оцінками експертів – один випадок на 25 тисяч.

Розкриваючи соціально-правову і криміналістичну характеристику цього виду злочину, необхідно відзначити, що більшість провідних фахівців у цій галузі вважають, що електронна відмичка стане багатообіцяючим зняряддям

різних комп'ютерних злочинів майбутнього. Вже нині в річному огляді Американської асоціації адвокатів вказується, що половина злочинів у діловому світі пов'язана з використанням комп'ютерів.

Крім електронних крадіжок, в Західній Європі спостерігається зростання електронного хуліганства, вандалізму і тероризму. Типовими представниками злочинного середовища цього напрямку є так звані **хакери** – одержимі програмісти. Про цих осіб ми вже дещо говорили вище. Слід зауважити, що мета їх злочинної діяльності – несанкціонований доступ, проникнення в автоматизовані банки даних (АБД), крадіжки, рекети, різні електронні маніпуляції або просто знищення (стирання) інформації, що знаходиться в банках даних.

По суті, масштаб небезпеки, яка загрожує життєдіяльності суспільства з боку різного роду комп'ютерних злочинців, рекетирів, диверсантів, хуліганів, терористів та подібних їм, з розвитком національних інфраструктур важко передбачити, адже абсолютно надійного гарантованого захисту від несанкціонованого доступу і проникнення в життєво важливі АБД, АСУ на сьогоднішній день майже немає.

Як вже зазначалось, комп'ютерні злочини здійснюються не лише з метою матеріальної винагороди, а й з політичних мотивів. Прикладом цього є активність екстремістських і терористичних організацій у таких країнах, як США, Іспанія, Німеччина, Франція, Австрія, де здійснюються напади на комп'ютерні центри з політичних мотивів. Так, наприклад, 11.09.2001 р. скоєна терористична атака на «вежі-близнюки» Всесвітнього торгового центру у Нью-Йорку і на Пентагон у Вашингтоні із застосуванням авіатарану, де загинули не тільки вся комп'ютерна інформація, а і декілька тисяч людей.

Помітно зростає тенденція, коли окремі ентузіасти-зловмисники з числа досвідчених математиків-програмістів та спеціалістів у галузі електроніки почали виготовляти так звані **комп'ютерні віруси**, тобто такі програми, які вступають у дію через певний проміжок часу і руйнують всі інші програми, що зберігаються в пам'яті ЕОМ. Так, 16 листопада 2001р. була здійснена вірусна атака на комп'ютерну систему ВАТ «Укртелеком», якій було завдано збитку на суму понад 1 млн грн.

Ще у 1988 році одна з зарубіжних промислових комп'ютерних асоціацій зафіксувала більше 90 тисяч вірусних атак на персональні комп'ютери. Зрозуміло, що ця цифра в дійсності значно вища, оскільки багато фірм, побоюючись за свій рейтинг і репутацію на світовому ринку просто приховують такі злочини, що робить їх латентними. Таке становище, звичайно, лише на руку електронному злочинному світові.

Виведення з ладу ЕОМ у системах керування, зв'язку чи розвідки засобами електронної боротьби в сучасній війні може забезпечити перемогу над

противником. Враховуючи реалії, в США, де комп'ютеризація сфери охорони і безпеки досить висока, вірусній проблемі надається належна увага.

Для захисту від зловмисників, які без дозволу проникають у мережу ЕОМ у Великобританії, де комп'ютерне піратство виливається у багатомільйонні збитки для корпорацій і банків, за пошук рецепта взялася спеціальна парламентська комісія. Досконально вивчивши це питання, законодавці запропонували прирівняти електронні правопорушення до тяжких карних злочинів. Для електронних «піратів» запроваджені суворі покарання. Так, за підключення до чужого комп'ютера без дозволу можна отримати 3 місяці тюремного ув'язнення. Якщо ж таке підключення здійснене з метою завдання шкоди ЕОМ, строк позбавлення волі може бути збільшений до 5 років. Стільки ж проведе за ґратами і той, хто порушить або знищить програму комп'ютера, в тому числі за допомогою так званого електронного вірусу.

Для того, щоб чітко з'ясувати характер комп'ютерних злочинів, необхідно з'ясувати, ким саме створюються ці злочини.

Відомо, що особа злочинця досліджується різними науками. Кримінологічні дослідження обмежуються головним чином тими особливостями людини, які необхідні для використання кримінальної профілактики попередження злочинів.

Що стосується криміналістики, то, в першу чергу, вона вивчає «професійні» звички злочинців, які проявляються в основному в застосуванні способів, методів і прийомів вчинення злочинів, що залишають після себе на місці вчинення злочинів характерний «почерк» злочинця, оскільки результатами кожної злочинної діяльності є сліди людини, яка їх залишила. Виявлення речових доказів проливає світло як на відомості про деякі його особисті соціально-психологічні ознаки, так і на відомості про досвід, професію, соціальне заняття, стать, вік, особливості взаємовідносин з потерпілим тощо.

§3. Криміналістична характеристика комп'ютерних злочинців

Криміналістична характеристика злочинця складається із 2-х інформаційних груп.

Перша група включає в себе дані про особу невідомого злочинця по залишених ним слідах, як на місці події, в пам'яті очевидців, свідків, так і за іншими джерелами з метою встановлення напрямку і прийомів його розшуку і затримання. Така інформація дає уявлення про загальні ознаки певної групи осіб, серед яких може бути злочинець. Такі відомості слід співставляти з наявними криміналістичними даними про особу, яка швидше за все вчиняє злочини того типу, що розслідується.

Друга група об'єднує інформацію, яка отримана за допомогою вивчення затриманого, підозрюваного чи обвинуваченого, тобто отримана у конкретної особи – суб'єкта злочину. З цією метою збираються відомості не лише про ціннісні орієнтації, особливості антисуспільних поглядів, але і про те, яка інформація найбільше характеризує особу – суб'єкта злочину, його зв'язки, особливості поведінки до, під час і після вчинення злочину. Все це може допомогти слідчому чи оперативному працівнику встановити зі злочинцем психологічний контакт, отримати правдиві свідчення, а також обрати найбільш дієві способи профілактичного впливу на нього.

Вважається, що ця інформація з урахуванням відомостей про злочинців, які відображаються в інших елементах криміналістичної характеристики, може бути покладена в основу типізації злочинців. Формування банку типових моделей різних категорій злочинців, вивчення загальних рис цих людей дозволяє оптимізувати процес виявлення кола осіб, серед яких потрібно вести пошук злочинця.

Характеризуючи окремі особи комп'ютерних злочинців, необхідно відмітити, що для них **основною ознакою є те**, що в електронну злочинність, як правило, втягнуте широке коло осіб, від висококваліфікованих фахівців до дилетантів, оскільки правопорушники приходять з усіх сфер життя, мають різний досвід і різний рівень освіти.

З метою глибшого вивчення цієї проблеми необхідно чітко з'ясувати і знати: «хто ж вони, комп'ютерні злочинці?» Вітчизняні та зарубіжні дослідження дають змогу намалювати типовий портрет комп'ютерного злодія, тобто портрет конкретного соціального типу.

У своєму підручнику «Криміналістика» П. Д. Біленчук виділив загальні характерні риси комп'ютерного злочинця. За його словами *«це особа, для якої комп'ютерна система – це таємниця, яку необхідно дослідити і ефективно використувати»*. Вже у школі, і особливо у вищих навчальних закладах, студенти вивчають основи комп'ютерної науки. Тому у більшості випадків злочинці набувають знань у коледжі або університеті. Самостійне вивчення ЕОМ також може бути фундаментом майбутньої злочинної діяльності.

Аналіз вітчизняної і зарубіжної практики та вивчення літературних джерел показує, що вік комп'ютерних правопорушників коливається в досить широких межах (у середньому 15-45 років). Дослідження показують, що на момент вчинення злочину у 33% злочинців вік не перевищував 20 років, 13% були старші 40 років і 54% – мали вік від 20 до 40 років. Таким чином, хакери – це не завжди молоденькі хлопчики.

Біля 83% осіб цієї категорії – чоловіки, але слід зауважити, що відсоток участі жінок швидко зростає через професійну орієнтацію деяких спеціальностей та посад, які заповнюють в основному жінки (секретар, бухгалтер, еко-

номіст, менеджер, касир, контролер, ділознавець тощо). При цьому розмір збитків від злочинів, які вчиняють чоловіки, у 4 рази більший, ніж від злочинів, вчинюваних жінками. За даними соціологів США приблизно третину комп'ютерних злочинців становлять жінки.

Більшість комп'ютерних злочинців у віці від 14 до 21 років навчаються у коледжі або інституті. Про це свідчить той факт, що більшість вірусів виникає у період літніх або зимових канікул. Вони добре розуміються в ряді дисциплін, але можуть відставати з інших. Наприклад, значна частка програмістів погано пише документацію або має слабо розвинуті мовні навички. Зате вони мають коефіцієнт інтелекту вищий за середній, оскільки високий рівень інтелекту необхідний для написання компактною програми. Цікаво, що 77% злочинців, які вчинили комп'ютерний злочин, мали середній рівень інтелектуального розвитку; 21% – вище середнього і лише 2% – нижче середнього. При цьому 20% злочинців мали середню освіту, 20% – середню спеціальну і 40% – вищу.

Характерні особливості особи комп'ютерного злочинця: активна життєва позиція, оригінальність (нестандартність) мислення і поведінки, обережність, уважність, зосередженість уваги на розумінні, передбаченні і управлінні процесами, це є основою їх компетенції та майстерності, до того ж вони відзначаються уважністю і пильністю, їх дії витончені, хитромудрі, супроводжуються відмінним маскуванням.

З точки зору людських психофізіологічних характеристик – це, як правило, яскрава, мисляча і творча особистість, великий професіонал своєї справи, здатний іти на технічний виклик, бажаний працівник. Водночас це людина, яка боїться втратити свій авторитет або статус у рамках якоїсь соціальної групи, або ж вона боїться на роботі сторонніх зневажань. Зовні їх поведінка майже не відрізняється від встановлених у суспільстві норм поведінки. Крім того, практика свідчить, що комп'ютерні злочинці у своїй більшості не мають кримінального минулого.

Значна частина комп'ютерних злочинів здійснюється індивідуально, але нині має місце тенденція співучасті у групових посяганнях. Кримінальна практика свідчить, що 38% злочинців діяли без співучасників, тоді як 62% вчинили злочини в складі організованих злочинних груп і співтовариств.

Деякі з правопорушників цієї категорії технічно оснащені досить слабо, але більшість мають дорогі, престижні, науково-місткі й могутні комп'ютерні системи.

Велика кількість комп'ютерних злочинців – це посадові керівники всіх рангів (більше 25%). Це обумовлено тим, що керівником є, як правило, спеціаліст більш високого класу, який володіє достатніми професійними знаннями, має доступ до широкого кола інформації, може давати відповідні вказ-

івки та розпорядження і безпосередньо не відповідає за роботу комп'ютерної техніки.

Особи, схильні до вчинення комп'ютерних злочинів, поділяються на 3 групи:

1. До першої групи комп'ютерних злочинців слід віднести осіб, які характеризуються сталим поєднанням професіоналізму в галузі комп'ютерної техніки і програмування з елементами своєрідного фанатизму і винахідливості. На думку інших дослідників, ці суб'єкти сприймають засоби комп'ютерної техніки як своєрідний виклик їхнім творчим і професійним знанням, умінням і навичкам. Саме це є у соціально-психологічному плані стимулюючим фактором для вчинення різних дій, більшість з яких мають яскраво виражений злочинний характер. За наявними у МВС, НБР, ФБР, ФСБ та інших спецслужбах світу даними, хакерів широко використовують організовані злочинні групи для проникнення у закордонні та вітчизняні комп'ютерні системи.

Під впливом вказаного вище фактору особи цієї групи розробляють і вивчають різні методи несанкціонованого проникнення в комп'ютерні мережі, увесь час працюють над тим, як обійти, перехитрити з кожним разом все більш досконалі системи захисту. Це, в свою чергу, призводить до збільшення алгоритму злочинних дій, що об'єктивно сприяє удосконаленню і нарощуванню банку даних про способи вчинення комп'ютерних злочинів. Слід підкреслити, що характерною особливістю злочинців цієї групи є відсутність у них чітко визначених протиправних намірів. Практика свідчить, що всі дії вчиняються ними з метою реалізації своїх інтелектуальних і професійних здібностей.

Ситуацію тут умовно можна порівняти з тією, яка виникає при різного роду іграх, які стимулюють розумову активність гравців, зокрема при грі в шахи, карти тощо. Однак насправді у житті в ролі одного гравця виступає гіпотетичний злочинець, а в ролі його противника – узагальнений образ комп'ютерної системи та інтелект розробників засобів захисту від несанкціонованого доступу. Детально такі ситуації досліджуються в теорії ігор, математичній науці. У цьому випадку дослідники вивчають моделі поведінки двох протилежних сторін.

Особливий інтерес (у першій групі вивчення особи злочинця) представляють спеціалісти-професіонали у галузі комп'ютерної техніки. Представники цієї спеціальності, як правило, достатньо фахово підготовлені, майстри своєї справи, мають достатні розумові здібності. При цьому вони не позбавлені деякого своєрідного азарту і фанатизму. Тому нові заходи по забезпеченню безпеки комп'ютерних систем і мереж ними сприймаються у психофізіологічному плані як виклик особистості, внаслідок цього вони намагаються будь-якою ціною знайти ефективний підхід, розробити оптимальні методи втручання в банк даних, чим довести свою неперевершеність. Таким чином, комп'ютерну зло-

чинність підштовхують реальні соціально-економічні фактори, фактичні умови, адже спеціалістам-професіоналам добре платять за їх роботу.

Причому це може проявлятися у злочинців як у відкритій формі (при спілкуванні зі знайомими, товаришами, рідними, співробітниками), так і у прихованій (у формі думок, роздумів, переживань, без будь-яких зовнішніх проявів), останнє характерно для людей замкнутих. Усе це характеризує основні етапи появи, розвитку і переродження «аматора-програміста» у досвідченого, професійно орієнтованого комп'ютерного злочинця.

2. До другої групи комп'ютерних злочинців слід віднести осіб, які страждають новим видом психічних захворювань – інформаційними хворобами, комп'ютерними фобіями. Дослідники на основі всебічного аналізу емпіричних даних підкреслюють, що комп'ютерні злочини, які вчиняються злочинцями цієї групи, в основному пов'язані зі злочинними діями, які спрямовані на фізичне знешкодження або пошкодження засобів комп'ютерної техніки без наявності злочинного умислу, з частковою або повною втратою контролю над своїми діями.

3. До третьої і найбільш небезпечної групи відносяться комп'ютерні злочинці з яскраво вираженою корисливою метою, так звані «профі». На відміну від першої групи «аматорів» і другої специфічної групи «хворих», злочинці третьої групи характеризуються систематичним багаторазовим вчиненням комп'ютерних злочинів з обов'язковим виконанням дій, які спрямовані на підготовку та їх приховування. Слідча практика показує, що на долю цих злочинців припадає максимальна кількість особливо небезпечних посягань, наприклад, до 79% розкрадань грошових коштів у великих та особливо великих розмірах і різного роду посадових злочинів, які вчиняються з використанням засобів комп'ютерної техніки.

Таким чином, для представників третьої групи притаманні наступні риси:

- вони спеціалісти вищого класу;
- мають сучасне технічне та програмне забезпечення;
- добре організовані;
- мають чітко налагоджений порядок обміну інформацією;
- добре законспіровані;
- мають високий рівень взаємодії та кооперації.

Підсумовуючи викладені вище дослідження, можна зробити висновок, що комп'ютерна злочинність та комп'ютерні злочини – це принципово нове явище в науці кримінального права. Ці злочини вчиняються особами, які, як ми бачимо, належать до різних верств населення, кожен з типів цих осіб має свої особливості, і для того, щоб боротися з цими злочинами, необхідно досконало знати всі ці особливості, а для того, щоб юридично грамотно кваліфікувати такі злочини, необхідно чітко і обґрунтовано визначати склад злочину.

§4. Особливості методики слідчих дій при розслідуванні комп'ютерних злочинів

Науково-технічний прогрес висунув на передній план проблему використання комп'ютерних технологій, що проникла у найрізноманітніші галузі народного господарства та науки. Від ефекту її практичного застосування стали безпосередньо залежати успіхи розвитку цих найважливіших галузей.

Але розбудова незалежної держави України супроводжується низкою негативних явищ, таких як загострення криміногенної ситуації, зростання рівня злочинності та появою нових форм, у тому числі організованої, зокрема, у сфері економіки, приватизації, зовнішньоекономічних відносин, кредитно-фінансовій і банківській системах. Як відомо, в цих сферах діяльності переважно використовуються технічні засоби інформації, а тому саме тут скоюються злочини, які нині стали відомі в усьому світі під назвою комп'ютерна злочинність.

Комп'ютерна злочинність – це нове міжнародне явище, рівень якого тісно пов'язаний з економічним рівнем розвитку суспільства у різних державах та регіонах.

У більшості країн Європи під комп'ютерною злочинністю розуміють протизаконні дії, що несуть за собою великі майнові збитки, де об'єктом злочину є електронне опрацювання інформації.

При підготовці до огляду, обшуку або виїмки комп'ютерної техніки, слідчий, перш за все, вирішує питання про необхідність вилучення комп'ютерної інформації. На цю необхідність, крім ознак складу злочину у сфері руху комп'ютерної інформації, можуть вказувати:

- наявність у підозрюваного (обвинуваченого), потерпілого, свідка спеціальної освіти в галузі обчислювальної техніки та інформації, а також комп'ютерної техніки в особистому користуванні;
- наявність у матеріалах справи документів, виготовлених машинописним способом (отримані від обвинуваченої або потерпілої сторони);
- розкрадання носіїв комп'ютерної інформації;
- дані про захоплення або зацікавленість вказаних вище осіб обчислювальною технікою, інформатикою та програмуванням або про їх постійні контакти з людьми, які мають такі захоплення.

На підготовчому етапі огляду або обшуку необхідно:

- отримати достовірні дані про вид та конфігурацію ЕОМ, що використовувалася;
- встановити чи підключена вона до локальної або глобальної мережі;
- визначити наявність служби інформаційної безпеки та захисту від несанкціонованого доступу;

- виявити системне електроспоживання приміщень, де встановлена обчислювальна техніка;
- встановити кваліфікацію споживачів;
- зібрати відомості про співробітників, які обслуговують обчислювальну техніку (взаємовідносини в колективі, його можливої криміналізації та ін.).

Володіння такою інформацією полегшить слідчому доступ до інформації, яка зберігається в комп'ютері, та максимально підвищить її доказову силу.

Дуже часто вирішальне значення має раптовість обшуку (невідкладність огляду), оскільки комп'ютерну інформацію можна швидко знищити. Якщо отримані відомості про те, що комп'ютери організовані і підключені в локальну мережу, слід заздалегідь встановити місце знаходження всіх засобів комп'ютерної техніки, які підключені до цієї мережі, та організувати груповий обшук одночасно у всіх приміщеннях, де встановлені ЕОМ.

Перед початком обшуку вживають заходів, що спрямовані на попередження можливого пошкодження або знищення інформації. Для цього потрібно забезпечити контроль за безперервним електропостачанням ЕОМ. У момент обшуку вивести всіх сторонніх осіб з території, на якій проводиться огляд або обшук, вжити заходів, щоб особи, які залишилися в приміщенні, не мали можливості доторкатися до засобів обчислювальної техніки та до джерел електроспоживання.

Якщо на об'єкті огляду знаходяться вибухові, швидкозаймисті, їдкі речовини, сторонні джерела електромагнітного випромінювання та інші предмети та апаратура, яка здатна призвести до виведення з ладу ЕОМ, то необхідно евакуйовувати їх. Огляд або обшук необхідно проводити за участю спеціаліста в галузі інформатики та обчислювальної техніки. Бажано і в якості понять запрошувати осіб, знайомих з роботою ЕОМ.

Не можна обмежуватись пошуком інформації лише в комп'ютері. Необхідно уважно вивчати документацію, навіть записи на клаптиках паперу, оскільки програмісти досить часто залишають записи про свій пароль, зміни конфігурації системи, особливості побудови інформаційної бази комп'ютера та ін. Багато користувачів зберігають копії своїх файлів на дискетах, щоб уникнути втрати їх при виході комп'ютера з ладу. Тому будь-які виявлені носії інформації повинні бути вилучені та вивчені.

Лише після перерахованих підготовчих засобів слід приступати до робочого етапу слідчої дії. Вивчення практики показує, що недотримання елементарних правил призводить до того, що діяльність слідчого по збору комп'ютерної інформації не досягає своєї мети. Так, якщо присутній при обшуку підозрюваний непомітно від членів слідчо-оперативної групи всього-навсього змінить положення тумблера перемикача робочої напруги, який розташований на задній стороні системного блока, з 220 на 115 вольт, то при вми-

канні, блок живлення тут же вийде з ладу, що в результаті призведе до несправності всього комп'ютера.

Захист комп'ютерної інформації здійснюється шляхом ідентифікації, тобто користувач повідомляє своє ім'я іншій стороні, яка після перевірки переконується в автентичності, що суб'єкт дійсно той, за кого себе видає. Справжність підтверджується знанням паролю, особистого ідентифікаційного номера, криптографічного ключа, а також особистою картою, голосом, відбитками пальців рук та іншими способами.

Необхідно пам'ятати, що навіть у тому випадку, коли в розпорядженні слідчого є комп'ютер або магнітний носій, але електронний ключ не виявлений, то прочитати інформацію та ідентифікувати її автора (власника) не можливо.

Електронний ключ – це пристрій, який має пам'ять та виконаний на спеціалізованій мікросхемі розміром не більше сірникової коробки. Якщо при огляді комп'ютера запустити захищену програму, то вона перевірить наявність свого ключа. Коли такий ключ знайдений – програма виконується, в інших випадках видається інформація про помилку і робота на цьому припиняється.

У випадку, якщо при огляді апаратних засобів виявлені невідомі пристрої (додаткові плати, нестандартні з'єднання та ін.), комп'ютер необхідно відразу вимкнути. При цьому не слід відключати тумблер блока живлення, а висмикнути вилку з розетки. Далі (до роз'єднання проводів) необхідно промаркувати всю систему підключення, всі розйоми, щоб в подальшому можна було здійснити точну реконструкцію розташування кабелів, плат та інших пристроїв.

Присутнім при огляді (обшуку) необхідно роз'яснити всі дії слідчого і спеціаліста в ході маніпуляцій з ЕОМ. Не дозволяється будь-яке вторгнення в інформаційну базу без наочного, доступного і зрозумілого коментаря своїх дій. Повинно роз'яснюватися будь-яке натискання на клавіатуру, переміщення «миші» та ін.

Вмикати та вимикати комп'ютери, виконувати з ними будь-які маніпуляції може лише спеціаліст у галузі обчислювальної техніки. Якщо на об'єкті, де проводиться обшук, було вимкнуте електропостачання, наприклад, в зв'язку з пожежею або вибухом, до його вмикання слід перевірити, чи знаходяться всі комп'ютери і периферійні пристрої у відключеному стані. Вилучати необхідно відразу всі комп'ютери, які є в наявності, а також блоки живлення і магнітні носії. Не можна залишати їх на відповідальне зберігання на самому об'єкті або в іншому місці, де до них можуть мати доступ сторонні особи. Інформація, що міститься на магнітних носіях може бути легко знищена злочинцем, наприклад, за допомогою джерела електромагнітного випромінювання. При цьому візуально визначити це неможливо.

Комп'ютери та їх комплектуючі опечатуються. Магнітні носії запаковуються, зберігаються і перевозяться в спеціальних екранованих контейнерах або в стандартних дискетних, або інших футлярах з алюмінію заводського виготовлення, щоб не допустити руйнуючий вплив різноманітних електромагнітних і магнітних полів, а також направлених випромінювань. У протоколі слідчої дії описуються основні фізичні характеристики вилучених пристроїв, магнітних та інших постійних носіїв інформації, серійні номери апаратури, їх видимі індивідуальні ознаки.

Оскільки, крім інформаційних носіїв, на апаратних засобах часто виявляються традиційні для криміналістики сліди, то в таких випадках доцільно залучати експерта-криміналіста. Із слідчої практики відомі випадки виявлення слідів пальців рук при огляді зовнішніх і внутрішніх комплектуючих частин комп'ютера.

Під час проведення допиту свідків і потерпілих необхідно з'ясувати призначення і функції комп'ютерної системи, хто мав доступ до неї, де розташовувалась комп'ютерна техніка, чи не з'являлися там сторонні особи, які засоби захисту використовувались. Якщо частина інформації була закритою, то хто санкціонував доступ до неї і хто реально був допущений. Яка шкода (майнова, немайнова) спричинена злочином і чи є способи для її зменшення та ін.

При здійсненні допиту підозрюваних і обвинувачених необхідно враховувати дані криміналістичної характеристики кожної особи окремо. Важливою є підготовка до допиту, в процесі якої необхідно намагатися хоча б умовно вибрати, до якої групи належить підозрюваний чи обвинувачений, і на цій основі проводити тактику допиту. При початковому допиті потрібно спонукати особу до каяття, з'ясувати, які вже зміни внесені в роботу, які віруси використовувалися, чи є, з точки зору підозрюваного (обвинуваченого), можливість швидко усунути або зменшити шкоду, спричинену несанкціонованим проникненням у систему. Які відомості і кому передавалися і цілий ряд інших питань на розсуд слідчого.

§5. Сучасні можливості використання мобільних комплектуючих науково-технічних засобів при розслідуванні та розкритті злочинів

Нині питання про можливість використання науково-технічних засобів для пошуку, фіксації та обробки інформації, потрібної для встановлення істини при розслідуванні злочинів, постійно привертають до себе увагу вчених-криміналістів та практиків.

Під впливом науково-технічного прогресу постійно розширюється коло науково-технічних засобів, які дозволяють удосконалити процес пошуку, виявлення, фіксації і вилучення криміналістично значущої інформації. До них, насам-

перед, належать комп'ютерні технології, за допомогою яких обробляється різноманітна інформація. При цьому інформація може бути зафіксована у вигляді графічних зображень, письмових текстів, аудіо- і відео-повідомлень-записів.

Протягом останнього десятиріччя ці технології набули поширення в слідчій практиці при складанні протоколів та інших письмових документів, а пізніше для фіксації інформації в графічній формі (цифрова фотографія). Перспективним у своєму розвитку є цифровий звуко- та відеозапис.

Водночас, перехід на якісно новий рівень обробки криміналістично значущої інформації вимагає глибокого наукового усвідомлення практичних напрацювань, підготування більш досконалих методик для застосування цих технологій у процесі розслідування, а також вирішення низки питань, пов'язаних із процесуальним статусом інформації, зафіксованої та обробленої з їх використанням.

Питання використання комп'ютерних технологій для збирання й обробки криміналістично значущої інформації останнім часом все частіше привертає увагу вчених криміналістів. Вже нині запропонована нова концепція щодо проблеми забезпечення науково-технічними засобами осіб, які здійснюють безпосередню фіксацію криміналістично значущої інформації при проведенні слідчих дій. Розв'язання цієї проблеми вимагає комплексного підходу, що включає визначення необхідного комплексу науково-технічних засобів, а також вирішення деяких організаційних, правових і тактичних питань, пов'язаних з їх застосуванням.

Серед тактико-технічних характеристик, які слід враховувати при використанні мобільних комплектуючих засобів комп'ютерної техніки, найважливішими залишаються якість і швидкість обробки інформації, можливість її передавання по каналам зв'язку та забезпечення процесуальної форми їх отримання і використання.

Інакше кажучи, мобільний комплект комп'ютерної техніки має включати в себе науково-технічні засоби, призначені для пошуку, виявлення, фіксації і попереднього дослідження доказів на місці їхнього виявлення.

Засоби й методи, що застосовуються при провадженні слідчих дій, деякі криміналісти (В. К. Лисиченко і З. Т. Гулькевич) поділяють на дві групи:

1) призначені для пошуку, виявлення і вивчення різноманітних слідів та об'єктів;

2) призначені для фіксації фактичних даних та проведення слідчих дій.

Перші сприяють вирішенню завдань щодо пошуку, виявлення і консервації об'єктів-носіїв криміналістично значущої інформації. Ці засоби забезпечують так звану технічну сторону фіксації.

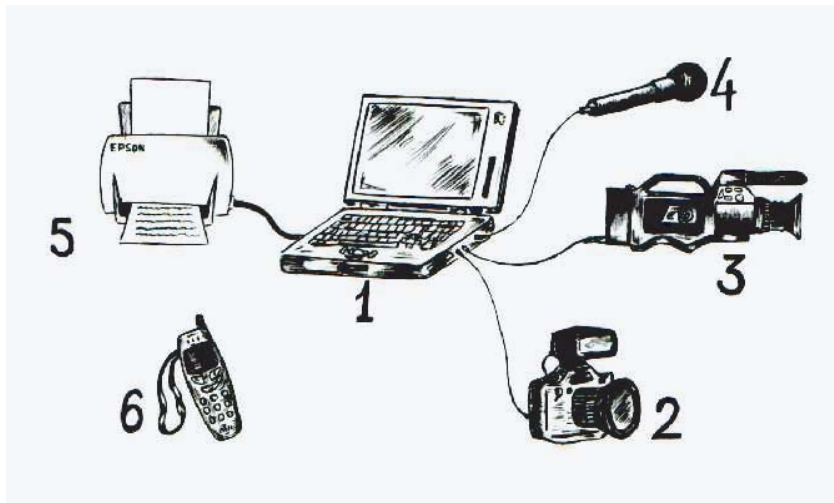
Другі — це засоби й матеріали, призначені для створення умов підготовки до фіксації у вигляді моделей, зліпків, протоколів, схем і додатків до них, які забезпечують так звану процесуальну сторону фіксації.

Перша група науково-технічних засобів на сучасному етапі продовжує найповніше задовольняти потреби слідчої практики, хоча, звичайно, деякі науково-технічні засоби та матеріали потребують вдосконалення.

Що стосується другої групи науково-технічних засобів, то вона за весь час існування зазнала найменшого розвитку в області новітніх розробок і технологій науково-технічного прогресу. В основному для складання протоколу або інших документів слідчий і сьогодні використовує звичайні бланки, лінійку, ручку, олівець і в кращому випадку друкарську машинку.

Але настав час, коли вирішення завдань удосконалення другої групи технічних засобів стає реальністю. Воно можливе при використанні сучасної комп'ютерної техніки і відповідних технологій. Використання комп'ютерних технологій дозволяє скоротити час підготовки документів, а інформацію, що фіксується в графічній або вербальній формі, розміщувати як в окремих документах, так і комбіновано як складові частини одного документа.

А тому як приклад пропонується схематичне зображення зразкового мобільного комплексу комп'ютерної техніки для забезпечення швидкої оперативної фіксації та обробки інформації в «польових» умовах.

Мал.63. Схематичне зображення зразкового мобільного комплексу науково-технічних засобів

На малюнку(див.мал.63) схематично зображений і відмічений цифрами 1–6 зразковий мобільний комплект науково-технічних засобів, до складу якого входять:

- 1) портативний комп'ютер;
- 2) цифровий фотоапарат;
- 3) відеокамера;
- 4) мікрофон;
- 5) портативний принтер;
- 6) радіотелефон.

Такий комплект можна повністю розмістити у звичайній валізі. Радіотелефон (радіомодем) дозволить здійснювати оперативний зв'язок, підтримувати постійний контакт з керівником слідчого підрозділу, іншими службами, вчасно одержувати консультації і відправляти їх для перевірки, а також отримувати інформацію про різноманітні об'єкти – речові докази.

Комп'ютер, укомплектований звуковою картою, може за необхідності формувати звукові файли, виконуючи при цьому функції магнітофону, що інколи необхідно при провадженні слідчих дій. У цьому випадку вже можна говорити не про уніфікований комплект для проведення огляду місця події, а про мобільне автоматизоване робоче місце слідчого, а якщо точніше – оперативної групи.

Використовуючи такий комплект технічних засобів, особа, яка проводить огляд, формує протокол у вигляді тексту в комп'ютері, а схеми, графічні зображення (цифрові фотознімки) може включати безпосередньо до текстової частини протоколу в тому місці, де описує сфотографовані об'єкти. Підготовлені документи друкуються та розглядаються безпосередньо на місці події за допомогою мобільного принтера і тут же засвідчуються підписами понять, слідчого та інших учасників слідчої дії.

Описаний метод фіксації, по-перше, забезпечує високий рівень інформативності зафіксованого матеріалу, по-друге, створює умови, що гарантують дотримання процесуальної форми.

Таким чином, використання та подальше вдосконалення комплектів науково-технічних засобів фіксації та обробки криміналістично значущої інформації є не тільки своєчасним, але й достатньо доцільним. Застосування комп'ютерної технології дозволяє не тільки забезпечити оперативність і якість обробки отриманої інформації, але швидко й успішно провести розслідування і розкриття злочинів. Саме тому нині у Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України запроваджений і функціонує новий вид експертиз – комп'ютерно-технічна експертиза.

Об'єктами комп'ютерно-технічних досліджень є комп'ютерні носії (накопичувачі на гнучких магнітних дисках, накопичувачі на жорстких магнітних дисках, CD-ROM тощо), комп'ютер, його окремі блоки та пристрої, комп'ютерні комплекси, програмні продукти.

Основні завдання комп'ютерно-технічної експертизи:

встановлення технічного стану комп'ютерної техніки;
виявлення інформації, що міститься на комп'ютерних носіях, та визначення її цільового призначення;
встановлення відповідності програмних продуктів певним параметрам;
визначення вартості програмного продукту;
визначення вартості комп'ютерної техніки та ін.

Перелік основних питань, які вирішує КТЕ (комп'ютерно-технічна експертиза).

Наведемо орієнтовний перелік об'єктів дослідження та питань, які може вирішувати комп'ютерно-технічна експертиза.

1. Технічні засоби:

1. Чи належить наданий на дослідження пристрій до апаратних комп'ютерних засобів?

2. До якого типу (марки, моделі) належить апаратний засіб? Вказати його параметри і дати характеристику?

3. Яке функціональне призначення наданого на дослідження апаратного засобу?

4. Яка роль і функціональні можливості даного апаратного засобу в конкретній комп'ютерній системі?

5. Чи використовується цей апаратний засіб для вирішення конкретного функціонального завдання?

6. Який фактично-технічний стан (справний, несправний) наданого на дослідження апаратного засобу?

7. Чи є наданий на дослідження апаратний засіб носієм інформації?

8. Який вид (тип, модель, марку) має наданий на дослідження носій інформації?

9. Який пристрій використовується для роботи з цим носієм інформації?

10. Чи входить до складу наданої на дослідження комп'ютерної системи пристрій для роботи із вказаним носієм інформації, або його аналогами?

11. Які параметри (об'єм, середній час читання даних, швидкість передачі даних тощо) має носій інформації?

12. Чи можливо прочитати інформацію з даного носія інформації?

13. Яка вартість комп'ютерно-технічних засобів (окремих комплектуючих) на момент їх придбання (вилучення, проведення експертизи тощо)?

2. Програмні продукти:

1. Яка загальна характеристика наданого на дослідження програмного забезпечення, з яких компонентів (програмних засобів) воно складається?

2. Яку класифікацію мають конкретні програмні засоби (системну або прикладну) наданого на дослідження програмного забезпечення?

3. Які найменування, тип, версію, вид представлення (явний, прихований, видалений) має програмний засіб?

4. Який зміст файлів програмного забезпечення, які їхні параметри (об'єм, дата створення, атрибути)?
5. Яке загальне функціональне призначення має програмний засіб?
6. Чи можна за допомогою даного програмного продукту реалізувати функції, передбачені технічним завданням на його розробку?
7. Чи є на цих носіях інформації окремі програмні засоби для реалізації певного функціонального завдання?
8. Які вимоги має цей програмний засіб до апаратних засобів комп'ютерної системи?
9. Яка сумісність конкретного програмного засобу із програмним й апаратним забезпеченням комп'ютерної системи;
10. Чи можливе використання цього програмного засобу для вирішення конкретного функціонального завдання?
11. Який фактичний стан програмного засобу, яка його працездатність щодо реалізації окремих функцій?
12. Яким шляхом організовано введення вхідних даних та виведення результатів роботи у наданому на дослідження програмному засобі?
13. Чи є в програмному засобі відхилення від нормальних параметрів (наприклад, властивості інфікування, приховані функції тощо)?
14. Чи має програмний засіб захисні можливості (програмні, апаратно-програмні) від несанкціонованого доступу та копіювання?
15. Яким шляхом організовані захисні можливості програмного засобу?
16. Який загальний алгоритм цього програмного засобу?
17. Чи містить програмний засіб функції, які можуть призводити до знищення, блокування, модифікації або копіювання інформації, порушення роботи комп'ютерної системи?
18. Яка вартість програмного продукту на момент його придбання (вилучення, проведення експертизи)? Для вирішення цього питання, тобто встановлення вартості програмного продукту, експертові надається носій з копією досліджуваного програмного продукту і еталонна (дистрибутивна) копія програмного продукту, що реалізується на вітчизняному ринку програмних засобів.

3. Інформація, яка зберігається та обробляється за допомогою програмно-технічних засобів:

1. Чи містить конкретний носій будь-яку інформацію і якщо так, то яке її цільове призначення? Для дослідження інформації, що міститься на комп'ютерних носіях, експертові надається сам комп'ютерний носій, а також комп'ютерний комплекс, до складу якого входить досліджуваний носій. У деяких випадках можна обмежитися наданням тільки комп'ютерного носія. Щодо можливості проведення такого дослідження слід попередньо проконсультуватися з експертом (спеціалістом);

Тема 23. Особливості методики розслідування злочинів, скоєних у сфері комп'ютерної...

2. Які властивості, характеристики й параметри (об'єм, дата створення та редагування, атрибути та ін.) мають дані на носії інформації?

3. В якому вигляді (явному, прихованому, видаленому) міститься інформація на носії?

4. До якого типу належать виявлені дані (текстові, графічні, бази даних, електронні таблиці, мультимедійні, запис пластикової карти тощо) і які програмні засоби для їх обробки присутні на носії інформації?

5. Яким чином організований доступ (вільний, обмежений та ін.) до даних на носії інформації і які його характеристики?

6. Які властивості та характеристики мають виявлені засоби захисту даних і які можливі шляхи їх подолання?

7. Які ознаки подолання захисту (або спроб несанкціонованого доступу) містить носій інформації?

8. Який зміст захищених даних?

9. Які дані для вирішення конкретного функціонального завдання містить носій інформації?

10. Які дані з фактами й обставинами конкретної справи містить наданий на дослідження носій інформації?

11. Які дані про власника (користувача) комп'ютерної системи (у т.ч. імена, паролі, права доступу та ін.) містить носій інформації?

12. Які текстові дані із наданих на дослідження документів (зразків) і в якому вигляді (цілісному, фрагментному) містить носій інформації?

13. Чи містить носій інформацію, яка була видалена, і чи можна її відновити?

14. В якому вигляді, якого змісту та з якими характеристиками і атрибутами перебували конкретні дані на цьому носії інформації до їхнього видалення або модифікації? та ін.

4. Комп'ютерні мережі:

1. Чи є надане на дослідження устаткування комп'ютерною мережею?

2. Надане на дослідження устаткування є цілісною комп'ютерною мережею чи являється якоюсь її частиною?

3. До якого типу відноситься комп'ютерна мережа?

4. Який склад і характеристики має комп'ютерна мережа?

5. Які перебуває комп'ютерна мережа в робочому стані?

6. Яка система захисту інформації реалізована в наданій комп'ютерній мережі?

7. Які характеристики цієї системи захисту?

8. Чи існують можливості для її подолання та ін?

Наведений вище перелік питань не є остаточним, він може бути розширений, виходячи з обставин конкретної кримінальної справи. А в необхідних

ситуаціях, що викликають труднощі при формулюванні запитань, необхідно завчасно консультуватись з експертом.

Тепер наведемо приклади з наочною ілюстрацією, взятою із практики комп'ютерно-технічних досліджень, які проводяться у відділенні технічної експертизи документів та почерку в Державному науково-дослідному експертно-криміналістичному центрі МВС України.

На експертизу надійшов:

• Системний блок комп'ютера сірого кольору з CD-ROM x 48 max, вилучений під час проведення обшуку за місцем проживання Сидоренка А. Ю.

На вирішення експерта поставлені питання:

1. Чи можливо за допомогою наданого на дослідження комп'ютерного обладнання виготовити підроблені грошові купюри?

2. Якщо так, то які саме підроблені грошові купюри були виготовлені на представленому комп'ютерному обладнанні? Які характерні ознаки їх виготовлення, що відрізняють їх від інших купюр?

Ці ж питання переопрацьовані в редакції експерта та погоджені зі слідчим наступним чином:

1. Чи містить жорсткий диск системного блоку файли із зображенням грошових знаків?

2. Чи містить жорсткий диск системного блоку програмне забезпечення, за допомогою якого можна отримати зображення грошових знаків?

ДОСЛІДЖЕННЯ

Системний блок комп'ютера доставлений до Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру в неупакованому вигляді (мал.64). На тильній стороні системного блоку до блоку живлення білими нитками прив'язаний відрізок паперового аркуша білого кольору розмірами 150x205 мм, на якому барвником чорного кольору нанесено рукописний текст: «Системний блок вилучений при обшуку за місцем проживання Сидоренка А. Ю. 26.05.2004 р. Поняті: (два підписи). Ст. слідчий А. М.Петренко». На зворотному боці вказаного аркуша приклеєний відрізок паперового аркуша білого кольору розмірами 40x40 мм, на якому барвником чорного кольору нанесено підпис ст. слідчого А. М. Петренка та відбиток печатки синього кольору з текстом: «МВС України. Придунайський міськрайвідділ УМВС України в Одеській області. Для пакетів № 1». Порти блоку живлення та бічні кришки корпусу на тильній стороні системного блоку, а також кнопка вмикання живлення і кришка дисководу CD-ROM на передній панелі системного блоку заклеєні шістьма відрізками паперового аркуша білого кольору розмірами 40x40 мм, на кожному з яких розміщений відтиск печатки синього кольору з текстом: «МВС України. Придунайський міськрайвідділ УМВС України в Одеській області. Для пакетів № 1». Цілісність всіх відрізків не порушена.

Наданий на дослідження системний блок комп'ютера прямокутної форми розмірами 410x200x340 мм.

Мал.64. Зовнішній вигляд системного блоку, наданого на дослідження

Системний блок складається з таких основних частин:

металевого корпусу типу «Tower» та металевих кришок з покриттям світло-сірого кольору;

передньої панелі, що виготовлена з пластмаси світло-сірого кольору. На передній панелі розташований один отвір під дисковод для накопичувачів на CD-ROM і один отвір під дисковод для накопичувачів на гнучких магнітних дисках діаметром 3,5 дюйми. Справа на передній панелі розміщені вертикально одна під однією три полімерні вставки синьо-зеленого кольору;

тильної сторони корпусу, виготовленої з металу сірого кольору, з отворами для всіх портів системної плати комп'ютера, одного порту відеоплати, чотирьох портів внутрішнього модему;

системної плати Manli (чіпсет i815) з процесором Intel Pentium III 733 МГц та кулером.

До системної плати приєднані:

модуль оперативної пам'яті IBM об'ємом 128 Мб, на якому знаходяться: чорно-біла наклейка з написом «IBM 0111 128MB 16MX64 N V3N16644NCB-75AT ASSEMBLED IN ITALY», чорно-біла наклейка із штрих-кодом та написом «WUANL023830 19L7354 UANL», чорно-біла наклейка з написом «PC133U 333-542-B1»;

відеоплата ATI-RADEON RV100 об'ємом 64 Мб, на якій знаходиться чорно-біла наклейка із штрих-кодом та написом «ATI Radeon VE 64MB P/N: PM8912-970-1400 891202042000618». Відеоплата підключена до шини AGP;

внутрішній модем Motorola, на якому знаходиться чорно-біла наклейка із штрих-кодом та написом «P/N:C1010312-NPI56M 0114132024». Модем підключений до шини PCI;

блок живлення комп'ютера LPF2 (серійний номер: 0102132711);

дисковод MITSUMI D359M3D (серійний номер: 1A08QN0439) для накопичувачів на гнучких магнітних дисках діаметром 3,5 дюйми та місткістю 1,44 Мб;
дисковод SAMSUNG SC-148 для накопичувачів на CDROM (серійний номер: 6RCR306041);

накопичувач на жорсткому магнітному диску Quantum Fireball™ lct (серійний номер: 052108583172, об'єм 20,4 Гб) з габаритними розмірами 146x102x25 мм (далі – жорсткий диск).

З метою дослідження інформації, яка знаходиться на жорсткому диску, він був підключений до робочої станції експерта. Жорсткий диск був розпізнаний системою BIOS, інформація з диску вільно читалась.

Дослідженням встановлено, що фізичний жорсткий диск поділений на два логічні диски: диск без помітки місткістю 9,49 Гб (далі – диск С) та диск з поміткою «WORK» місткістю 9,49 Гб (далі – диск D). На диску С встановлено операційну систему «Microsoft Windows XP Professional».

При дослідженні диску D в папці **D:\Games\Cossacks\Missions\Russia\Missru01\vr** виявлено сім файлів із зображеннями грошових знаків Національного банку України (мал.65-71). Назви файлів, дати їх створення, останніх змін, останнього доступу, а також номінал, серія та номер на зображеннях грошових купюр наведено в таблиці 1.

Файл «Doc1.doc» містить чотири зображення лицьової сторони грошового знаку номіналом 100 гривень (мал.70), розташованих вертикально один під одним на сторінці формату 210x297 мм. Файл «Doc2.doc» містить чотири зображення зворотної сторони грошового знаку номіналом 100 гривень (мал.71), розташованих вертикально один під одним на сторінці формату 210x297 мм.

Таблиця 1

№ п/п	Назва файлу	Дата створення	Дата останніх змін	Дата останнього доступу	Номінал на зображенні грошової купюри	Серія та номер на зображенні грошової купюри
1	1.JPG	21.05.2004	21.05.2004	20.06.2004	50 гривень	АЛ7442710
2	2.JPG	21.05.2004	21.05.2004	20.06.2004	50 гривень	відсутні
3	22.JPG	10.04.2004	10.04.2004	20.06.2004	100 гривень	АБ5572410
4	222.JPG	12.04.2004	12.04.2004	20.06.2004	100 гривень	АБ5572410
5	33.JPG	10.04.2004	10.04.2004	20.06.2004	100 гривень	відсутні
6	Doc1.doc	02.04.2004	12.04.2004	20.06.2004	100 гривень	АБ5572410
7	Doc2.doc	02.04.2004	12.04.2004	20.06.2004	100 гривень	відсутні

Мал.65. Файл «1.jpg»

Мал.66. Файл «2.jpg»

Мал.67. Файл «22.jpg»

Мал.68. Файл «222.jpg»

Мал.69. Файл «33.jpg»

Мал.70. Файл «Doc1.doc»

Мал. 71. Файл «Doc2.doc»

Отже, жорсткий диск системного блоку містить сім файлів із зображенням грошових знаків Національного банку України.

При подальшому дослідженні встановлено, що на диску С міститься програмне забезпечення сканера Mustek 1200 UB Plus та програмний пакет для сканування текстів та зображень, їх розпізнання і обробки – АBBYY FineReader 4.0 Sprint.

Отже, жорсткий диск наданого на дослідження системного блоку містить програмне забезпечення, за допомогою якого можна отримати зображення грошових знаків.

ВИСНОВКИ

1. Жорсткий диск системного блоку містить сім файлів із зображенням грошових знаків Національного банку України. Всі зображення наведені в дослідницькій частині.

2. Жорсткий диск наданого на дослідження системного блоку містить програмне забезпечення, за допомогою якого можна отримати зображення грошових знаків Національного банку України.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Розкрийте поняття і прослідкуйте історію розвитку комп'ютерно-технічної інформації.
- Назвіть основні комплектуючі частини комп'ютера і дайте їм характеристику.

Частина четверта. Криміналістична методика розслідування окремих видів злочинів

- Назвіть злочинні групи комп'ютерної мережі. Дайте характеристику кожній із них.
- Які Ви знаєте характерні риси комп'ютерної злочинності?
- Назвіть види комп'ютерних злочинів. Дайте їм характеристику.
- Які дії, пов'язані з втручанням у роботу комп'ютерів і комп'ютерних мереж, відносяться до категорії злочинів?
- Дайте криміналістичну характеристику комп'ютерним злочинам.
- Назвіть основні групи людей, які схильні до вчинення комп'ютерних злочинів.
- Які Ви знаєте характерні особливості з тактики слідчих дій при розслідуванні комп'ютерних злочинів?
- Що необхідно розуміти під сучасним використанням мобільного комплексу науково-технічних засобів?

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п./№ (1, 2, 3, 8, 9, 12, 13, 15, 16, 18, 20, 33, 48, 49).

ТЕМА 24

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ, СКОЄНИХ ПРОТИ БЕЗПЕКИ РУХУ ТА ЕКСПЛУАТАЦІЇ ТРАНСПОРТНИХ ЗАСОБІВ

- § 1. Загальна криміналістична характеристика злочинів, що вчиняються на транспорті.*
- § 2. Криміналістична методика розслідування окремих видів злочинів на транспорті.*
- § 3. Загальні положення, принципи, етапи та основні напрямки і рекомендації з розслідування авіаційних подій у цивільній авіації.*
- § 4. Класифікація авіаційних подій та інцидентів.*
- § 5. Організація розслідування авіаційних подій. Дії місцевих посадових осіб до приїзду Комісії з розслідування.*
- § 6. Дії Комісії з прибуттям на місце розслідування авіаційної події.*
- § 7. Основні функції і завдання голови Комісії з розслідування авіаційної події.*
- § 8. Права і обов'язки членів Комісії та інших учасників розслідування авіаційної події.*
- § 9. Поняття авіаційної травми та їх різновиди.*
- § 10. Особливості огляду місця авіаподії і трупа (залишків трунів) при авіаційній катастрофі.*
- § 11. Вилучення речових доказів при огляді місця авіаційної події.*
- § 12. Основні питання, що вирішуються судово-медичною експертизою при авіаційній травмі.*
- § 13. Приклади із практики розслідування авіаційних подій у цивільній авіації.*

§ 1. Загальна криміналістична характеристика злочинів, що вчиняються на транспорті

Для всього транспорту України в цілому (залізничного, авіаційного, автомобільного, водного та ін.) характерні особливі види кримінально-карних діянь, які мають свою специфіку, способи скоєння та приховування. Такі обставини вимагають відповідної розробки спеціальних криміналістич-

них методів розслідування, розкриття цих злочинів та збирання доказової інформації.

Розслідування злочинів на транспорті зумовлене специфікою його роботи, величезним зосередженням матеріальних цінностей і людей, великою протяжністю транспортних артерій, цілодобовою його роботою тощо. Постійний рух поїздів, автомобілів, суден, літаків дає можливість злочинцям швидко зникати з очей або маскуватися у натовпі пасажирів. Усе це перешкоджає встановленню місця скоєння кримінального діяння і злочинців, установленню і залученню свідків, проведенню оперативно-розшукових заходів, слідчих дій тощо.

До завдань органів внутрішніх справ на транспорті віднесено цілий ряд різних завдань, основними з них є забезпечення охорони громадського порядку, здійснення розшуку кримінальних елементів, що переховуються від слідства і суду чи скоїли втечу з місць позбавлення волі або зникли безвісті, а також розслідування і розкриття злочинів та їх попередження.

Стосовно органів міліції на повітряному транспорті, то до їх завдань входять попереджування перевезень заборонених предметів і речей, умисне руйнування або пошкодження споруд, засобів зв'язку і сигналізації, а також спроби захоплення й угону літаків.

У зв'язку з цим однією з особливостей роботи відділів міліції на повітряному транспорті є їх право на особистий огляд пасажирів і багажу. Таке право передбачене ст. 73 Повітряного кодексу України, де вказано, що контроль на безпеку ручної поклажі, багажу, вантажу, пошти та бортового припасу, а також особистий контроль на безпеку пасажирів і членів екіпажу повітряного судна як на внутрішніх, так і на міжнародних лініях здійснюють служби авіаційної безпеки, органи внутрішніх справ і прикордонного контролю.

У разі відмови пасажира або члена екіпажу повітряного судна від проходження контролю на безпеку, а також відмови осіб пред'явити ручну поклажу, багаж, вантаж, пошту або бортові припаси для контролю на безпеку, вони до польоту чи перевезення на повітряному судні не допускаються.

Перелік небезпечних предметів і речовин, заборонених до здавання, прийому, зберігання і перевезення на цивільних повітряних суднах, визначається нормами, правилами і процедурами Української державної програми з безпеки цивільної авіації.

Між органами внутрішніх справ на транспорті розроблені й прийняті на практиці свої зони обслуговування, що розподіляються наступним чином:

- на залізничному транспорті: весь рухомий склад, що знаходиться на коліях і залізничних станціях, усі стаціонарні об'єкти на станціях, вокзалах і перегонах, але в межах смуги відводу;

• на повітряному транспорті: повітряні судна цивільної авіації, всі організації, установи та підприємства, що розташовані в межах кордонів аеродромів і аеровокзалів.

Але всі об'єкти транспорту по лінії боротьби з економічними злочинами обслуговуються органами транспортної міліції незалежно від місця їх знаходження.

Особливе значення в розслідуванні, розкритті і попередженні злочинів має добре налагоджена організація взаємодії між органами транспортної прокуратури, підрозділами транспортної міліції, територіальними органами внутрішніх справ, воєнізованою охороною, а також з пасажирською і вантажною службами управлінь і відділень залізниць й аеропортів. Така взаємодія може мати різні форми, а саме:

- 1) взаємна інформація про оперативну обстановку на дільниці або об'єкті, що обслуговується;
- 2) інформування про осіб, які можуть з'явитись на транспорті з метою скоєння злочину;
- 3) проведення спільних заходів, направлених на попередження кримінальних діянь;
- 4) виявлення осіб без певного місця проживання і роду занять;
- 5) розшук злочинців;
- 6) спільна перевірка вантажних поїздів, що прибувають на вантажні станції;
- 7) спільна перевірка стану зберігання вантажу в пакгаузах, складах та на контейнерних майданчиках;
- 8) перевірка правильності завантаження і вивантаження;
- 9) дотримання пропускового режиму;
- 10) розгляд матеріалів службових розслідувань за фактами зникнення багажу та ін.

Серед осіб, які можуть скоїти злочин на транспорті, виділяють три категорії.

Перша категорія – це працівники транспорту, які мають доступ до вантажу, а саме: члени локомотивних бригад, провідники, співробітники воєнізованої охорони, складачі поїздів, оглядачі вагонів, стропальники, прийомоздавачі, вантажники та ін.

Друга категорія – це місцеві жителі, які мешкають поблизу об'єктів транспорту. Для цієї категорії характерні такі злочини як крадіжки речей у пасажирів на вокзалах, грабежі й розбої в приміських поїздах і в смузі відводу, а також крадіжки вантажів із рухомого залізничного транспорту, в товарних і відстойних парках та на контейнерних майданчиках.

Третя категорія – це злочинці, до яких належать «гастролери», особи без постійного місця проживання і роботи, а також засуджені втікачі з місць позбавлення волі. Під час пересування на транспорті вони часто можуть скоювати крадіжки, грабежі і розбої на станціях, аеровокзалах і набережних, а такі злочини як згвалтування та вбивства – у відстійниках моторовагонних парків і на перегонах. Ефективність розслідування злочинів, скоєних на транспорті, визначається, по-перше, тим, наскільки слідчий знає специфіку і особливості своєї роботи; по-друге, чи знає способи скоєння злочинів, що характерні для умов транспорту; по-третє, наскільки своєчасно і тактично правильно проводить він слідчі дії з використанням допомоги спеціалістів, співробітників дізнання транспортних і територіальних органів внутрішніх справ.

Одним із факторів, що визначає організацію тактики й методики розслідування злочинів, які відбуваються на об'єктах транспорту, є розбіжність у більшості випадків місця злочину з місцем його виявлення. Проведення розслідування в таких випадках стає трудомістким і потребує значно більше додаткового часу.

В умовах транспорту особливе значення має фактор часу. Кримінальні елементи використовують транспорт не тільки для скоєння злочинів, але й для швидкого приховання слідів та виїзду в безпечне для них місце.

Тому для успішного розслідування кримінальних діянь, проведення невідкладних слідчих дій, розкриття злочину по «гарячих слідах» необхідно без зволікання отримати всю необхідну інформацію про ці злочинні діяння. Встановлення часу скоєння злочину дозволить визначити місце події, оскільки по ряду категорій транспортних злочинів час їх скоєння не збігається з часом виявлення місця злочину. Це характерно для випадків, коли злочинні дії відбуваються на перегоні або на шляху проїзду транспорту. Встановлення часу скоєння злочину і його місця дозволить пізніше розгорнути роботу по встановленню осіб, які були причетні до нього.

До особливостей розслідування злочинів на транспорті відносять обов'язкове використання спеціальних знань експертів-криміналістів, судмедекспертів, а також за необхідності – інших спеціалістів із різних галузей знань.

Під час провадження слідчих дій ефективним може бути застосування криміналістичних обліків і особливо фотоальбомів, відеотек, слідотек, які заводяться на злодіїв-гастролерів і шахраїв, а також впровадження інформаційно-пошукової системи, телебачення та інших спеціальних технічних засобів.

Найбільш розповсюдженими злочинами на транспорті є розкрадання вантажів, крадіжки речей у пасажирів, шахрайство, хабарництво, наїзди рухомого складу, пошкодження конструкцій уздовж полотна і шляхів сполучення, а також злочинні порушення правил безпеки руху і експлуатації транспорту, що спричинили аварію поїзда; умисне руйнування або пошкодження

споруд, рухомого складу, суден, засобів зв'язку і сигналізації; блокування транспортних комунікацій шляхом відключення енергопостачання; захоплення або угон повітряного судна та ін.

Злочини проти особи – хуліганство, розбійні напади і грабежі – відбуваються найчастіше у вечірній та нічний час на станціях, аеровокзалах, перегонах, на платформах, в електропоїздах і лісопосадках уздовж залізниці. Ці кримінально-карні діяння, як правило, чинять особи молодого віку і в групі. Вони використовують транспорт як для скоєння злочину, так і для швидкого зникнення з місця події. Розслідування злочинів цієї категорії не мають особливої специфіки, тому всі провадження справ по них проводяться загальноприйнятою методикою.

§2. Криміналістична методика розслідування окремих видів злочинів на транспорті

До найбільш розповсюджених злочинів на транспорті належать *розкрадання*. В основному розкрадання здійснюються при перевезенні товарів широкого вжитку та при розкомплектуванні різних машин і устаткування, чим спричиняється значна матеріальна шкода. Розкрадання під час перевезення річковим, морським та повітряним транспортом має не тільки свою специфіку скоєння злочину, а й взагалі ускладнює його скоєння саме своїми особливими умовами праці, тоді як на залізниці злочинці використовують саме фактор руху для здійснення своїх кримінальних діянь та їх приховання.

Розкрадання, що здійснюються на транспорті, поділяються на дві групи. *Перша група* – це розкрадання шляхом виготовлення фіктивних документів з повною або частковою підробкою на перевезення вантажу.

До цієї групи розкрадань в основному вдаються працівники клієнтських організацій і транспорту, тобто, які мають відношення до обробки супровідних документів. Такі розкрадання здійснюються шляхом складання фіктивних комерційних актів на неіснуючу недостачу і псування вантажу; шляхом приховання надлишків, виявлених при розвантаженні; шляхом заниження або завищення ваги вагону; шляхом внесення в супровідні документи навмисних перекручених змін; роз'єднання документів і вантажу; вилучення вантажу, але в межах норм природної втрати з наступною відміткою в документах про неіснуючу недостачу та ін.

До другої групи відносять розкрадання шляхом порушення упаковки вантажу, цілісності вагонів, цистерн, контейнерів. Ці розкрадання здійснюються як працівники транспорту, так і особи, які не працюють у цій сфері. При цьому відмічається закономірність: працівники транспорту здійснюють розкра-

дання переважно на станціях і в портах з наступним маскуванням своїх слідів злочину (відновлення порушеної упаковки, підвішування пломб і закруток та ін.), в той час як особи, які не працюють на транспорті, здійснюють розкрадання на перегонах або на роз'їздах, а після здійснення розкрадання, вони не піклуються про приховання слідів злочину, внаслідок чого залишається значне число речових доказів.

Із усіх посягань на вантажі найбільш розповсюдженими на залізниці є *розкрадання з рухомого складу*. При перевезеннях найбільше страждає автомобільна, автотракторна і сільськогосподарська техніка, а також всілякі імпортні і експортні товари. Таке розкрадання не тільки завдає матеріальної шкоди, а й підриває престиж держави в міжнародній торгівлі.

Розкрадання за попередньою домовленістю і в групі нерідко вчиняють працівники транспорту, які обробляють вантажі в силу своїх службових обов'язків (слюсарі, вантажники, регулювальники швидкості вагонів та ін.). І все це найбільш характерно для залізниці, а вже потім – для повітряного і водного транспорту. Більшість розкрадань реалізуються на передаточних станціях, на станціях і в портах сортування, а також на станціях видачі вантажу. З рухомого складу найчастіше скоюють крадіжки на приймально-відправних залізничних коліях, сортувальних парках і парках формування. Нерідко вантажі розкрадаються на залізниці під час технічного і комерційного огляду рухомого складу; на повітряному транспорті – під час проведення вантажно-розвантажувальних робіт; на водному – в період розвантаження судна. При цьому злочинці ховають частину вантажу в трюмі пароплава, а потім на човнах, за домовленістю з охороною і з допомогою автоводіїв, переправляють його з території порту чи пристані в заздалегідь обумовлене місце.

Розкрадання вантажу здійснюються також шляхом зриву пломб і закруток на дверях вагонів і контейнерів, зламування бокових і стельних люків вагонів, пошкодження стін, дахів вагонів, контейнерів, просвердлюванням підлоги вагонів і стін цистерн. Розкрадання із контейнерів здійснюються як на шляху прямування так і на контейнерних майданчиках під час вантажно-розвантажувальних робіт.

Ознаки розкрадання:

- 1) відсутність вантажу або його частини;
- 2) пошкодження і відкриття тари, порушення захисного маркування вантажу;
- 3) пошкодження або відсутність пломб і закруток;
- 4) пошкодження стін, підлоги й даху вагона чи контейнера;
- 5) пошкодження спеціальних сховищ (сейфів, металевих ящиків, скринь), замикаючих пристроїв (замків, засувів, гачків);
- 6) розкомплектування техніки, що перевозиться відкрито тощо.

Перевезення вантажу на повітряному транспорті оформлюється спеціальною документацією: багажною квитанцією; квитанцією платного багажу з багажною біркою; відомістю про реєстрацію відправлення пасажирів, багажу і ручної кладі; досилочною квитанцією на багаж та багажною відомістю.

Типовими першочерговими слідчими діями і оперативно-розшуковими заходами у справах про розкрадання вантажів на транспорті будуть наступні:

- виявлення ознак розкрадання;
- слідчий огляд об'єкта, з якого було здійснено розкрадання, а також документів, що супроводжували вантаж;

- встановлення і допит осіб, що відповідальні за збереження вантажу;
- встановлення, затримання і допит підозрюваних;
- обшук затриманих і підозрюваних.

Об'єктами слідчого огляду можуть бути:

- вантаж, його тара та упаковка;
- вагон, цистерна, контейнер, із якого було здійснено розкрадання;
- транспортний засіб;
- склади, територія вантажного двору, платформи і рампи;
- залізничні колії і прилеглі до них смуги відведення;
- сліди скоєного злочину і злочинця;
- знаряддя злочину;
- супровідні документи вантажу та ін.

У процесі огляду місця злочину перед слідчим можуть виникати питання, на які він повинен прагнути (після огляду) знайти відповіді, наприклад:

• чи є ознаки, що свідчать про скоєне розкрадання (ознаки складу злочину)?

• що могло бути викрадено (який вантаж, його назва, кількість, вага, вартість, відмінні ознаки, найменування і адреса вантажоотримувача)?

• де і коли здійснене розкрадання (в організації вантажо-відправлення, на станціях відправлення, призначення, сортування, в аеропорту чи під час руху)?

• хто здійснив кримінальне діяння, яким способом і з допомогою яких знарядь?

• де знаходиться викрадений вантаж і знаряддя злочину?

• які порушення були допущені при проведенні і оформленні вантажних операцій з перевезення і збереження вантажу та інші?

Коли викрадається частина товарів із партії, то у таких випадках доцільно вилучати їх зразки. Досвід показує, хоч як всебічно були б описані деякі промислові товари, їх розшук оперативними працівниками, які не бачили подібних предметів особисто, викликає труднощі. Вилучення зразків промислових товарів і ознайомлення з ними особового складу підрозділів міліції по-

легшують виявлення речей на ринках, в комісійних магазинах та при проведенні обшуків. Вилучення зразків необхідно і для проведення товарознавчих експертиз. З метою попередження розкрадань у процесі проведення слідчих дій повинні бути виявлені причини та умови, що сприяли здійсненню цих злочинів, та заходи їх усунення і відшкодування матеріальних збитків. До причин і умов, що сприяють злочинним посяганням на вантаж, можуть бути віднесені:

- 1) незабезпеченість охорони вантажу, відсутність пропускового режиму, що виключав би доступ сторонніх осіб;
- 2) порушення порядку і правил обробки вантажів і документації в них;
- 3) відсутність огороження і належного освітлення територій станцій, аеропортів, пристаней, вантажних дворів, вантажно-розвантажних площадок;
- 4) використання для перевезення вантажу несправних вагонів і контейнерів;
- 5) порушення технологічних правил формування поїздів;
- 6) недоліки у підборі кадрів, в обов'язок яких власне входить збереження вантажів.

Велике профілактичне значення *на повітряному транспорті* мають огляди багажу пасажирів, які здійснюються з метою попередження нападів на екіпаж літака і пасажирів, вилучення зброї, легкозаймистих речовин та інших предметів, що мають кримінальне значення. Неправильно організоване обслуговування пасажирів, затримка рейсів, збільшення пасажиропотоку у період відпусток і в передсвяткові дні призводять до скупчення людей та сприяють здійсненню у них крадіжок.

На водному транспорті потребують особливої уваги віддалені пристані і пірси, набережні, що прилягають до річкових вокзалів та під'їзні шляхи, особливо при змішаних транспортних перевезеннях.

Останнім часом, широкого розповсюдження отримали крадіжки речей пасажирів із автоматичних камер схову багажу. Злочинці використовують недосконалість конструкцій замикаючих пристроїв, підглядають коди, підслуховують щиглі ручок шифраторів, враховують нарешті ту обставину, що пасажир, щоб не забути код, набирають рік свого народження чи поточний календарний рік. З метою попередження цих крадіжок заводами-виробниками удосконалюються замикаючі пристрої, замінюються шифри, встановлюються безшумні шифратори, виставляються пости із числа працівників транспорту і міліції.

Для транспорту також характерні крадіжки речей у пасажирів, що здійснюються шляхом зловживання довірою, так звані «підсадки». Злочинець, маскуючись під пасажиром, обирає жертву, підсідає до неї, заводить розмову, входить у довіру і під різноманітними приводами залишає свої речі під наглядом

пасажира. Потім, шойно отримавши на збереження довірених уже йому речей пасажира, викрадає їх і зникає.

Можуть здійснюватися крадіжки власних речей громадян і з використанням одурманюючих засобів, які підмішують потерпілому в їжу чи напої.

Кишенькові крадіжки в основному здійснюються біля квиткових кас, при посадці на поїзд, пароплав, біля торгових точок на вокзалах, на пристанях, в аеропортах, а також у сплячих чи п'яних пасажирів у залах очікування і у напівпорожніх вагонах поїздів приміського сполучення.

Шахрайство на транспорті має дві основні форми. По-перше, це обман пасажирів за допомогою гри у карти. Зустрічається він часто в поїздах дальнього сполучення і в аеропортах при нельотній погоді. Шахраї втягують довірливих громадян у гру на гроші і за допомогою крапленої колоди обдурюють їх. По-друге, цей обман здійснюється під приводом допомоги при купівлі квитків. Користуючись їх відсутністю біля каси і видаючи себе за співробітників транспорту, шахраї отримують гроші від пасажирів і знижують.

Найтяжчим злочином проти особи є **вбивство** як протиправне, навмисне позбавлення життя людини (ст. 115 Кримінального кодексу). Вбивства в умовах транспорту здійснюються із хуліганських намірів, при згвалтуванні, розбоях, а також через побутові мотиви в рухомому складі поїзда, у смузі відводу, на пристанях та у районі аеропортів. Типовою слідчою ситуацією для цього виду кримінальних діянь на транспорті є маскування під нещасний випадок, для чого злочинці або підкладають трупи під проїжджаючі поїзди і інсценують, таким чином, нещасні випадки або підкидають трупи чи їх частини в різні вагони з тим, щоб ускладнити встановлення місця злочину і особи потерпілого.

Вбивства в умовах залізничного транспорту можуть бути здійснені і шляхом скидання чи зіштовхування жертви з поїзда. До ознак, що вказують на скидання потерпілого з поїзда, відносять:

- сліди падіння на тілі з наступним його ковзанням по ґрунту (ці сліди являють собою траси, що виникли після падіння жертви з рухомого поїзду і розташовані під кутом до полотна залізниці у бік руху поїзда);
- відсутність біля трупа слідів ніг потерпілого;
- виявлення на потерпілому слідів боротьби і ушкоджень, спричинених жертві ще в поїзді;
- наявність слідів (ознак) перебування у вагоні;
- виявлення уздовж полотна залізниці предметів, що належать потерпілому та ін.

Велике значення має і висновок судово-медичного експерта про механізм створення ушкоджень та їх прижиттєве нанесення.

При виявленні трупів у поїздах необхідно уточнити час настання смерті, це потрібно для визначення ділянки дороги, де було здійснено вбивство. У свою чергу, це дозволить орієнтовно визначити найбільш вірогідне місце знаходження злочинця і звузити коло заходів по його розшуку. З цією метою повинні бути допитані працівники залізничного транспорту, які обслуговували цей поїзд. Встановлення цієї категорії свідків необхідно вести від станції, де був виявлений труп, до місця скоєння вбивства і до станції, на якій потерпілий і злочинець сіли в поїзд. На практиці відомі випадки, коли злочинці під час стрибання з поїзду, отримували ушкодження і за допомогою зверталися в медичні кімнати вокзалів. Тому потрібно перевірити по книгах реєстрації хворих, чи не звертались туди підозрювані за медичною допомогою. Але вони могли назвати вигадані прізвища, тому потрібно допитати медперсонал про прикмети осіб, які зверталися до них з пошкодженнями, що викликають підозру в їх виникненні.

У разі виявлення розчленованого трупа необхідно вжити усіх заходів по негайному встановленню відсутніх частин тіла, для цього потрібно інформувати транспортні і територіальні органи міліції, через райони обслуговування яких пройшов цей вагон.

При виявленні трупа на перегоні вживають заходів по негайному встановленню поїзда, з якого був скинутий потерпілий, організується огляд вагонів, затримуються всі підозрювані особи з метою встановлення їх причетності до вбивства. Одяг затриманих оглядається з метою виявлення на ньому слідів боротьби, опору і крові. За наявності достатніх даних після порушення кримінальної справи проводиться освідування, особистий обшук з метою виявлення знаряддя злочину, вкрадених у потерпілого грошей, цінностей, документів та інших предметів, що стосуються до справи. Специфіка роботи транспорту потребує негайного встановлення і допиту свідка. У його пам'яті можуть зберігатися незначні, на його погляд, обставини, а насправді при розкритті злочину, вони можуть мати найбільше значення. Нерідко доводиться допитувати велике коло осіб, щоб по їх неповних і уривчастих свідченнях встановити обставини злочину. Так, у випадку вбивства провідника вантажу, треба допитати по маршруту руху вагона всіх осіб, причетних до обробки цього поїзда. Ці допити допоможуть встановити, на яких зупинках провідника бачили живим; чи не їхав у вагоні з ним ще хто-небудь; якщо їхав, то на якій станції ця людина сіла і на якій вийшла; після якої станції працівники транспорту вже не бачили провідника; чи був зачинений на замок вагон та ін. Звичайно, жоден свідок не в змозі відповісти на всі запитання. Але усі допитані за окремими моментами у своїй сумі можуть дати необхідні дані для встановлення і розшуку вбивці.

Необхідно відмітити, що із загального числа кримінальних справ, значну групу складають справи з розслідування наїздів рухомого складу поїздів на

людей. У процесі розслідування повинні бути ретельно вивчені всі обставини, при яких загинула людина, а при наявності вини працівників транспорту в наїзді на потерпілого, встановити причини нещасного випадку. При наїзді рухомого складу на людину смерть настає у результаті удару в нього частинами рухомого транспорту з наступним відкиданням тіла у бік або його волочіння на деяку відстань, якщо одяг жертви зачепився за виступаючі частини поїзда. Але частіше всього людина гине після переїзду її тіла колесами рухомого складу поїзда.

За ушкодженнями на тілі трупа, виявленими в процесі огляду, можна уявити картину події. Послідовність проведення слідчих дій буде такою: огляд трупа і місця його виявлення; огляд рухомого складу поїзда, конструкцій, що розташовані уздовж полотна залізниці, об які міг ударитися потерпілий; допит членів локомотивних бригад, працівників транспорту, які обслуговують ділянку шляху, на якому був знайдений труп; допит інших осіб, які можуть внести ясність в обставини факту, що розслідується.

При допиті свідків треба мати на увазі, що людина, яка рідко використовує транспорт для пересування і потрапляє у незвичайні для неї обставини на вокзалі, у аеропорту чи аеровокзалі, може не звернути уваги на ті суттєві деталі скоєного злочину, на які тут же зверне увагу, запам'ятає і відтворить у свідченнях людина, яка добре знайома з дорожньою ситуацією. Від працівників транспорту можна очікувати найбільш точного і повного висвітлення обставин, пов'язаних з дорожньою подією. Машиніст електропоїзду може точно сказати, в який час, на якому перегоні був здійснений наїзд, з якою швидкістю у цей час прямував поїзд. Якщо ж запитати про це рядового пасажира, то він на подібні питання не завжди зможе дати відповідь.

У зв'язку з фактом виявлення трупа на об'єктах залізничного транспорту, на початку слідчих дій можуть виникнути загальні версії: вбивство, самогубство, нещасний випадок, ненасильницька (природна) смерть.

У процесі огляду місця події можуть бути виявлені ознаки, що підтверджують ту чи іншу версію. Ознаками, що вказують на місце скоєння злочину є:

1) сліди ніг злочинців і самого потерпілого на місці виявлення трупа;

2) велика кількість кров'яних слідів у вигляді калюж, крапель на ґрунті, під трупом чи біля нього, якщо на трупі є пошкодження, пов'язані з втратою крові. При цьому напрям потьоків крові повинен відповідати положенню трупа. При огляді місця його виявлення треба враховувати наступні обставини:

1) якщо вбивство скоєне на укосі залізничного полотна, яке має піщане покриття, то великої кількості крові на її поверхні може й не бути, бо вона проникла в піщаний ґрунт. Тому при вирішенні питання про відповідність місця виявлення трупа місцю скоєння злочину необхідно враховувати й кількість крові, що проникла в землю (для цього землю скопують);

- 2) наявність знаряддя вбивства – ножі, сокири, металеві предмети, стріляні гільзи тощо, що залишені біля тіла чи недалеко від нього злочинцями;
- 3) виявлення речей потерпілого, що залишені злочинцями як такі, що не мають цінності, якщо вбивство було скоєне з метою пограбування;
- 4) виявлення особистих речей вбивць – одягу, якщо вони переодяглись в одяг потерпілого;
- 5) виявлення слідів боротьби на місці події і на потерпілому;
- 6) наявність зміни положення трупа і його пози по відношенню до початкового положення;
- 7) виявлення на тілі синців, подряпин та інших ушкоджень;
- 8) відповідність (невідповідність) стану одягу розмірам трупа (чи відповідає він його розмірам, чи є всі частини одягу, які предмети в кишенях та інших частинах одягу, помарки, плями на одязі, наявність пошкоджень, індивідуальні особливості одягу та ін.);
- 9) відсутність або наявність слідів волочіння та ін.

Необхідно відзначити, що розслідування злочинів на транспорті має підвищену суспільну небезпеку і характеризується щорічним кількісним збільшенням. Так, на автодорогах України щороку скоюється у середньому 40 тис. ДТП (дорожньо-транспортних подій), внаслідок яких гине 7 тис. людей і десятки тисяч одержують поранення. Кримінальна відповідальність за ДТП передбачена ст. 286 КК («Порушення правил безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту особами, які керують транспортними засобами»), ст. 287 («Випуск в експлуатацію технічно несправних транспортних засобів або інше порушення їх експлуатації»), ст. 288 («Порушення правил, норм і стандартів, що стосуються забезпечення дорожнього руху»), ст. 291 («Порушення чинних на транспорті правил»).

Дорожньо-транспортна подія (ДТП) – це злочинне порушення правил безпеки руху і експлуатації автотранспорту, трамваїв, тролейбусів, тракторів, самохідних машин та інших механічних транспортних засобів, внаслідок якого завдані легкі, середньої тяжкості, тяжкі тілесні ушкодження чи настала смерть потерпілого.

ДТП досить різноманітні. Залежно від механізму скоєної події вони поділяються на наступні види:

- 1) зіткнення транспортних засобів один з одним;
- 2) наїзд транспортного засобу (на пішохода, нерухомий транспортний засіб, перешкоду, велосипедиста, гужовий транспорт тощо);
- 3) перекидання транспортного засобу (при повороті на великій швидкості чи наїзді на перешкоду);
- 4) падіння пасажира з транспорту;

5) інші ДТП, що стають наслідком грубого порушення правил руху чи експлуатації транспортних засобів (падіння транспорту під укіс, з мосту, в безодню тощо).

ДТП належать до необережних злочинів, тобто такі, що вчиняються через злочинну самовпевненість або злочинну недбалість. Тоді як злочинні порушення правил безпеки дорожнього руху є наслідком різноманітних недозволених дій або навпаки невчинення дій з боку суб'єктів цього випадку злочинів.

Найчастіше ДТП виникають внаслідок порушень, яких припускається водій транспортного засобу, а саме: перевищення встановленої швидкості руху; недотримання правил обгону, повороту, рядності; виїзд на смугу зустрічного руху; порушення правил проїзду перехресть; недотримання безпечної дистанції руху; перевезення пасажирів у непристосованому для цього транспорті; неправильне завантаження та закріплення вантажу на транспорті; недотримання сигналів світлофора; виїзд на технічно несправному транспорті; порушення правил руху на залізничних переїздах та ін.

До особливо небезпечних водночас дуже розповсюджених порушень належить керування транспортним засобом у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння, оскільки у водія при цьому значно уповільнюється реакція, послаблюється увага та неадекватно сприймається і оцінюється дорожня обстановка.

ДТП також можуть відбуватися внаслідок неправомірних дій пішоходів чи пасажирів, а саме:

- перехід проїжджої частини перед рухомим транспортом;
- рух у напрямку довжини дороги;
- перехід проїжджої частини у непризначених для цього місцях;
- недотримання дорожніх знаків і сигналів світлофора;
- ігри дітей і підлітків на проїжджій частині дороги;
- посадка і висадка пасажирів під час руху транспорту;
- їзда на підніжках;
- проїзд на транспорті пасажирів у стані сп'яніння та ін.

Але у цих випадках (якщо водій не порушував правил дорожнього руху) кримінальна відповідальність для нього не настає. Однак, хоч він кримінальної відповідальності не має, за ним залишається відповідальність за управління транспортом, оскільки транспорт належить до джерела підвищеної небезпеки.

ДТП можуть бути наслідком злочинних порушень правил, норм і стандартів особами, відповідальними за будівництво, ремонт або утримання доріг, вулиць, дорожніх споруд; відсутності належного контролю за станом доріг, вулиць, мостів, залізничних переїздів; неякісного ремонту доріг і дорожніх

споруд; порушення правил проведення ремонтних робіт; недостатня освітленість вулиць тощо.

Але бувають випадки, коли ДТП можуть статися у результаті випадкового збігу обставин, які не могли бути передбачені учасниками руху (відмова гальмування, розрив камери, раптова технічна несправність тощо).

ДТП є динамічно складною системою взаємодії різноманітних об'єктів, до яких відносять: транспортні засоби, предмети дорожньої обстановки, дорогу, водіїв, пішоходів та ін. У результаті такої взаємодії великої кількості людей та об'єктів утворюється багато різноманітних слідів. Ними можуть бути: сліди гальмування коліс, волочіння потерпілого, крові, речей потерпілого, різні ушкодження, травми, відбитки бампера або протектора колеса на одязі потерпілого, осколки скла, фар, дзеркал, наявність частинок фарб, плям мастила, палива, антифризу, відламаних деталей транспортних засобів, частин вантажу, пошкоджень на самих транспортних засобах, пошкодження наземних, дорожніх споруд, слідів нашарування, відшарування, розриву, слідів папілярних узорів пальців рук та ін.

Приводами для порушення кримінальної справи в разі ДТП на початковому етапі розслідування є:

- заяви потерпілих, їх родичів чи очевидців;
- заяви водіїв транспортних засобів, причетних до події;
- повідомлення посадових осіб транспортних організацій;
- повідомлення працівників медичних закладів;
- безпосереднє виявлення ознак злочину органами міліції чи прокуратури.

При одержанні повідомлення про ДТП, що спричинила людські жертви чи тяжкі поранення, слідчий зобов'язаний негайно виїхати на огляд місця події, за результатами якого порушує кримінальну справу. При цьому слід пам'ятати, що кримінальна справа порушується за фактом злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху, а не по обвинуваченню конкретної особи.

А тому при розслідуванні злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху, насамперед необхідно встановити наступне:

- 1) чи є конкретна подія дорожньо-транспортною та її вид;
- 2) якою була дорожня обстановка в момент події (погодні умови, місце, час та ін.);
- 3) які транспортні засоби брали участь у події, їх технічний стан (як до події, так і після неї);
- 4) наслідки злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху (смерть, ступінь тяжкості тілесних ушкоджень, характер і розміри матеріального збитку);

- 5) спосіб вчинення ДТП;
- 6) хто постраждав, поведінка учасників події;
- 7) причина ДТП;
- 8) ступінь вини кожного учасника події (водія, працівника автопідприємства, пасажера, пішохода та ін.);
- 9) які положення правил дорожнього руху чи експлуатації транспортних засобів були порушені винним;
- 10) чи є причинний зв'язок між допущеними порушеннями правил дорожнього руху або експлуатації транспортних засобів і наслідками, що сталися;
- 11) обставини, що сприяли злочину (недоліки в організації руху транспорту і пішоходів, неналежний контроль за випуском транспорту і водія на лінію; недоліки в контролі за технічним станом доріг і вулиць у підготовці водіїв транспортних засобів, пропаганді правил дорожнього руху та ін.).

На початку розслідування ДТП, коли злочинне порушення вчинено в присутності свідків, або якщо водій і транспортний засіб залишилися на місці, у слідства не виникає труднощів. У цих випадках зусилля слідства спрямовані на дослідження обставин місця події, встановлення причин ДТП, збирання доказів, що підтверджують звинувачення його учасників. Для розв'язання цих завдань проводяться наступні слідчі дії: огляд місця події; освідування і призначення судово-медичної експертизи водія; судово-медичної експертизи потерпілих; допити водіїв, очевидців, свідків, потерпілих та ін.

Більш складна слідча ситуація виникає тоді, коли злочинне порушення правил безпеки дорожнього руху вчинено за відсутності свідків або водієм, який зник з місця подій, залишивши транспортний засіб. Як правило, так поведуться особи, що вчинили викрадення транспорту або намагаються протидіяти розслідуванню шляхом висунення неправдивої версії про викрадення їх автотранспорту, для чого вони відразу після ДТП звертаються до міліції із заявою про крадіжку та домовляються з родичами, сусідами, знайомими щодо підтвердження неправдивих свідчень. У такій ситуації передусім необхідно встановити особу, яка перебувала за кермом у момент події, вжити заходів щодо її розшуку і затримання, з'ясувати причини, що змусили водія зникнути з місця події.

Найскладнішою і досить розповсюдженою на початковому етапі розслідування є ситуація, коли водій зникає з місця події разом з транспортом. Тут слідству потрібно зосередитись на встановленні факту ДТП, виявленні водія і транспорту, що брав участь у події та можливих свідків.

Успіх у розслідуванні злочинних порушень правил безпеки дорожнього руху значною мірою (особливо на початковому етапі) визначається своєчасністю та правильністю висунення і розроблення слідчих версій. Виходячи з обставин, версії можуть бути:

- ДТП стала результатом порушення правил безпеки руху водієм;
- подія викликана порушеннями правил руху самим потерпілим;
- подія стала наслідком технічної несправності транспортного засобу;
- ДТП пов'язана з порушенням норм, стандартів утримання доріг;
- подія сталася внаслідок випадкового збігу обставин;
- подія інсценована з метою приховання іншого злочину;
- використано транспортний засіб як знаряддя для вчинення іншого злочину та ін.

По справах цієї категорії розслідування огляд місця події є одним з найбільш важливих способів збирання доказів. Огляд місця події, який проведено вчасно, кваліфіковано і ретельно дозволяє встановити:

- умови і точне місце злочинного порушення правил безпеки дорожнього руху;
- час його вчинення;
- вид ДТП;
- сліди і предмети, що залишилися на місці події;
- орієнтовну швидкість руху транспорту і пішоходів;
- учасників події ДТП;
- заходи, що були вжиті водієм транспорту і пішоходом для запобігання події;
- технічний стан транспортних засобів;
- причини ДТП;
- ознаки, що вказують на напрямок руху транспорту, що зник;
- відомості про очевидців та свідків тощо.

Цей перелік не є вичерпним. Залежно від конкретних обставин, на місці події можуть бути отримані й інші відомості, що мають значення для справи.

До об'єктів огляду місця ДТП відносять:

- 1) ділянка вулиці чи дороги, де сталася аварія (з прилеглою територією);
- 2) труп(и);
- 3) транспортні засоби, що брали участь у ДТП.

Після огляду місця події, водія (при необхідності потерпілого) потрібно направити до медичного закладу для встановлення факту про вживання (або відсутність) алкоголю в крові та сечі.

Поряд із судово-медичною експертизою, наступним етапом розслідування по справах цієї категорії найчастіше призначаються автотехнічна, судово-біологічна і судово-хімічна експертизи.

При розслідуванні ДТП досить часто виникає необхідність проводити криміналістичні експертизи:

- судово-трасологічні (для встановлення цілого за його частинами);
- судово-дактилоскопічні (для ідентифікації за слідами рук);

- СТЕД (судово-технічні експертизи документів), дослідження посвідчень водія, пошкоджених, залитих, спалених та інших документів, що мають відношення до справи;
- судово-балістичні (при застосуванні ручної вогнепальної стрілецької зброї) та ін.

При вирішенні найбільш складних питань ДТП, коли потрібні експерти з різних спеціальних галузей знань, призначаються комплексні експертизи, наприклад, судово-медична і трасологічна експертиза (для вирішення питання механізму виникнення ушкоджень на тілі потерпілого); судово-автотехнічна і трасологічна експертиза (для вирішення питання про їх взаєморозташування в момент зіткнення) та ін.

Злочинець, який скоїв вбивство на транспорті і від'їхав від місця злочину на велику відстань, переконаний у тому, що довести його причетність уже неможливо. Тому при його затриманні і на перших допитах він, як правило, дає неправдиві показання. Підозрюваний у вбивстві може інсценувати смерть потерпілого під нещасний випадок і на допиті буде наполегливо відстоювати своє замасковане інсценування саме тому, що він переконаний у тому, що це вбивство надійно замасковане і слідство не в змозі довести його провину. Але невідповідність таких пояснень фактичним обставинам справи, як правило, може бути використана проти нього, що згодом значно прискорить встановлення істини. Слідчий експеримент, що проводиться під час розкриття вбивства на транспорті, також має свою специфіку. Його проведення не повинно перешкоджати нормальному руху транспорту, зокрема поїздів, автомобілів на ділянці експерименту. У деяких випадках розслідування (експеримент) супроводжується складними технічними розрахунками, схемами, малюнками, а іноді й несе підвищену небезпеку для життя і здоров'я його учасників. Плануючи цю слідчу дію, необхідно заздалегідь визначити його мету, час проведення, охорону, понятих, врахувати погодні умови і бути особливо обережним, тобто передбачити усі заходи застереження.

Успіх при розслідуванні різних видів злочину на транспорті залежить здебільшого від того, наскільки добре слідчий знає і правильно вміє використовувати закони, нормативно-розпорядчі акти та документи, що регламентують прийом, збереження, навантаження, перевезення і видачу вантажів на залізничному, автомобільному, річковому, морському і повітряному транспорті.

Основні правила для перевізників з різних галузей транспорту регламентуються відповідними Департаментами Міністерства транспорту України. Такі основні правила з перевезення пасажирів, багажу, вантажу і пошти або для іншої мети залізницею, викладені в Статуті залізниці. Перевезення вантажів річковим транспортом регламентуються Статутом внутрішнього водного транспорту. Повітряні перевезення здійснюються цивільною авіацією через

Державний департамент авіаційного транспорту (Укравіатранс) і регулюються авіаційними правилами, що передбачені ст. 7, ст. 59–67 Повітряного кодексу України, що визначають порядок діяльності авіації України з метою забезпечення безпеки польотів і екологічної безпеки.

§3. Загальні положення, принципи, етапи та основні напрямки і рекомендації з розслідування авіаційних подій у цивільній авіації

Виконання функцій, покладених на цивільну авіацію, по задоволенню потреб громадян і народного господарства у перевезенні повітряним транспортом здійснюється завдяки погодженим діям великої кількості різних служб і їх підрозділів. Уся їхня діяльність суворо регламентована відповідними законами і підзаконними актами, а саме: Повітряним кодексом України, настановами, посібниками (порадниками), положеннями, інструкціями та іншими нормативно-правовими документами цивільної авіації.

Основним критерієм діяльності цивільної авіації є і залишиться безпека польотів як комплексна характеристика авіаційно-транспортної системи (АТС), що визначає здатність виконувати польоти без загрози для життя і здоров'я людей. Природно, що і нормативні акти в частині організації робіт по створенню безпеки польотів теж набувають особливо важливого значення. Вони покликані чітко визначати і розмежовувати обов'язки, права і відповідальність кожного працівника, створювати умови для творчої активності виконавцям у їх організованості, дисципліни в усіх ланках авіаційно-транспортної системи.

Проблема створення безпеки польотів у сучасних умовах вимагає глибокого вивчення всіх підсистем авіаційно-транспортної системи (АТС), тому що саме вони являють собою об'єкти великої інформаційної складності й повинні вивчатися науковими методами.

Комплексне вирішення завдань, проблеми забезпечення безпеки польотів у кожній підсистемі авіаційно-транспортної системи передбачає в якості головного критерію оцінки функціонування авіаційно-транспортної системи, забезпечення авіаційних і наземних подій. Суть проблеми полягає в тому, що об'єкт дослідження (система запобігання авіаційних та наземних подій) подається в якості управлінської системи.

Система запобігання авіаційних подій – самостійна система, що як об'єкт дослідження являє собою складну біотехнічну систему, яка складається із об'єктів з визначеними властивостями і зв'язками між ними. Центральною ланкою будь-якої підсистеми авіаційно-транспортної системи виступає людина. Міжнародна і вітчизняна практика показує, що правопорушення лю-

дини були і залишаються однією із основних причин авіаційних подій та інцидентів. Але необхідно відмітити, що правопорушення людини часто скоюються і з причини недосконалості нормативних документів, особливо тих, які дозволяють двояке тлумачення їх вимог, а це означає – невиконання їх.

Одним із основних документів, що визначає нормативно-правову роботу з розслідування і попередження авіаційних та наземних подій та інцидентів є Положення про службове розслідування авіаційних подій на території України та Державна програма авіаційної безпеки цивільної авіації.

Положення про розслідування авіаційних подій розроблене провідними спеціалістами в сфері здійснення нагляду і контролю за безпекою польотів та відповідно до вимог Повітряного кодексу, Правил польотів у повітряному просторі України, Настанови з проведення польотів і Порадника з організації льотної роботи та з урахуванням стандартів і рекомендацій ІКАО по виявленню фактів (причин) авіаційних подій та інцидентів.

Особливістю Положення про службове розслідування авіаційних подій є його спрямованість на організацію розслідування авіаційних подій та інцидентів і інформаційне забезпечення в роботі по попередженню авіаційних подій. Окрім визначення та класифікації авіаційних подій, це Положення встановлює правила проведення службового розслідування авіаційних подій, враховує не тільки облік і аналіз причин авіаційних подій та інцидентів, але і всі відхилення в роботі авіаційного транспорту та у діяльності авіаційного персоналу, що були виявлені в процесі розслідування. Положення визначає правила реєстрації і аналізу вказаних подій, а також порядок розробки заходів щодо їх попередження.

Положенням визначено, що робота з попередження авіаційних подій складається з трьох етапів:

1) виявлення і оцінки небезпеки (різних відхилень від технічних норм, аварійних факторів та ін.);

2) аналізу виявленої небезпеки, причин авіаційних подій і розробки рекомендацій з їх попередження;

3) контролю ефективності та якості рекомендацій.

Таким чином, ефективність отримання інформації управління рівнем безпеки польотів визначається ефективністю отримання інформації про стан безпеки польотів (виявлення відхилень, аварійних факторів, причин авіаційних подій) і ефективністю попереджувальних заходів, розроблених на основі аналізу стану безпеки польотів та об'єктивності розслідування авіаційних подій та інцидентів.

Саме тому за приховання авіаційних подій та інцидентів у процесі виробничої діяльності, неповне виявлення аварійних факторів (відхилень від норми), що мають до них відношення, а також за завідомо неправильну класифі-

фікацію авіаційної події чи інциденту винні несуть дисциплінарну або іншу відповідальність, що передбачена вимогами Повітряного кодексу України.

Необхідно відзначити, що виконання польоту повітряним судном пов'язане з участю широкого кола спеціалістів, що використовують у своїй діяльності складні технічні пристрої та приладдя. Ефективність роботи спеціаліста може бути зведена до нуля, якщо буде припущена помилка в роботі будь-якого спеціаліста в одній із окремих служб, що забезпечують підготовку і виконання польоту.

Створення безпеки польотів цивільних повітряних суден — це надзвичайно складне і відповідальне завдання. Його вирішення, поряд з традиційними методами (підвищення якості техніки, технології, організації робіт), вимагає нових підходів на всіх етапах функціонування авіаційної системи. У наш час проводяться особливо ретельні розслідування причин аварійності, розробляються методи комплексної оцінки рівня безпеки польотів повітряних суден від їх створення до експлуатації.

Розслідування — це процес, що включає в себе збирання і аналіз інформації про скоєну подію, встановлення її причин (факторів) і розробку рекомендацій з попередження аналогічних подій.

Подія — це факт, у результаті якого було виявлено уже скоєне і об'єктивно існуюче явище чи пригоду. Розслідування авіаційної події є надзвичайно складним і специфічним завданням, при вирішенні якого проводяться пошуки і дослідження багатьох факторів і обставин.

Авіаційна подія (за Конвенцією з міжнародної цивільної авіації) — це подія, що пов'язана з польотом пасажирів на літаку, тобто з моменту, коли пасажир ступив на борт літака з наміром летіти на ньому, і до того моменту, коли всі пасажирів залишили літак, але в результаті такого польоту пасажир загинув або був поранений за таких обставин:

- знаходження його в літаку;
- прямого контакту з будь-якою частиною літака, включаючи частини, що відірвались (відпали) від нього;
- падіння літака на землю (його катастрофи).

У зв'язку з цим, для з'ясування дійсної картини авіаційної події, тобто початку розвитку аварійної ситуації та її закінчення і визначення її причин, необхідно суворо дотримуватись наступних **основних принципів розслідування**:

- своєчасно, ретельно й об'єктивно фіксувати всі факти, обставини і зовнішні умови, які супроводжують подію;
- встановлення причинно-наслідкових зв'язків між самою подією та її причиною, як фактів, що підтверджують істину в процесі її пізнання;
- домагатися встановлення дійсної причини події як однієї із закономірностей процесу, що розслідується.

Основними вимогами, що сприяють установленню дійсної причини, є дотримання послідовності виконання *трьох основних етапів розслідування*:

- 1) збір і накопичення фактичного матеріалу;
- 2) аналіз і експериментальна перевірка фактичного матеріалу;
- 3) отримання висновків експертів і комісій стосовно причин події.

Таким чином, *загальними вимогами* до всіх трьох основних етапів розслідування називають:

- оперативність і планування послідовності розслідування;
- цілеспрямованість і об'єктивність розслідування;
- всебічний і повний аналіз усіх причин, що супроводжували подію, а також виявлених у процесі її (події) розслідування.

Отже, зі сказаного вище логічно випливають наступні *основні напрямки і рекомендації* з розслідування авіаційних і наземних подій у цивільній авіації:

- збирання, фіксація, збереження і вивчення всіх факторів, умов і обставин події (огляд місця події, залишків авіатранспорту, опитування свідків і очевидців події), обробка і вивчення даних бортових і наземних засобів реєстрації параметрів польоту, переговори диспетчерів з екіпажем і між собою, а також матеріалів випробування авіатехніки;
- всебічний аналіз і зіставлення факторів, умов, обставин події;
- моделювання авіаподії із зазначенням початку і кінця розвитку особливих ситуацій;
- аналіз організації, виконання і забезпечення польоту повітряного судна або організації його технічного наземного обслуговування;
- дослідження дій екіпажу і посадкових осіб при управлінні польотом у аварійній обстановці і після її закінчення;
- дослідження і вивчення стану повітряного судна до і після авіаподії;
- пред'явлення відповідних вимог як до спеціалістів, що беруть участь у розслідуванні авіаподії, так і до експертів;
- вимагання узгодженої роботи Комісії з розслідування та її окремих ланок з правоохоронними органами.

Початком розслідування авіаподії вважається перше повідомлення про неї і є закінченим тільки після того, як буде затверджений акт розслідування комісії. Акт затверджується особою, яка призначила комісію. Залишки матеріальної частини повітряного судна можуть бути знищені тільки за дозволом слідчих органів після закінчення роботи комісії. Причини авіаподії та висновки з неї ґрунтуються на матеріалах, що отримані і знаходяться в розпорядженні комісії з розслідування.

Метою розслідування є встановлення дійсної причини авіаподії та розробка ефективних рекомендацій з їх попередження в майбутньому, а тому розслідування повинно бути всебічним, повним і об'єктивним.

§4. Класифікація авіаційних подій та інцидентів

Всі авіаційні події залежно від тяжкості їхніх наслідків для екіпажу і пасажирів поділяються на дві групи:

- 1) катастрофи;
- 2) авіаційні події без людських жертв.

До авіаційної події відноситься така подія, що пов'язана з використанням повітряного судна, тобто подія, що відбулася в період підготовки або виконання польоту, з моменту вступу на борт повітряного судна кого-небудь із осіб з наміром здійснити політ, до моменту, коли всі особи, які знаходились на борту з метою польоту, залишили повітряне судно.

Всі події, пов'язані з забезпеченням безпеки польотів повітряних суден, покладаються на експлуатантів авіаційної техніки, аеропортів та на органи, які обслуговують повітряний рух. А оскільки забезпечення безпеки польотів покладається на експлуатанта авіаційної техніки, то і всі витрати, що дійсно пов'язані з розслідуванням місця авіаційної події, фінансуються експлуатантом авіаційної техніки.

Законом передбачена компенсація заподіяних збитків для експлуатанта авіаційної техніки. Збитки експлуатанта авіаційної техніки дійсно пов'язані з розслідуванням авіаційної події, можуть бути також частково або цілком відшкодовані за рахунок страхового фонду безпеки цивільної авіації або іншого страхового фонду.

Про скоєну авіаподію всі службові особи авіації, яким першим стало відомо про неї, зобов'язані негайно повідомити про це державний орган нагляду за безпекою польотів, орган державного регулювання діяльності авіації і власника повітряного судна.

З двох названих вище груп авіаподій, до катастроф належать такі події, в результаті яких хоча б одна людина, яка була учасником такої події, загинула або померла протягом 30 діб з моменту авіаподії. До катастроф також належать випадки загибелі якої-небудь особи, що знаходилась на борту під час аварійної евакуації з повітряного судна, або хоча б одна людина, яка знаходилась на борту, зникла безвісті і пошуки її припинені.

Якщо ж у результаті авіаподії повітряне судно отримало пошкодження силових елементів планера або здійснило посадку на місцевість, евакуація з якої технічно неможлива або економічно недоцільна, то така авіаподія класифікується як авіаційна подія без людських жертв – аварія.

Проте загибель кого-небудь із осіб, що знаходяться на борту літака, в результаті природних причин чи в результаті навмисних (необачних) дій самого потерпілого, не відносяться до класифікації події як катастрофа, оскільки ці дії не пов'язані з функціонуванням повітряного судна.

Аналогічно, до катастрофи не відносяться випадки загибелі людей, які самовільно проникли на повітряне судно і знаходились в приміщеннях (відсіках), куди доступ пасажиром заборонений.

До авіаційних подій без людських жертв відносяться наступні пошкодження повітряних суден:

- руйнування двигуна (поломка) без пошкодження міцності конструкції повітряного судна;
- пошкодження повітряних гвинтів, несилкових елементів планера, обтікачів, закінцівок, скла, антен та інших виступаючих деталей;
- пошкодження пневматики, гальмового обладнання та інших елементів шасі, за умови, що ці пошкодження не порушують загальної міцності повітряного судна;
- руйнування або пошкодження головних і кермових гвинтів вертольотів, втулки головного або кермового гвинта;
- руйнування або роз'єднання трансмісії;
- руйнування вентиляційного обладнання;
- пошкодження обшивки фюзеляжу (балок) без пошкодження силових елементів;
- руйнування редуктора.

Всі інші авіаподії, що пов'язані з використанням повітряних суден і зумовлені відхиленням від нормального функціонування хоч би одного з елементів авіаційно-транспортної системи, які могли, але не призвели до авіаційної події, класифікуються як *інциденти*. Розроблений і діє спеціальний перелік авіаподій, що підлягають розслідуванню в якості інцидентів. Якщо ж авіаподія мала місце, але для її запобігання знадобились складні та екстремні дії екіпажу, що не передбачені в умовах нормального польоту, то такий інцидент класифікується як *серйозний*.

Для серйозних інцидентів характерні наступні ознаки:

- вихід повітряного судна за межі очікуваних умов експлуатації;
- виникнення значного шкідливого впливу на екіпаж або пасажирів (дим, токсичні гази, температура, тиск та ін.);
- значне погіршення характеристик стійкості, управління, міцності льотних якостей;
- значне зниження працездатності членів екіпажу;
- значне підвищення психофізичного навантаження на екіпаж;
- виникнення реальної можливості пошкодження важливих елементів повітряного судна в результаті пожежі, руйнування двигуна, трансмісії, елементів управління тощо;
- відхилення функціонування елементів авіаційно-транспортної системи за межі очікуваних умов, які могли призвести до вищеперерахованих ознак.

Всі випадки загибелі людей під час польоту, які стались у наслідок природних причин або навмисних дій самого потерпілого, класифікуються як **надзвичайна подія**.

Зіткнення (при зближенні) повітряних суден розслідується як одна подія, але класифікується в залежності від настання наслідків. Акт про зіткнення повітряних суден складається загальний, а формалізований звіт – на кожне повітряне судно. Якщо повітряне судно отримало додаткові пошкодження після авіаподії, то така пригода розслідується і класифікується окремо згідно з відомчими документами.

§5. Організація розслідування авіаційних подій. Дії місцевих посадових осіб до приїзду Комісії з розслідування

Інформація про авіаподію може бути отримана в аеропорту від будь-якого пересічного громадянина України або посадової особи цивільної авіації. Диспетчер аеродромного диспетчерського пункту або районного центру єдиної системи управління повітряним рухом, зобов'язаний передати її у вигляді першочергового повідомлення у Державний департамент авіаційного транспорту (Укравіатранс), а також керівнику авіапідприємства або начальнику управління (учбового закладу, ремонтного заводу цивільної авіації), на території якого сталась авіаподія. Початком розслідування авіаподії вважається момент отримання первинної інформації.

Диспетчер Центрального диспетчерського управління цивільної авіації передає інформацію в Головну інспекцію з безпеки польотів, у відомство власника повітряного судна, в прокуратуру і в МВС. Керівник авіапідприємства або начальник управління (об'єднання) за місцем авіаподії, інформує транспортного або територіального прокурора, місцеві органи МВС і профспілкові органи, які беруть участь в розслідуванні відповідно до завдань їх відомства.

Первинне повідомлення є основою для створення комісії з розслідування авіаподії, а тому воно повинно містити максимум інформації, що отримана на даний момент. Категорично заборонено передавати здогадні повідомлення, оскільки вони ставлять під сумнів обставини авіаподії і завдають шкоди при формуванні такої Комісії. Отримавши інформацію про надзвичайну авіаподію, Управління пошуку та рятування Державного департаменту авіатранспорту приступає до негайного пошуку повітряного судна силами аварійно-рятувальної групи цивільної авіації. Для пошуку використовуються пошуково-льотні екіпажі, аварійно-рятувальні команди аеропортів, літаки і вертольоти, оснащені пошуковою апаратурою і рятувальним спорядженням. Відносно порядку проведення пошукових і аварійно-рятувальних робіт, то

вони визначаються Настановою з авіаподій, Настановою з проведення польотів у цивільній авіації, Порадником з табелів термінових донесень про рух повітряних суден цивільної авіації та іншими нормативними документами. Пошук повітряного судна може бути зупинений лише відомством власника цього судна, але після узгодження з Департаментом авіації (Укрвіатрансом).

Згідно Закону, всі авіаційні події підлягають розслідуванню з метою встановлення їх причин і вживання заходів щодо запобігання таким подіям у майбутньому.

Розслідування авіаційної події – це процес, що проводиться за наявності факту авіаційної події, який включає в себе збирання і аналіз інформації про авіаційну подію, встановлення причини (причин) її виникнення і розроблення рекомендацій щодо запобігання їм у майбутньому.

Необхідно відмітити, що проведення розслідувань на місці авіаподії належать до категорії робіт в особливих умовах, що прирівнюються до категорії робіт з ліквідації наслідків стихійного лиха. Спеціалісти, які працюють на місці авіаційної події, повинні забезпечуватися спеціальним одягом, взуттям, спеціальним спорядженням і захисними засобами, виходячи з конкретних умов роботи.

При прийомі повідомлення про надзвичайну авіаподію необхідно отримати наступні першопочаткові дані:

- дата, час, місце авіаподії;
- класифікація (вид) авіаподії;
- тип, упізнавальні знаки, приналежність судна;
- підприємство – експлуатант повітряного судна;
- метеоумови на момент надзвичайної події (у випадках стихійного лиха);
- прізвище командира повітряного судна або особи, відповідальної за обслуговування повітряного судна;
- обставини авіаподії;
- кількість загиблих і отримавших тілесні ушкодження (на борту і за його межами під час падіння);
- наявність і характеристика небезпечних вантажів на борту повітряного судна;
- ступінь пошкодження повітряного судна та ін.

З метою збереження місця авіаційної події, документації, залишків повітряного судна та підготовки людей і техніки для оперативного проведення розслідування причин авіаційної події керівник авіапідприємства або начальник управління (об'єднання), на території якого сталась авіаподія, зобов'язаний негайно виконати наступний перелік заходів до приїзду Комісії:

- гасіння пожежі і рятування пасажирів;
- забезпечити охорону місця авіаподії;

- провести перші фотозйомки основних осередків авіаподії і залишків загиблих людей на місці їх розташування;
- виявити свідків і очевидців;
- забезпечити збереження документів, засобів об'єктивного контролю, запису диспетчерських магнітофонів на магнітній основі;
- пошук уламків повітряного судна і їх збереження на місці виявлення;
- збирання пояснювальних записок від осіб, які можуть дати інформацію щодо авіаподії;
- медичне обстеження екіпажу і диспетчерів управління повітряним рухом;
- опорядити окремі уламки повітряного судна з переміщенням їх на узбіччя дороги, якщо вони заважають руху транспорту;
- опечатати засоби заправки паливно-мастильних матеріалів;
- зафіксувати відкладення льоду на поверхні повітряного судна (сфотографувати та скласти акт);
- провести спостереження і фіксацію погодних умов на момент авіаподії зі складанням акту;
- описати і сфотографувати основні вузли місця авіаційної події.

Окрім того, місцеві органи влади, підприємства, організації та установи зобов'язані всебічно сприяти Комісії з питань розслідування авіаційної події в пошуку елементів конструкції повітряного судна, забезпеченні транспортом, засобами зв'язку, приміщеннями для роботи і відпочинку, продуктами харчування, спеціальним спорядженням і одягом, засобами для виконання такелажних і вантажних робіт, транспортування уламків, санітарної обробки місцевості, забезпечення безпечних умов роботи на місці події тощо.

§6. Дії Комісії з прибуттям на місце розслідування авіаційної події

Правильно підібрана й своєчасно організована Комісія з розслідування авіаподії є запорукою успіху в її роботі. Залежно від тяжкості авіаподії і класу повітряного судна Комісія може бути створена на різних рівнях і суттєво відрізнятися за своїм складом.

Залежно від обставин наслідків, класу і належності повітряного судна, авіаподія розслідується за допомогою таких Комісій:

1. Комісією департаменту авіації – розслідуються катастрофи літаків 1, 2 класів і вертольоти 1 класу; авіаційні події без людських жертв – літаки 1, 2 класів і вертольоти 1 класу; авіаційні події закордонних повітряних суден, а також інші авіаподії за рішенням Міністерства транспорту України;

2. Комісією авіаційної адміністрації – розслідуються катастрофи літаків 3 класу і вертольоти 2 класу; авіаційні події без людських жертв – літаки 1, 2, 3

класів і вертольоти 1, 2 класів, за винятком тих, що розслідуються департаментом авіації;

3. Комісією авіанідприємства (об'єднання) – розслідуються катастрофи літаків 4 класу і вертольоти 3, 4 класів; авіаційні події без людських жертв – літаки 3, 4 класу і вертольоти 3, 4 класів, у тому числі авіаційні події з повітряними суднами навчальних закладів цивільної авіації, за винятком тих, що розслідуються вищеназваними Комісіями.

Комісія з розслідування авіаподії призначається наказом по тому відомству, що проводить розслідування. До складу Комісії входять голова, його заступники, члени Комісії і спеціалісти з відповідних галузей знань. Спеціалісти, включені до складу Комісії, повинні мати відповідну кваліфікацію, досвід роботи з розслідування авіаподій і не бути причетними до авіаподії. До місця авіаційної події Комісія повинна бути доставлена у мінімальний строк. З прибуттям на місце авіаподії голова Комісії заслуховує повідомлення старшого групи (начальника авіауправління) про скоєну авіаподію, її обставини, ймовірні причини, проведення рятувальних робіт, характер отриманих травм (пасажирів і пілотів), кількість загиблих, а також про вжиті заходи з ліквідації наслідків авіаподії.

Голова Комісії уточнює план роботи з розслідування, знайомиться з обставинами місця події, намічає майбутній обсяг робіт, який треба буде виконати під час розслідування.

До обсягу робіт з розслідування авіаподії входить детальне вивчення території місця події, обставин авіаподії, дослідження зруйнованих частин, вузлів, окремих деталей повітряного судна, двигунів, аналіз даних, що стосується обслуговування авіаційної техніки, а також підготовка екіпажу до польоту. Комісія в процесі роботи збирає всі дані, що мають відношення до авіаподії, опитує екіпаж і осіб, які брали участь у підготовці і забезпеченні польоту, а також свідків і очевидців авіаподії. На місці авіаподії всі члени Комісії, незалежно від їх відомчої належності, підпорядковуються голові Комісії, який несе повну відповідальність за об'єктивне встановлення причин події.

Командир корабля та вищі керівники зобов'язані забезпечити повну недоторканість місця події, зберегти обстановку і всі деталі зруйнованого повітряного судна в тому стані і положенні, в якому вони опинились у результаті авіаподії. Це допоможе в процесі розслідування скласти схему розташування зруйнованих частин, провести об'єктивну фотозйомку і отримати відповідні фотографії по відтворенню послідовності руйнування повітряного судна.

Голова Комісії протягом однієї доби, а потім через три доби з моменту прибуття на місце авіаподії, направляє свої попередні донесення в департа-

мент авіації, власнику повітряного судна, у прокуратуру, МВС, а також керівнику, який призначив Комісію.

Представники органів прокуратури, МВС, профспілкових та інших органів координують свою роботу з розслідування авіаподії з головою Комісії. Контроль за роботою Комісії з розслідування авіаподії в цивільній авіації здійснює інспекція з безпеки польотів.

З метою кращої організації роботи Комісії з розслідування авіаподії, а також для забезпечення планомірного і послідовного вивчення обставин і причин події створюються три підкомісії з різних напрямків роботи, а саме:

- 1) льотна підкомісія;
- 2) інженерно-технічна підкомісія;
- 3) адміністративна підкомісія.

Залежно від обставин, за рішенням голови Комісії можуть бути створені також інші підкомісії, наприклад, метеозабезпечення, управління повітряним рухом та ін.

Для детального дослідження окремих питань у кожній підкомісії створюються робочі групи, а також робочі групи, що не входять до складу підкомісій і підпорядковані безпосередньо голові Комісії. Основна мета групової системи полягає у виявленні факторів, що мають відношення до авіаподії, шляхом використання знань і практичного досвіду спеціалістів, які працюють у різних галузях знань, що мають тісний зв'язок з виготовленням і експлуатацією повітряних суден. Перевага групової системи полягає в тому, що обміном думками та поглядом досвіду різних спеціалістів запобігається виникнення такої ситуації, коли надмірна увага зосереджується на одному якомусь аспекті розслідування, а на інший, теж не менш важливий, не звертається увага, що, безумовно, шкодить розслідуванню.

Ефективність групової системи залежить від діяльності голови Комісії і керівників (голів) підкомісій з розслідування, які через членів Комісії і керівників робочих груп направляють і координують проведення всіх необхідних робіт учасниками розслідування.

При розслідуванні авіаподії **льотна підкомісія** з'ясовує відповідність дій екіпажу і посадових осіб при виникненні і розвитку особливої ситуації з урахуванням обсягу всіх наявних даних об'єктивного і суб'єктивного порядку. Вона з'ясовує, коли і в якому обсязі приводилась підготовка екіпажу до польоту, хто її контролював, ким було організовано і як здійснювалось керівництво польотом. Проводить перевірку забезпечення польоту засобами зв'язку, ступінь їх використання, відповідність рівня підготовки екіпажу і вміння орієнтуватись в певних метеоумовах, встановлює наявність порушень екіпажем керівних документів, що регламентують льотну роботу тощо.

Основні завдання льотної підкомісії:

- вивчення організації льотної роботи;
- визначення якості підготовки екіпажу до польоту;
- перевірка організації конкретного польоту;
- визначення характеру дій екіпажу під час аварійної ситуації;
- встановлення причини загибелі (травми) членів екіпажу;
- проведення дослідження даних виникнення і розвитку аварійної ситуації;
- опитування свідків і очевидців.

Льотна підкомісія, в свою чергу, поділяється ще на три робочі групи:

- 1) льотну групу;
- 2) групу забезпечення радіотехнічними, метеорологічними, аеродромними засобами та управління повітряним рухом;
- 3) групу авіаційної медицини.

Кожна робоча група після виконання обсягу своєї роботи складає звіт, який розглядається на засіданні льотної підкомісії. На підставі звітів робочих груп льотна підкомісія складає єдиний звіт за результатами робіт, що були проведені в зв'язку з розслідуванням авіаційної події.

Звіт льотної підкомісії складається із п'яти розділів, а саме:

- 1) переліку основних робіт (що були виконані підкомісією);
- 2) аналізу (узагальнення результатів робочих груп);
- 3) висновку (короткого, найбільш важливого, синтезуючого розділу, до якого прийшла Комісія в результаті проведення дослідження);
- 4) недоліків (виявлених при розслідуванні);
- 5) рекомендацій (по усуненню виявлених недоліків, що вплинули на результат наслідку польоту).

До звіту льотної підкомісії додаються звіти робочих груп, списки членів підкомісії і робочих груп та протоколи засідань підкомісії.

Інженерно-технічна підкомісія, як і льотна є складовою частиною загальної Комісії з розслідування авіаподії. До її складу входять представники як експлуатаційних і ремонтних підприємств, так і представники заводів-виробників, конструкторських бюро науково-дослідних інститутів. Кількість і склад її робочих груп залежить від типу повітряного судна і характеру авіаподії, але в більшості випадків не менше 3–4-ох груп, що мають технічний напрямок дослідження.

Члени інженерно-технічної підкомісії переглядають документацію з технічного обслуговування літака (карти-наряди на технічне обслуговування, відомості на дефекацію та ін.), перевіряють дотримання термінів обслуговування і обсяг виконаних робіт; наявність у технічного персоналу допуску до обслуговування цього типу літака, уточнюють виконання контролю технічних дороблювань, проведення разових оглядів основних вузлів та агрегатів тощо.

Основні завдання інженерно-технічної підкомісії:

- складання схеми місця авіаподії;
- дослідження історії експлуатації повітряного судна;
- дослідження висновків лабораторних даних;
- дослідження стану авіаційної техніки до авіаподії і після неї;
- проведення фотозйомки деталей, окремих вузлів і агрегатів повітряного судна на місці авіаподії;
- визначення можливих відмов авіатехніки під час польоту;
- отримання висновку про придатність повітряного судна до експлуатації і його технічної справності до авіаподії.

Інженерно-технічна підкомісія, як правило, складається із чотирьох робочих груп:

- 1) групи аналізу виконання правил експлуатації, технічного обслуговування і ремонту авіаційної техніки;
- 2) групи планеру і систем;
- 3) групи силових установок;
- 4) групи авіаційного і радіоелектронного обладнання.

При необхідності можуть створюватись й інші робочі групи або створені поділяються ще на підгрупи.

Інженерно-технічна підкомісія за результатами роботи своїх робочих груп оформляє звіт, що за своєю будовою складається із восьми наступних розділів:

1. Основні роботи (що було відпрацьовано комісією);
2. Основні відомості про повітряне судно (викладаються за розробленою формою);
3. Опис місця авіаподії (з дотриманням форми протоколу огляду місця події);
4. Аналіз (приводиться вся фактична інформація, що необхідна для отримання обґрунтованого висновку);
5. Висновки (коротка оцінка працездатності авіаційної техніки останнього польоту);
6. Загальний стан повітряного судна (дається опис стану повітряного судна після авіаційної події);
7. Недоліки (що були виявлені при розслідуванні авіаподії);
8. Рекомендації (усунення недоліків, що вплинули на наслідок польоту і негативно діють на безпеку польотів).

До звіту підкомісії додаються звіти робочих груп і протоколи засідань підкомісії.

Адміністративна підкомісія визначає якість проведення рятувальних робіт, фактичну кількість пасажирів на борту, разом з органами МВС встановлює особи загиблих пасажирів. Організує розшук родичів постраждалих. Підко-

місія разом з органами МВС проводить розпакування і перевірку всього комерційного завантаження, визначає його стан і придатність для подальшого використання. Разом з органами прокуратури організовує патологоанатомічне дослідження загиблих пасажирів, надає допомогу родичам постраждалих. До її обов'язків входить доставка тіл загиблих або урн з прахом (після кремації) до місць поховання.

Основні *завдання адміністративної підкомісії*:

- визначення якості рятувальних робіт;
- встановлення завантаження і центровки повітряного судна;
- визначення стану здоров'я пасажирів;
- характеру отриманих травм пасажирів;
- контроль перевезень заборонених речей;
- знищує залишки комерційного завантаження, що непридатні для подальшого їх використання;
- визначення впливу на здоров'я пасажирів конструкцій повітряного судна;
- визначення впливу умов польоту на здоров'я пасажирів;
- розгляд претензій постраждалих і їх родичів та ін.

Адміністративна підкомісія складається з чотирьох груп:

- 1) пасажирської групи;
- 2) поштово-вантажної групи;
- 3) медичної групи;
- 4) групи сприяння постраждалим та їх родичам.

Адміністративна підкомісія несе повну відповідальність за санітарну обробку місця авіаподії, за тактовне співчуття і дбайливу увагу до родичів постраждалих та поважне ставлення до загиблих та їх родичів.

За результатами своєї роботи адміністративна підкомісія складає звіт, в якому аналізує матеріали всіх чотирьох робочих груп, робить висновки про якість забезпечення польоту службами організації перевезень, про наявність і причини порушень, а також дає рекомендації для усунення недоліків, що були виявлені при розслідуванні авіаційної події.

На основі актів про свою роботу, поданих кожною підкомісією, складається загальний підсумковий акт розслідування Комісії. Він узагальнює матеріали дослідження підкомісії, робочих груп, проведених експертиз, а також іншої інформації, що надійшла в розпорядження Комісії.

Акт Комісії підписується головою і всіма членами Комісії. Члени комісії, які незгодні з висновком змісту акта, підписують його в розділі з позначкою «Особлива думка», що додається до акта.

Загальний Акт за результатами розслідування повинен мати шість розділів:

1. Загальні відомості – приводяться обставини авіаційної події: дата, час, маршрут, кількість людей на борту, аеропорти вильоту і призначення, місце авіаційної події, її наслідки тощо.

2. Аналіз – це основний розділ акту, в якому сконцентровано:

- хронологічний опис події, в процесі якої виникла і розвивалась особлива ситуація;
- аналіз усіх виявлених відхилень з визначенням ступеня їх впливу на наслідки польоту;
- аналіз і обґрунтування причин виникнення відхилень, що вплинули на виникнення і розвиток особливої ситуації та наслідки польоту;
- опис факторів, що негативно або позитивно вплинули на наслідки польоту;
- ряд інших матеріалів розслідування.

3. Висновки – це синтезуюча частина розділу, до якого прийшла комісія в результаті всіх досліджень і свого внутрішнього переконання.

4. Фактична інформація – це інформація про екіпаж з короткою оцінкою його професійної підготовки (П.І.Б., посада, вік, клас, освіта та ін.);

- дані про персонал наземних служб, але тільки тоді, коли авіаподія пов'язана з неправильними, негативними діями цих служб;
- всі технічні дані про повітряне судно, його відповідність технічній експлуатації і встановленим вимогам;
- метеорологічна інформація;
- дані про засоби зв'язку, навігації, посадки і управління повітряним рухом;
- дані про аеродром (якщо авіаподія мала місце в його межах);
- дії аварійно-рятувальних і пожежних команд;
- дані про виживання пасажирів і членів екіпажу та ряд іншої інформації.

5. Недоліки, виявлені при розслідуванні – в цьому розділі вказуються всі недоліки і порушення у підготовці і діях екіпажу, персоналу служб забезпечення і управління повітряним рухом, а також недоліки авіаційної техніки, керівних документів, що не мали впливу на ситуацію цього польоту, а навпаки, негативно вплинули на політ у цілому. Про кожний недолік, що потребує відповідної розробки заходів, подається коротке його обґрунтування, вказується причина і можливість її усунення.

6. Рекомендації – в основному подаються рекомендації з усунення недоліків, що негативно вплинули на виникнення і розвиток особливої ситуації під час польоту.

До загального акта розслідування додаються:

- звіти підкомісій з додатками;
- звіти груп, які не входять у підкомісії;
- матеріали досліджень і експертні висновки;
- наказ про призначення Комісії, протоколи засідань комісії, первинні і наступні донесення, що були направлені вищим органам адміністрації.

З метою запобігання авіаційним подіям Комісія з питань розслідування авіаційних подій на підставі своїх висновків зобов'язана сформулювати пропозиції щодо усунення причин події, виявлених у процесі розслідування, і недопущення їх у майбутньому.

На підставі пропозицій Комісії з питань розслідування авіаційної події державний орган з нагляду за безпекою польотів повітряних суден зобов'язаний зробити відповідні рекомендації і надіслати їх користувачам повітряного простору, експлуатантам повітряної техніки та іншим юридичним особам для розробки профілактичних заходів щодо запобігання авіаційним подіям.

Користувачі повітряного простору, експлуатанти авіаційної техніки та інші юридичні особи, яким надіслано рекомендації, зобов'язані розробити профілактичні заходи щодо запобігання авіаційним подіям, погодити їх з державним органом нагляду за безпекою польотів повітряних суден і реалізувати у встановлений термін.

Необхідно відмітити, що Європейська Рада з Безпеки на Транспорті теж надає свої рекомендації, зокрема пропонує заходи з підвищення протиударного захисту при авіаподіях, а саме:

- 1) зміцнити кріплення крісел для сидіння до підлоги кабіни;
- 2) застосувати спеціальні (у трьох місцях) кріплення поясів безпеки для пасажирів;
- 3) підсилити кріплення верхніх багажних полиць, що розташовані над головами пасажирів і деякі інші.

§ 7. Основні функції і завдання голови Комісії з розслідування авіаційної події

Голова комісії є старшою посадовою особою, його вказівки і зауваження підлягають виконанню всіма посадовими особами, які мають відношення до розслідування авіаподії.

З прибуттям на місце авіаподії голова Комісії відразу перевіряє виконання першочергових заходів, що входять в обов'язки посадових осіб, на території яких мало місце події. За результатами проведеної перевірки уточнюється порядок роботи Комісії, ставляться відповідні завдання учасникам розслідування. Голова Комісії знайомить всіх членів Комісії і експертів з наявною інформацією про авіаподію, призначає керівників (голів) підкомісій і робочих груп. На основі попереднього вивчення обставин події голова Комісії заслуховує думки членів Комісії і розподіляє їх по підкомісіях. Надалі він затверджує плани робіт підкомісій та координує хід розслідування, а саме: порядок

проведення необхідних експертиз, додаткових досліджень, узгоджує різні питання з прокуратурою і органами слідства МВС тощо.

Голова Комісії несе певну відповідальність за об'єктивність, якість і строки розслідування, за обґрунтованість прийнятих рішень, як з причин події, так і з рекомендації профілактичних заходів у майбутньому. Він суворо прослідковує всі повідомлення, зауваження і пропозиції членів Комісії, вимагає суворості їх аргументації, підтвердження достовірними і об'єктивними фактами. А якщо аргументація недостатня або викликає сумніви, він зобов'язаний вжити всіх необхідних заходів для пошуку додаткових свідчень для повторного вивчення і аналізу наявних даних.

Отже, відразу після прибуття на місце авіаподії голова Комісії зобов'язаний:

- надати допомогу постраждалим;
- вжити заходів по гасінню пожежі;
- забезпечити охорону місця авіаподії;
- зберегти речові докази, документи і вантаж;
- організувати взаємодію з органами місцевої влади по виконанню першочергових робіт;
 - при необхідності евакуювати повітряне судно або його частини для проїзду або інших потреб;
 - заслухати інформацію посадових осіб, які першими прибули на місце авіаподії;
 - заслухати повідомлення керівників пошуково-рятувальної служби та місцевих органів влади;
 - заслухати інформацію експлуатанта повітряного судна;
 - зробити першопочаткове донесення про авіаподію в Державний департамент авіації (Укравітранс), органи прокуратури, МВС, відповідні профспілки.

При проведенні першочергового організаційного засідання голова Комісії зобов'язаний:

- заслухати повідомлення посадових осіб про вже проведену роботу;
- призначити начальника штабу;
- призначити голів трьох підкомісій;
- обговорити плани роботи Комісії і всіх підкомісій;
- визначити засоби зв'язку і транспорту для учасників розслідування;
- координувати роботу учасників розслідування;
- контролювати роботу підкомісій;
- подавати запити щодо необхідних матеріалів у різні відомства;
- давати розпорядження усім учасникам розслідування;
- доповідати про хід розслідування особі, яка призначила Комісію;

- залучати до розслідування необхідних спеціалістів;
- організувати відправку об'єктів на дослідження;
- після завершення робіт скласти акт розслідування.

Окрім названих вище зобов'язань, голова Комісії наділений певними правами:

- приймати остаточне рішення з усіх питань;
- рекомендувати проведення термінових заходів із забезпечення безпеки польотів;
- вимагати проведення необхідних випробувань і досліджень;
- звільняти від виконання службових обов'язків осіб, які не забезпечили безпеку польотів;
- вимагати від всякого відомства необхідні матеріали з питань розслідування авіаційної події;
- запрошувати до роботи експертів з різних галузей знань;
- давати вказівки про ліквідацію недоліків, що були виявлені у процесі розслідування та ін.

Після закінчення розслідування голова Комісії представляє у вищий орган на затвердження підписаний усіма членами Комісії акт про результати завершеного розслідування і разом з керівництвом вищого органу управління або особовим складом підприємства, на території якого відбулася авіаподія, проводить аналіз обставин і причин авіаподії.

§8. Права і обов'язки членів Комісії та інших учасників розслідування авіаційної події

У процесі розслідування всі члени Комісії мають однакові права у вивченні різних питань, що мають відношення до авіаподії. Вони зобов'язані особисто брати участь у роботі однієї із підкомісій і виконувати всі розпорядження і вказівки керівництва Комісії. На своїй ділянці роботи член Комісії несе повну відповідальність за всебічне, повне і об'єктивне розслідування авіаційної події. Під час виконання своїх зобов'язань він має право знайомитися із усіма матеріалами, що стосуються конкретного розслідування, а також вносити свої пропозиції відносно участі в розслідуванні окремих спеціалістів і експертів.

Крім того, член Комісії візує протоколи засідань, вимагає уточнення незрозумілих або сумнівних формулювань, а при незгоді з висновками Комісії зобов'язаний дати щодо нього свою «особливу думку».

У ході розслідування члену Комісії надається право:

- знайомитися з усіма матеріалами, що мають відношення до авіаподії;
- вносити пропозиції з покращення роботи Комісії;

- вносити пропозиції по залученню фахівців і експертів з інших галузей знань та з проведення певних випробувань і досліджень;
- візувати протоколи засідань;
- письмово відобразити свою «особливу думку» у протоколах засідань Комісії;
- вимагати уточнень і пояснень незрозумілих формулювань;
- при незгоді з висновками акта Комісії, відмовлятися від його підписування, але потрібно додати свою «особливу думку»;
- вимагати необхідних додаткових матеріалів і документів до акта розслідування та ін.

Голова підкомісії визначає напрямок виконання намічених робіт у робочих групах, координує плани їх роботи та організовує обговорення результатів дослідження на засіданнях підкомісії.

Він несе відповідальність за повноту і об'єктивність розслідування, за якість оформлення документів (звіти робочих груп та ін.). Також в обов'язки голови підкомісії входить проведення інструктажу з техніки безпеки, особливо під час проведення робіт на місці події з пожежею. Він готує пропозиції для направлення на дослідження різних об'єктів авіаційної техніки, а також інші питання, що виникають у ході роботи.

Голова підкомісії має право давати обов'язкові для виконання розпорядження усім спеціалістам, які входять до складу його підкомісії і її робочих груп, а також посадовим особам авіапідприємств з питань розслідування, що відносяться до компетенції підкомісії.

Начальник штабу Комісії безпосередньо підпорядкований голові Комісії. Він керує роботою начальників штабів підкомісій. Вся їх робота пов'язана з підготовкою документів і закінчується розсилкою їх за відповідними адресами. Саме тому від правильної і компетентної організації роботи штабу Комісії багато в чому залежить успіх роботи усієї Комісії з розслідування авіаподії.

У обов'язки начальника штабу Комісії входить організація взаємодії між окремими підрозділами Комісії та контроль за їх матеріально-технічним забезпеченням. Він проводить інструктаж з головами підкомісій і начальниками штабів підкомісій з правильного оформлення документів і відповідних матеріалів; надає допомогу членам підкомісій і експертам у підготовці і оформленні документів, контролює вчасність їх надходження.

Начальник штабу Комісії оформляє і комплектує матеріали розслідування для розсилки їх відповідним адресатам, а також готує засідання Комісії і веде протокол.

Експерт проводить роботу з дослідження речових доказів, матеріалів і документів з питань, які належать до його компетенції. Експерту, залученому

до роботи в Комісію з розслідування авіаподії, надається право знайомитися з речовими доказами, матеріалами і документами, що відносяться і мають значення для прийняття правильного висновку експертом. Експерт може не входити до складу підкомісії, груп або підгрупи. У такому випадку він самостійно працює над вирішенням конкретного питання, що поставлено перед ним, але зобов'язаний за результатами свого дослідження дати письмовий висновок з відповідним оформленням.

Експерт має право вносити пропозиції про направлення на дослідження окремих вузлів і деталей повітряного судна, інших речових доказів, але із зазначенням мети такого дослідження. Як і кожен інший учасник розслідування, експерт несе повну відповідальність за всебічне і об'єктивне дослідження тих питань, вирішення яких належить до його компетенції.

§9. Поняття авіаційної травми та їх різновиди

Авіаційною травмою називають пошкодження, що виникають у членів екіпажу, пасажирів та інших осіб у процесі експлуатації і обслуговування літаків. Частіше за все такі пошкодження отримують особи, що знаходяться усередині літака при падінні його на землю.

Залежно від умов і обставин авіаподії авіаційні травми поділяють на наступні види:

- 1) травма усередині літака під час польоту;
- 2) травма при покиданні літака під час польоту;
- 3) травма усередині літака при падінні його на землю;
- 4) травма усередині літака, який знаходиться на землі;
- 5) травма людей, які знаходяться на землі за межами літака.

Характер і тяжкість отриманих травм усередині літака при падінні його на землю залежить в основному від висоти, швидкості і кута падіння, а також від того, чи супроводжується удар літака об землю вибухом і пожежею.

Під час зіткнення літака із землею пошкодження у членів екіпажу і пасажирів утворюються від ударів об окремі частини кабіни та салону з наступним здавленням і здушенням різних частин і органів тіла уже зруйнованими, змішеними і виступаючими частинами конструкції літака. При цьому виникають численні грубі рвані рани з глибоким ушкодженням різних органів і частин організму, аж до зруйнування всього тіла, з відривом рук, ніг, голови, розтинання порожнин тіла та руйнуванням і викидом назовні внутрішніх органів.

А якщо удар літака об землю супроводжується вибухом і пожежею, то тіла постраждалих в основному повністю зруйновані. Уламки літака і окремі ча-

стини тіл загиблих можуть бути розкидані на місцевості у радіусі 500 м. При цьому на місці авіаподії знаходяться окремі куски (шматки) шкіри, уламки кісток, обривки м'язів, кусочки розірваних внутрішніх органів. Всі ці знайдені залишки зазвичай дуже брудні, змішані з болотом, вимазані паливо-мастильними матеріалами, а нерідко і обвуглені, якщо знаходились в самому осередку пожежі.

У тих випадках, коли вибух літака відбувся у повітрі під час польоту, то його уламки, тіла і залишки загиблих бувають розкидані на дуже великій площі, аж до 10 км².

При огляді трупів і їх залишків на місці авіаподії, необхідно звертати увагу на виявлення первинних ушкоджень, що виникають у пілота і його команди від ударів об окремі деталі обладнання і предмети інтер'єра кабіни (ручки штурвала, колонку, вузол кріплення колонки до штурвала, бокову стінку кабіни, підлокотники крісла, педалі управління тощо) ще до руйнування літака. Наявність цих пошкоджень дає можливість встановити стан членів екіпажу, їх місце розташування в кабіні, позу і характер виконання ними робочих операцій у момент зіткнення літака із землею.

Від удару об штурвал, вузол кріплення колонки до штурвала, приборну дошку, як правило, первинні пошкодження (травми) виникають на обличчі пілота; від впливу дії ручок штурвала – на кістях рук; удар об підлокотники крісла супроводжується пошкодженням на бокових поверхнях грудної клітки; від впливу дії педалей виникають пошкодження м'яких тканин і кісток стопи, а на підшвах взуття можуть залишатися відбитки рельєфу педалей.

Передача енергії удару по вісі кінцівок ніг приводить до виникнення загнаних (забитих) переломів довгих трубчатих кісток на ногах. У результаті такого значного зміщення кісток по осі кінцівок ніг, вони (переламані кістки) розривають м'язи, шкіру і виступають із рваних ран.

При ударі літака об землю під невеликим кутом (наприклад, при спробі посадити літак) виникають пошкодження, що в основному пов'язані з впливом дії не ударних, а інерційних сил – великі різноманітні рвані рани, іноді відриви голови і кінцівок від тулуба, який був зафіксований ремнями, або майже повне розділення тулуба на рівні ременів.

Травма усередині літака, який знаходиться на землі, може виникнути при зіткненні двох літаків, що переміщаються по аеродрому або літака з автомобілем, що рухається по злітній смузі, а також під час вибуху та пожежі на борту та під час проведення різних ремонтно-профілактичних робіт.

Травми людей, які знаходяться на землі за межами літака, можуть зчинитися лопастями працюючого гвинта; передньою кромкою крила; колесами шасі при русі літака по землі; струменем розпечених газів; при затягуванні тіла у повітрязаборник працюючого реактивного двигуна, а також при падінні літака на землю за умови, що там якраз перебували люди.

А при скоєнні диверсійних актів, пов'язаних із захопленням лайнера, на тілах загиблих осіб можна виявити вогнепальні кулеві поранення, осколкові поранення, а іноді колото-різані рани.

§ 10. Особливості огляду місця авіаподії і трупа (залишків трупів) при авіаційній катастрофі

На місці падіння багатомісного літака, як правило, знаходиться велика кількість трупів або їх залишків, які розкидані на значній території. Тому огляд такого місця події проводить не один, а спеціальна група слідчих із групою лікарів-спеціалістів у галузі судової і авіаційної медицини. Бажано, щоб у великих судово-медичних установах такі групи були сформовані завчасно, а експерти, які входять до їх складу, уже заздалегідь були готові до роботи на місці авіаційної катастрофи і до проведення судово-медичних експертиз.

Після загального огляду місця авіаційної катастрофи, що проводить старший слідчої групи, визначають межі місцевості, що підлягає огляду, складають план-схему і вирішують, який із способів для цього місця події найкраще підходить. Але, оскільки територія огляду місця має великі межі, то в основному її розділяють на окремі ділянки, огляд яких доручається окремим членам групи слідчих і експертів.

По ходу огляду визначається точне місцеположення і взаєморозташування всіх виявлених об'єктів (уламків літака, трупів чи залишків трупів, особистих речей, одягу, взуття тощо), які відмічаються на плані. При знайденні окремих частин тіла людини, лікар повинен визначити їх анатомічну належність, виявити і описати їх характерні особливості і індивідуальні ознаки, які згодом допоможуть при встановленні особи, вказати, на яких поверхнях цих частин виявлені сліди дії вогню чи обвуглення. Тут же, на місці виявлення, всі знайдені об'єкти маркеруються (нумеруються) і розміщуються в окремі ємності (ящики, пакети, мішки та ін.), в яких вони доставляються у морг для проведення судово-медичного дослідження. Присвоєний номер об'єкта, що уже знаходиться в ємності, переноситься на план місця авіаподії.

Категорично забороняється вилучення документів, особистих, цінних речей та інших предметів із залишків трупів, оскільки саме завдяки ним значно легше в подальшому здійснювати впізнання таких трупів.

Якщо на місці авіаподії знаходяться дерева, то вони також підлягають огляду, бо нерідко окремі уламки літака, трупи або їх частини можуть бути знайдені на гілках дерев.

На кистях і стопах кінцівок, знайдених на місці події, необхідно шукати ознаки первинних пошкоджень, які підлягають докладному опису. По

кількості виявлених кистей і стоп визначають мінімальну кількість загиблих людей.

Нерозчленовані трупи оглядаються і описуються за загальноприйнятими правилами. Якщо особа не встановлена, то їй також присвоюється черговий номер. На таких трупах потрібно детально описати трупні зміни, необхідні для визначення часу настання смерті. Саме таке питання найчастіше ставиться перед судово-медичною експертизою по таких справах.

При огляді та маніпуляціях з трупами і їх останками необхідно проявляти обережність, оскільки в них могли застрягнути гострі осколки металу та скла, якими легко поранити руки.

При катастрофах спортивних, вантажних та інших літаків на місці їх падіння знаходяться тільки трупи пілота та інших членів екіпажу. У цих випадках необхідно точно зафіксувати положення кожного трупа в кабіні літака або серед його уламків, особливо по відношенню до приладів управління та інших частин інтер'єра кабіни. Старанно і охайно оглядається і описується одяг, спеціальне оснащення, захисні шоломи, кисневе обладнання, стан замка прив'язної системи, наявність парашутів.

Пожежа в літаку в основному призводить до того, що у результаті тривалої дії вогню м'які тканини і кістки, що знаходяться близько під шкірою, згорають повністю, у зв'язку з чим виникає проривання великих порожнин (черевної, плевральної, порожнини черепа), оголюються суглоби, поверхня тіла обвуглюється, покривається копоттю. Під впливом вогню теплове заляккання і затверділість м'язів супроводжується згинанням кінцівок рук і ніг у результаті чого труп набуває позу «боксера».

При опіках і закопченні обличчя необхідно вказати, чи є вони суцільними, чи відсутні, особливо навколо складок очей і в інших складках обличчя, що свідчить про прижиттєве знаходження в осередку пожежі. Необхідно відмітити, чи нема копоті та інших сторонніх (побічних) нальотів на внутрішніх поверхнях кабіни чи на її уламках.

Лікаря-спеціаліста, який допомагає слідчому в огляді місця падіння літака, повинно цікавити місцезнаходження уламків із слідами біологічного характеру – плями крові, куски тканин тіла, особливо треба звертати увагу на їх защемлення у деформованих конструкціях літака. Розташування, форма і розміри слідів крові на уламках кабіни, на одязі пілота дозволяють отримати уявлення про положення тіла у момент травми і механізм утворення первинних пошкоджень.

Защемлення частин тканин тіла в уламках літака дозволяє визначити, яка саме частина тіла пілота знаходилась в контакт з конкретними деталями (частинами) літака.

При огляді літака необхідно дотримуватись максимальної обережності. Навіть тоді, коли пожежа погашена, пальне, що витікло, може загорітися знову, ємності, з легкозаймистою сумішшю, можуть вибухати; в задимленій кабіні або салоні можна отруїтися високотоксичними газами, що утворюються при горінні синтетичних матеріалів. Від пожежі метал (дюраль) стає крихким, тому людина в кабіні або в салоні літака може провалитися через підлогу або бути придавленою обваленою стелею чи стінкою.

§ 11. Вилучення речових доказів при огляді місця авіаційної події

Вибух літака при ударі об землю приводить до повного його руйнування і, звичайно, до зруйнування тіл членів екіпажу і пасажирів. У таких випадках при огляді місця авіаподії поруч з окремими вузлами і агрегатами літака можна виявити невеликі, а іноді дріб'язкові і крихтіні об'єкти біологічного походження (куски м'язів, шматки шкіри, уламки кісток, частини внутрішніх органів тощо), які і є, по суті справи, об'єктами дослідження і речовими доказами, а отже, підлягають фіксації і вилученню.

Слідчий на своєму шляху огляду місця авіаподії зустрічає багато та різних за значенням, величиною і походженням об'єктів. За своїм походженням всі вони мають відношення до окремих вузлів і агрегатів зруйнованого літака, до особистих речей і предметів постраждалих пасажирів та об'єктів біологічного походження. Як уже відмічалось вище, ці об'єкти, як правило, розкидані на значній площі, що може вимірюватися у декілька кілометрів. І все це треба уважно оглянути, щоб не пропустити і не втратити тих об'єктів, які іноді уявляються незначними, дріб'язковими, а згодом, коли всі питання з'ясуються, видаються, що вони мали важливе значення. Щоб не допустити подібного, практикою вироблені деякі рекомендації. Зокрема, рекомендовано всі авіаподії оглядати при денному освітленні. Якщо авіаподія сталась у темний період доби, то з прибуттям на місце події (після з'ясування основних обставин справи), краще зачекати до світанку, щоб не пошкодити дрібні об'єкти і їх мікрочастинки.

Звичайно, кожен огляд авіаподії потребує багато часу, знань і умінь, щоб правильно і ефективно застосувати саме ті способи і методи виявлення, фіксації і вилучення речових доказів, які необхідні для їх подальшого дослідження і встановлення істини по справі. Для цього науковцями у галузі криміналістики розроблені уніфіковані криміналістичні валізи, кожна з яких має своє специфічне призначення і укомплектована спеціальними засобами криміналістичної техніки для виїзду і огляду різних місць подій.

Так, трупи і їх частини фотографують за правилами, розробленими криміналістичною фотографією, проводять відеозапис, оглядають і описують їх у тому положенні, в якому вони залишались після авіакатастрофи. Всі дрібні об'єкти і їх мікрочастинки фотографують з застосуванням масштабної лінійки. Вивчене і зафіксоване положення трупа і його частин переноситься (відмічається) на складену план-схему з позначенням на ній послідовного їх розташування і нумерації. Під час огляду і використання засобів криміналістичної техніки необхідно добре усвідомити, де знаходяться об'єкти дослідження, а де – речові докази. І тільки після з'ясування цих двох важливих юридичних понять можна зосереджуватися на їх вилученні і пакуванні, про яку описано при розгляді питання «Особливості огляду місця авіаподії і трупа (залишків трупів) при авіаційній катастрофі».

Для встановлення стану здоров'я пілота після авіакатастрофи може допомогти гістологічне дослідження внутрішніх органів – серця, печінки, жовчного міхура, нирок тощо, тому всі, навіть дрібні їх частини, що виявлені, наприклад, при падінні одномісного літака, повинні бути вилучені за допомогою лікаря.

При повному руйнуванні тіла в основному не вдається отримати кров для її дослідження на наявність кількості етилового спирту і карбоксигемоглобіну. У таких випадках беруть тканину м'язів із глибоких шарів, що не зазнали безпосередньої дії полум'я у кількості не менше 300 г для кожного дослідження. Насичення останків тіла керосином не перешкоджає визначенню в них етилового спирту і карбоксигемоглобіну. В основному м'язи для судово-хімічного дослідження бере судово-медичний експерт при дослідженні трупів і їх залишків у морзі. Але коли виникає необхідність отримати терміновий результат, їх (м'язи) можна узяти на місці події в чисту скляну банку і направити з посильним на експертизу у судово-хімічну лабораторію.

Для вирішення питання про положення, позу пілота і його характер дій (рухів) під час зіткнення літака із землею, необхідно провести дослідження кистей і ступнів, виявлених на місці події, а також рукавичок і взуття. Ці об'єкти після їх маркування і детального опису у протоколі направляють на судово-медичне дослідження в окремих пакетах.

Уламки літака, на яких знаходяться сліди крові або в яких затиснуті частини тканини тіла, також підлягають вилученню. Плями крові, частинки біологічного походження (після їх висушення на повітрі) необхідно прикрити чистою поліетиленовою плівкою або папером, краї яких закріпити скотчем. На пакетах біологічного походження повинно бути зроблено запис про їх точне місцезнаходження, з якого вони були вилучені.

§12. Основні питання, що вирішуються судово-медичною експертизою при авіаційній травмі

Для проведення судово-медичної експертизи при отриманні авіаційної травми, на вирішення експерта найчастіше ставлять наступні питання:

1. Який був стан здоров'я пілота та інших членів екіпажу перед польотом? Чи не погіршився він під час польоту?

2. Які пошкодження виявлені на трупах членів екіпажу, механізм їх виникнення та від дії яких основних частин кабіни вони утворилися?

3. Яка послідовність утворення цих пошкоджень?

4. Чи можуть бути ці пошкодження прижиттєвими?

5. Чи знаходились при житті члени екіпажу у вогнищі пожежі?

6. У яких позах знаходились пілот та інші члени екіпажу у момент зіткнення літака із землею?

7. Чи знаходився пілот на своєму робочому місці і чи намагався він керувати літаком?

8. Чи виявлено в крові і тканинах постраждалих членів екіпажу етиловий спирт, якщо так, то в якій кількості?

9. Яка причина смерті членів екіпажу, коли і як швидко вона наступила?

10. Чи нема на трупах пілота та інших членів екіпажу вогнепальних або колото-різаних ран, а також пошкоджень, які не відносяться до авіаційних травм?

11. Якому конкретно члену екіпажу, чи кому із пасажирів належать виявлені останки тіла, предмети спорядження, одягу та взуття?

12. Чи нема на зовнішніх поверхнях літака слідів крові, якщо є, то яка її видова належність? Чи не може бути ця кров кров'ю птаха? та ін.

Питання за номером 12 підлягає вирішенню експертами судово-біологічного відділення Бюро судово-медичної експертизи.

Окрім названих вище питань, на розв'язання експерта можуть бути поставлені й інші питання; все залежить від обставин і результатів розслідування та розкриття авіасправи.

§13. Приклади із практики розслідування авіаційних подій у цивільній авіації

1. 12 листопада 2001 р. через декілька хвилин після зльоту з Нью-Йоркського аеропорту Дж. Кеннеді зазнав катастрофи аеробус А 300-600 авіакомпанії American Airlines, що виконував рейс 587 за маршрутом Нью-Йорк—Санта-Домінго в Домініканській Республіці. У катастрофі загинули всі 260 осіб, що знаходилися на борту лайнера і 5 осіб на землі.

Як з'ясувала комісія з розслідування авіакатастрофи, що складалася з представників фірми-розробника (французького бюро з розслідувань авіаподій) та американської комісії з розслідувань NTSB USA, за 2 хвилини до старту аеробуса А 300-600 почав розбіг літак Боїнг 747-400 авіакомпанії Японії. Як було встановлено комісією, служба управління повітряним рухом аеропорту суворо виконувала всі процедури зльоту літаків, у тому числі і норми розділення в часі двох послідовно злітаючих повітряних суден. За розрахунками проміжок часу між стартом «Боїнга» і «аеробуса» становив 1 хв. 45 сек.

При розшифровці записів мовного кабінного самописця встановлено, що через 107 сек. після старту в кабіні пілотів прозвучав дивний звук гуркотіння. Ще через 7 сек. командир повітряного судна зробив зауваження про несподівану зустріч з кільватерним струменем (течією) повітря. На 121 секунді в кабіні знову почувся такий самий дивний гуркіт. Через 4 сек. після цього гуркоту другий пілот встановив максимальну тягу двигунів, а на 127-й секунді в кабіні пілотів прозвучали зауваження про втрату керованості літаком. Запис мовного самопису припинився на 144-й секунді. Останній сигнал бортового відповідача було зареєстровано, коли літак набрав висоту 900 метрів.

Уламки літака було знайдено в містечку Рокуейс у районі Куїнс Нью-Йорка, причому кіль та кермо напрямку відокремились першими і впали попереду основної групи уламків. Уламки загиблого А 300-600 були розсіяні вздовж траєкторії руху повітряного судна на відстані 1300 м від місця удару об землю. Найпершим агрегатом, що відокремився, був кіль, що заглибився у воду затоки Ямайка, за ним на відстані 200 м було знайдено кермо напрямку. Двигун №1 (лівий) відірвався від літака і був знайдений на відстані 210 м від місця удару корпусу повітряного судна об землю, поруч з газовою станцією; двигун №2 (правий) втрапив у човен позаду житлового будинку на відстані 240 м від кратера.

Уже потім з'ясувалось, що потерпілий аеробус А 300-600 раніше потрапляв в інтенсивну атмосферну турбулентність. Це трапилось 28 листопада 1994 року, коли літак проходив курсом на висоті 10500 м за маршрутом Барбадос–Пуерто-Ріко. Він потрапив у такий жорсткий шторм, що 47 осіб із 221 особи, які знаходились на борту, отримали різного ступеню травми. Але ніяких пошкоджень в конструкції повітряного судна тоді виявлено не було.

За словами свідків, літак, що набирав висоту над квадратом Куїнс, раптом нахилився і почав «хитатися» з боку на бік, з нього посипались якісь частини, потім він закрутився в спіралі, увійшов у піке і зіткнувся із землею.

Після вивчення уламків літака і обставин катастрофи, дослідники прийшли до висновку, що в польоті при наборі висоти у аеробуса А 300-600 сталося зруйнування хвостового оперення.

На думку голови комісії NTSB, головною причиною була близькість, Боїнга 747-400, який щойно пролетів, у результаті чого аеробус потрапив у турбулентну течію повітря.

Проблеми безпеки польотів: випуск 1. — М.: Вид-во Російської Академії Наук, 2002.

2. 1 грудня 1974 р. літак авіакомпанії TWA, що виконував рейс 514, здійснив заходження на посадку в напрямку аеропорту Даллас, Вашингтон. Заходження проходило у хмарах і в умовах турбулентності. Екіпаж цього літака неправильно зрозумів дозвіл служби Управління повітряного руху (УПР) і знизився передчасно до висоти кінцевого етапу заходження на посадку, тобто нижче мінімально безпечної висоти для цієї місцевості, в якій проходив політ.

У результаті літак зіткнувся з верхівкою скелі Вірджинія і всі, хто знаходився на борту судна загинули.

При розслідуванні цієї авіаційної події прийшли до несподіваного та прикрого висновку. Виявляється, що за шість тижнів до зазначеної авіаційної події екіпаж авіакомпанії United Airlines зазнав такого ж непорозуміння і ледь уникнув зіткнення з цією ж скелею під час заходу на посадку вночі. Вони доповіли про цей інцидент у щойно створену інформаційну систему авіакомпанії для внутрішнього користування. Після чого було опубліковано застереження для всіх пілотів авіакомпаній.

На жаль, на той час не існувало обміну інформацією. Внаслідок авіаподії з авіакомпанією TWA було визначено, що подібна інформація з авіаційної безпеки повинна бути надбанням всього авіаційного співтовариства. Таким чином, народилась ідея про створення національної інформаційної системи по забезпеченню авіаційної безпеки.

Проблеми безпеки польотів. — Випуск 8. — М.: Вид-во Російської Академії Наук, 2001.

3. 19 грудня 1997 р. Літак «Боїнг 737-300» досягнув майже звукової швидкості і несподівано впав униз, зіткнувшись з водною поверхнею річки Місі Рівер. При цьому загинули всі 97 пасажирів та 7 членів екіпажу, що знаходилися на борту. Боїнг було виготовлено в США, а належав він авіакомпанії Індонезії.

Індонезійський Національний Комітет з Безпеки на транспорті опублікував свій кінцевий звіт про авіаційну подію, в якому розповідається про те, що комітет не в змозі визначити причини переходу цього повітряного судна з крейсерського ешелону польоту на пікерування носом донизу, а також на причини зупинки бортових самописців, і що «розслідування не дійшло до будь-якої думки, щоб пояснити причину такого випадку».

У свою чергу, американці заявили, що немає ніяких механічних пошкоджень, що стосуються літака або відмов, щоб були причиною пригоди або сприяли її виникненню. Екіпаж не доповідав про наявність будь-якої проблеми диспетчерам УПР і не подавав сигналів лиха, як це повинно бути за стандарта-

ми в аварійній ситуації. Більше того, повний аналіз показує, що немає жодного механічного пошкодження в конструкції або системах управління повітряного судна, внаслідок чого міг би змінитися рух цього літака через зафіксовані радаром точки траєкторії, а тому авіаподію може бути пояснено умисними діями пілота з метою самогубства.

Згодом комісія підтвердила, що профіль літака відповідає безперервній ручній дії на органи управління, направлений на навмисне опускання носу літака, причому встановлено, що триммер горизонтального стабілізатора було встановлено в максимальному граничному положення (опускання носа донизу) під час удару об земну поверхню.

Проблеми безпеки польотів. – Випуск 4. – М.: Видав-во Російської Академії Наук, 2001.

4. Перевантаження літака – причина аварії

У серпні 1997 р. вантажний літак ДС-8-60 при зльоті в аеропорту Майами потерпів аварію, у результаті чого впав на землю й розбився. Як пізніше з'ясувалось, компанія, що проводила завантаження літака, вчинила декілька помилок з розміщенням контейнерів, що привело до того, що центр ваги повітряного судна вийшов за межі експлуатаційної центровки, а екіпаж не звернув на це уваги і не зробив необхідної перевірки. Ця подія викликала небувалый шок у всій індустрії вантажного авіаперевезення. Після цієї авіакатастрофи Федеральне авіаційне управління США FAA зобов'язало авіакомпанії приділяти більшу увагу технології завантаження повітряних суден, точніше зважувати і завантажувати вантаж, а також більш ретельно підходити до навчання і тренувань екіпажу.

Більшість розслідувань інцидентів і аварій у вантажній авіації за останнє десятиріччя дозволяє зазначити, що необхідно більш пильно і точно проводити перевірку ваги і центровку повітряних суден перед кожним злетом.

Так, у січні 1996 р. потерпів катастрофу літак АН-32 у Кіншасі (Заїр), при цьому тільки на землі загинуло 237 осіб. Підозра упала на вихід центровки за межі допустимості, однак офіційних роз'яснень причини цієї авіаподії так і не надійшло.

У липні 1993 р. у Кватарі (Катер) розбився «Боїнг-747». У висновку розслідування цієї авіаподії було прямо указано, що відбулося зсунення вантажу, у результаті чого виникли проблеми з центровою.

У 1991 р. у Луанді зазнав катастрофу літак Локхід-328 В/100 «Геркулес», у результаті чого загинуло 10 осіб. З неофіційних джерел надійшла інформація про зсунення вантажу і виходу центровки за допустимі межі.

У 1989 р. екіпаж літака Боїнг-747 одразу ж після злету повідомив про виникнення проблеми з управлінням літака. Дали дозвіл іти на посадку. Літак зробив коло і здійснив посадку в аеропорту вильоту, але при цьому отримав механічні пошкодження.

Як потім з'ясувалось, причиною цього інциденту стало перевантаження літака на 3314 кг.

Немало факторів так чи інакше відноситься до проблеми забезпечення безпеки вантажних авіаперевезень. Кожне потенційне порушення правил вантажних перевезень необхідно ретельно ідентифікувати і тут же ефективно нейтралізувати.

Міжнародна організація з авіаційної безпеки FSF у березні 1999 року опублікувала статтю, в якій визначила, що однією з найбільш суттєвих причин авіаподій з вантажами повітряних суден є значне відхилення від діапазонів рекомендованих центровок. FSF при цьому особливо наголошує, що у багатьох випадках особа, яка несе відповідальність за безпеку польотів, у дійсності (на практиці) не має можливості перевірити точність ваги вантажу і центровку повітряного судна перед зльотом. Окрім цього, такій особі дуже важко контролювати якість процесу завантаження літака.

Ще задовго до епохи масового перевезення вантажів повітряним транспортом стало очевидним, що проблема ваги і балансування стане критичним компонентом безпеки польотів. Але як би там не було, у будь-якому випадку, розрахунок ваги і балансування залишається залежним від двох факторів:

- 1) достовірне, точне використання вагового обладнання;
- 2) професійна майстерність обслуги.

Проблеми безпеки польотів. – Випуск 6. – М.: Вид-во Російської Академії Наук, 2001.

Контрольні запитання та завдання для самоперевірки

- Розкрийте поняття «особливої специфіки» роботи на транспорті і як вона впливає на розслідування злочинів?
- Які Ви знаєте категорії людей, що мають схильність до скоєння злочину?
- Яке значення має фактор на транспорті?
- Дайте криміналістичну характеристику розкраданню на транспорті.
- Які Ви знаєте основні способи (шляхи) розкрадань, що здійснюються на транспорті?
- Назвіть основні ознаки розкрадання.
- Назвіть першочергові слідчі дії та оперативно-розшукові заходи у справах про розкрадання вантажів на транспорті.
- Які Ви знаєте причини і умови, що сприяють злочинним посяганням на вантаж?
- Розкрийте поняття кишенькових крадіжок і шахрайства. Які Ви знаєте форми шахрайства на транспорті?

- У чому основна суть специфіки допиту свідка на транспорті та його відмінність від звичайного допиту?
 - Назвіть основні ознаки, що вказують на місце скоєння злочину.
 - Назвіть види ДТП і дайте їм характеристику.
 - Які питання необхідно встановити на початковій стадії ДТП?
 - Назвіть об'єкти огляду ДТП.
 - Які питання вирішуються на наступній стадії розслідування ДТП?
 - Які Ви знаєте етапи попередження авіаційних подій, що передбачені Положенням про службове розслідування авіаподій?
- Дайте визначення авіаційній події.
- Назвіть основні принципи і етапи розслідування авіаподії.
- Назвіть основні напрямки і рекомендації з розслідування авіаподій у цивільній авіації.
 - Розкрийте класифікацію авіаційних подій та інцидентів.
 - Яких заходів повинні вжити місцеві посадові особи до приїзду Комісії з розслідування авіаподії?
 - Які Ви знаєте категорії Комісій з розслідування авіаподій, а також їх основні повноваження?
 - Розкрийте поняття і основні завдання льотної, інженерно-технічної і адміністративної підкомісії.
 - Назвіть і дайте характеристику основним розділам заключного акту з розслідування авіаподії.
 - Які Ви знаєте приклади із практики розслідування авіаподій у цивільній авіації?
 - Які Ви знаєте види авіаційних травм?
 - Дайте характеристику авіаційній травмі при залишенні літака під час його польоту.
 - Що необхідно знати слідчому з особливостей огляду місця авіаподії і трупа (останків трупів)?
 - Які Ви знаєте рекомендації з вилучення речових доказів при огляді місця авіаподії?
 - Назвіть основні права і зобов'язання голови Комісії з розслідування авіаційної події.
 - Назвіть основні права і зобов'язання членів Комісії та інших учасників розслідування авіаційної події.

Література до теми: див. список рекомендованої літератури за п./№ (1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 17, 18, 23, 24, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 36, 37, 42, 44, 45, 48, 49).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Конституція України. – К., Інформаційно-видавниче агенство «ІВА», 1996.
2. Кримінальний кодекс України. Офіційний текст. – К.: Видавництво Юрінком Інтер, 2001.
3. Кримінально-процесуальний кодекс України. – К.: Атіка, 2001.
4. Повітряний кодекс України. Офіційний текст із змінами станом на 01.10.2000 р. – К.: Ін Юре, 2000.
5. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11.07.2003.
6. Господарський кодекс України від 16.01.2003.
7. Закон України «Про власність» від 07.02.1992.
8. *Ахметов К. С.* Курс молодого бойца. – К.: Компьютер пресс, 1997.
9. *Белкин Р. С.* Криминалистика. Учебник для вузов. – М.: Норма-Инфра, 1999.
10. *Бурик В. И., Пилипчук В. Ф.* Признаки внешности человека и их использование в розыскной деятельности: Справочное пособие. – К.: РИО МВД СССР, 1982.
11. *Белкин Р. С. и Самончик А. Н.* Техничко-криминалистическая экспертиза документов: Учебник для вузов. – Волгоград, НД и РИО, 1978.
12. *Батурич Ю. Н.* Проблемы компьютерного права. – М.: Юрид. лит., 1997.
13. *Біленчук П. Д., Зубань М. А.* Комп'ютерні злочини. Соціально-правові і криміналого-криміналістичні аспекти: Навчальний посібник. – К.: УАВС, 1994.
14. *Винберг А. А., Шванкова М. В.* Почерковедческая экспертиза: Учебник для вузов / Под общей ред. проф. Белкина Р.С. – Волгоград, НИИРИО, 1977.
15. Використання сучасних досягнень науки і практики у підвищенні ефективності боротьби зі злочинністю: Тези доповідей науково-практичної конференції. – К.: НАВСУ, 2000.

16. Вертузаєв М. С., Голубаєв В. О., Котляревський О. І., Юрченко О. М. Безпека комп'ютерних систем. Комп'ютерна злочинність та її попередження / Під ред. Снігирьова О. П.. – Запоріжжя: ПВКФ «Навел», 1998.
17. Владимиров Н. И. Основы авиации и безопасность полётов воздушных судов: Учебное пособие для студентов вузов гражданской авиации. – К., 1986.
18. Герасимов И.Ф. и Драпкин И.Я. Криминалистика: Учебник для вузов. – М.: Высшая школа, 2000.
19. Дедюхин В.В., Кваша Ю.Ф. Особенности предупреждения и раскрытия преступлений в СИЗО и тюрьмах. – М., 1984.
20. Душейко П.О. Особливості порушення кримінальної справи по злочинах у сфері комп'ютерної інформації. – Вісник ЮТ України № 2, 1998.
21. Дубовий О. П., Лукашенко В. Я. та ін. Криміналістичне дослідження слідів рук: Науково-практичний посібник. – К.: «Атіка», 2000.
22. Експертиза і тести. Фототехніка і відеокамери. – Журнал № 6. – Редакційно-видавничий центр „Потребитель», 2003.
23. Експертизи в судовій практиці: Навчальний посібник для студентів юридичних інститутів і факультетів. – К.: Либідь, 1993.
24. Крылов И.Ф. Криминалистика: Учебник для вузов. – Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1976, 1992.
25. Коновалов Е.Ф. Предмет, система и задачи криминалистики, ее прикладное значение в предупреждении, расследовании и раскрытии преступлений. – Минск, 1989.
26. Крылов И.Ф. Очерки истории криминалистики и криминалистической экспертизы. – Л., 1975.
27. Коноплицкий В.А., Филина А.И. Маркетинг, рынок, финансы: Терминологический словарь – справочник. – К.: Из-во «ИМЭКС», 1992.
28. Комаров А.А. Основы авиации. Введение в специальность: Учебное пособие. – К.: Высшая школа, 1992.
29. Лившиц Е.М., Белкин Р.С. Тактика следственных действий. – М.: Новый юрист, 1997.
30. Мураховский В. И., Федосеев С. Л. Оружие пехоты: Справочник. – М.: Арсенал-пресс, М., 1992.
31. Матыщев А. А. Осмотр трупа на месте его обнаружения: Учебное пособие. – Л.: Медицина, 1989.
32. Марчук В. М., Хоменко В. Н. Основы правового регулирования гражданской авиации в новых условиях хозяйствования. – К.: КИИГА, 1989.
33. Настільна книга слідчого. Національна юридична академія ім. Я. Мудрого. Видавничий Дім «Ін Юре», Київ, 2003.

34. Осмотр места происшествия. Справочник следователя: М., Юридическая литература, 1982.
35. Особливості розслідування вбивств на замовлення: Методичні рекомендації для працівників слідчих, оперативних, експертних підрозділів, прокуратури і суду / Відповідальний за випуск Красюк І.П. – К.: ДНДЕКУ МВС України, 2000.
36. Проблемы безопасности полётов. – Журналы №№ 1, 10, 11(2000г.), № 11(1999г.), № 6 (2001г.)
37. *Порубов Н. И.* Криміналістика: Учебное пособие для слушателей специальности «Правоведение». – Минск, Вышэйшая школа, 1997.
38. *Руденко А.И.* Предмет, понятия и функции теории криминалистической диагностики / Криминалістика и судебная экспертиза. Выпуск-25. К., 1982.
39. Руководство по дактилоскопической регистрации. –ГНИЦУИ, МВД СССР, 1982.
40. *Разумов Е.А.* Криміналістические учеты: Методическое пособие. – К., РИО МВД Украины, 1991.
41. *Силкин П.Ф.* Судебно-исследовательская фотография. – М., Высшая школа, 1989.
42. *Салтевський М.В.* Криміналістика: Підручник для вищих навчальних закладів. – Харків, Консум, 1999.
43. *Смагоринский Б. П.* Криміналістическая экспертиза. Выпуск № 2. Судебно-баллистическая экспертиза. – Волгоградский юридический институт, 1996.
44. *Савин В. С.* Авиация в Украине. Очерки истории. – Харьков, Основа, 1995.
45. *Скрипник Ф. И., Ковтюх Н.Г. и др.* Расследование авиационных происшествий: Учебное пособие. – К., КМУГА, 1995.
46. *Устинов А. И., Блюм М. И.* Патроны ручного огнестрельного оружия и их криміналістическое исследование. – М., 1982.
47. *Шамис А.В.* Взаимодействие ВТК с иными органами, ведущими борьбу с преступностью. – М., ВНИИ МВД СССР, 1979.
48. *Шепітько В.Ю.* Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів. – Харків, Право, 1998.
49. *Шепітько В.Ю.* Криміналістика: Підручник для вищих закладів освіти. – К., Ін Юре, 2001, 2004.

Навчально-практичне видання

Маркусь Віктор Олексійович

КРИМІНАЛІСТИКА

Навчальний посібник

Висловлюю щирю вдячність співавторам:

С. М. Корнійку, головному експерту Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України за надання практичних матеріалів у написанні теми 23, § 5;

В. Г. Пелюшку, старшому експерту-криміналісту Відділу технічної експертизи документів та почерку Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України за надання практичних матеріалів до теми 9, § 4

Редактор *Білокурський С. П.*

Коректор *Наследова Т. А.*

Комп'ютерна верстка *Полончук М. А., Жухевич О. В., Радченко О. М.*

Дизайн обкладинки *Сидоренко Марія Олексіївна*

Підписано до друку 20.02.2007.

Формат 70 x 100 1/16. Папір офсетний.

Друк офсетний. Гарнітура Newton С.

Умовн. друк. аркушів – 58,59. Обл.-вид. аркушів – 34,88.

Наклад 1000 примір.

Замовлення № _____

Видавництво «Кондор»
Свідоцтво ДК № 1157 від 17.12.2002 р.
03057, м. Київ, пров. Польовий, 6,
тел./факс (044) 456-60-82, 241-83-47